

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA
HİRİSTİYANLIK VE MÜSLÜMAN - HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ**

DOKTORA TEZİ

Florida KULLA

BURSA 2023

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA
HİRİSTİYANLIK VE MÜSLÜMAN - HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ**

DOKTORA TEZİ

Florida KULLA

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

BURSA 2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda ...710821006...
numaralı

Florida KULLA'nın hazırladığı “**Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri**” konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı .18./08../2023...Cuma günü ...15:00 – 17:00... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Mefail HIZLI

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Mehmet ULUKÜTÜK

Bursa Teknik Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ekber Şah AHMEDİ

Bursa Teknik Üniversitesi

...../...../ 2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 24/02/2023

Tez Başlığı: “Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri”

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 279 sayfalık kısmına ilişkin, 24/02/2023 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %11'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/02/2023

Adı Soyadı:	Florida KULLA
Öğrenci No:	710821006
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	Dinler Tarihi Doktora
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR
24/02/2023

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri“ adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

18.08.2023

Adı Soyadı : Florida KULLA
Öğrenci No : 710821006
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Dinler Tarihi
Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Florida KULLA
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Dinler Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora
Sayfa Sayısı :
Mezuniyet Tarihi : / .../ 2023
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

19. yüzyıl Arnavutlar, Arnavut toprakları ve Arnavutluk geleceğinin şekillendiği bir yüzyıldır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin siyasî açıdan içinde bulunduğu zor durum ve büyük güçlerle birlikte komşu ülkelerin Arnavutluk toprakları üzerinde iştahları sonucu Arnavutluk Ulusal Hareketi'nin ilk nüveleri ortaya çıkmış; Arnavut dili başta olmak üzere yeni bir devletin temelleri atılmış ve 1912 yılında da bağımsızlık ilan edilmiştir.

Bu çalışmada söz konusu yüzyıl itibariyle siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan yoğun gelişmelerin perde arkasındaki Hıristiyanlık ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkilere dikkat çekilmiş; nüfusun üçte ikisinin Müslüman olduğu Arnavut topraklarının nasıl parçalanıp komşu devletlere verildiği, bu süreçte Arnavut aydın ve ileri gelenlerinin tepkileri ve çalışmaları ortaya konulmuştur.

En önemlisi Hıristiyanlığın İlirya topraklarında yayılması, Katolik ve Ortodoks olmak üzere Hıristiyanlığın iki ana mezhebinin Osmanlı öncesi ve sonrasındaki durumu, dış ülkelerin müdahaleleri ve çalışmaları, Hıristiyan din adamlarının 19. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen toplu isyanlarda oynadıkları rol, Osmanlı öncesinden itibaren Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler, İslâmlaşma süreciyle birlikte baş gösteren fakat 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Kriptohıristiyanlık fenomeninin etkileri gibi ana konularla ilgili genel bir tablo oluşturulmak istenmiştir. Bunların tamamı ve daha fazlası her şeyden önce arşiv belgeleri, ardından da dönemin şahitleri aracılığıyla gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi, Arnavutluk, Hıristiyanlık, Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi, Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, Ulusal Hareket, Millî Kimlik, Arnavutça.

ABSTRACT

Name and Surname : Florida KULLA
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : History of Religious
Degree Awarded : Phd
Page Number :
Degree Date : / / 2023
Supervisor (s) : Dr. Süleyman SAYAR

Christianity and Muslim-Christian Relations in Albania in the 19th Century According to the Archive Documents

The 19th century is a century in which the future of Albanians, Albanian lands and Albania was shaped. In this century, as a result of the political difficult situation of the Ottoman Empire and the appetites of the neighboring countries on the Albanian lands with the Great Powers, the first cores of the National Movement took place, the foundations of a new state were laid, especially in the Albanian language, and independence was declared in 1912.

In this study, attention was drawn to Christianity and the relations between Muslims and Christians behind the intense political, economic, social and cultural developments in the mentioned century; how the Albanian lands, where two-thirds of the population is Muslim, were divided and given to neighboring states, the reactions and works of Albanian intellectuals and notables in this process were revealed.

Most importantly, the spread of Christianity in the Illyrian lands, the situation of the two main sects of Christianity, Catholic and Orthodox, before and after the Ottoman Empire, the interventions and works of foreign countries, the role of the Christian clergy in the mass revolts that took place towards the end of the 19th century, the relations between Christians and Muslims since pre-Ottoman times. relations, the effects of the Crypto-Christian phenomenon, which started with the Islamization process but emerged from the 17th century, was intended to create a general picture about the main subjects. All of these and more have been revealed, first of all, through archival documents and then through the witnesses of the period.

Keywords

History of Religions, Albania, Christianity, Catholic Church, Orthodox Church, Muslim-Christian-Relations, National Movement, National Identity, Albanian Language.

ÖNSÖZ

Antik çağdan bu yana Arnavut milleti ve Arnavutluk tarihiyle ilgili yapılan bilimsel araştırmalar arasında önemli bir yer tutan 19. yüzyıl araştırmaları çoğunlukla o dönemin ön plana çıkan millî, siyasî, coğrafi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerine odaklanmış; fakat mevcut nüfusun inançlar açısından dağılımı, Hıristiyanlık ve İslâm'ın yerli nüfus üzerinde ne denli etkili olduğu, Hıristiyanlık çatısı altında yer alan Ortodoks ve Katolik kiliselerinin durumu, bunların ne gibi din, eğitim ve yayın faaliyetleri yürüttüğü, bu kiliseler ve mensuplarına ne gibi haklar tanındığı, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerin ne gibi örnekler sergilediği üzerinde durulmamış, dolayısıyla söz konusu yüzyılın önemli bir yanını oluşturan bu konu yeteri kadar araştırılmamıştır. Sahip olduğu inançlar açısından değerlendirildiğinde Arnavut milleti önce Paganizm, ardından Hıristiyanlık ve buna bağlı mezhepler, daha sonra İslâm dininin etkisi altına girmiş, doğal olarak yaşadığı bu inanç farklılıkları günlük hayata ve sosyal ilişkilere de yansımış, fakat bu farklılık çoğunlukla İslâm dininin Ehl-i Kitab'a yaklaşımından da yola çıkarak inançlararası birlikte yaşama anlayışı çerçevesinde hoşgörüle karşılanmıştır. Araştırmamızda söz konusu yüzyıla dair başta Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle hem Hıristiyanlıkla ilgili çok yönlü bir şekilde bilgiler işlenmiş hem de yaşanan yoğun gelişmeler eşliğinde Müslüman-Hıristiyan ilişkileri ele alınmıştır.

Arnavutluk tarihinde Osmanlı döneminin son yüzyılına ve bu yüzyıldaki Arnavut Hıristiyanların durumuna odaklanan araştırmamız dört ana bölüme ayrılmıştır. Konunun aslı bölümlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla ilk bölümde Arnavutluk'la ilgili bilgiler verilmiş, Arnavutlar ve Hıristiyanlık ile Arnavutlar ve İslâm başlıkları altında genel bir tablo gözler önüne serilmiştir. Bu bölümde detaya girmeden Arnavutların inanç noktasında geçirdikleri aşamalardan söz edilmiş, genel olarak Arnavutların inanç yapısı irdelenmiştir.

İkinci bölümde söz konusu yüzyılda Hıristiyan çoğunluğun mensup olduğu Katolik Kilisesi'nin durumu, hiyerarşik yapısı, idare şekli, mabedleri, eğitim kurumları öncelikle Osmanlı arşiv belgeleri ışığında incelenmiş; bu çerçevede Katolik Arnavutların genel inanç yapısı ortaya konulmuştur. Başta Papalık ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu olmak üzere İtalya ve Fransa gibi Avrupalı devletlerin Arnavut Katolikler üzerinde ne gibi çalışmalar yaptıkları, bu çalışmaların yerel Katolikler üzerinde ne gibi etkilere yol açtığı irdelenmiş ve gerekli değerlendirmeler yapılmıştır.

Üçüncü bölüm ise merkezî yönetimi İstanbul'da bulunan ve Osmanlı Devleti tarafından daha fazla hak ve imtiyazlar tanınmasına rağmen 18. ve 19. yüzyıllarda Helenleştirme propagandası sonucu farklı bir yöne kayan, 20. yüzyılın başında ise millî bir kimlik oluşturmaya başlayan Ortodoks Kilisesi'ne tahsis edilmiştir. Bu bölümde ülkedeki dört ana metropolitliğin durumu ortaya konulmuş; bunların sahip olduğu manastırlar, kiliseler ve farklı ülkelerin sponsorluğundaki okulların faaliyetlerine değinilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde ise Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkilere odaklanılmıştır. Konuya ışık tutacak birçok arşiv belgesinin yanı sıra o dönemde Avrupalı seyyahların gözlemlerine ve kaleme aldıkları eserlerine de atıfta bulunulmuş, özellikle Kriptohıristiyanlık gibi fenomenlere ve inanç/din açısından nüfus içindeki hareketliliğe veya demografik değişimlere değinilmiştir.

Tezin ortaya çıkmasında, konu tespitinden Türkiye ve Arnavutluk'ta yapmış olduğum çalışmalara kadar her aşamada desteğini ve kıymetli önerilerini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR'a teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte çalışmalarında beni yönlendiren Arnavut Ortodoks ve Katolik araştırmacılar ile her iki ülkenin arşiv uzmanlarına da teşekkür borçluyum.

Florida KULLA

Tiran / Arnavutluk – 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
YEMİN METNİ.....	v
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, KAPSAMI VE SINIRLARI	4
3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	5

BİRİNCİ BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TA DİN: TARİHİ SÜREÇ

1. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ARNAVUTLUK VE ARNAVUTLAR TARİHİ	10
2. ARNAVUTLAR VE HİRİSTİYANLIK	12
2.1. Doğu-Roma İmparatorluğu Döneminde İlişki Kilise Hiyerarşisi (3-4. Yüzyıllar)	16
2.1.1. Hıristiyan İnanıcının Yayılmasında Manastırların Rolü.....	21
2.2. Bulgar İşgali ve “Yedi Aziz” Kültü	24
2.3. Arnavutlar ve İslâm.....	26
2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Arnavut Hıristiyanlarına Tanıdığı Haklar.....	41
2.3.2. Berat Şer'iyye Sicilleri	45
2.3.3. Osmanlı Devleti'nin Hâkimiyeti ile Birlikte Slavlaşma ve Helenleşme Asimilasyon Çalışmalarının Durdurulması	47
2.3.4. Arnavutluk'un Osmanlı Dönemine Ait En Eski Arşiv Belgeleri	50

İKİNCİ BÖLÜM

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA KATOLİK KİLİSESİ

1. GENEL ÇERÇEVE	56
1.1. Arnavutluk Katolik Kilisesi'ne Dair Arşiv Kaynakları.....	56
1.2. Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Arasında İki Önemli Anlaşma.....	57
1.3. Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk Katoliklerini Yüksek Mevkilere Getirmesi.....	60
2. ARNAVUTLUK KATOLİK KİLİSESİ'NE DAİR OSMANLICA ARŞİV BELGELERİ.....	61

2.1. Kiliseler ve Din Adamları İçin Meskenlerin İnşasına Dair Belgeler	61
2.2. Kiliselere (Katolik ve Ortodoks) Çan Takılmasına Müsaade Edilmesi	70
2.3. Katolik Kilisesi'nde Üst Düzey Din Adamlarının Atanması İçin Verilen Kararlar.....	70
2.4. Katolik Kilisesi'nde Düzenlenen Ayinlerde Kullanılan Dil ve Kilisenin İç Düzeniyle İlgili Belgeler	72
2.5. Eğitim Kurumlarıyla İlgili Belgeler	74
2.6. Yabancı Basında Arnavut Katolikleri	77
3. ARNAVUT KATOLİK TOPLULUĞUNA HİZMET VERMEK ÜZERE AÇILAN EĞİTİM KURUMLARI	78
3.1. İşkodra.....	78
3.2. Prizren	81
3.3. Üsküp	82
3.4. Priştine.....	85
4. GAYRİMÜSLİM ÇOCUKLARA HİZMET VEREN EĞİTİM KURUMLARINDA EĞİTİM DİLİ MESELESİ	86
5. ARNAVUTLUK'TA PROTESTAN HAREKETİ (1816-1908).....	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA ORTODOKS KİLİSESİ

1. KORÇA METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ.....	109
1.1. Korça Metropolitlik Binası	112
1.2. Kilise Kanonizmi	113
1.5. Voskopoja ve Vithkuq'un Önemi ve Hızlı Yükselişi	116
1.6. Korça Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler	118
1.7. Korça Metropolitliği'ne Bağlı Manastırlar	118
1.8. Osmanlı Döneminde Korça Diyosezi'nde Görev Yapan Piskoposlar	119
2. DURRËS METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ	120
2.1. Durrës Metropolitleri	121
2.2. Durrës Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler	122
3. BERAT METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ.....	122
3.1. Berat Metropolitleri.....	123
3.2. Berat Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler	124
3.3. Berat Metropolitliği'ne Bağlı Manastırlar	124
4. GJİROKASTRA METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ.....	124
4.1. Gjirokastra (Drinopoja) Metropolitleri	127
4.2. Gjirokastra Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler	128
4.3. Gjirokastra Metropolitliği'ne Bağlı Manastırlar	129
4.4. Gjirokastra Metropolitliği'nde Eğitim	129
5. ARNAVUTLUK OTOSEFAL ORTODOKS KİLİSESİ'NİN KURULMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	132
6. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ARNAVUT ORTODOKS KİLİSESİ.....	138
6.1. Kiliselerin ve Din Adamları İçin Meskenlerin İnşasına Dair Belgeler	139

6.2. Ortodoks Kilisesi'nde Düzenlenen Ayinlerde Kullanılan Dil ve Kilisenin İç Düzeniyle İlgili Belgeler	140
6.3. Rhip ve Piskopos Tayinleriyle İlgili Belgeler	147
6.4. Eğitim Kurumlarıyla İlgili Belgeler	147

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA MÜSLÜMAN- HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

1. ARNAVUT TOPRAKLARINDA NÜFUS DAĞILIMI VE GENEL İNANÇ TABLOSU	151
2. 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA ETKİLİ OLAN DIŞ GÜÇLER VE BUNLARIN HİRİSTİYAN NÜFUSLA BAĞLANTILARI	153
2.1. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu	153
2.2. İtalya.....	160
2.3. Fransa	162
2.4. Sırbistan.....	163
3. 19. YÜZYILDA ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN TARİHİ OLAYLAR VE 1878 YILININ ÖNEMİ	164
3.1. Ayastefanos Antlaşması (03 Mart 1878).....	164
3.2. Prizren Birliği (10 Haziran 1878)	170
3.3. Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878).....	174
4. ARNAVUTLUK'TA OSMANLI DEVLETİ'NİN YEREL YÖNETİMİ: EYALETLER VE VİLAYETLER	176
4.1. Eyaletler ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri.....	176
4.1.1. Rumeli Eyaleti (14.-19. Yüzyıl)	176
4.1.2. Niş Eyaleti (1846-1864)	178
4.1.3. Üsküp Eyaleti (1846-1850, 1852-1868).....	178
4.2. Vilayetler ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri	179
4.2.1. Tuna Vilayeti	180
4.2.2. Prizren Vilayeti.....	180
4.2.3. İşkodra Vilayeti	183
4.2.3.1. İşkodra Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri.....	185
4.2.3.2. İşkodra Vilayeti'nde Kilisenin Durumu ve Farklı İnanç Mensupları Arasındaki İlişkiler.....	192
4.2.3.3. İşkodra Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri	199
4.2.4. Kosova Vilayeti	204
4.2.4.1. Kosova Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri.....	204
4.2.4.2. Kosova Vilayeti'nde Kilisenin Durumu ve Farklı İnanç Mensupları Arasındaki İlişkiler.....	210
4.2.4.3. Kosova Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri	218
4.2.5. Manastır Vilayeti	220
4.2.5.1. Manastır Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri.....	220
4.2.5.3. Manastır Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri	226
4.2.6. Yanya Vilayeti.....	229

4.2.5.1. Yanya Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri.....	229
4.2.5.2. Yanya Vilayeti'nde Kilisenin Durumu ve Farklı İnanç Mensupları Arasındaki İlişkiler.....	232
4.2.5.3. Yanya Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri.....	237
5. TÜRKİYE CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI'NDAN ARNAVUT MÜSLÜMANLAR VE HİRİSTİYANLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLERE DAİR BELGELER	241
6. ARNAVUTLUK DEVLET ARŞİVLERİ MÜDÜRLÜĞÜ'NDEN (AQSH) ARNAVUT MÜSLÜMANLAR VE HİRİSTİYANLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLERE DAİR BELGELER	248
6.1. Osmanlıca Belgeler	249
6.2. İtalyanca Belgeler.....	250
6.3. Fransızca Belgeler.....	256
7. YABANCI GAZETELERDE ARNAVUTLUK VE ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNE DAİR NEŞREDİLEN MAKALELER.....	258
8. 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK TOPRAKLARINDA GÖREV YAPAN KONSOLAR VE VİSKONSÜLLERİN RAPORLARI.....	270
9. AVRUPALI YAZARLARIN ESERLERİNDE ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ	271
10. KOMÜNİZM DÖNEMİNDE YAZILAN ESERLERDE ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNİN TASVİRİ	273
11. ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNE DAİR TEMEL KONULAR.....	273
11.1. Farklı İnançlardan Karışık Evliliklerin Meydana Gelmesi	273
11.2. Ortak Mekânlarda İbadetlerin Yerine Getirilmesi	276
11.3. Kan Davalarını Sona Erdirme Çabaları.....	277
11.4. Hastalık Durumunda Tüm Mabetlerin Ziyaret Edilmesi.....	279
11.5. Vaftiz babalığı ve Kirvelik.....	279
11.6. Kan Kardeşliği	280
12. LARAMANİZM VE KRİPTOHİRİSTİYANLIK.....	280
12.1. Laramanizm.....	280
12.2. Kriptohıristiyanlık	285
12.3. Arbër Konsili ve Konsilde Alınan Kararlar	291
12.6. Dinî Kutlamalar ve Törenlere Farklı İnanç Mensuplarının Katılması	305
12.7. Tanzimat'la Birlikte Başlayan Gayrimüslim İrtidadları.....	306
13. OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKANLARDAN UZAKLAŞMA SÜRECİ	309
14. ARNAVUTLUK'UN BAĞIMSIZLIĞINI İLAN ETMESİ	309
SONUÇ	312
KAYNAKÇA.....	323
I. ARŞİV BELGELERİ	323
A. Osmanlı Arşiv Belgeleri.....	323
B. Arnavutluk Arşiv Belgeleri	328
II. ELEKTRONİK KAYNAKLAR	347
EKLER	353

KISALTMALAR

T. C. DEVLET ARŞİVLERİNİN KODLARI VE AÇILIMLARI

A.AMD	: Âmedî Kalemî Defterleri
A.DVN	: Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri
A.DVN.MHM	: Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri Mühimme Kalemî (Odası)
A.MKT.MHM	: Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası)
A.MKT.UM	: Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmaları
BEO	: Bâb-1 Âlî Evrak Odası
DH.MKT	: Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî
DH.MUI	: Muhaberât-ı Umumiye İdaresi
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DH.TMIK	: Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât
HR.SFR	: Hariciye Nezâreti Bükreş Nezâreti
HR.SFR.4	: Paris Sefareti
HR.SYS	: Hariciye Nezâreti Siyasi
HR.SYS	: Siyasî Kısmı
HR.TO	: Hariciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı
İ.AZN	: İrade Adliye ve Mezahib
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.MF	: İrade Maarif
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD	: İrade - Şûrâ-yı Devlet

ML.VRD. TMT	: Temettuât Defterleri
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
ŞD	: Şura-yı Devlet Evrakı
TFR.I.KV	: Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı
TFR.I.MN	: Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı
Y.A.HUS	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ	: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.AZN	: Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH	: Dahiliye Nezâreti Maruzâtı
Y.PRK.EŞA	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.HR	: Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.M	: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik
Y.PRK.ŞD	: Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı
Y.PRK.UM	: Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.ZB	: Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

GENEL KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AQSH	: Arkivi Qendror Shtetëror (Merkez Devlet Arşivi)
Arn.	: Arnavutça
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
çev.	: Çeviren
DPA	: Arşivler Genel Müdürlüğü
ed.	: Editör
Fr.	: Fransızca
IDK	: Instituti i Komunikimit dhe Dialogut (İletişim ve Diyalog Enstitüsü)
İtal.	: İtalyanca
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
No.	: Numara
Osm.	: Osmanlıca
RPS	: Republika Popullore Socialiste e Shqipërisë (Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti)
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
Yun.	: Yunanca

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

Dünyada herhangi bir milletin veya topluluğun inancı irdelenmek istendiğinde bunu sırf inanç açısından yapmak mümkün olmaz; inancın yanı sıra araştırmaya konu olan milletin veya topluluğun tarihî evreleri, içinde bulunduğu coğrafya, ona komşu olan milletler veya topluluklar ve söz konusu milletin tarihinde dönüm noktası sayılabilecek olaylar yahut gelişmelerin de mutlaka göz önünde bulundurulması gerekir. Arnavut milletinin inancı konu edilirken de, Avrupa'nın en eski, tarihi ve kültürü zengin kavimlerinden biri olduğu gerçeğinden yola çıkarak inanç haritasıyla ilgili şu ana aşamalar belirlenebilir:

- a) Hıristiyanlık öncesi Paganizm dönemi,
- b) Havariler dönemi ve toplu Hıristiyanlaşma süreci,
- c) Osmanlı dönemi ve toplu İslâmlaşma süreci,
- d) 19. yüzyıldan itibaren millî duyguların inançlara tercih edilmesi,
- e) Osmanlı döneminde mevcut toprak bütünlüğünün korunamayarak 1912 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi ve Arnavutluk Cumhuriyeti'nin kurulması.¹

Bu genel tablo değerlendirildiğinde biri hariç bu zikredilen tarihsel gelişmelerin tamamının araştırıldığını, işlendiğini ve tarihe arzu edildiği şekilde yansıtıldığını müşahade etmekteyiz. Ancak Arbëria ve Arnavutluk topraklarında toplu İslâmlaşma sürecinin nasıl gerçekleştiği, Arnavutların bu yüce dinle ne şartlarda tanıştığı, tanışmanın gerçekleştiği dönemlerde daha önce mevcut dinlerin ve mezheplerin ne durumda olduğu, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerin nasıl geliştiği ve iddia edildiği üzere 'zorbalık' (!) sonucu İslâmlaşan halkın o dönemden bu yana ne gibi miraslar taşıdığı tarihin birinci ağızdan

¹ Bağımsızlık sonrası süreç ise şu ana başlıklar üzerinde değerlendirilebilir: Osmanlı dönemi ve bağımsızlık yıllarında tarihsel olarak Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi, İslâm ve Yahudiliğin dışında bağımsızlıktan sonra Arnavutluk'un Bektaşiler için dünya merkezi haline gelmesi, Avrupa'da kendini ateist olarak ilan eden ilk ülke olması, bu bağlamda tüm inançlara karşı sistematik bir şekilde devletin mücadele yürütmesi, 1990-1991 yıllarında komünizm rejiminin sona ermesi ve yerine çoğulcu sistemin uygulanmasıyla birlikte demokrasi döneminin başlamış olması, 1990'lı yıllardan itibaren geçen yaklaşık 32 yıllık süre içerisinde büyük ölçüde eski taban ve değerlerinin yitirilmesi ve onun yerine yepyeni bir inanç haritasının çizilmesi, 2023 yılına gelindiğinde ise Arnavutluk anayasası ve kanunları tarafından ülkede 5 geleneksel inanç topluluğunun tanınmasıdır. Bu geleneksel inançlar şu şekilde kabul edilmektedir: a. Arnavutluk Müslümanlar Topluluğu, b. Arnavutluk Katolik Kilisesi, c. Arnavutluk Otosefal Ortodoks Kilisesi, d. Dünya Bektaşilik Başdedeliği ve e. Arnavut Evanjelist Kardeşliği.

şahitleri olan arşivlerden yeteri kadar araştırılmamış ve ortaya konulmamıştır. Genel olarak Arnavutluk tarihini konu edinen klasik kitaplar ve belli bir kaliteyi tutturamayan araştırmalara bakıldığında Osmanlı dönemi, sonraki dönemlerde bütünüyle karalanmak için benzersiz bir fırsat olarak görülmüştür. Osmanlı dönemiyle ilgili araştırmalarda her şeyden önce Osmanlı'nın Arnavut topraklarına girmesi ve özellikle İskender Bey'in sözde "Osmanlı işgaline" (!) karşı koyması, bir nevi Arnavut topraklarını Hıristiyanlık adına savunması gibi konulara çok fazla önem verilmiş;² ardından Arnavutların toplu İslâmlaşma süreciyle ilgili genelde İslâmlaşmayı mecbur kılan sözde sebeplere öncelik verilmiştir.³ 19. yüzyıl ise

² İskender Bey'in veya namıdiğer Gjergj Kastrioti'nin Osmanlı Devleti'nin hiyerarşisi içerisinde aldığı askerî eğitim, Osmanlı'dan ayrılması ve isyan başlatması, dış güçlerle ittifaklar kurması ve işbirliği yapması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Aleks Buda, *Studime Historike (Tarih Araştırmaları)* (Priştine: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës – Kosova Bilimler ve Sanatlar Akademisi, 2006), 147-333.

³ Bu kapsamda Arnavut halkının İslâmlaşmasında etkili olan faktörler siyasî, ekonomik, tarihî olarak tasnif edilmiş, Müslümanlığın, yani İslâm'ın liberal doğasına dikkat çekilmiştir. Siyasî faktörlerin başında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sağlaması amacıyla bölgeye gönderdiği farklı rütbe ve görevlere sahip Türklerin ve çok sayıda yörüklerin İşkodra, Elbasan, Berat, Avlonya, Durrës, Gjirokastër, Prizren, Üsküp ve Ohri'ye yerleştirilmeleri zikredilmiş, bu durumun 16. yüzyıla kadar devam ettiği belirtilmiştir. İkinci faktör olarak devşirme politikası zikredilmiş, 1638 yılına ait bir bilgide Müslüman ve yeniçeri yapmak üzere Arnavut topraklarından 10-12 bin erkek çocuğun alındığı kaydedilmiş, bu politikanın 17. yüzyıla kadar devam ettiği belirtilmiştir. Bu politikayla eşzamanlı olarak iç oğlan ve gulâm politikası da faktörler arasında zikredilmiş, bu politikadan da etkilenen Hıristiyan sipahilerin 16. yüzyılda tamamen İslâmlaştığı kaydedilmiştir. Merkez yönetimin Arnavut feodal sınıfında yer alan kişilere yaptıkları hizmetler karşılığında tımar vermeleri de ayrıca etkili olduğu belirtilmiş, bu bağlamda 25 Kasım 1560 tarihinde Sultanın emriyle Hıristiyan olan Gega adında birine, Ohri Sancağı'nda çıkan isyanı bastırmada ön plana çıktığı için 3 bin akçelik tımar verildiği, bu kişinin ise daha sonra İstanbul'a gidip Sefer adını aldığı kayıtlara geçmiştir. Aynı yılda bazı isyanları bastırmada dahil olan halktan Müslümanlara çok sayıda tımar verildiği de kaydedilmiştir. 18. yüzyıla kadar devam eden bu ve buna benzer politikalar sayesinde tüm tımar sahiplerinin, tüm kale muhafızlarının ve tüm çiftlik yöneticilerinin Müslüman olduğu, cizye vergisini toplayanların da Müslüman olduğu kaydedilmiştir. Diğer yandan ekonomik faktörlerden söz edilince her bir bölgede Müslüman halka ve gayrimüslim halka yerel yönetim tarafından farklı görevler verildiği, bu bağlamda Müslümanları kaleleri koruma, isyanları bastırma, devlet vergileri toplama gibi görevler verilirken, gayrimüslimlere de kalelerin, tophanelerin, ambarların, köprülerin ve yolların bakım görevi verilmiştir. Aynı kapsamda önce tayfa, ardından esnaflara ayrılan zanaatkârlar da isyancılara karşı koymaya hazır dılar. Öyle ki 1580 yılında Elbasan'daki tayfalar arasında debbağcılar (Arn. Tabakët), çulhacılar ve pabuççular arasında isyancılara karşı düzenlenecek seferde hangi tayfanın ortada, sağda veya solda yer alacağı konusunda kavga çıkmış, konu Osmanlı Devleti'nden gelen talimatla çözülmüştür. Zanaatkâr olmak isteyen köylüler de Müslüman olduktan sonra şehre inip zanaatkârların tayfaları arasında yer almıştır. 15. yüzyılda zanaatkârların çoğu gayrimüslimken 18. yüzyılda bunların çoğu Müslüman olarak kayıtlara geçmiştir. Bunların yanı sıra Osmanlı öncesi dönemde bölgede farklı inançların mevcut olması ve farklı güçler tarafından işgallerin yaşanması sonucu dönemin önde gelenleri sık sık din değiştirmiş, geniş halk kesimleri de onlara uymuştur. İslâm'ın liberal bir din olmasında bu dinin her şeyden önce kardeşliği ve eşitliği esas olarak gördüğü, Bektaşiliğin bu dinin yayılmasında önemli ölçüde katkıda bulunduğu, bu tarikatın Hıristiyanlığa daha yakın olacak şekilde liberal olduğu vurgulanmıştır. Petrika Thëngjilli, "Faktorët për përhapjen e fesë islame në Shqipëri (Arnavutluk'ta İslam Dinin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler)", *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2005/2, 54-72; Kristo Frashëri, *Historia e qytetërit shqiptar (Arnavutluk Medeniyetinin Tarihi)* (Tiran: Arnavutluk Bilimler Akademisi, 2008), 144-145. Hırvat ve Alman kilise bilimcisi Peter Vrankić Arnavutların İslâmlaşma sebeplerinden söz ederken gayrimüslimlerin siyasî haklardan tamamen muaf edildiğini, Arnavut aristokrasisinin de toplumdaki yerini muhafaza etmek için İslâm dinini kabul ettiğini, yeni din olan İslâm'ın Arnavutluk, bugünkü Sancak bölgesinde ve Bosna'da hızlı bir şekilde yayıldığını kaydetmiştir. Bkz. Petar Vrankić, "Aktiviteti misionar në Shqipëri nën dritën e sinodeve plenare shqiptare të shekujve XVIII dhe XIX (18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri)", *Shejzat Dergisi* 2016/1-2 (Ocak-Haziran), 63. Diğer yandan tarihçi Andrew Baruch Wachtel İslâmlaşma sürecinde zorunlu göç politikası, hür iradeyle yapılan ihtida ve devşirme

Arnavut topraklarının önemli bölgelerinde Avrupa devletlerince desteklenen misyoner faaliyetleri sonucu ortaya çıkan isyanlarla birlikte Osmanlı dönemine son verilmesi için ciddi çabaların sarfedildiği bir dönem olarak tanımlanmıştır.

Araştırmanın amacı, kapsamı itibariyle 112 yıllık uzun bir süreci ihtiva eden bir dönemde yaşananların arşiv belgeleri yardımıyla ortaya konulmasıdır. Temel kaynaklar arşiv belgeleri olunca da konunun farklı bir bakış açısıyla ele alınması hedeflenmiştir. Öte yandan Arnavut Müslümanlarından söz edildiğinde, bugünkü Arnavutluk, Kosova, Makedonya ve Karadağ sınırları içerisinde veya dünyanın farklı ülkelerinde yaşıyor olsalar da, Osmanlı hâkimiyeti süresince yaşananların onların dinî kimlikleri açısından temel oluşturduğunu bir an dahi akıldan çıkarmamak gerekmektedir. Bu durumda bağımsızlığın ilan edilmesinden kısa bir süre sonra Müslümanları Osmanlı üzerinden karalama/kötüleme propagandasına ve Osmanlı yönetiminin olduğundan farklı gösterilmesine set çekilecek; İslâm'ın kılıç zoruyla yayıldığı, Osmanlı öncesi Hıristiyanlık ve Hıristiyanların yerle bir edildiği yönündeki sıkça ileri sürülen iddialar çürütülmüş olacak; aksine Arnavut Müslümanlarının dinî kimliklerinin Osmanlı sayesinde çok sağlam bir zemine oturduğu, İslâm'ın zorla yayılmadığı, gayrimüslim Arnavutlara kendi dinlerini yaşayabilmeleri için birçok hak ve imtiyazın tanındığı, mabed ve eğitim kurumlarının ayağa kalkması konusunda ciddi anlamda yardım yapıldığı ve destek verildiği ispatlanmış olacaktır.⁴

Araştırma sadece Osmanlı arşiv belgelerine değil, aynı zamanda Arnavutluk Arşivleri Genel Müdürlüğü'nden temin edilen İtalyanca, Yunanca ve Fransızca gibi dillerde Katolik ve Ortodoks kiliselerinin arşivleri üzerine bina edildiğinden çok yönlü bir çalışma

sistemini sıralarken çoğu İslâmlaşmaların ihtidallardan kaynaklandığını kaydetmiştir. Andrew Baruch Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2009), 74. Alman araştırmacı Bartl ise İslâmlaşmayı iki sebebe bağlamıştır: Birincisi Hıristiyanların Osmanlı Devleti'ne ödemesi gereken vergiler ve ikincisi ise kilise kurumunun geniş ölçüde etkisini yitirmiş olması. Bkz. Peter Bartl, "Kriptokrishtenizmi dhe format e sinkretizmit religjioz te shqiptarët (Arnavutlar Arasında Kriptonhristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri)", çev. Albert Ramaj, *Universitas Dergisi*, Ekim 2006, V/8, 4. Başka bir görüşe göre ise asırlardır Batı ve Doğu Roma'nın siyasî ve dinî çatışma alanında kalan Arnavutluk'ta İslâm'ın yayılmasında jeopolitik konumun da etkisi olmuştur. Bkz. Fahri Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", *Avrasya Etüdüleri* 44/2013-2, 143.

⁴ Katolik araştırmacı ve din adamı Dom Shan Zefi'ye göre Arnavut illerinin Türkler tarafından 'işgali' ile birlikte Hıristiyan toplum dinî ve millî tarihinin en karanlık trajedisini yaşamış, bu trajedi Hıristiyanlık tarihinde derin ve kalıcı izler bırakmıştır. Bu süreçte zor kullanarak İslâm dinin kabul edilmesi dayatılmış, Laramanlar da dahil olmak üzere toplumun 2/3'si bu yeni dini kabul etmiş ve yaklaşık 30 Benediktin, Dominiken, Fransiskan ve Basilian piskoposluk, manastır ve meclis tamamen yıkılmıştır. Bkz. Shan Zefi, "Fenomeni i Laramanizmit në vazhdën e Islamizmit ndërshqiptar në dritën e relacioneve kishtare (Kilise Raporları Işığında Arnavutlarda İslâmlaşma Devam Ederken Yaşanan Laramanizm Olgusu)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 180.

olarak düşünölmüş; çalışmanın birçok yerinde söz konusu arşiv belgelerinden sık sık orijinal fragmanlara yer verilmiştir. Ayrıca araştırmmanın önemli bir bölümünde Müslim-gayrimüslim ilişkilerine değinildiğinden, bu ilişkilerin iyi düzeyde olmasına İslâm ve Müslümanların katkıları da ortaya konulmuş; Kriptohıristiyanlık gibi yüzyıllardır ehemmiyetini muhafaza eden fenomenlere ayrı önem verilmiştir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, KAPSAMI VE SINIRLARI

Araştırma kaleme alınırken yöntem açısından takip edilen ana husus araştırmmanın bir arşiv çalışması olduğunu gözden kaçırmamak, araştırmayı arşiv belgeleri üzerine bina etmek; bunun yanı sıra temin edilen diğer kaynaklar ve eldeki mevcut bilgiler bağlamında konuyu işlemektir. Yararlanılan arşiv belgeleri, diğer kaynaklar ve araştırmalar Arnavutluk'un Osmanlı dönemiyle ilgili bilimsel çalışma yapacak araştırmacıları yönlendirebilmek adına dipnotlarda gösterilmiş; kaynakçada sıralanmıştır. Ayrıca inanç ve millî aidiyet açısından yoğun demografik değışimlerin yaşandığı 19. yüzyılda bazen Katolikler ve Ortodokslar, bazen de genel olarak Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki ilişki durumunu ortaya koymak amacıyla kıyas metoduna da başvurulmuştur.

Arşiv belgelerine dayalı bir çalışmada tabii olarak kullanılacak en temel yöntem belge analizi yahut doküman incelemesi yöntemidir. Aslında öteden beri araştırmacıların kullandığı bu yöntem bugün nitel araştırma yöntemleri arasında sayılmaktadır. Burada söz konusu olan şey yazılı dokümanların/belgelerin incelenmesidir. Bu çerçevede belgelerin temin edilmesi, sınıflandırılması, tez formatına bağlı olarak belli başlıklar altında sıralanması, aynen veya sadeleştirilmiş özetleriyle sergilenmesi ve netice olarak elden geldiğince değerlendirilmesi yapılmıştır.

Araştırmanın kapsamına gelince, dönemsel olarak sadece 19. yüzyılı esas almakla birlikte konu Arnavutluk'un bağımsızlığının ilan edildiği 1912 yılıyla yakından ilgili olduğundan pratikte 1800-1912 yıllarını kapsamış bulunmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk on yılında gelişen ulusçuluk ve bağımsızlık hareketlerinin o dönemdeki Hıristiyanlığı ve Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini yakından etkilediğini akıldan çıkarmamak gerekmektedir.

Bu çalışma, öncelikle dinler tarihi bilim dalında yapılan bir araştırma olmakla birlikte siyasî tarih ve sosyoloji ile kesişen yönleri de vardır. Çalışma, ilgili dönemdeki Hıristiyanlığı ve Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini anlamaya, o döneme ait önemli arşiv bilgilerini gün yüzüne çıkarmaya odaklanmıştır. Bu bağlamda Katoliklik ve Ortodoksluk gibi

Hıristiyanlığın iki ana mezhebine ilaveten 19. yüzyıl içerisinde Arnavutluk'ta etkili olmaya başlayan Protestanlık da dikkate alınmıştır. Araştırmamız sırasında her bir mezhebin hiyerarşisine göre değerlendirme yapılmış, bu değerlendirmeler uygun görülen kaynaklarla da desteklenmiştir. Ayrıca her bir mezhebin yayılması için kilise, manastır, ruhban okulu, ilkokul, ortaokul ve lise gibi farklı düzeylerdeki okulların restorasyonu, yeniden inşa edilmesi veya baştan açılması gibi altyapı çalışmalarına değinilmiş; İncil'in Arnavutçaya tercüme edilme girişimleri başta olmak üzere yapılan yayın faaliyetlerine yer verilmiş; verilen bilgilerin değerlendirilmesinde demografik değişimler göz önünde bulundurulmuştur.

3. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamız Osmanlı arşiv belgelerinin temel alındığı bir araştırma olmakla birlikte, Arnavutluk'ta 19. yüzyıldaki Hıristiyanlık ve Müslüman-Hıristiyan ilişkileri üzerine odaklanıldığından sadece Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan (BOA) temin edilen Osmanlı arşiv belgeleriyle yetinmeyip Arnavutluk Arşivler Genel Müdürlüğü'nden (Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave - DPA) de Arnavutça başta olmak üzere Katolik Kilisesi hakkında İtalyanca ve Fransızca, Ortodoks Kilisesi hakkında ise Yunanca arşiv belgeleri de temin edilmiştir. Böylece araştırmada Osmanlıca, Arnavutça, İtalyanca, Fransızca ve Yunanca arşiv belgeleri kullanılmış olmaktadır. Ancak Osmanlıca arşiv belgelerinden yapılan iktibaslar belgenin içeriği ve tez açısından değerine göre bazen olduğu gibi transkribe edilmiş şekliyle bazen de sadeleştirilerek aktarılmıştır.

Osmanlı yönetiminde Arnavutluk'a dair en eski arşiv belgeleri 1431-1432 yıllarına dayanmaktadır. Bu yıllara ait tapu tahrir veya nüfus sayımı defterlerine göre Arnavut Sancağı'nın idarî taksimatı başlangıçta 11 vilayet üzerine kurulmuştur. Genel olarak en eski belgeler Orta ile Güney Arnavutluk'u kapsayan Arvanid Sancak Defteri ve Korça, Përmet ve Konicë Defterleridir.⁵ Arnavutluk'taki tapu tahrir defterleri hakkında en sistematik bilgileri Halil İnalçık'ın hazırladığı ve 1954 yılında Türk Tarih Kurumu (TTK) tarafından neşredilen Hicrî 835 tarihli *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*⁶ adlı eserden öğrenmekteyiz.

⁵ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1987), Giriş kısmı, XI-XIII.

⁶ İnalçık'ın düştüğü nota göre söz konusu defter İstanbul'da Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü'nde, yani Başbakanlık Genel Arşiv Müdürlüğü'nde tapu defterleri no. 1 M'de "Arvanya Sancağı'nın has defteri" adıyla kayıtlıdır. Her ne kadar bu defterin tarihi Hicri 835 olarak kaydedildiyse de içinde bir timar kaydı bu defterin tahrir ve tertibinin zikredilen tarihten önce tamamlandığı anlaşılıyor. Hicri 835 yılı Miladi takvime göre 1431 yılına tekabül ediyor. Defterdeki kayıtlar gösteriyor ki aslında tahrir çalışmaları 1432 yılında başlayan isyanlardan önce gerçekleşti, hatta defterde verilen bilgilere göre birçok bölgenin halkı tahrire kaydedilmek

İnalcık'a göre Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki en eski tapu tahrir defteri Arnavutluk'a aittir. Bunun dışında aynı yıla ait Premedi (bugünkü adıyla Përmet), Görice (bugünkü adıyla Korça) ve havalisi, Hicri 871 yılına ait Dibra (Debre) ve havalisi defterleri bu kategorideki en eski defterlerdir. Başlangıçta Arvanid (Arnavud) İli'ni büyük ölçüde kapsayan Avlonya Sancağı'na dair defterler mevcut ise de daha sonraki yıllarda Arnavutluk'a ait defterler İlbasan (Elbasan), Ohrid, İşkodra (Shkodër), Görice (Korçë), Delvina, Dukagin (Dukagjin), Dıraç (Durrës), Berat, Yanya (Janinë) gibi isimlerle tertip edilmiştir.

Bir başka arşiv belgesi *Berat Şehri Şer'iyye Sicil Defteri* adlı defterdir. Bu defter 1603 yılından başlayarak 1913 yılına kadar ara verilmeden kronolojik bir şekilde yazılan ve bu süreçte 211 ciltlik bir koleksiyon oluşturan, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Hristiyan toplulukların haklarının nasıl koruma altına alındığını gösteren çok önemli bir arşiv kaynağıdır.

Çalışmada, yukarıda da belirtildiği gibi, ağırlıklı olarak Osmanlı arşiv belgelerine öncelik verilmekle birlikte Arnavutluk Devlet Arşivleri'nden de farklı dillerde hazırlanan arşiv belgeleri temin edilmiş, bunun sonucunda Osmanlıca, İtalyanca, Fransızca, Rumca ve Arnavutça'dan oluşan çok dilli arşiv kaynakları kullanılmıştır. Tam olarak T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan (BOA) çalışmaya kaynaklık eden 123 adet orijinal belgeden, Arnavutluk Devlet Arşivleri'nden (AQSH) 80 adet orijinal belgeden yararlanılmıştır. AQSH'dan temin edilen belgelerin 40'ı İtalyanca el yazması, 16'sı Bizans Rumcası el yazması ve matbu, 8'i Osmanlıca ve İtalyanca el yazması, 4'ü Arnavutça el yazması, 4'ü İtalyanca ve Almanca el yazması, 3'ü İtalyanca ve Arnavutça el yazması, 3'ü İtalyanca ve Latince el yazması, 1'er adet ise Latince, Fransızca-İtalyanca-Latince, Osmanlıca ve Fransızca-İtalyanca el yazması belgelerdir. Her iki arşivdeki belgelere uzun yıllardır devam eden arşiv tarama çalışmaları sonucu erişilmiş, her bir dokümanın analizi yapılmış, Arnavutça ve İtalyanca belgelerin sadeleştirilmesi, tercüme ve transkripti tarafımızdan yapılmışken geri kalan diğer dillerdeki belgelerin transkriptleri konusunda ilgili arşiv ve paleografya uzmanlarından destek alınmıştır. Ancak şunu belirtmekte yarar

istemedi. Bu hususta Kürelaş (bugünkü adıyla Kurvelesh), Yenicekele (Bratuşes – bugünkü adıyla Bradashesh, Elbasan girişinde bulunan Katolik bir köy), Şin-Petri Köyü (bugünkü adıyla Shejoni – Shën Joni'den bozulma hali, yine Elbasan'a yakın bulunan Katolik bir köy) kaydolmak istememiştir. Muhtemelen tahrir çalışmaları sırasında, yani 1431-1432 yıllarında Venediklilerin de etkisiyle ve Gjirokastra'da hüküm süren prensliğin başında bulunan Topia Zenebishi'nin de yardımıyla Osmanlı hâkimiyetinden memnun olmayan Araniti feodal ailesinin isyanı vuku bulmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. İnalcık, *Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*; Mustafa Durdu, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Arnavutluk'ta 1847 Toskalık İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi", *Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (Mart 2020), 414-416.

var ki farklı yabancı dillerdeki bu belgelerin transkribe edilmesi konusunda, Arnavutluk'ta Rumca paleografya eğitimi alan uzmanın çok az sayıda bulunmasından dolayı en çok Bizans Rumcası konusunda zorluklarla karşılaşmıştır. Ayrıca her ne kadar Arnavut milletinin 19. yüzyılına dair birçok arşiv çalışması yapılmışsa da bunlar ya sadece BOA'dan, ya da AQSH'dan veya Vatikan'dan temin edilen belgelerle yapıldığından objektiflik muhafaza edilememiş; söz konusu yüzyıl farklı arşivlerden, dillerden ve pencerelerden ele alınamamıştır. Bu bakımdan elinizdeki çalışma önceden yapılan çalışmalardan farklıdır.

Bu temel kaynakların yanı sıra Tiran merkezinde bulunan San Pavlus Katedrali Kütüphanesi'nden (Katedralja e Shën Palit) tezle alakalı eserler temin edilmiştir. Bu kapsamda 2005-2017 yıllarında İşkodra-Pult Başpiskoposu olarak görev yapan Angelo Massafra ile görüşmeler yapılmış, Katedral Kütüphanesi'nden de "Arnavutlarda Hıristiyanlık" (2000) adlı sempozyum kitabı, Katolik araştırmacılardan Dhori Qiriazı'nın "Arnavutluk'ta Hıristiyanlık" (2000), Milan von Shufraj'ın "Türkler Öncesi Arnavutluk'ta Kilisenin Durumu" (2016), Nikë Ukgjini'nin "XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi" (2016) gibi eserler temin edilmiştir. Tiran'da faaliyet gösteren İtalyan Kültür Enstitüsü'nden İtalyan araştırmacılardan Armando Guidetti'nin "1946-1996 Cesuiti Martiri in Albania" (1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler) (1996) ve Antonio Biagini'nin "Başlangıçtan Günümüze Arnavutluk Tarihi" (1998) gibi eserlerden yararlanılmıştır. Öte yandan İSAM Kütüphanesi'nde (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) Arnavutluk'un genel tarihiyle alakalı Sami Frashëri, Kristo Frashëri, Selami Pulaha ve Zija Shkodra gibi yazarların eserlerine ve yine Arnavutluk'la ilgili hazırlanan çok sayıda Türkçe ve Arnavutça makalelere erişilmiştir. Arnavutluk Millî Kütüphanesi'nde (Biblioteka Kombëtare e Shqipërisë) ise çoğunlukla artık nadir kitap sayılan ve ulaşılması zor olan komünizm dönemi çalışmalarına erişim sağlanmış, son 10 yıllık süreçte yayınlanan Arnavutça telif ve tercüme eserlere de yine buradan ulaşılmıştır. Bunlar arasında Aleks Buda'nın "Tarihî Araştırmalar" (2006), Peter Bartl'ın "İspanyol Monarşisi ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Batı Balkanlar" (2011) ve "Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar" (2017) gibi eserleri; Skënder Blakaj ve İsmail İsmaili'nin "Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları" (2014), Gaspër Gjini'nin "Asırlar Boyunca Üsküp-Prizren Piskoposluğu" (2011) gibi eserler zikredilebilir. Ayrıca Arnavutluk Bilimler Akademisi'nden yine Muzafer Korkuti ve diğerlerinin hazırladığı "Arnavut Milletinin Tarihi" (2002) ve Arben Llalla'nın "Kuzey Yunanistan'da Arnavut Bölgelerinin Demografisi" (2013) gibi kaynaklara başvurulmuştur.

Bütün bunlardan başka özellikle paleografik malzeme çerçevesinde 19. yüzyıla ait mabedlerin kitabeleri, kilise yazışmaları ve raporlarından söz eden eserler, makaleler ve dergi yazıları derlenmiştir. Ayrıca hem Türkiye hem de Arnavutluk'ta, konumuzu yakından ilgilendiren yüksek lisans ve doktora tezleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve bu çalışmalara ayrı bir önem verilmiştir. Lisansüstü tezler arasında Ali Bardhi (2009), İlkay Erken (2014/2019), Sead Paqarizi (2010), İtir Rruqa (2011/2016), David Hosaflook (2017), Said Olgun (2015) gibi genç akademisyenlerin çalışmaları dikkate alınmıştır.

Son olarak İtalya/Vatikan, Avusturya-Macaristan gibi başka ülkelerin Arnavutluk üzerindeki etkilerini ve emellerini yansıtan çalışmalarla ilgili araştırma yapılmış; bu bağlamda özellikle arşiv çalışmalarından yararlanılmıştır. Avrupa'da yaşayıp araştırmalarını orada sürdüren ve bu araştırmaları sırasında Arnavutluk'un tarihiyle ilgili önemli arşiv belgelerine ulaşan yazarların Arnavut basınına yansıyan haberleri de derlenmiş; böylece tez için zengin bir kaynakça oluşturulmuştur.

Tezin kaynakça kısmında kod bilgileri verilen arşiv belgelerinin yanı sıra yine bu kaynakçada yer alan başka bazı kaynak ve araştırmalar da vardır. Bu bağlamda "Arnavut Milletinin Tarihi" (2002), "Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan" (2019), "Arnavut Ortodoks Kilisesi – Bir Siyasî Tarihçe (1878-1937)" (2016), "Arnavut Medeniyetinin Tarihi" (2008), "Arnavutlar Arasında Protestan Hareketi–1816-1908" (2017), "Hıristiyanlık Tarihi" (2014), "Berat/Durrës/Gjirokastra/Korça Metropolitliği" (2019-2020), "Arşiv Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta Hıristiyanlık" (2014), "Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi" (2009), "Priştine Belediye Arşivindeki Osmanlı Belgelerinin Kataloğu" (2019), "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk" (2008), "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti" (2007), "XI. Yüzyıldan Günümüze Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi" (2016), "XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslâmlaşması" (2000) gibi eserler zikredilebilir.

Ayrıca; İliyalı Araştırmalar Meclisi II (1974), Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslâm Geleneği Uluslararası Sempozyumu (1995), Arnavutlarda Hıristiyanlık (1999), Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu (2005) gibi sempozyum kitaplarındaki bildirilerden yararlanılmıştır.

Son olarak Türkiye ve Arnavutluk'ta yayımlanan bilimsel birçok derginin de kaynak olarak kullanıldığını belirtmek gerekmektedir. Osmanlı, Balkanlar ve Türk dünyası; İlahiyat, İslâm araştırmaları ve Tarih alanındaki dergiler bu çerçevede zikredilmelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM
ARNAVUTLUK'TA DİN: TARİHİ SÜREÇ

1. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ARNAVUTLUK VE ARNAVUTLAR TARİHİ

Arnavutlar, Güneydoğu Avrupa’da yer alan en eski milletler arasındadır. Ataları İliiryalılar ve ardından da Pellazgılar olarak bilinen ve Balkan Yarımadası’nın tüm batısında ve genel olarak Dalmaçya kıyılarında yayılan Arnavut milletinin kökenleri M.Ö. 12. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır.⁷ İliiryalıların yerleştiği bölge olan İlirya, kuzeyde Sava ve Danubi nehirleri, güneyde antik Yunanistan ve İyon Denizi, batıda Adriyatik Denizi, doğuda da Morava Nehri ile sınırlıydı. En ünlü İliiryalı yerleşim bölgeleri şunlardı: Scodra (İşkodra, Shkodra), Karadağ’daki Risan (bugünkü Kotor şehrine yakın bir bölge), Lisus (Lezha), Albanopolis (Fushë-Krujë), Epidamnus-Dyrrachium (Durrës),⁸ Naissus (Nishi), Priştina’ya yakın Ulpiana ve Scupi (bugünkü Üsküp).⁹

İliiryalılar döneminden başlayıp bugüne kadar bu topraklarda kullanılan Arnavut dili Yunanca ve Latince ile paralel gelişen özel bir Hint-Avrupa dilidir.¹⁰ Bu dil Tosk ve Geg olmak üzere biri güney, diğeri kuzeyde kullanılan iki ana lehçe üzerine kurulmuş ve bu iki lehçeyi kullananlar İşkumbin (Shkumbin) Nehri ile ayrılmıştır. Yani başka bir ifadeyle İşkumbin Nehri hem Geg-Tosk, hem Katolik-Ortodoks sınırını oluşturmuştur.¹¹ Tosk ve Geg kesimleri sadece dil farklılığından değil, aynı zamanda inanç ve kültür açısından birbirinden farklıydı. Dolayısıyla İşkumbin Nehri’nin güneyinde yaşayan Tosklar çoğunluk olarak Ortodoks iken Bizans’ın doğu kültüründen ve daha sonra Osmanlı Devleti’nden güçlü bir şekilde etkilenmişler. İşkumbin Nehri’nin kuzeyinde ise ilk başta Katolik olan, dağda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan kabileler olarak hayatlarını geçindiren Gegler

⁷ Muzafer Korkuti vd., *Historia e Popullit Shqiptar (Arnavut Milletinin Tarihi)* (Tiran: Akademia e Shkencave e Shqipërisë (Arnavutluk Bilimler Akademisi), Toena Yayınları, 2002), 19-20; Radu Vulpe, “Konsiderata Rreth Originës Ilire të Popullit Shqiptar” (Arnavut Milletinin İliiryalı Orijinine Dair Görüşler), *Kuvendi i Studimeve Ilire II (İliiryalı Araştırmalar Meclisi II)* (1974), 159-164.

⁸ Dyrrahion Piskoposluğu, Doklea, Sarda, Skodra, Lissus, Skampa, Amantia, Apollonia, Bylis, Aulona ve Ulcinium’la birlikte Arnavutluk’ta ilk kurulan ve III-V. yüzyıllarda sıklıkla anılan piskoposluklar arasında yer almaktadır. Adı geçen piskoposluklar hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Milan von Shufraj, *Situata të kishës në Shqipërinë paraturke – Zona e depërtimit ortodoks në “digen” katolike (Türkler Öncesi Arnavutluk’ta Kilisenin Durumu – Katolik ‘Kalesine’ Ortodoks Nüfuz Alanı)*, çev. Edmond Malaj (İşkodra: Botime Françeskane, 2016), 7-13; Peter Bartl, *Shqiptarët – Nga Mesjeta deri në ditët tona (Orta Çağ’dan Günümüze Kadar Arnavutlar)* (Tiran: IDK Yayınları, 201), 44.

⁹ Muhamet Metis Ahmeti vd., *Shqipëria, Historia dhe Trojet (Arnavutlar, Tarih ve Topraklar)*, (Priştine: Dukagjini Yayınları, Yıl bilgisi yok), 5-6; Andrea Llukani, *Krishtërimi në Shqipëri Sipas Burimeve Arkivore (Arşiv Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta Hıristiyanlık)* (Tiran: “Trifon Xhagjika” Yayınları, 2014), 5-6; Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis (Arnavutluk Tarihi)* (Tiran: Phoenix Yayınları, 1998), 59.

¹⁰ Korkuti vd., *Arnavut Milletinin Tarihi*, 34.; Antonio Biagini, *Historia e Shqipërisë nga zanafilla deri në ditët tona (Başlangıçtan Günümüze Arnavutluk Tarihi)*, çev. Shpëtim Çuçka (Milano: Shtëpia e Librit dhe Komunikimit, 1998), 12-14.

¹¹ Bartl, *Orta Çağ’dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 58.

yaşamaktaydı.¹² Etnik unsurlardan oluşan Geg kesiminde sadece Kosova'nın Janjeva bölgesinde oturan Katolikler Arnavut değildi.¹³ 1861'de Berlin Antlaşması'ndan sonra düzenlenen ayaklanmaları yatıştırmak için olağanüstü yetkilerle İşkodra Sancağı'na yaklaşık bir yıllığına görev için gönderilen Osmanlı Devleti'nin ünlü tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa, Arnavutluk'la ilgili ayrıntılı bilgilere yer verirken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Arnavutluk iki kısma ayrılmaktadır. Biri Gegalık'dır ki Arnavudluk'un çoğunluğunu teşkil etmektedir. Diğeri Toskalık'dır ki ahalisi üç sınıftır: Birinci sınıf Toska, ikinci sınıf Lab ve üçüncü sınıf da Çam'dır. Bu üç sınıfın konuştuğu lisan arasında az fark var ise de birbirinin lisanını anlarlar. Ama bunlar ile Gega lisanı arasında bayağı birbirinin meramını anlayamayacak derece fark vardır. Çünkü Toskalar Rumlar ile karışık olduklarından lisanlarına pek çok Rumca kelimeler karışmıştır. Ahlak ve mizaclarına dahi bir dereceye kadar Rumluk sirayet eyleyip Rumlar gibi sebatsızlıkla bilinirler. Gegalar, Toskalara nisbetle daha kaba iseler de sözlerinde sebatları ve yüksek kişilikleri vardır. (...) Toskalık'daki Hristiyanlar ekseriyet üzere Ortodoks mezhebindedir ve çoğu Rumca dahi bilirler. Lâkin ana lisanlar Arnavutçadır. Gegalık'da olan Hristiyanların ekseri Katolik mezhebinde bulunan Latin taifesidir ve Ortodokslar cizye ödemekle yükümlü oldukları hâlde Latinler cizyeden muafdırlar. Bu cihetle hâlâ askerlik bedeli dahi vermezler ve ehl-i İslâm ile bir olup onlar ile birlikte seferlere giderler. İhtilâf-ı din onların kavmiyetçe ittihâdlarına asla mâni olmamıştır ve cümlesi Ortodoks mezhebinde bulunan Hristiyanlara düşmandırlar. En cesur ve cengâverleri Malisörleridir ve bunlar gerçekten ölümden korkmaz dehşetli bir tâifedir. 'Malisya' dağ ve 'Malisör' dağlı demekdir. İpek ve Yakova ve Prizren ve Debreler Malisörlerinin ekseri Müslüman olup içlerinde bir miktar Latin dahi vardır. Mat ahalisinin ekseri ehl-i İslâm olup Kısla gibi bazı nahiyelerin ahalisi Latindir... İşkodra Malisörlerinin ekseri Latin'dir. Fakat ehl-i İslâm ile dilleri ve fikirleri birdir.”¹⁴

¹² Sami Frashëri, *Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet (Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak)* (Tiran: Naim Frashëri Yayınları, yıl bilgisi yok), 50.

¹³ Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 62.

¹⁴ Yusuf Sarınoy (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk* (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü – Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2008), 253-254. 10 Şubat 1901 (20 Şubat 1318) tarihli iki Hariciye Nezareti Bükreş Sefareti belgesinde de Arnavutların meskûn oldukları mevkilerden söz ederken İşkodra Vilayeti'nde ikâmet edenlerin hepsi Gega Arnavud olduğu, Yanya Vilayeti'nde ikâmet edenlerin ise kâmilan Toska Arnavudu olduğu, aile içinde Rumca konuştukları, Preveze sancağının Loros kazasında da Rumca konuşanların Arnavut olmadığı belirtilmiştir. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Bükreş Sefareti* (HR.SFR.4.639.16.1.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Bükreş Sefareti* (HR.SFR.4.639.16.2.1).

Raporda söz edilen Geg ve Tosk şeklindeki iki ana lehçe arasında asırlardır çekişmeler yaşanmış, her birinin diğerinden daha ön plana çıkması için çalışmalar yapılmıştır. 19. yüzyılda ulusal hareketin başlamasıyla birlikte o döneme kadar farklı sebeplerden ötürü¹⁵ yazıya dökülmemiş olan bu lehçeler *İstanbul Alfabeti* olarak bilinen Arnavutça alfabetiyle birlikte yazıya dökülmüş, bağımsızlıktan sonra da bu konu üzerine tartışmalar yaşandığından ve Arnavut topraklarının tamamında kullanılacak standart bir dile ihtiyaç duyulduğundan dolayı 20-25 Kasım 1972 tarihlerinde Tiran’da düzenlenen Arnavut Dilbilimi İmlâ Kongresi’nin çalışmaları sonucunda Tosk veya Toskërishte lehçesi Arnavutluk’un standart dili olarak kabul edilmiştir.¹⁶

Hıristiyanlık öncesinde Arnavut milleti inanç açısından Paganizm inancına sahipti. Bu durumda İliya’nın kuzey bölgelerinde güneş kültü, güneyde ise yılan kültü ön plana çıkmaktaydı.¹⁷ Güneş en güçlü sembol olarak kabul edilirken ay da onun kızı olarak kabul edilirdi. Yaz mevsiminde en yüksek tepeler mabed olarak kabul edilirken, kışın ise evlerde yanan ateşe tapılırdı. Her biriyle ilgili farklı inanışlar ve tapınma şekilleri mevcuttu. Bu dönemle ilgili yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar dinî semboller ve uygulamalarla ilgili birçok veriyi ortaya koymuştur.¹⁸

2. ARNAVUTLAR VE HİRİSTİYANLIK

Arnavutluk, Orta Çağ devletleri arasında Hıristiyanlığın ilk yayıldığı devlet ve coğrafi bölge olarak bilinmektedir. Milat öncesi tarihçilerinden Kosmas’ın teorisine göre ilk defa Durrës¹⁹ ve Nikopoja²⁰ yerleşim merkezlerinden yayılmaya başlayan yeni din, daha sonra Preval, Dardani, Yeni Epir ve Eski Epir’de de yaygınlık kazanmıştır.²¹ Bir diğer

¹⁵ Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da genelde sık sık yaşanan işgaller, mevcut yaşam düzeninin sık sık değişmesi, köklü siyasî değişimlerin yaşanması, yeni dinî dogmaların Arnavut topraklarına girmesi gibi sebepler üzerinde durulmaktadır. 1797 – 1846 yıllarına yaşamış Ortodoks düşünür ve Arnavutça alfabe çalışması yapan Naum Veçilharxhi’nin de görüşü bu yönde olmuştur. Bkz. Skënder Blakaj - Ismail Ismaili, *Letërkëmbime të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (Arnavutluk Millî Rönesansı’nın Yazışmaları)*, (Priştine: Arbi Ltd., 2014), 117.

¹⁶ İstanbul Alfabeti olarak bilinen alfabe 1879 yılında İstanbul’da kurulan “İstanbul Arnavut Harfleri Derneği” (Shoqëria e Shkronjësive Shqip e Stambollit) ve amacı Arnavutların kültürel gelişimini sağlamak olan derneğin üyelerinden Şemseddin Sami’nin diğer üyelerle birlikte hazırladığı “Arnavutça Dili Alfabeti” ve “Arnavutça Grameri” adlı eserlerin sonucunda elde edilen bir alfabadir. Ağâh Sırrı Levend, *Sami Frashëri (Şemseddin Sami)*, çev. Genciana Abazi-Egro (Tiran: Dituria Yayınları, 2004), 39, 82.

¹⁷ Bu külte göre her evin bir yılanı vardır. Bu yılan benekli olup kalın bir yilandır. Evin duvarında saklanır ve oradan çok nadir çıkar. Bu yılan evin, gölün, dağın ve ormanın koruyucusu olarak kabul edilir. Shufllaj, *Türkler Öncesi Arnavutluk’ta Kilisenin Durumu*, 6.

¹⁸ Nuray Bozbor, *Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane (Osmanlı İmparatorluğu’nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu)* çev. Dritan Egro (Tiran: Dituria Yayınları, 1997), 30.

¹⁹ İliya dönemindeki adıyla Epidam, Dyrrah veya Dyrrachium: Yeni Epir merkezi.

²⁰ Nicopolis veya Nikopoja: Eski Epir merkezi.

²¹ Korkuti vd., *Arnavutluk Milletinin Tarihi*, 169.

teoriye göre ise Pavlus, Dyrrachium (Durrës) veya Lychnidos (Ohrid) şehrine M.S. 62 yılında yaz mevsiminin sonuna doğru gelmiş ve 64 yılı ilkbaharının başlarına doğru da geri dönmüştür. Bu iki yıl içerisinde tüm İlyricum (İlirya) bölgelerini ziyaret etmiştir.²² Bazı kaynaklara göre Pavlus'un bu bölgeleri ziyaret edip Hristiyanlığı yaymasının dışında havarilerden Andrea adlı kişi Epir bölgesinde, yani bugünkü orta Arnavutluk'ta bu yeni dini yaymak için çalışmıştır. Bu görüşe göre Durrës'taki Hristiyanlık inancı havarilik döneminde yerleşmiş, bunda da dünyanın en erken piskoposlardan biri etkili olmuştur.²³

Hristiyanlığın İlirya topraklarında yayılmasına dair Kitab-ı Mukaddes'teki en veciz pasaj Pavlus'un Romalılara mektubunda yer almaktadır. Bu pasaj da bu şekildedir: "Yeruşalim'den başlayıp İlyricum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesi'ni her yerde duyurdum."²⁴ Arnavutluk'taki Hristiyanlık tarihi üzerine araştırma yapanların büyük bir kısmı bu pasaja dayanarak Pavlus'un bizzat kendisinin bu dini İlirya topraklarında yaydığını, hatta yaklaşık 59 yılından itibaren Durrës'tan itibaren yaymaya başladığını ve *Romalılara Mektubu* da İlirya'da yazdığını ileri sürmüşlerdir.²⁵ Diğer yandan Pavlus'un Titus'a yazdığı mektupta "Ben Artemas'ı ya da Tihikos'u sana gönderir göndermez, Nikopolis'e, yanına gelmeye gayret et. Çünkü kışı orada geçirmeye karar verdim"²⁶ demesi bu gerçeği daha fazla güçlendiriyor gibi görünse de,²⁷ *İlyricum'a kadar* ifadesi Pavlus'un mesajının son sınırı olarak düşünülüp İlyricum'u dahil etmediği şeklinde de yorumlanmıştır. Diğer yandan bir çok araştırmacı gibi Arnavut araştırmacılardan Gaspër Gjini de *Pavlus'un bizzat İlirya'ya geldiği hiçbir yerde zikredilmez* diye yazmaktadır. Bu yüzden bazı araştırmacılar *İlyricum'a kadar* ifadesinin Pavlus'un bu bölgeye gelip tebliğ yapma ihtimalini ortadan kaldırdığını düşünmektedir. Onlara göre Pavlus İlirya sınırlarına

²² Nikollë Loka - Gjet Kola, *Iliria Biblike: Shenjtorët iliro-shqiptarë nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza (İncil Dönemi İliryası: Büyük Kostantinus'tan Rahibe Tereza'ya Kadar İliryalı-Arnavut Azizler)* (Tiran: Geer Yayınları, 2005), 6-7.

²³ Armando Guidetti (ed.), *1946-1996 Cesuiti Martiri in Albania (1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler)* (Milano: San Fedele, 1996), 7.

²⁴ *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 3. Basım, 2003), Romalılara mektup 15:15/1442.

²⁵ Kastriot Marku, *Kishat e Kurbinit (Kurbın Kiliseleri)* (Tiran: Geer Yayınları, 2008), 25-26; Dhori Qiriazi, *Krishterimi në Shqipëri (Arnavutluk'ta Hristiyanlık)* (Tiran: Argeta LMG Yayınları, 2000), 3-4; Nikë Ukgjini, *Kisha Katolike në trevat shqiptare (Nga shek. XI deri sot) (XI. Yüzyıldan Günümüze Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi)* (Tiran: Qendra Botuese Shoqata e Jezuitëve (Cizvit Derneği Yayın Merkezi), 2016, 22, 25, 34, 35; Pëllumb Xhufi, "Krishterimi Roman në Shqipëri, shek. VI-XVI (VI-XVI. Yüzyılları Arasında Arnavutluk'ta Roma Hristiyanlığı)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999 (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 89.

²⁶ *Kutsal Kitap, Titus'a Mektup*, 3:12, 1529.

²⁷ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 34.

ulaşmış, ancak bu sınırları geçmemiştir.²⁸ Öte yandan sadece Pavlus'un değil, Luka, Petrus, Matta, Markos ve onlara bağlı havarilerin de ilk dönemde İliya bölgesine gelip Hıristiyanlığı yaydıkları ileri sürülmüş teorilerden biridir. Delil olarak ise *Havarilerin Mektupları* ve Luka'nın *Havarilerin Eserleri (Resullerin İşleri)* adlı kitabı gösterilmiştir.²⁹

İliya topraklarında ilk kez Hıristiyanlığı getirenin Pavlus olduğuna inananlar bu dinin söz konusu bölgede hızlı yayılmasında Egnatia Yolu'nun önemli ölçüde etkin olduğuna savunmaktadırlar.³⁰ Alman araştırmacı Bartl, Arnavutluk'taki Hıristiyanlığın iki aşamada yayıldığını ileri sürmüştür. Ona göre ilk aşamada havarilerin döneminde şehirlerde ve sahil bölgelerde, ikinci aşamada ise iç bölgelerde yayılmış, fakat bu ikinci aşama geç dönemlerde yaşanmıştır. Ortodoks Teolog Dhimitër Beduli ve araştırmacı Shaban Sinani Pavlus'un Apolonya'dan geçtiği kanaatindeyken tarihçi İliyan Gjika'ya göre Pavlus'un ziyaret ettiği Apolonya İliya'nın sınırları kapsamında bulunan Apolonya değil, Makedonya'da bulunan Apolonya'dır. Katolik Teolog Zef Mirdita ise İlyricum ismiyle ifade edilenin aslında Dalmaçya ve Panonia olduğunu kaydetmiştir.³¹

Arkeolog Neritan Ceka Yunanların Apolonya ismiyle 30 şehir kurduklarını, bunlardan birinin de İliya'ya ait Apolonya olduğunu, Pavlus'un geçtiği Apolonya'nın ise Makedonya'ya ait olduğunu ileri sürerken tarihçi Gjika Pavlus'un geçtiği Apolonya'nın Yunan şehirlerinden Amfipol ve Neapolis arasında bulunduğunu söylemektedir. Araştırmacı Luan Rama da Pavlus'un İliya'ya ait Apolonya'dan geçmediğini, onun Neapolis limanına inip ardından Filipe'ye doğru yola çıktığını söylerken Ortodoks Teolog Pirro Kondili Pavlus'un gerçekten Apolonya'dan geçtiğini, Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın M.S. 1. yüzyılda Pavlus tarafından yayıldığını ileri sürmektedir. Görüldüğü gibi konuyla ilgili çalışmalar

²⁸ Gaspër Gjini, *Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj (Asırlarda Üsküp-Prizren Piskoposluğu)*, çev. Mirie Rushani (Prizren: Drita Yayınları, 2011), 23; Edmond Malaj, "Të dhëna mbi Krishterimin në Trojet Iliro-Shqiptare para dhe pas ediktit të Milanos (313) (Milano Fermanından Önce ve Sonra İliya-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığa Dair Bilgiler)", *Revista Studime Historike (Tarihî Araştırmalar Dergisi)* 3-4 (2014), 10; Andrea Llukani, *Historia e Krishterimit (Hıristiyanlık Tarihi)* (Tiran: "Trifon Xhagjika" Yayınları, 2014), 160, dipnot no. 8.

²⁹ Qiriazzi, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık*, 3-4. Bugüne kadar Arnavutluk'ta bilinen İncil'in en eski yayınlardan biri parşömen şeklinde, erguvani renkte ve gümüş rengi kareli harflerle 6. yüzyıla ait Yunanca yazılmış, daha sonra da 9-10. yüzyılda yine aynı dille fakat altın harflerle parşömen üzerinde yazılmış nüshalardır. 1865 yılında Berat kiliselerini ziyaret eden Fransız araştırmacı Pierre Battifol'un keşfettiği bu nüshalar Berat'ın Erguvani Kodikleri veya Latince adıyla Codex Purpureus Beratinus olarak adlandırılmaktadır. Battifoli'nin bu eserleri neden Latince (Codex) adlandırdığı belli değildir. Bugün elimizde Beratinus I ve Beratinus II eserleri mevcuttur. Dünya genelinde toplam 7 kodik bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Berat şehrinde bulunmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. *Kodikët e Shqipërisë (Arnavutluk Kodikleri)* (Tiran: Arşivler Genel Müdürlüğü, 2003), Alfred Moisiu, Selamlama konuşması, 5.

³⁰ Ukçjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 35.

³¹ Zef Mirdita, "İliyalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı", 38, 42.

yapan tarihçi, araştırmacı ve Ortodoks teologlar çoğunlukla Pavlus'un İliırya'ya ait Apolonya'dan geçmediği görüşüne sahiptir.³²

Diğer yandan Hıristiyanlığın bu dönemden itibaren Arnavutluk'ta yayılmaya başladığını, ilk aşamada bu dinin Durrës'tan (Dyrrhachion) itibaren yayılmaya başladığını,³³ burada ilk başdiyosezin kurulduğunu, bunun kapsamında Lezha, Aulona, Prizren-Beden, Stefan, Kruja (Arbër)³⁴ ve Kanov adlı diyosezlerin ve Kraja Başdiyosezi'nin (1446-1483) bulunduğunu, Osmanlı dönemi başlayana dek buradaki Katolik sayısının 60 bin iken 17. yüzyılda 14 bine düştüğünü,³⁵ 4 ve 8. yüzyılları sürecinde Hıristiyanlığın Arnavutluk'un iç bölgelerine de yayıldığını savunan araştırmacı ve tarihçiler de vardır.³⁶

Bu bilgilerden yola çıkarak ve yukarıdaki pasajlara da dayanarak Pavlus'un İliırya'nın çok yakınında bulunduğu, üç ay boyunca Makedonya'da kaldığı ve Nikopoja'da kışı geçirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın havariler döneminde bizzat Pavlus tarafından yayıldığı tezini doğrulayan herhangi bir arkeolojik veri ve arşiv kaydı bulunmadığından, neticede oluşın genel kanaat bu inancın daha sonraki dönemlerde İliırya topraklarında Paganizmin yerine geçerek peyderpey yayıldığı, kabul edildiği ve özümsemiği yönündedir. Nitekim M.S. 325 yılında Nikea (İznik)'te düzenlenen ilk ekümenik konsile İliırya topraklarından Pulheriopolis (Berat, Belgrad) Piskoposu ve Üsküp (Scupi)'ten Dacus Dardanie'nin de katılmış olması³⁷ o yılda İliırya topraklarında bir idari sistemin yerleşmeye başladığını ve bu bölgedeki Hıristiyanların söz hakkına sahip olduğunu göstermektedir. Bu Konsil Arnavutluk'taki Hıristiyanlık tarihi açısından özel bir öneme sahip olmuş, zira bu konsilde diğer kararların yanı sıra Arnavut kiliselerinin Roma'ya bağlanmasına karar verilmiştir.³⁸

³² Llukani, *Arşiv Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta Hıristiyanlık*, 9, dipnot no. 8. Arkeolog Ceka'nın açıklaması: "Yunanlar Apollonia ismi ile 30 şehir kurmuşlardır. Onlardan biri (günümüzde şehir kalıntıları Fier şehrine yakın bir yerde bulunan) Arnavut Apollonia'sıdır. Ancak kutsal kitapta bahsedilen Apollonia, Arnavutluk'taki değil, (eski) Makedonya'da (günümüz Yunanistan'ında) bulunan Apollonia'dır."

³³ Bazı araştırmacılara göre Hıristiyanlık ilk aşamada sadece Durrës'ta değil, aynı zamanda Nikopoli, Sirmium ve Salona'da da yayılmıştır. Bkz. Loka - Kola, *İncil Dönemi İliıryası*, 6-7; Qani Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi* (Yayın evi ve yer adı yok, 2009), 65.

³⁴ Papa XXII. Ioannes'in Kruja Piskoposu Ndreu ve Arbër Piskoposu Mihal'e 6 Haziran 1318 tarihinde gönderdiği mektuplarında bu piskoposluklar ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu da Papa'nın adı geçen iki piskoposluğu ayrı ayrı tanıdığı anlamına gelmektedir. Blakaj - Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 48-49.

³⁵ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 115.

³⁶ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 44.

³⁷ Loka - Kola, *İncil Dönemi İliıryası*, 10; Zef Mirdita, "İliıryalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı", 45. Başka bir kaynağa göre İznik Konsili'ne Korfu ve Stobi piskoposları da katılmıştır. Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 68.

³⁸ İliı Rruga, *Arnavutluk'ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması* (Çanakkale, Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 54.

Ayrıca 431 yılında düzenlenen Efes Konsili'ne Durrës Piskoposu Lluca, Dioklea Piskoposu Evandri, Apollonya Piskoposu Euzebi ve Saranda Piskoposu Anchiasmos'un³⁹ katılmış olması, 451 yılında düzenlenen Kalkedon (Kadıköy) Konsili'ne de İlirya topraklarından katılanların olması ve son olarak 553 yılında düzenlenen II. İstanbul Konsili'ne Vlora'dan İlirya temsilcilerinin hazır bulunması Hıristiyanlığın bu bölgede hızla yayıldığını göstermektedir.⁴⁰

2.1. Doğu-Roma İmparatorluğu Döneminde İlirya Kilise Hiyerarşisi (3-4. Yüzyıllar)

Roma İmparatoru Diocletianus'un (284-305) idarî reformları sonucu Balkan'ın batı tarafı üç diyosezden oluşmaktaydı. Bunlar Macedonia, Dakia ve Batı İlirya idi.⁴¹ Diyosezlerin başında bulunan piskoposta şu özelliklerin bulunması gerekirdi: Herhangi bir fizikî engelinin bulunmaması, tek eşli olması, sözünü tartmayı bilmesi, mantıklı ve misafirperver olması, başkalarına öğretme kabiliyetine sahip olması, kötü huylara sahip olmaması, şiddet eğilimli biri olmaması, cimri olmaması, yumuşak huylu olması, kavgacı olmaması, paraya tamah etmemesi, kendi ailesini iyi yönetiyor olması ve çocuklarının itaatkâr olması.⁴²

325 yılına gelindiğinde Nikopoja, Buthratum (Butrint) ve Korkyra Hıristiyanlık merkezleri olmuştur.⁴³ Bu tarihten sonraki süreçte Hıristiyanlık gelişimi açısından önemli olan birçok konsile İlirya bölgesinden piskoposlar katılmış, 398 yılından itibaren İlirya piskoposları Nikea Konsili ve Roma Kilisesi'ne göre takdis etme hakkını kazanmıştır. 414 yılında ise Selanik İlirya Piskoposlukları doğrudan Papalığa bağlı vikarlık (temsilcilik) haline gelmiş, İlirya bölgesi de bir havari bölgesi olarak tanınmıştır. 5. yüzyılda birkaç metropolitlik daha kurulmuş ve böylece kilise hiyerarşisi tamamlanmıştır. Mesia I, Dacia Ripensis ve Dacia Mediterranea adlı diyosezler Sardika Metropolitliği'ne, Dardania diyosezi Scupi Metropolitliği'ne, I. Justiniana ve Prevalitana diyosezleri Scodra (İşkodra)

³⁹ Başka bir kaynağa göre Efes Konsili'ne İşkodra Başpiskoposu Senecio (Senekcioni) da katılmış ve Konsil'de aktif rol oynamıştır. Bkz. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 7; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 37.

⁴⁰ Xhufi, "Arnavutluk'ta Roma Hıristiyanlığı", 90-91.

⁴¹ Bunlara bağlı olarak 19 il bulunmaktaydı: Macedonia diyosezine bağlı olan Macedonia I ve II, Thesalia, Ahaja, Kreta, Makedonya tarafında bulunan Eski Epir ve Yeni Epir, Dakia Diyosezine bağlı bulunan Prevalitana, Dardania, Dacia Mediterranea ve Dacia Ripensis ile Mesia I ve Batı İlyricum Diyosezine bağlı olan Dalmacia (Dalmatya), Panonia I ve I, Savia, Valeria, Noricum Mediterraneum ve Noricum Ripensis. Zef Mirdita, "İliryalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı", 42-43.

⁴² Qiriazi, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık*, 9.

⁴³ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 68.

Metropolitliği'ne, Macedonia diyosezi Selanik Metropolitliği'ne, Yeni Epir diyosezi Durrës Metropolitliği'ne, Eski Epir diyosezi Nikopolis Metropolitliği'ne, Thesalia diyosezi Larisa Metropolitliği'ne ve Ahaja diyosezi de Korinth ile Kreta Metropolitliği'ne bağlanmıştır. 516 yılında düzenlenen bir konsilde İliıya ve Dardania'dan 40 piskopos bir araya gelmiş ve Selanik Piskoposu ile ilişkilerini kesmişlerdir. Konsil kararlarını Papa'ya gönderen piskoposlar, Kutsal Merkeze bağlılıklarını ifade etmiş ve Gjoni diye birini metropolit olarak seçtiklerini de bildirmişlerdir. 518 yılında Dardania'da deprem meydana gelmesinden sonra tüm siyasî ve idarî yönetim Üsküp'ten Justiniana Prima'ya geçmiş, bu gelişmeyle birlikte Doğu İliıya bölgesi ikiye bölünmüş, güney tarafı Selanik'e bağlı kalmış, kuzey tarafı ise Justiniana Prima'ya bağlanmıştır. Farklı doktrin çatışmaları sonucu karşılaşılan birçok sarsıntıya rağmen Hıristiyanlık bu topraklarda Bizans (Doğu) ve Latin (Batı) öğretisiyle devam etmiştir.⁴⁴

4. yüzyılda yaşananlara rağmen o döneme ışık tutan kaynaklar tesis edilmiş sağlam bir kilise yapısından söz etmektedirler. Bu yapı Roma İmparatoru Diokletianus döneminin idarî bölgeleri üzerine düzenlenmiş, bu düzene göre her bir bölgenin merkezinde metropolit kilise bulunmuş ve başpiskopos da burada ikâmet etmişti. Her bir başpiskoposun yetkisinde de piskoposluklar ve diyozeler bulunmaktaydı. Bu durumda Arnavut topraklarındaki dört ana kilise merkezi olan İşkodra (Prevali, Prevalitana),⁴⁵ Justiniana Prima (Dardania), Durrës (Yeni Epir) ve Nikopoja'da (Eski Epir) birer başpiskoposluk mevcuttu. Bunların arasında Durrës Başpiskoposluğu 602 yılına kadar öncü başpiskoposluk olarak faaliyet göstermiştir.⁴⁶

İşkodra Başpiskoposluğu'na 3, Üsküp Başpiskoposluğu'na ⁴⁷ 5, Durrës Başpiskoposluğu'na 8 ve Nikopolis Başpiskoposluğu'na 9 piskoposluk bağlı

⁴⁴ Ayrıntılı bilgiler için bkz. Zef Mirdita, "Gjashtë Shekujt e Parë të Krishterimit në Trevat Ilıro-Shqiptare" (İliıyalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999 (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 35-68.

⁴⁵ Prevali bölgesiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Gëzim Hoxha, "Procesi i Kristianizimit në Provincën e Prevalit deri në fillimet e shekullit VII (VII. Yüzyılın Başlarına Kadar Preval İli'nde Hıristiyanlık Süreci)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999 (İşkodra: 2000), 69-87.

⁴⁶ Shuflaj, *Türkler Öncesi Arnavutluk'ta Kilisenin Durumu*, 8.

⁴⁷ Üsküp 325 yılından itibaren başdiyozes, 16-17.yüzyıllarda diyozes, daha sonra başpiskoposluk olarak faaliyet göstermiştir. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 116.

bulunmaktaydı. O dönemdeki metropolitlikler veya başpiskoposluklar kilise hiyerarşisinde önemli bir yere sahip olmanın yanı sıra belli bir siyasî otoriteye de sahipti.⁴⁸

379 yılından itibaren İlirya bölgesi siyasî olarak Kostantinopolis'e bağlı olmakla birlikte İlirya Kilisesi Roma'nın dinsel yetkisi altında kalmaya devam etmekteydi. Bizans İmparatoru III. Leon'un 732 yılında aldığı bir kararla tüm İlirya kiliseleri Roma'dan koparılıp Bizans Doğu Kilisesi'ne bağlanmış, bu da İlirya kilisesi tarihinde önemli bir gelişme kaydetmiştir.⁴⁹

Özel bir coğrafi konuma sahip olan İlirya eyaletinde Doğu ve Batı hem buluşmuş hem de çarpışmıştır. Bu sebeple erken Arnavutluk'ta kutsala hakaret, eski inançlara geçiş, zorla inanç değiştirme, heretik hareketler gibi durumlar sıklıkla yaşanmıştır. Açık bir şekilde siyasî ve kültürel arka plan oluşturan bu olaylar 9. yüzyılın sonunda "Fotius Skizması"⁵⁰ ile patlak vermiş; İlirya Kilisesi Roma ve Kostantinopolis arasına gidip gelirken 1054 yılında günümüzde Hıristiyan dünyasında hâlâ devam eden büyük ve nihaî ayrışma (skizma) ile birlikte kesin ve köklü bir ayırımı gidilmiştir.⁵¹

Avrupa'da kiliseler üzerine Papalar söz sahibi olurken Bizans'ta kiliseler hükümdarlar tarafından yönetilmiştir. Elbette bu geçiş döneminde Arnavutluk'ta kesin bir Batı Hıristiyanlığı'ndan (Romalı-Katolik) veya bir Doğu Hıristiyanlığı'ndan (Bizans-Ortodoks) söz etmek mümkün değildir; zira bu topraklar her iki görüş ve bakış açısının da yaşandığı bir ülke haline gelmiştir.⁵² Sonraki dönemlerde Arnavut kilisesi hem dinî hem de siyasî yönden etkilenerek Ortodoks ve Katolik olarak ikiye ayrılmış, bu iki ana kilisenin

⁴⁸ Korkuti vd., *Arnavut Milletinin Tarihi*, 170. Bu dönemdeki başpiskoposluk veya metropolitliklerin listesi ve onlara bağlı piskoposluklar hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre bu idarî taksim ve hiyerarşi şu şekildeydi: 1. İşkodra Metropolitliği: Dioklea, Lissus, Dekaretë ve Drivas Piskoposlukları; 2. Durrës Metropolitliği: Skambë, Bulidë, Avlonë, Amantia, Lihnidhoj ve Listër Piskoposlukları; 3. Üsküp Metropolitliği: Ulpianë Piskoposluğu; 4. Nikopojë Metropolitliği: Euri, Dodonë, Fotiqi, Anhismoj, Finiqi, Adrianopojë Piskoposlukları. Bkz. Llukani, *Berat Metropolitliği*, 16. Bir diğer görüşe göre de 5. yüzyılda şöyle bir kilise hiyerarşisi mevcuttu: 1. Sardika Metropolitliği: Mesia I, Dacia Ripensis ve Dacia Mediterranea Piskoposlukları; Üsküp Metropolitliği: Dardania ve daha sonra Justiniana I Piskoposlukları; İşkodra Metropolitliği: Prevalitana Piskoposluğu; Selanik Metropolitliği: Macedonia Piskoposluğu; Durrës Metropolitliği: Yeni Epir Piskoposluğu; Nikopolis Metropolitliği: Eski Epir Piskoposluğu; Larisa Metropolitliği: Thesalia Piskoposluğu ve Korinth Metropolitliği: Ahaja ile Kreta Piskoposlukları. Bkz. Zef Mirdita, "İliryalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı", 49.

⁴⁹ Nesimi, *Arnavut Otofefal Ortodoks Kilisesi*, 68.

⁵⁰ İstanbul Patriği Fotius.

⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004), 5. Basım, 343-344; Ermir Gjinishi, *Krishterimi dhe Islami: Dy fe, dy qytetërime (Hıristiyanlık ve İslam: İki Din, İki Medeniyet)* (Tiran: Tiran Üniversitesi, Tarih ve Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2016), 97-99; Llukani, *Hıristiyanlık Tarihi*, 209-212; Xhufi, "Arnavutluk'ta Roma Hıristiyanlığı", 89.

⁵² Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 29.

arasındaki görüş farkları ve anlaşmazlıklar ise Osmanlı dönemi süresince daha fazla derinleşmiştir.

11. yüzyıla gelindiğinde Ohri (Ohrid) bölgedeki Hıristiyanlığın merkezi olmuş, Ohri Piskoposluğu da patrikhane, yani Başpiskoposluk derecesine yükselerek (1020 yılı) İlirya’da Justiniana Prima’dan sonraki ikinci otosefal kilise haline gelmiştir.⁵³ Ohri 976-1018 yılları arasında Batı Bulgar İmparatorluğu’nun başşehri görevini de üstlenmiştir. Ohri Başpiskoposluğu Slav Hıristiyanlığı’nın merkezî görevini ifa edip bu konumunu yüzyıllar boyunca korumuş, 1766-1767 yılına kadar geçerliliğini muhafaza etmiştir. Slav ve Ulahlar da bu kiliseye dahil olmuştur.⁵⁴

Üsküp, Lipjan ve Prizren⁵⁵ kiliseleri Ohri Patrikliği’ne bağlanmış, Bulgar Krallığı’nın dağılmasından sonra doğrudan Bizans İmparatoru’na bağlanmış ve bu durumdayken İmparator Vasili’nin yayınlamış olduğu fermanla Patriklik derecesinden Başpiskoposluk derecesine yükseltilmiş, Dardania Kiliseleri ile birlikte Arnavutluk, Bulgaristan, Makedonya, Epir ve Thesalia piskoposluklarını da ihtiva edecek şekilde bu başpiskoposluğun sınırları belirlenmiştir. Bu süreç içerisinde kuzeyde konumlanan romanizm ve güneyde konumlanan helenizm aynı zamanda kiliselerde de kullanılan resmî dile etki yapmış; buna göre kuzey kiliselerinde Latince kullanılırken, güney kiliselerinde ise Yunanca kullanılmıştır. Bu durum mezar ve kilise kitabelerinde de açıkça ortaya konulmuştur.⁵⁶

Diğer yandan 1308 yılına ait anonim bir mektupta, Arnavutluk’la ilgili genel bilgilerin yanı sıra Arnavut Katoliklerinin durumu şu ifadelerle anlatılmıştır: *“Çok da takvalı Katolikler değiller, ama Katolik Kilisesi’nden kopmuş da değiller. Biri yemin etmeye zorlandığında (önlerinde İncil’i koyduğunda) tertemiz Katolikler olurlar. Latinlere de saygı duyarlar.”*⁵⁷

⁵³ Loka – Kola, *İncil Dönemi İliryası*, 11.

⁵⁴ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 70.

⁵⁵ Prizren şehri 1214 yılında Sırlar tarafından işgal edilmiş, ardından uzun süre Sırların himayesinde kalmış, bu süreçte şehirde yeni Ortodoks kiliseleri de inşa edilmiştir. İşgal sırasında Prizren Kilisesi doğuya bağlıydı, devamında da doğuya bağlı kalmaya devam etmiştir. Sırların etkisinde olduğu için de daha çok “Sırp Ortodoks Kilisesi” olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Bkz. Sead Paqarizi, *Kosova’da Katolik Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 61-63.

⁵⁶ Konuyla ilgili daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. Andi Rëmbeci, “Mbishkrime kishtare në Shqipëri: Dritare njohjeje me të shkuarën” (Arnavutluk’ta Hıristiyan Kitabeleri: Geçmişle Tanışmanın Pencereleleri)” *Revista Art & Trashëgimi 6 (Sanat & Miras Dergisi 6)*, (Aralık 2016), 50-57; Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 32-36.

⁵⁷ Blakaj - Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı’nın Yazışmaları*, 47.

1346 yılında ise önemli bir gelişme daha kaydedilmiş ve Sırp halkının dini ve sivil lideri ve Sırp devlet tahtının koruyucusu olarak nitelendirilen İpek Patrikhanesi kurulmuş, Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte 1557 yılında bu patrikhane yenilenmiş, bu dönemde patrik olarak bir Türk görev yapmış, ayrıca patriğe büyük haklar tanınmıştır.⁵⁸

İpek Patrikhanesi'nin kuruluş amacı hem Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Ortodoksluğu, hem de Sırp millî kimliği birleştirerek Sırp Ortodoks Kilisesi ve Patrikliği kurmaktır. İpek Patrikhanesi'nin 1346-1766 yıllarına kadar devam eden tarihçesini iki ana döneme ayırmak mümkündür. Bu dönemden birincisi kuruluş yılından Sultan II. Mehmed döneminde Sırbistan'ın fethedilmesi sonucunda patrikhanenin kapatıldığı 1459 yılına kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bu yıldan itibaren yaklaşık bir asır boyunca varlığını devam ettirememiştir. Daha sonra ise, Sokullu Mehmed Paşa'nın gayretleriyle patrikhanenin restore edilerek tekrar açıldığı 1557 yılından itibaren başlayıp kapatıldığı yıl olan 1766 yılına kadar devam eden süreçtir. Ancak her iki dönemde Patrikhane'nin yönetimi farklı güçlerin ellerinde olmuştur. Şöyle ki ilk dönemde bağımsız Orta Çağ Sırp Devleti'nin kilisesi iken ikinci dönemde Osmanlı hâkimiyeti ve kontrolü ile açılmış, bu durumda kiliseye yeni siyasî bir konum yüklenmiştir.⁵⁹

Çoğu zaman Sırp kilisesi olarak işlev gören İpek Patrikhanesi ve Bulgar kilisesi olarak işlev gören Ohri Patrikhanesi, İstanbul Ekümenik Patrikhane'den bağımsız olarak hareket etmiş, ancak son zamanlarında o kadar zayıflamış ki Patrikhane onları ilga edebilmiştir. Bu iki patrikhanenin ilga edilmesiyle birlikte İstanbul Ekümenik Patrikhane Balkan Yarımadası, Ege ve Yunan adalarının tamamında nüfuz kurmuş, Ortodoks halkının önde gelen merkezi halini almıştır. Artık Patrik, Ortodoks nüfusun *millet başı* ve *etnarhi*, yani cismanî lideri haline gelmişti. Ancak Ohri Başpiskoposluğu ya da Patrikhane'nin lağvedilmesinden sonra bu başpiskoposluğa bağlı olan Ortodoks Arnavutlar çoğunlukla Yunan etkisinin altına girmiştir. Zira kilisedeki ayinler Yunanca yapılırken bu insanların aldığı eğitim de çoğunlukla Yunanca olurdu.⁶⁰

6-7. yüzyıllardan itibaren başlayan Slav halklarının akını ve özellikle Bulgarların Balkanlara yerleşmesiyle birlikte dinî açıdan birçok gelişme kaydedilmiş, bu gelişmeler

⁵⁸ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 204; Rruqa, *Arnavutluk'ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması*, 70.

⁵⁹ Şenay Öztürk Yılmaz, "İpek Patrikhanesi'nin Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetindeki Durumu", *Tarih ve Gelecek Dergisi* (Ağustos 2019, 5/2), 395.

⁶⁰ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu – Gülçin Tunalı – Haşim Koç (İstanbul, Küre Yayınları, 2009) 54, 90-91.

sonucu Doğu ve Batı arasında kalan, barbar halkların zulmünden kurtulabilen İliıya kiliseleri Doğu Kilisesi'ne, yani Bizans'a (dolayısıyla İstanbul'a) bağlanmış; yaklaşık 600 yıl devam eden bu bağlanma süreci içerisinde İliıya Kilisesi ile Papalık arasında herhangi bir irtibat da kurulmamış, böylece Katolik Kilisesi büyük ölçüde bölgedeki nüfuzunu ve varlığını yitirmiştir.⁶¹ Aynı süreçte daha önce İliıya bölgesinde tesis edilen kilise hiyerarşisi neredeyse yok olmuş, Hıristiyan kültürüne ait birçok eser de yıkılmıştır.⁶²

Arnavutluk'ta Hıristiyanlık denildiğinde iddia edildiği üzere Pavlus'un bu dini yaymaya başlamasından günümüze kadar geçen süreç Hıristiyan din liderleri tarafından üç aşamaya ayrılmış ve o şekilde değerlendirilmiştir. Birincisi 'Babanın sevgisini gösterdiği zaman' olarak tanımlanmıştır. Bu aşama Hz. İsa ile birlikte başlayıp Orta Çağ'ın sonuna kadar geçen zaman dilimini kapsamaktadır. İkinci aşama 'işkence, ölüm ve Oğul'un yeniden dirilişi' veya 'Arnavut milletinin canlı Paskalyası' olarak tanımlanmıştır. Bu aşama Orta Çağ'ın sonundan başlayıp 1000'li yılların sonuna kadar olan dönemi kapsamıştır. Üçüncü aşama ise 'Kutsal Ruh'un esintisi' olarak tanımlanmış ve bu aşamada ilk iki aşamada yaşanan eksikliklerin tamamlanacağı ifade edilmiştir.⁶³ Genel olarak Arnavutluk'taki Hıristiyanlık'la ilgili, yerli halkın farklı örf ve âdetlerini muhafaza edip geliştirdiği için milletin tarihini de muhafaza ettiği yönünde genel bir kanaat hâkimdir.⁶⁴

2.1.1. Hıristiyan İnancının Yayılmasında Manastırların Rolü

Genel olarak Hıristiyan inancının ve her iki ayrı kilise öğretilerinin yaygınlaşmasında manastırlar önemli bir yere sahip olmuştur. Arnavutluk'ta ilk kurulan manastırlar Benedikten tarikatına bağlı manastırlardı. Bu tarikat Budva'dan Durrës'a kadar geniş bir bölgede yayılmış, Arnavutluk'un iç bölgelerinde de etkili olmuştu.⁶⁵ Onlardan sonra

⁶¹ Bozboru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 37-40.

⁶² Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 7.

⁶³ Rrok Mirdita (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı Başkanı – Durrës-Tiran Başpiskoposu), "Të mendosh Shqipërinë duke pritur Jubileun (Jübileyi Beklerken Arnavutluk'u Düşünmek)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 4-5.

⁶⁴ Zef Mirdita, "İliıyalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı", 35.

⁶⁵ Benediktin Tarikatı'nın en erken manastırları Budva'daki Aziz Meryem (Shën Maria) Manastırı, Tivar'daki Aziz Salvator (Shën Salvator) ve Manastiri i Shën Pjetrit i Fushës zikredilebilir. Shufllaj, *Türkler Öncesi Arnavutluk'ta Kilisenin Durumu*, 105.

kurulanlar ise Dominiken,⁶⁶ Fransiskan,⁶⁷ Norbertin ve Augustine tarikatlarına bağlı olarak faaliyet göstermişler; bunlar aynı zamanda kiliselerin Roma ile olan bağlantılarını muhafaza etmişlerdir. Bu tarikat mensupları Katolik Kilisesi'ne canlılık getirebilmek amacıyla Papa'nın emriyle gönderilmiştir.⁶⁸

4. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan manastırlar Orta Çağ boyunca faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶⁹ Katolik inancının özü olarak Diokle ve Arnavutluk'un diğer kuzey bölgelerinde önemli bir işlev gören Benediktin manastırlarından Buna nehrine yakın bulunan Shën Serxhi e Baku (Shirgji – Kisha e Shën Premtes),⁷⁰ Tivari'ye yakın Shën Maria e Rotecit, Orosh'ta Shën Lleshi, Blinisht'te Shën Pavli, Rubik'te Shelbuem, Mirdita'da Shën Maria e Ndërfandes ve Mat'ta bulunan Shën Kolli manastırları en önemlileriydi.⁷¹

Bu manastırların sadece manevi değil, aynı zamanda ekonomik güçleri de bulunmaktaydı. Ekonomik açıdan ciddi bir önem arzetmeleri sebebiyle 1077 yılında kurulan⁷² Tivari Başpiskoposluğu'na olan bağlılıklarına son verilmiş, doğrudan Papalığa

⁶⁶ İlk Dominikenler önce Ulqin'e (1255), sonra Durrës'a (1278) gelmiş, 1278 yılında ise bir meclis kurmuşlar ve bu meclis daha sonra Dominikenlerin ilk tarikatı olmuştur. Tarikat yerli asil ailelerden Topiaj (veya Topia) ailesiyle yakınlık kurmuş ve İşkodra bölgesinde de yayılmıştır. Örneğin 15. yüzyılda Shën Elia kilisesi onlara bağlıydı. Kale surları içerisindeki Kisha e Zojës së Papëryeme (Tertemiz Hanımın Kilisesi) ile şehrin alt bölgesindeki Shën Vlasi Kilisesi de bu tarikata bağlı olabilir. 1283 yılına gelindiğinde Dominikenlerin Kotorr, Tivar, Ulqin ve Durrës'teki misyonları doğrudan Ragusa himayesi altındaydı. Ragusa ile olan bu bağlantı 1402 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan itibaren ise Durrës, İşkodra, Ulqin ve Tivar'dan oluşan ayrı bir birim oluşmuştur. Bkz. Edmond Malaj, "Tarikatet në Shkodër e rrethina gjatë mesjetës (İşkodra ve Civarında Orta Çağ Döneminde Tarikatlar)", *Konferencë Shkencore Ndërkombëtare me temë Zoja e Shkodrës - Drita e Shqypnis (İşkodra Hanımefendisi - Arnavutluk Işığın Konulu Uluslararası Bilimsel Konferans)*, 22 Nisan 2017 (İşkodra), 19-45; Shuflaj, *Türkler Öncesi Arnavutluk'ta Kilisenin Durumu*, 118-121.

⁶⁷ Fransiskanların 1240-1940 sürecinde Arnavutluk'un farklı bölgelerinde yerleşmeleri hakkında bkz. P. Marin Sirdani, "L'insediamento dei Francescani nei diversi territori dell'Albania 1240-1940 – Të venduemt e Françeskanvet nëpër vise të ndryshme të Shqypnis (Fransiskanların Arnavutluk'un Farklı Bölgelerinde Yerleşmeleri 1240-1940)", *Storia, Religione e Società tra Oriente e Occidente (Secoli IX-XIX) (Lecce, İtalya)*, 153-174. Elimizdeki kaynaklara göre Arnavutluk'ta Fransiskanlardan toplam 104 piskopos ve başpiskopos görev yapmıştır. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 11.

⁶⁸ Rruqa, *Arnavutluk'ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması*, 86.

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Edmond Malaj, *Hulumtime mbi historinë e Krishterimit në Shkodër e rrethina gjatë Mesjetës (Orta Çağ'da İşkodra ve Çevresinde Hıristiyanlığın Tarihi Üzerine Araştırma)* (İşkodra: Botime Françiskane, 2021).

⁷⁰ Shën Sergji ve Baku Manastırı'na dair 1089, 1100 ve 1166 gibi çok erken döneme ait Latince belgeler günümüze ulaşmıştır. Bu manastır 6. yüzyılda inançlarından ötürü İmparator Maximus tarafından Suriye'nin Rozafa şehrinde infaz edilen Romalı askerler Sergius ve Bacchus azizlerin kültü üzerinde kurulan bir manastırdır. Bkz. *Shqiptarja*, "Manastiri i Shën Shergjit dhe Bakut, misteret ende të pazbuluara (Aziz Shergji ve Baku Manastırı, Henüz Keşfedilmeyen Gizemler)" (14 Mart 2002).

⁷¹ Shën Koll, Shën Mëhill, Shën Mëri, Shën İlia, Shën Ndre gibi kilise isimleri Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın Pavlus döneminden itibaren yayıldığını gösteren deliller olarak kabul edilmiştir. Bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 26.

⁷² Shaban Sinani, *Midis dy rilindjesh – Studime historike-letrare (İki Rönesans Arasında – Tarihi-Edebi Araştırmalar)* (Tiran: Universiteti Aleksandër Xhuvani Elbasan, 2010), 69.

bağlanmışlardı. Bu başpiskoposluğun kurulmasıyla birlikte İşkodra, Ülgün, Drisht, Shas ve Shurdhak kiliseleri buna bağlanmıştır.⁷³

Genel olarak manastırlar şehirden çok uzak olmayan ıssız yerlerde bulunan halka kapalı yerlerdi. Rahipler tamamen dünyadan kopuk ve hiçbir şekilde laik yaşamla ilgilenmezlerdi. Benediktinlerin özelliği ise birbirlerine örgütsel bir bağdan ziyade manevi bağ ile bağlı olmalarıydı. Yani Benediktin Tarikatı merkezî bir enstitü olarak değil, Benediktin kurallarına riayet eden rahip ve rahibeler konfederasyonu statüsünde faaliyetlerini sürdürüyordu. Bu yüzden her bir manastır bağımsızdı ve konfederasyonun diğer birimleriyle hukukî bir bağı olmazdı. Manastırlarla ilgili en erken tarihli kitabe 1166 yılında bulunduyorsa da bu manastırların geleneği birkaç asır öncesinde başlamıştı. Hatta büyük ayrışma sürecinde bunlar Ortodoks bölgelerde Roma Hıristiyanlığının merkezleri haline gelmiş, eskiden Arbër olarak anılan Arnavutluk bölgesinde Ortodoks ve Katolik ritüelleri arasındaki güç dengesinde değişikliğe sebep olmuştur. Neticede 13. yüzyılda manastırların bulunduğu bölgelerde Ortodoks Kilisesi hayli güç ve nüfuz kaybetmişti. Benediktin manastırlarının yoğun olarak yaygınlık kazandığı İşkodra bölgesinde en çok Vezirlerin Evi Manastırı, Shën Shirqi ve Shën Baku Manastırı, Drin'de bulunan Shën Kolli Manastırı, Strilal'de bulunan Shën Gjini Manastırı, Deja'da bulunan Shën Sofia Manastırı, Pulti'de bulunan Shën Pali Manastırı, Ndërfandina'da bulunan Shën Maria Manastırı ve Rubik'te bulunan Shën Shëlbues Manastırı ön plana çıkmaktadır.⁷⁴

Diğer yandan Fransiskan Tarikatı Arnavutluk'taki ilk manastırını 1240⁷⁵ yılında Lezha'da kurmuş, Dominiken Tarikatı ise ilk manastırını 1278 yılında Durrës'ta, ardından da 1345 ve 1450 yıllarında İşkodra ve Lezha'da kurmuştur. Mirdita bölgesinde bulunan Orosh'taki Fransiskan Tarikatı'nın ilk yazılı belgesi 1319 tarihini taşımaktadır. Bu dönemde Arbëria topraklarına gelen çok sayıda Dominiken ve Fransiskan rahip ya eski Benedikten manastırlarına yerleştiler ya da yeni manastırlar kurdular. Bu rahipler ve yeni kurulan manastırlar Papalık propagandasının birçok Arnavutluk bölgesine yayılmasında önemli bir etken olmuştur. Ancak Arnavut topraklarının özünü oluşturan bu bölgelerde Katolik

⁷³ Rruqa, *Arnavutluk'ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması*, 58.

⁷⁴ Kuzey Arnavutluk'ta faaliyet gösteren diğer Benediktin manastırlarla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Edmond Malaj, "İşkodra ve Civarında Orta Çağ Döneminde Tarikatlar", 21-22; Willy Kamsi, "Kisha e kuvende të Shkodrës me rrethina në Mesjetë (Orta Çağ'da İşkodra ve Çevresinde Kiliseler ve Manastırlar)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık), Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı)*, (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 120.

⁷⁵ Başka bir kaynakta ilk manastır 1219 yılında kurulmuştur. Bkz. Edmond Malaj, *Orta Çağ'da İşkodra ve Çevresinde Hıristiyanlığın Tarihi Üzerine Araştırma*, 92.

dogmaların tamamen Ortodoks dogmaların yerini aldığını söylemek mümkün değildir. Burada diğer bölgelerden farklı olarak iki dogmanın sentezi gerçekleştirilmiş ve bunun sonucu olarak tüm Arbëria bölgelerinde ve aynı zamanda Durrës bölgesinde Katolik ve Ortodoks kilise ile manastırları yanyana bulunmuştur. Örneğin Tirana'ya yakın Brrar'da bulunan Shën Mëria Kilisesi mimari, dogma ve âyinler açısından hem Katolik hem de Ortodoks kiliselerine riayet etmekteydi.⁷⁶

Böylece Arnavutluk veya Arbëria topraklarında manastır geleneği geç dönemlere kadar devam etmiş ve Arnavutluk'ta zengin bir manastır geleneği oluşmuş; Tiran, Durrës, Berat, Korça ve Gjirokastra metropolitliklerine bağlı olarak çok sayıda manastır kurulmuştur. Ancak bu manastırlar Sırp işgali sırasında büyük ölçüde yıkılmıştır.⁷⁷

2.2. Bulgar İşgali ve “Yedi Aziz” Kültü

Bogomilizm, popüler dindarlık, gelenek ve batıl inançlardan beslenen, 10. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığın mezhebi olarak Bulgaristan'da ortaya çıkan ve Doğu Ortodoks Kilisesi'ne göre heretik bir akım olarak kabul edilen bir düalist sapkınlıktır.⁷⁸ Kısa bir sürede ve farklı şekillerde Balkan Yarımadası, Anadolu, İtalya ve Fransa gibi Avrupa devletlerinde yayılan akım 11. Yüzyılın başlarında aforoz edilmiş ve mensupları cezalandırılmıştır. Bu akım Balkanlarda 10. yüzyılda ortaya çıkan en meşhur heretik akım olarak kabul edilmektedir. Slav ve Bulgar işgalinin başladığı 896 yılında öncelikle Durrës, ardından Ohrid ve Devolli, devamında Vjosa Ovası ele geçirilmiş ve böylece Adriyatik denizine kadar varılmıştır. Ardından Bulgarların *Beyaz Şehir*, yani Belgrad olarak adlandırdıkları Berat da ele geçirilmiştir.⁷⁹ Bu süreçte Bulgar yönetimi ve beraberinde getirdiği Bogomilizm özellikle Ohri'de etkili olmuş, bu tehlikeye karşı şehir halkı Aziz Clement'in şefaatine sığınmış, ondan yardım dilemiştir. 1096 yılına gelindiğinde Ohri'ye yakın bir kasabanın halkı tamamen Bogomil inancına sahip olmuştur.⁸⁰

Bulgar işgali sırasında Kral Simeon'un (893-972) yönetimi süresince 904 yılında önce Vlora, ardından da Butrint ve Nikopoja işgal edilmiştir. Barbar olarak tanınan Slav ve Bulgar halklarının bu işgal süreci sırasında İliya topraklarında Hıristiyan inancı devam

⁷⁶ İilir Rruga, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihiçesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 27.

⁷⁷ Blakaj - Ismaili, *Arnavutluk Milli Rönesansı'nın Yazışmaları*, 51.

⁷⁸ Murat Serdar – Murat Hanar, “Ortaçağ Bulgaristanı'nda Sapkın bir Hareket: Bogomilizm”, *Güneydoğu-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 36 (2021), 18.

⁷⁹ Kristo Frashëri, *Anavut Medeniyetinin Tarihi*, 63.

⁸⁰ Llukani, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık*, 24.

etmiş, hatta bu inanca karşı olan bağlılıkları sebebiyle Bulgar işgalcilerin yöneticileri ve ardından halkı da Hıristiyan olmuştur.⁸¹ Böylece Bulgar Kralı Boris (852-889) muhteşem bir törenle Ballsh Kilisesi'nde vaftiz olmuş, vaftiz babası da Bizans İmparatoru III. Mihal (842-867) olmuştu. Bizans İmparatoru III. Mihal, I. Dünya Savaşı sırasında Ballsh kalıntılarında bulunan bir kitabede, Yunanca dili ile mermer bir levha üzerinde şu yazıyı yazdırdığı ortaya konulmuştur: “*Bulgaristan egemeni Boris vaftiz oldu. Mihal adını alan Çar halkıyla birlikte 6374 yılında Katolikliğe katıldı.*”⁸² İmparator III. Mihal aynı zamanda vaftiz hediyesi olarak Boris'e bir toprak parçası da hediye etmiştir.⁸³

Kitabede de belirtildiği üzere daha sonra Boris örneğini de tüm Bulgar halkı takip etmiş ve 870 yılında düzenlenen konsilde Bulgar Kilisesi'nin Kostantinopolis'e bağlanmasına karar verilmiştir. Ancak güney Arnavutluk'ta Bulgar yönetimi geçerliken kuzeyde Bizans otoritesi devam etmiş, böylece Arnavut toprakları iki otorite arasında bölünmüştü. Bulgar Krallığı hâkimiyetini kurduğu Arnavut topraklarını *Kutmiçevica* olarak adlandırmaktaydı. Bu gelişmelerin ardından Bulgar Krallığı, misyon faaliyetlerini sürdürmek amacıyla Klement ve Naum adında iki din adamını İlirya'ya göndermiş, bu iki kişi de bölgede birçok kilise ve manastırın yapımına öncü olmuştur. Bu süreçte inşa edilen manastırlar arasında Prespa Gölü yakınlarındaki Shën Naum Manastırı veya eski adıyla Shën Kryeengjëlli Mihal (Başmelek Aziz Mihail) Manastırı bunlardan en önemlisiydi. Bulgar yönetiminin kilise alanında attığı en önemli adımı ise şüphesiz Ohri Başpiskoposluğu'nu kurmak, bu başpiskoposluğu da birkaç yıl sonra Patriklik derecesine yükseltmek olmuştur.⁸⁴

Bu başpiskoposluğun altında ilk aşamada Kostur, Glavenica, Berat, Çërnik, Himara, Adrianopol (Dropull) ve Butrint gibi piskoposluklar yer almış, diğer yandan Bizans yönetiminin sahip olduğu Durrës Başpiskoposluğu altında ise sadece Orta ve Kuzey Arnavutluk bölgeleri yer almıştır. Bulgar Krallığı'nın Arnavut toprakları üzerindeki etkisi ve nüfuzu Bizans İmparatoru II. Vasil ile 1014 yılında düzenlenen savaşa kadar devam etmiş, bu savaşla birlikte tamamen sona ermiştir. Bizans'ın bu savaşta galip gelmesinden sonra Ohri Patrikliği yine başpiskoposluk derecesine indirilmiştir.⁸⁵

⁸¹ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 26.

⁸² Yıl bilgisi Bizans takvimine göre verilmiş, Gregorian takvimine göre ise 866 yılına tekabül etmektedir. Bkz. Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 63.

⁸³ Castellon, *Balkan Tarihi*, 39.

⁸⁴ Shan Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 47.

⁸⁵ Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 66.

Daha sonra ise “Yedi Aziz” Kültü yayılmıştır. Bu kült Slav alfabesini oluşturan ve teoloji kitapları çevirerek Bulgarları Hıristiyanlıkla tanıştıran Kiril ve Metody (Cirili ve Metodi) ile onların öğrencileri Gorazhdi, Klimi (Klementi), Naumi, Angjellari ile Sava’dan oluşmaktaydı. Cirili ve Metodi’nin Kilisenin kutsal yazılarını Slav-Makedon diline çevirmesinden sonra bu dil eski Slav dilini oluşturmuş ve aynı zamanda kilise dili haline gelmiştir. Klement ve Naum ise Bulgar Kilisesi’nin organizatörleri olarak kabul edilmektedir.⁸⁶

Katolik Kilisesi’nin kaynaklarında ve araştırmalarında Osmanlı dönemi başlayana dek Arnavutluk’ta çok sayıda Ortodoksun Katolikliğe geçtiği belirtilmiş, ancak onlara göre Osmanlı ile birlikte şu üç sebepten dolayı Katolikliğin yayılması durgunluk yaşamıştır: a) Katolik Batı devletlerinin Arnavutlara karşı gittikçe daha az ilgi göstermesi, b) İslâmlaşma sürecinin daha önce eşi benzeri görülmemiş şekilde yaygınlaşması ve c) Osmanlı Devleti’nin İstanbul Ekümenik Patrikhane’ne devletin sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyanlara yönelik özel yetki ve imtiyazlar tanınması. Bu durumların yaşanması da, onlara göre, Arnavutluk’taki Katolik Kilisesi’ni Ortodoks Kilisesi’ne göre ikinci plana atmıştır.⁸⁷

2.3. Arnavutlar ve İslâm

Genelde kabul edilen görüşe göre Osmanlı Devleti ve Arnavutluk arasındaki ilişkiler 1373 yılında başlamış ve Balkan Savaşlarına kadar hiç kesilmeden devam etmiştir.⁸⁸ 1415 yılında Kruja, Berat, Vlora ve Gjirokastra kaleleri ele geçirilmiş, 1419 yılında ise Güney Arnavutluk bölgeleri de ele geçirilmiş ve buralarda tımar sistemi uygulanmıştır. 1423 yılında ise *iç oğlan*, yani devşirme uygulaması başlamıştır. 1431 yılında ise, tımar sistemini tam anlamıyla oturtmak için sadece Güney Arnavutluk’ta değil, Orta Arnavutluk’ta da nüfus sayımı başlamış, bu sayım bir yıl sonra tamamlanmıştır.⁸⁹

Her iki millet arasındaki ilişkilerin başlangıç noktası olarak tarih kaynaklarında Bizans’ta başlayan iç savaşlar sırasında Arnavutluk’taki dağlıların (Malisörlerin) isyan başlatması ve birçok bölgeyi yağmalaması sonucu III. Andronikos Aydın Beyi’nin Umur Bey’den yardım istemesi gösterilmektedir. Bunun üzerine Türk kuvvetlerinin desteğiyle

⁸⁶ Castellan, *Balkan Tarihi*, 39.

⁸⁷ Xhufi, “Arnavutluk’ta Roma Hıristiyanlığı”, 96.

⁸⁸ Bu genel görüşün yanı sıra Osmanlı askerlerinin bir Bizans soylusunun paralı askerleri olarak Arnavut topraklarına ilk kez bastıklarını savunan tarihçiler de vardır. Bkz. Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 64.

⁸⁹ Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 103.

harekete geçen Bizanslılar Dıraç'a kadar bölgede yeniden hâkimiyet sağlamıştır.⁹⁰ Ancak bu tarihi daha sonraki yıllara dayandıran araştırmacılar ve tarihçiler de vardır. Örneğin Katolik araştırmacı Dom Shan Zefi 1371 yılında Osmanlı'nın Arnavutluk sınırlarına dayandığını, ancak Venedik'le yaşanan çatışmalar sonucu ele geçiremediğini, 1404 yılından itibaren Kruja'yı alarak buralara ayak bastığını kaydetmiştir.⁹¹

Bir başka görüşte Osmanlı ile Arnavutluk arasındaki ilişkilerin başlangıç noktası 1385 yılında Kuzey Arnavutluk hâkimi Balşa (Balsha) ile Dıraç ve Orta Arnavutluk hâkimi Şarl (Karl) Topia arasındaki mücadelede Şarl Topia'nın Çandarlı Halil Paşa'dan yardım istemesi ve bunun sonucunda yaşanan Savra (Devoll) muharebesi kabul edilmiştir. Topia'ya verilen destek neticesinde Kuzey Arnavutluk'ta Kroya (Kruja) ve İşkodra bölgeleri Osmanlı kuvvetleri tarafından alınmış (1386),⁹² ancak Venediklilerle ilişkilerin bozulması sonucu tekrar geri verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede idarî yapılanmaya başlaması ise 1431 yılını bulmuştur.⁹³

İlk aşamada diğer fethedilen bölgelerde olduğu gibi tımar sisteminin⁹⁴ uygulandığı yerlerde dokuz vilayetten oluşan ve merkezi Ergiri'de bulunan *Arnavud-İli Sancağı* kurulmuş, bunun dışında kalan Arnavut toprakları ise 1486 yılında *İşkodra Sancağı* adı altında bir idarî birime dönüştürülmüştür. Bu dönemde İşkodra Sancağı İşkodra,⁹⁵ Podgorica,⁹⁶ Peja (İpek)⁹⁷ ve Bihor⁹⁸ olmak üzere dört kazadan oluşmaktaydı. Dört kazada

⁹⁰ Said Olgun, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 10-13.

⁹¹ Dom Shan Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 57-58.

⁹² Günümüze ulaşan kaynaklara göre bu süreçte 1382 yılında Manastır haraca bağlanmış, 1385 yılında Manastır ve Ohri fethedilmiş, 1392 yılında Üsküp alınmış, 1394 yılında ise Osmanlı Devleti'nin Uç Beyleri Güney Arnavutluk'a yerleşmiştir. Arnavutluk topraklarının büyük kısmında 1394'e kadar nüfus ve gelir tahriri yapılmış, ardından tımar sistemi uygulanmaya başlamıştır. Aynı dönemde Anadolu'nun Saruhan, Kocaili, Canik, Taraklıborlu, Karaman, Kastamon ve Ergürü gibi bölgelerden sürgün olarak gönderilen Müslüman Türkler buralara yerleşmiştir. 1396 yılında Ülgün (Ulqin), İşkodra, Berat, Akçahisar ve Kesriye fethedilmiş, 1417 yılında ise Avlonya, Kanina, Berat ve Pyrgo ele geçirilmiştir. 1431 yılında Yanya da ele geçirilmiş ve aynı yılda merkezi Ergiri'de olan Arnavut İli Sancağı kurulmuştur. 1431-1432 yıllarında mevcut 335 tımarın %16'sı Hıristiyanlara, %30'u Anadolu'dan gelen Müslüman Türklere, %50'si ise padişah ve beylere aitti. Bkz. Müfid Şemsi, *el-Hakku Ya'lu Vela Yu'la Aleyh (Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki)* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 9-11.

⁹³ Bozboru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 45-46.

⁹⁴ Tımar sistemine göre her sipahiye çalışan köylülerle birlikte önemli oranda toprak verilir, bunun karşılığında tımar sahibinin, yani sipahinin gerekli olduğu durumlarda ve süre içinde savaşmaya hazır olması gerekirdi. Tımar sahiplerinde Müslüman olma şartı aranmazdı. Balkanlarda birçok tımar, Osmanlı Devleti için savaşmaya istekli Hıristiyanların elindeydi. Bachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 70.

⁹⁵ İşkodra kazasına bağlı 82 köyde toplam 1.185 hane bulunmaktaydı.

⁹⁶ Podgorica kazasına bağlı 92 köyde toplam 1.849 hane bulunmaktaydı.

⁹⁷ İpek kazasına bağlı 275 köyde toplam 5.953 hane bulunmaktaydı.

⁹⁸ Bihor kazasına bağlı 74 köyde toplam 2.136 hane bulunmaktaydı.

toplam 558 köy ve bunlarda yaşayan 11.701 hane bulunmaktaydı.⁹⁹ Sancak genelinde bulunan feodal sayısı ise 120 idi. Bu Hıristiyan feodaller veya sipahiler aynı zamanda İslâmlaşma sürecinde ilk İslâm'ı kabul edenler olmuştu.¹⁰⁰

Arnavutluk'ta Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi ve İslâm dininin yayılmasıyla alakalı olarak günümüze kadar ulaşan çok sayıda kaynaktan edinilen genel kanaat şu ki sipahilerden sonra genelde çiftçiler ve esnafar yeni dini kabul etmiş, ardından İslâmlaşma süreci toplumun neredeyse her tabakasını kapsamıştı. Ancak bu İslâmlaşma ilk aşamada itikadi açıdan sağlam bilgilere dayandırılmış bir İslâmlaşma değil, zamanın şartları gereği yapılan bir seçimdi ve çoğunlukla yüzeyseldi. Yüzeysel olmasının sebebi henüz yönetimin tüm bölgelerde yerleşmemiş olması, dinî mabed ve eğitim kurumlarının da henüz yeterli sayıda bulunmamış olmasından kaynaklanmaktaydı. Diğer yandan birçok bölgede aynı ailenin içinde hem Katolikler, hem de Müslümanlar bir arada yaşamış, bazen Katolik olanlar Müslüman olmuş, bazen de yeni Müslüman olanlar bir müddet sonra yeniden eski inançlarına geri dönmüşler. Fakat bu inanç birlikteliği genelde Katolikler ve Müslümanlar arasında yaşanmış, Ortodokslar ve Müslümanlar arasında yaşandığına dair günümüze çok az örnek bilgisi ulaşmıştır. Örneğin 1703 yılında XI. Papa Clemens'in emriyle Arnavutluk'u ziyaret eden Tivar Başpiskoposu Vincenzo Zmaievich¹⁰¹ (1701-1713) ziyaret ettiği bölgelerde kaydettiği inanç değişimlerine değinirken farklı bölgelerden birçok örnek vermiştir. Bunlardan Tivar çevresinde Boriçi soyadına sahip soylu bir aileden bahsederken bu ailenin üyesi olan iki kardeşten birinin Katolik, birinin ise Müslüman olduğunu aktarmıştır. Başpiskopos'a göre Müslüman olan kişi, Müslüman olmasına rağmen herhangi bir havarilik kolejinde kabul edilmeyi ve ardından Hıristiyanlığa hizmet etmeyi talep etmektedir. Diğer yandan Tivar çevresinde bulunan Teliki köyünde dört Katolik hanede 31 kişi yaşarken bunların arasında dinlerinden dönüp Müslüman olan 3 kişinin eski dinlerine döndüklerini kaydetmiştir. Aynı köyde yaşayan iki gizli Hıristiyanın¹⁰² açıkça asıl inançlarını ilan ettiklerini beyan etmiştir. Rioli Şapeli'nde ise yerel halkın İslâm'a yoğun geçişlerden dolayı durum zor görünmektedir. Ancak Sinod kararlarına göre bu kişilerin kilise ritüellerine katılımı yasak olduğundan hepsi tekrar asıl inançlarına dönmüştür. Durrës Başpiskoposluğu'ndan bahsederken dinlerinden dönüp İslâm'ı seçen ve gizli Hıristiyanların

⁹⁹ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 67.

¹⁰⁰ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 24.

¹⁰¹ Doğum ve ölüm yılı: 23 Aralık 1670-1745. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 118.

¹⁰² Çalışmamızın ileri bölümlerinde inancını gizleyen Hıristiyanlar Kriptohıristiyanlar olarak adlandırılacaktır.

âyinlere katılmasına izin veren eski başpiskopos Gallata'yı eleştirmektedir. Benzer şekilde Kastrati ve Puka bölgesinde bulunan köy halkının âyinlere katılmadıkları için eski inançlarına döndüklerini, Kruja'ya yakın Bogomesh köyünde 83 Katoliğin yaşadığı 10 hanenin kaldığını, 30 yıl önce bu bölge köylerin tamamında Katoliklerin yaşadığını, sonradan neredeyse çoğunun Müslüman olduğunu haber vermektedir. Üsküp'ten bahsederken bu şehrin yaklaşık 20 bin haneye sahip olmasına rağmen bunlardan sadece dokuzunda 52 Katoliğin yaşadığını, Yanyeva'da 403 Katoliğin yaşadığını, Yakova'da 58 hanede yaşayan 446, İpek'te ise 322 hanede yaşayan 1623 Katoliğin bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁰³

19. yüzyıl sonlarında ise Arnavutluk'un birçok bölgesini ziyaret eden İngiliz seyyah ve yazar Edith Durham, Arnavutların İslâmlaşmasından bahsederken şunları kaydetmiştir:

*“İslamlaşma daha çok aralıksız bir propagandanın, itaatin ve ödüllerin sonucuydu, ama zulmün değil... Muhammed'in dini Arnavutlara verimli topraklar, hükümete yönetici konumlar verdi ve onu askerlik yapmaya zorlamadı, ancak canı savaşmayı istediğinde onun karşılığını bol bol verdi. İslam'ı nasıl öğreneceği konusunda hiçbir zaman rahatsız etmedi, onu eski örf ve geleneklerini sürdürmede serbest bıraktı.”*¹⁰⁴

Söz konusu dönemde başlayan İslâmlaşma süreci¹⁰⁵ daha çok 17 ve 18. yüzyıllarda hız kazanmış,¹⁰⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde ise büyük ölçüde tamamlanmıştı. Ancak tımar sistemi Arnavut topraklarının tamamında uygulanmamış, dolayısıyla Kelmendi'den başlayıp güneydeki Sul köylerine kadar olan dağlık bölgelerde sipahi otoritesi yerleşmemiş, dolayısıyla buranın halkından haraç da alınmamıştır. Bu bölgelerde tımar sisteminin yerleşmemiş olması ise zorlu coğrafi şartları ve devlet kurumlarından uzak olmaları gibi sebeplere bağlanmıştır. Bu bölgelerde yaşayan yerel halkın koyu Katolik olmasına rağmen

¹⁰³ Sherif Delvina, “Relacion mbi gjendjen e Shqipërisë dhe të Serbisë të vizituara nga Vincenc Zmajević, Arqipeshkvi i Tivarit, në vitin 1703 (Tivar Başpiskoposu Vincenzo Zmaievich'in 1703'te Ziyaret Ettiği Arnavutluk ve Sırbistan'ın Durumu Hakkında Rapor)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 12 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 12)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2010),

¹⁰⁴ Beqir Shehu, “Tradita dhe trashëgimia islame në Kalanë e Dodës (Doda Kalesi'nde İslam Geleneği ve Mirası)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 17 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 17)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2016), 157-158.

¹⁰⁵ Başta Kosova Vilayeti sınırları içerisinde Sırpların yaşadığı bölgelerde gerçekleşen İslâmlaşmalar, yani din değiştirmeler “Türkleştirme” diye tabir edilmiş; İtalyan araştırmacılar ise İslam'ı seçenleri “Türk” diye adlandırmıştır. Bkz. Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1912)*, çev. Ali Taner (İstanbul: Bedir Yayınları, 1998), 23.

¹⁰⁶ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 58.

sahip oldukları bilgiler ve aldıkları dinî hizmetlerin yetersiz olması da yeni yönetime sıcak bakmamasına sebep olmuş olabilir.¹⁰⁷

Nitekim Şubat 1638'te Katolik Kilisesi'nin yüksek yetkililerinden Frang Bardhi'nin İnanç Propagandası'na yazdığı bir mektupta Kelmendi halkının yaklaşık 250 hane ve 2.900 kişiden oluştuğu, Arnavutça konuştukları, Katolik inancına sahip oldukları, fakat papaz eksikliğinden dolayı bilgisiz oldukları kaydedilmiştir.¹⁰⁸ Tımar sisteminin yerleşip yerleşmediği açısından değerlendirme yapılacaksa bu sisteminin yerleştiği tüm bölgeler “öşür”, bu sistemin yerleşmediği tüm bölgeler ise “haraç” bölgesi olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁹ Dağlık bölgelerde tımar sistemi uygulanmadığından buralarda yerel yönetim kurumları da açılmamış, bu kurumların kuralları ve kanunları da uygulanmamıştır. Dağ kesiminden iki şey talep edilmiştir: Biri Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlardan vazgeçmek, ikincisi ise yıllık haraç vergisini ödemektir. Bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin savaşlarına her aileden bir erkek katılırdı.¹¹⁰ Osmanlı Devleti'nin kanunları yerine ise bu bölgelerde geleneksel kanunların uygulanmasına izin verilmiştir. Bu geleneksel kanunlar bölgeden bölgeye değişmekle birlikte en çok tanınan ve uygulanan kanun Lek Dukagjini Kanunu idi.¹¹¹

Osmanlı Devleti ve Arnavut milletinin tanışması ve her ikisinin arasında günümüze kadar devam eden ilişkilerin başlaması hususunda araştırma yapan bazı tarihçi ve akademisyenlere göre ise bu ilişkiler Osmanlı döneminden önce Arnavutluk topraklarına gelen seyyah dervişler, Türkmen tüccarlar ve din adamları sayesinde başlamıştır. Bu kapsamda Sarı Saltık gibi dervişlerin çalışmaları örnek gösterilmiş, Osmanlı öncesinden itibaren halkın içine karışan dervişlerin fetih çalışmalarına ön hazırlık sağladıkları kaydedilmiştir. Bu görüşe göre coğrafi konumu sebebiyle ticarî, dinî veya askerî amaçlı çok sayıda derviş Arnavutluk topraklarına ayak basmışlar. Bir başka görüşe göre ise bu tanışma Emevi Devleti'nin Korsika eyaletindeki Müslüman tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiştir.¹¹²

¹⁰⁷ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 65.

¹⁰⁸ Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 92.

¹⁰⁹ Kristo Frashëri, *İskender Bey, Hayatı ve Eserleri*, 314.

¹¹⁰ Elimizdeki kaynaklara göre Osmanlı Devleti'nin düzenli ordusu kurulana dek Arnavutlar düzenlenen her savaşa katılmış, bu kapsamda Sudan çöllerine kadar gitmiştir. Arnavutların asırlar boyu yapılan savaşlara katılmasına atıfta bulunmak için şu söz kullanılmıştır: “Her nerede Osmanlı şehitlerinin kabri açılsa orada bir Türklerle beraber bir Arnavut yatıyordu.” Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki*, 14-15.

¹¹¹ Yukarı İşkodra (Malesya), Mirdita, Dibra, Çermenika, Shpat, Himara, Laberya gibi bölgelerde en üst yönetim organı belediye kuruluydu. Bu kurul ihtiyarlık konseyini seçer, konsey de belli bir süreliğine bölge yöneticisini, askerî yöneticiyi ve kanun ihtiyarlarını, yani hâkimlerini seçerdi. Frashëri, *Anavut Medeniyetinin Tarihi*, 139-140.

¹¹² Maden, “Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler”, 143-144.

Balkan halkları öncesinde Slav halklarının, Bulgarların ve Sırpaların akınına uğradıkları ve yüzyıllarca türlü türlü zulümlere maruz kaldıkları için kendileri gibi zor durumda olanlara kapılarını açmışlar, onları misafir etmişlerdir. Ahmet Cemal tarafından hazırlanan, 1895 yılında yayınlanan ve bu dönemden itibaren devlet okullarında ders kitabı olarak kullanılan *Coğrafya-yı Osmani* adlı eserde bazı bölgelerin özellikleri ve geleneklerinden söz edildiğinde misafirperverlik ve cömertlik konusunda Arnavut milleti örnek gösterilmiş, Arnavutluk'ta hanların bulunmamasını misafirlere gösterilen saygıdan ve onların evlerinde misafir edilmesinden dolayı kaynaklandığı belirtilmiştir. Bu geleneğe göre Müslüman veya Hıristiyan olsun, yolcu olup da yolda kalan ve herhangi bir evin kapısına çalan bir kişi o eve misafir olarak kabul edilir ve kaldığı sürece kendisine saygıda kusur edilmezdi. Bu kapsamda seyyah dervişlerle beraber ticaret, askerî, diplomatik ve bilimsel bağlantılar sonucu da İslâm'la tanışmışlar, ancak sistematik olarak İslâm'ın yayılması Osmanlıların Arnavut topraklarını hâkimiyet altına almasından sonra mümkün olmuştur.¹¹³

Arnavut ve Türk edebiyatının önemli isimlerinden Şemseddin Sami (Sami Frashëri-1850-1904)¹¹⁴ ise Arnavutların, Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'ta hâkimiyet kurmasından çok evvelden beri Osmanlı ordusunda yer aldıklarını ve orduda önemli hizmetler yerine getirdiklerini kaydetmiştir. Bu bağlamda Şemseddin Sami, Çelebi Sultan Mehmet'i (I. Mehmed veya Çelebi Mehmet) Timur Lenk'in ordusunun ortasından çekip alanların, sultanın hayatını kurtaran Beyazıt Paşa'nın ve Osmanlı ordusunda büyük hizmetler vermiş birçok paşanın Arnavut olduğunu, böylece Arnavutların çok öncesinde Türklere biat ettiğini ve Müslüman olmaya başladıklarını yazmaktadır.¹¹⁵

Arnavutluk tarihiyle ilgili pek çok araştırmalara imza atan, özellikle Arnavutluk'un 19. yüzyıl tarihçesini ele alan Türk araştırmacı Nuray Bozbora ise Arnavut milletinin İslâmlaşma sürecinden söz ederken Osmanlı Devleti'nin doğrudan herhangi bir İslâmlaşma veya Türkleştirme politikası uygulamadığını, bu sebeple yerel feodallerden tımar sahibi olanlar arasında Hıristiyanları da kabul ettiğini ve onların İslâm'ı kabul etmek gibi bir

¹¹³ Bello, Hasan, "Shqipëria dhe shqiptarët në tekstet e shkollave osmane (Osmanlı Okullarında Okutulan Ders Kitaplarında Arnavutluk ve Arnavutlar)", *Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2022), 104.

¹¹⁴ Şemseddin Sami ağabeyleri Abdyl ve Naim'le birlikte Arnavutluk'un ulusal kahramanları ve Ulusal Hareketin öncüleri olarak kabul edilmektedir. Hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Agâh Sırrı Levend, *Şemseddin Sami*, 37-88.

¹¹⁵ Sami Frashëri, *Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak*, 17-18.

zorunlulukları olmadığını, İslâmlaşma sürecinin daha çok ekonomik, sosyal ve siyasî şartlarla bağlantılı olarak bir tercih olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁶

Bazı Arnavut Katolik araştırmacılar da aynı doğrultuda 19. yüzyılı öncesine ait dönemden bahsederken kuzey Arnavutluk'taki papazların yeterli bilgiye sahip olmamasından, onların eğitim aldığı seminer ve okulların çoktan işlevsel olmaktan çıktığını, onların İtalya ya da diğer Batı ülkelerinde eğitim görmelerinin zor olduğunu, yaşanan din adamları eksikliğinden dolayı ve var olanların bilgisizliğinden dolayı de İslâmlaşmanın önüne geçilemediğini kaydetmiştir. Ancak çoğunlukla İslâmlaşmanın sebepleri olarak dönemin siyasî, ekonomik ve tarihî sebepleri ön plana çıkarmışlar, ayrıca İslâm dinin liberal doğasına dikkat çekmişler.¹¹⁷ 1536 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı karar sonrasında İslâmlaşmanın hızlandığını ileri sürmüşler. Bu karara göre her köyde camii inşa edilecek ve devlet temsilcileri diğer Müslümanlarla birlikte Cuma namazına katılmak mecburiyetindeydi.¹¹⁸

Ancak Papa XV. Gregorius tarafından 6 Ocak 1622 tarihinde, Epifani Bayramı kutlamaları sırasında kardinaller komitesinin, başka bir deyişle *Sacra Congregatio Propaganda Fide*'nin¹¹⁹ (Kutsal İtikadı Yayma Cemiyeti/Kogregasyonu)¹²⁰ kurulması, bunun ardından 1625 yılında Fransiskanlara misyoner faaliyetleri düzenleme hakkının tanınması (*Religious Zelus*)¹²¹ ve din adamı olmak isteyen birçok Arnavut gencin eğitiminin üstlenmesiyle birlikte durumlar değişmiştir.¹²²

¹¹⁶ Bozboru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 52-53. Aynı minvalde Arnavut tarihçilere göre, Osmanlı öncesinde Arnavutluk'ta uygulanan çiftçilerin feodallere olan bağılıkları ve tabiri caizse esirlikleri yerine Osmanlı ile birlikte bu esirlik sona ermiş ve sosyal açıdan Osmanlılar yarı özgürleştirici olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Osmanlılar çiftçileri özgürleştiren bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Bu da Osmanlı gücünün daha hızlı kabul edilmesine ve benimsenmesine yol açmıştır. Kristo Frashëri, *Skënderbeu jeta dhe vepra (İskender Bey, Hayatı ve Eserleri)* (Tiran: Toena Yayınları, 2002), 34-35.

¹¹⁷ Thëngjilli, "Arnavutluk'ta İslam Dinin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler", 55-72.

¹¹⁸ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 102-103.

¹¹⁹ Söz konusu cemiyetin adı bazı Türkçe kaynaklarında *Halkların Müjdeciliği Cemiyeti* olarak adlandırılmış, ancak bu çeviri İtalyancanın aslıyla uyuşmamaktadır. İtikad Yayma Cemiyeti isimlendirmesi de birebir karşılığını ifade etmemektedir. Bu sebeple İnanç Propagandası Cemiyeti ya da kısacası İnanç Propagandası olarak adlandırılması daha uygun olacaktır.

¹²⁰ İng. *Sacred Congregation for Propagating the Faith*. Propaganda Fide veya İnanç Propagandası adlı cemiyet Katolik olmayan bölgelerde düzenli papaz ziyaretleri aracılığıyla Katolik kiliselerini destekleyen bir kurumdu. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 212.

¹²¹ Aynı tarikata 1463 yılından itibaren, tam olarak II. Sultan Mehmet tarafından misyonlarını düzenlemelerine izin veren berat verilmiştir. 1629 yılına gelindiğinde bu tarikatın Balkan genelindeki manastır sayısı 17 iken 1758 yılında bu tarikat önemli ölçüde güç kaybetmiş ve manastır sayısı 3'e düşmüştür. Bkz. Castellanos, *Balkan Tarihi*, 153.

¹²² Bu kuruluş Türkçe literatürde "İnancın Yayılması İçin Kutsal Komite" olarak da geçmiştir. Bkz. <https://acikradyo.com.tr/makale-yorum-analiz/secilmis-diktatorlerin-lenin-ve-hitlerden-ogrendikleri-propaganda-yontemleri>

Papazlardaki bilgisizlik durumunun ise sözde Osmanlıların işgali sonucu oluşan şartlardan kaynaklandığını, bu durumda 18 yıllık tecrübesi olmayan, zayıf eğitimi olan ve unvanı olmayan adayların takdis edildiğini, bunu da *bona fide* (iyi niyet), yani Hıristiyanlığı kurtarmak için yaptıklarını yazmaktadırlar.¹²³

İtikad Yayma Cemiyeti veya kısacası *İnanç Propagandası* pastoral, dinî, siyasî, sosyal ve kültürel durumu yerinde kurtarmak ve daha iyi izlemek için kurulan bir cemiyettir. Bu Cemiyet bir kurum olarak sadece Asya, Afrika ve Okyanus kıtasındaki etki alanını, Avrupa'nın büyük bir bölümündeki etki alanını değil, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu ülkeleri de misyonuna dahil etmiştir.¹²⁴

Fransiskanlara misyoner faaliyetleri yapma hakkı tanındıktan sonra Vatikan'a yakın misyonerlerin Arnavutluk'ta misyon açmalarına izin verilmiş, hatta teşvik edilmiştir. 1634 yılında Bonaventura da Palazzolo'ya Arnavutluk'ta yeni misyon kurma izninin verilmesi, 1661 yılında 200'den fazla köyü olan Kruja Diyosezi sınırlarında bulunan Dervend'de yeni misyonun kurulması,¹²⁵ 17. yüzyılın sonlarına doğru Durrës Diyosezi'nde Kidena bölgesinde bir misyonun daha açılması, böylece misyon sayısının yediye ve papaz sayısının da onikiye ulaşması ve bu misyonların Propaganda tarafından maddi olarak desteklenmesi buna örnek olarak gösterilebilir.¹²⁶

Bu araştırmacılara göre Kuzeyli Arnavut Katolikler, özellikle de bu bölgenin din adamları için sadece Roma ve İtalya Katoliklerinin yanı sıra Dalmatya, Bosna ve Kuzey Hırvatistan'daki Hırvat Katolikler de önemli bir referans olarak kabul edilmiş, dolayısıyla Fransiskanlara ayrı bir önem verilmiştir. Fransiskanlardan Giacinto da Sospitello 1638 yılında Sapa Diyosezi¹²⁷ kapsamında bulunan Pëdhana bölgesinde ilk okulu açmış, aynı şekilde ileride de görüleceği üzere bağımsızlığın ilan edildiği 1912 yılına dek kuzey Arnavutluk'ta çok sayıda okul açılmıştır. İlk Arnavutça dinî yazılar da yine Fransiskanlar tarafından yazılmış, bu yazılar 16-18. yüzyıllarda çoğunlukla Roma'da yayınlanmıştır.

¹²³ Aynı kaynaklara göre Propaganda de Fide 1577 yılında Arnavutluk yararına Yunan Koleji'ni, 1627 yılında İliya Loreto Koleji'ni, 1631'de İliya Fermo Koleji'ni kurmuş ve 1634 yılında ise Fransiskan misyonları kurmuştur. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 11.

¹²⁴ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 213.

¹²⁵ Fransiskan papaz Mark Skura'nın 1641 yılına ait raporuna göre Kruja Diyosezi'nde 23 şapel, 30 kilise ve 3863 Katolik bulunmaktaydı. Aynı kişinin 1644 yılına ait raporunda ise 36 kiliseden söz edilmiştir. Her bir kilise hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 115, 123-225.

¹²⁶ Shan Zefi, *İslamizimi i Shqiptarëve Gjatë Shekujve XV-XX (XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması)* (Prizren: Drita Yayınları, 2000), 109-110, 112.

¹²⁷ Sapa Diyosezi 13. yüzyılda kurulmuş bir diyosedir. Kaynaklarda Zapaten Nensiati, Sappa ve Zapa olarak da geçmektedir. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 110.

Örnek olarak Arnavutluk'ta görev yapan İtalyan misyoner ve Fransiskan Francesco Maria da Lecce'nin 1702 yılında kaleme aldığı *İtalyanca-Arnavutça Sözlüğü* (*Dizionario italiano-albanese*) ve 1716 yılında kaleme aldığı ilk Arnavutça gramer çalışması (*Osservazioni Grammaticali Nella Lingua Albanese*) zikredilebilir. Her iki eser İnanç Propagandası tarafından yayımlanmıştır. Bunun devamı olarak önce Cizvit olan, ardından diyosezde papaz görevini getiren Ndre Mjeda (1866-1937) ve Fransiskan Papaz Gjergj Fishta (1871-1940) da kısmen Hırvat veya Hırvat-Boşnak çizgisinde eğitim almıştır.¹²⁸

Ayrıca kuzey Arnavutluk'ta görev yapan ve çoğunlukla 16-17. yüzyıllarda Loreto'daki *Collegium Illyricum* ve daha sonra Roma'daki *Collegium Urbanum*¹²⁹ adlı kolejlerde¹³⁰ eğitim alan piskoposların da Fransiskanlar arasından seçildiği, misyonerlerin sadece kuzey bölgesinde değil, Durrës Başpiskoposluğu'nun yetki alanında da faaliyetler düzenledikleri ve 1661'de Kruja Diyosezi'nin yetki sınırlarında bulunan Dervend'de misyon açtıkları, bu misyonun 1648 yılına kadar faal olduğunu belirtmektedirler. Diğer yandan 17. yüzyılın bitiminde Fransiskan Misyonu'nun Durrës Diyosezi'nde bir ev daha açtığı, böylece 12 papazın kaldığı 7 evin faaliyet gösterdiği kaydedilmektedir. Daha önce birçok girişimin yapılmasına rağmen İşkodra'daki Ulusal Papalık Koleji'nin ancak 1856 yılında kurulduğu, bu kolejin Cizvit papazlar tarafından yönetildiği,¹³¹ diğer yandan Cizvitlerin 1870 yılında İşkodra'da *Zoja e Papërlyeme* (*Lekesiz Meryem Ana*) adında matbaa açtıklarını,¹³² 1877 yılında ise ilk kez lise açtıklarını bildirmektedirler.¹³³

¹²⁸ Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 69-70.

¹²⁹ Arnavut asıllı XI. Papa Clemens'in girişimiyle 1708 yılında Arnavut öğrencilerinin İnanç Propagandası'na bağlı olarak faaliyet gösteren Urban Koleji'nde eğitim almalarını desteklemek amacıyla vakıf kurulmuş, birçok Arnavut öğrenci bu vakfın eğitim burslarından yararlanmış. Roma'daki Aziz Athanas Koleji 1572, Loreto'daki İlirya Koleji 1580 ve Fermo'daki İlirya Koleji ise 1633 yılında açılmıştır. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 119.

¹³⁰ Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 68.

¹³¹ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 167.

¹³² Bu matbaada yıllar içerisinde 450'si Arnavut dilinde olmak üzere 700 eser yayımlanmıştır. Bunlar arasında 1891 yılından itibaren ilk süreli yayın olan "Lajmtari Zembrës së Krishtit" (Mesih'in Kalbinin Habercisi, İtal. Il Messaggero del Sacro Cuore) adlı dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bkz. *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 13.

¹³³ Erkek öğrencilere hizmet veren ve Avusturya devleti tarafından finanse edilen Aziz Francis Xavier (Shën Francesk Ksavier) Enstitüsü'den söz edilmektedir. Bir yıl sonra aynı enstitüye ilkokul da ilave edilmiştir. Cizvitlerin bir sonraki önemli faaliyetleri 1888 yılında tüm Arnavut diyosezlerini kapsayan Uçan Arnavut Misyonu'nu (Arn. Misioni Shqiptar Fluturues, İtal. Missione Volante) kurmak olmuştur. Bu kapsamda görev yapan ilk misyonerler Giacomo Jungg (1837-1899), Domenico Pasi (1847-1914) ve Francesco Genovizzi (1864-1937) olmuştur. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 108-112; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 123, 168-169.

Arnavutluk'un şehir yapısında özellikle Fütüvvet ve Ahiliğin de etkisiyle kalkınma sürecinin başladığı 15. yüzyılı boyunca ve 16. yüzyılın başında şehir nüfusunun da İslâmlaşması başlamış, cizye defterlerinin aktardığı veriler 15. yüzyılın sonlarında Arnavutluk ve Bosna'da İslâmlaşmanın yoğun bir biçimde başladığı, ancak toplu İslâmlaşmaların 17. yüzyılın başından itibaren gerçekleştiği ortaya konulmuştur.¹³⁴ Ancak Arnavutluk ve Bosna'da bu kadar denli İslâmlaşmanın gerçekleşmesinde Ortodoks ve Katolik kiliselerinin arasındaki anlaşmazlık ve çatışmaların yardımcı olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür.¹³⁵

İslâmlaşma süreci Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesinden sonra ilk başta Hıristiyan olan, ardından çoğunlukla İslâm'ı kabul eden tımar sahipleri ya da sipahilerin İslâm'ı kabul etmesiyle birlikte başlamış,¹³⁶ şehirlerin kalkınması ve daha fazla iş alanlarına ihtiyaç duyulmasından sonra yoğun bir şekilde köylerden şehirlere yapılan göçle birlikte esnaflar arasında Müslüman loncalar oluşmuş, 150-200 yıllık süre içerisinde mevcut sosyal ve ekonomik faktörlerin de etkisiyle nüfusun büyük kısmını kapsayacak şekilde tamamlanmıştır.¹³⁷

Toplu İslâmlaşmanın sebepleri araştırıldığında Arnavut milletinin çoğunlukla cengâver ve savaşıma yatkın olması, bu kapsamda dağlık bölgelerde yoksul yerli nüfusun Osmanlı idaresi tarafından geniş ölçüde askerî hizmette kullanılmış olması gibi sebeplerle karşılaşmaktayız. İşkodra veya Mat tarafının Malisörleri silah kullanmada mahir 50 veya 100 kişilik bölükler halinde bayraklar etrafında örgütlenmiş ücretli asker gruplarıydı. Savaşa katıldıklarında da bayrak olarak hep birlikte katılırlardı. Bunlarla Osmanlı paşası arasındaki bağlantı bölükbaşı konumunda olan kişi tarafından yapılırdı. Bu bayrak üyelerinin arasında sadece Müslüman olmak gibi bir şart gözetilmez, genelde Gegler arasında var olan cesaret ve sadakat gibi özellikler gözetilirdi. Fakat burada diğer milletlerden farklı olarak Müslüman ve Katolik köy nüfusu birlikte savaşımlara katılırken¹³⁸ Ortodoks nüfus genelde zanaatkâr

¹³⁴ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 123.

¹³⁵ Nezir Bata, "Fermanet sultanorë dëshmi të tolerancës ndërjetare në shtetin osman" (Osmanlı Devleti'nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları), *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 416.

¹³⁶ Sipahilere çoğunlukla kalelerin etrafında bulunan köylerde tımar verilmiştir. Osmanlı ordusunun omurgasını oluşturan bu sipahilere kale eri isimleri verilmiştir. Bunların yanı sıra hisar eri olarak görevlendirilenler emniyet sebebiyle Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden alınıp buralarda yerleştirilmiştir. Bkz. Bozbor, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 48.

¹³⁷ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 59.

¹³⁸ Örneğin Kırım savaşında (1853-1856) Mirditalı Katolikler Osmanlı ordusuna katılmıştır. Bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 65.

olarak faaliyet göstermiş, biraz da el işi gerektiren işlerle meşgul olmuş, çoğunlukla Osmanlı idaresinin savaşa katılma çağrılarına kulak vermemiştir. Bundan hareketle özellikle kuzey bölgelerinde Müslüman ve Katolik nüfus Ortodoks nüfusu kâfir olarak nitelendirmiş, onların güvenilmez olduğunu, ahde vefa gibi bir özelliğe sahip olmadığını ileri sürmüşler.¹³⁹

Köy nüfusunun yanı sıra şehir nüfusunun İslâmlaşması ise iki şekilde gerçekleşmiştir: Biri şehir nüfusunun İslâmlaşması, diğeri de köy bölgelerinden İslâmlaşan nüfusun şehirlere göç etmesidir. Osmanlı Devleti bölgede hâkimiyet kurduğunda ordusu için birçok çeşit tarım ürünlerine ihtiyaç duymuş, bu da doğrudan tarım üretimin genişlemesine sebep olmuştur. Köy ve kırsal bölgelerden göç eden köylüler için İslâm'ı kabul etmek “şehirli” statüsünü de kazandırdığından daha kolay bir süreçti. Bu statüye ulaşan köylüler eski statülerine göre toplum hiyerarşisinde daha yüksek bir konumda bulunuyordu.¹⁴⁰

Tarımla uğraşanların yanı sıra köylü zanaatkârların da bu şekilde şehirlere akın etmesi şehir nüfusunun da İslâmlaşmasında etkili olmuştur. Ayrıca yukarıda da belirtildiği üzere 1537 yılında alınan karar gereği her köyde camilerin inşa edilmesi ve devlet temsilcilerinin her Cuma gününde cemaatle birlikte diğer Müslümanlarla birlikte namaza katılması zorunluluğunun getirilmesi sonucu seyyar imam sayısı ve dolayısıyla tebliğ faaliyetleri de artmıştır. Bir yanda çok az sayıda Hıristiyan din adamının bulunması bu faaliyetlerin genişlemesine ve gittikçe daha fazla insanın İslâm'ı kabul etmesine sebep olmuştur.¹⁴¹

Bu durum Berat ve Elbasan örneklerinde de görülmektedir. 1583 yılında Berat şehrinde İslâm'ı kabul eden zanaatkâr sayısı 185'di ve bu zanaatkârlar Fratar, Tozhar, Gjeqar, Dobronik ve Gjerba köylerinden gelmekteydi. Aynı yıl Elbasan'da 39 zanaatkâr daha kaydedilmiştir. Berat şehrine gelen zanaatkârlardan bir kısmının Abdullah ismini taşıması, bu kategorinin daha yeni İslâm'ı kabul ettiğini göstermektedir. Bazı zanaatkârlar ise hâlâ Hıristiyan isimlerini taşımaktaydı. 16. yüzyıldan itibaren inanç dağılımına göre yapılan nüfus sayımları Hıristiyan nüfusun giderek azaldığını, böylece İslâmlaşma sürecinin de hızlandığını göstermiştir. Bu dönemde yapılan nüfus sayımlarında köyden şehirlere göç edenlerin mesleklerine göre isimlendirildikleri görülmektedir. Örneğin İşkodra Tapu Tahrir Defteri'nde Mehmet Qatipi (kâtip), Ahmet Bozaxhiu (bozacı), Sulejman Kasapi (kasap),

¹³⁹ Bkz. Halil İnalçık, “Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar”, *GAMER (Ankara Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi)* 1/1 (Ankara: 2012), 8-9.

¹⁴⁰ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 57.

¹⁴¹ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 102-103.

Kajim Hamami (hamam görevlisi), İpek Tapu Tahrir Defteri'nden de Dogan Kasapi (kasap), Karagjoz Doganxhi (doğancı), Shirmand Nallbani (nalbant), Jusuf Qatipi (kâtip), Hoxha Dogani (doğan), Hysen Sabuni (sabuncu) gibi isimler kayda alınmıştır. Arnavutluk tarihiyle ilgili pek çok çalışmaları olan Alman araştırmacı Peter Bartl İslâmlaşma süreciyle ilgili şunları kaydetmektedir: “19. yüzyıla gelindiğinde Arnavutların %70'i Müslümandı, Osmanlı Devleti güneydoğu Avrupa'nın başka hiçbir yerinde, hatta Bosna'da bile bu kadar derin kökler salmamıştır.”¹⁴²

Katolik olan Kuzey Arnavutluk'ta 17. yüzyılın ikinci yarısında yoğun bir İslâmlaşma dalgası yaşanmış, dolayısıyla Tivar Başpiskoposu Marino Bizzi'nin 1610 yılına ait bir raporuna göre bu bölge nüfusundan sadece %10'u Müslüman iken sonraki yıllarda bölgedeki Katolik sayısı önemli ölçüde düşmüştür.¹⁴³ Bizzi'ye göre 16. yüzyılda Orta Arnavutluk ve Kuzey Arnavutluk nüfusu büyük ölçüde İslâmlaşmışken, şehir nüfusunun bir kısmı ve köylerdeki nüfusun %80'inden fazlası Katolikti.¹⁴⁴ Aynı kişi Karadağ'ın farklı bölgelerinden göçlerin yaşanması sonucunda 1610 yılında Tivar'daki dinî dağılımın tamamen değiştiğini, burada 290 Müslüman ve çoğu Slav-Ortodoks olan 210 Hristiyan hanenin bulunduğunu kaydetmiştir. Bizzi'den sonraki başpiskoposların kayıtlara geçirdiği bilgilere göre 1623-1624 yıllarında Tivar'ın genelinde 2 bin Katolik, 1656 yıllarında ise 2.400 Katolik, 1671 yılında ise 2.270 Katolik yaşamıştır.¹⁴⁵

Bizzi'nin Vatikan'a yazdığı raporunda şu ifadelere yer verilmiştir: “Rahiplerin çoğu kutsal görevleri hakkında çok az şey biliyor ve sayıları çok önemsiz. Arnavutluk yardım almazsa 7 yıllık gibi kısa bir süre içinde Hristiyan nüfus kaybedilecektir.”¹⁴⁶

Yine benzer raporlarında Arnavutluk'ta 350 binden fazla Katolik kalmadığını, Sapa, Lezha ve Stefania olmak üzere sadece üç piskoposun bu bölgede görev yaptığını ve bunların da hep aynı yerde kalmadıklarını yazmıştır.¹⁴⁷

¹⁴² Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 58.

¹⁴³ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 124.

¹⁴⁴ Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 65.

¹⁴⁵ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 112-114. Bizzi'den sonra aynı göreve gelen Bogdani de raporlarında benzer bilgilere yer vermiş, Arnavut topraklarının genelinde hangi bölgede kaç Katolik hane ve kaç Katolığın yaşadığını tespit etmiştir. Bu bilgiler Arnavutların Osmanlı karşıtı muhtemel isyanlarında kaç kişinin katılabileceğini göstermek için derlenmiştir. Bkz. Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 100.

¹⁴⁶ Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 11.

¹⁴⁷ Bizzi'nin tam raporu için Bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 225-226.

Yine Tivar başpiskoposlarından daha sonra ilk Millî Konsili düzenleyecek olan Vincenzo Zmaievich'in 1703 yılında Arnavutluk ve Sırbistan'ı ziyaretinden sonra yazdığı ayrıntılı raporunda¹⁴⁸ Arnavutluk'un büyük bir kısmının İpek şehrinden olan Oda Verdi Mahmut Begolli tarafından yönetildiğini, kendisinin Katolıklara yönelik vergilere indirim uygulama konusunda çokça yardım ettiğini yazmıştır. Begolli'nin Zmajevich'le görüşmesinden sonra ise bu içeriğe sahip fermanı ilan ettiğini kaydetmiştir:

“Benden sonra İşkodra ve Dukagin vasallıklarında bulunacak olan tüm yöneticiler piskoposlara ve papazlara sorun çıkartmasınlar. Bunların tamamı kimsenin itirazlarına uğramayacak şekilde Hıristiyanlara inançlarını öğretmekte tüm haklara sahiptir. Onlar istediği yere gidip Hıristiyanları ziyaret edebilir ve kanunlarının gerektirdiği her şeyi yapabilirler. Bu sebeple bu fermanı yazıp dostumuz başpiskoposa verdim. Fermanın ulaştığı her yere gereği yerine getirilsin!”¹⁴⁹

Aynı kişiye göre Laramanların, daha doğrusu onun ifadesiyle “yarım Türkleşenlerin” yaşadığı çok sayıda köy mevcut, fakat bu bilgide köy sayısı zikredilmemiştir.¹⁵⁰ Yoğun olarak Katoliklerin yaşadığı Kuzey Arnavutluk'ta toplu İslâmlaşmanın temelinde yatan belki de en önemli sebep Katolik Kilisesi kapsamında verilen hizmetlerin çok kısıtlı olması, görev yapan din adamlarının sınırlı sayıda olması ve var olanların da yeteri kadar bilgi sahibi olmamasıdır. Böylece Stefanense ve Bendense Piskoposlukların Sorumlusu ve 1603 yılında havarisel ziyaretçi olarak Arnavutluk'u ziyaret eden Nicolo Mechaisci'nin kaydettiklerine göre yaklaşık 130 bin Katoliğe hizmet veren papaz sayısı 130'dan fazla değildi. Dolayısıyla çok sayıda Katolik ya İslâm'ı, ya da Ortodoksluğu seçmişti. 15 Eylül 1621 tarihli Sapa ve Sarda Piskoposu Pjetër Budi'nin raporlarından birinde de şunları kaleme alınmıştır:

“Arnavutluk'ta ondört piskoposluk olmasına rağmen bunların hepsi yıllardır piskopossuz ve çobansız kalmıştır, Stefania ve Alban piskoposlukları buna hariçtir. Şimdi ise Sapa Piskoposu olarak ben görevlendirildim, bu göreve layık olmadığım halde, Lezha Piskoposluğu'nda ise Raguzalı Fransiskan bir papaz görevlendirildi.”¹⁵¹

¹⁴⁸ 5 aylık süren ziyaretin ardından 227 sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Rapor “Notizie Universali dello Stato di Albania, e dell operat oda Monsignor Vincenzo Zmaievich Arcivescovo dell Albania”, yani “Arnavutluk Devleti ve Arnavutluk Başpiskoposu Monsinyor Vincenzo Zmaievich'in çalışmaları hakkında Evrensel Haberler” ismiyle yayınlanmıştır. Raporun önemli kısımları için bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 118; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 131-138.

¹⁴⁹ Delvina, “Tivar Başpiskoposu Vincenzo Zmaievich'in 1703'te Ziyaret Ettiği Arnavutluk ve Sırbistan'ın Durumu Hakkında Rapor”, 249-250.

¹⁵⁰ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 139; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 132,

¹⁵¹ Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 228. Budi'nin gönderdiği mektubun tamamı için bkz. Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 84.

Aynı kişi 1657-1658 yıllarına ait İnanç Propagandası'na gönderdiği raporlarında İşkodra, Tivar, Ulqin, Podgoricë, Drisht, Goricë, Plavë, Medun ve Karadağ'da toplam 13.700 Katolik ve 14.300 Müslümanın (Türk) yaşadığını kaydetmiştir.¹⁵²

1634 yılında ise yine havarisel bir ziyaretçi olan Bonaventura da Palazzolo İşkodra'da bulunan Pulti Diyosezi'nde yaklaşık 20 bin Hıristiyana hizmet vermek amacıyla sadece iki papazın görev başında olduğunu, bunlardan birinin ise ayağa kalkamayacak kadar yaşlı olduğunu kaydetmiştir. Diğer yandan Sapa Piskoposu Frang Bardhi'nin 1635 yılında kaleme aldığı bir raporunda Kelmendi kabilesinden bahsederken onların ne zaman piskopos gördüklerini hatırlamadıklarını, âyinin ne olduğunu dahi bilmediklerini belirtmişti.¹⁵³

Durrës Başpiskoposu Stefano Gaspari'nin (Shtjefën Gaspër) Lezha Diyosezi¹⁵⁴ hakkında 1671/72 yılında hazırladığı raporundan görev başında bulunan 19 din adamından sadece birinin okuma yazma bildiğini, yedisinin okumakta zorlandığını öğrenmekteyiz. Aynı kişi 1672 yılında Durrës Piskoposluğu'nu ziyaret etmiş, burada 20 keşişten yedisinin iyi okuyabildiğini, diğerlerinin ise okuma yazma hakkında az bilgi sahibi olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Lezha Diyosezi sınırları içerisinde 917 Katolik hane ve 7.025 Katolığın bulunduğunu kaydetmiştir. Katolik din adamları arasında bilgi açısından en yüksek düzeyde olanların kuzeyli Arnavut Katoliklerden olup Roma'da vb. şehirlerde eğitim alanların olduğunu eklemiştir.¹⁵⁵

Kuzey Arnavutluk'taki Katolik piskoposlarının 17. yüzyıldan itibaren İnanç Propaganda'sına gönderdikleri teftiş raporlarından da anlaşıldığına göre papazların çoğu okuma yazma dahi bilmezdi.¹⁵⁶ Ortodoks kilisesinde de din adamlarının eksikliği açısından benzer durumlar yaşanıyor olmalıydı. İslâmlaşma sürecinden söz edildiğinde, Katolik ya da Ortodoks olsun, bir gayrimüslim halkının İslâm'ı toplu kabul etmesinde bunun ilk aşamada görünüşte yapıldığı, bu sebeple sahip oldukları Hıristiyan isimlerinin yanı sıra Müslüman isimler de aldıkları,¹⁵⁷ bunun çoğunlukla ailenin yetişkin erkekleri tarafından yapıldığı ve diğer yandan diğer üyelerin öncesinde olduğu gibi yaşamaya devam ettikleri, erkeklerin de

¹⁵² Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 126.

¹⁵³ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 61.

¹⁵⁴ Lezha Diyosezi 592 yılında kurulmuş, burada ilk görev yapan piskopos Ioanes Episcopum Lissiensis olmuştur. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 108.

¹⁵⁵ Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 68-69; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 109.

¹⁵⁶ Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 32.

¹⁵⁷ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 136.

ikâmet ettikleri bölgede camilerin bulunması durumunda ara sıra camiye gittikleri belirtilmektedir.¹⁵⁸

Ancak kendilerini Müslüman olarak tanıtmalarına rağmen yeni din olan İslâm'la ilgili yeteri kadar bilgi sahibi olmadıklarından Hıristiyan yaşam tarzını da uygulamaya devam ettikleri vurgulanmıştır. Yani yapılan nüfus sayımlarında her ne kadar Müslüman sayısı nüfusun çoğunluğunu oluştursa da bunların bilinçli Müslüman oldukları, İslâm'a dair temel dinî bilgilere sahip olduklarını ve günlük yaşamlarında da bu yeni inançlarına göre hareket ettiklerini söylemek bir hayli zordur. Ancak yerel yönetim kurumlarına yakın olan ve Osmanlı idaresini hisseden şehirli ve ovalarda oturan yerleşik halkın daha kolay bir şekilde İslâm'ı kabul ettiklerini, dağlık bölgelerde ise Osmanlı otoritesinin daha az hissedilmesinden ötürü bir kısmının hayatlarını büsbütün bu yeni inanca göre adapte ettiklerini, bir kısmının ise aslında ne Hıristiyanlığa ait herhangi bir mezhebden, ne de İslâm'a dair temel akaid ve fıkıh bilgilerinden haberdar olmadıklarından bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde her iki ana inancın gereklerini yerine getirdiklerini, bu durumda çalışmamızın son bölümünde de irdelenecek olan Laraman olgusunu, yani her iki inancın sentezini oluşturduklarını söylemek mümkündür.¹⁵⁹

Bu durumda yeni Müslüman olan kadınlar daha önce olduğu gibi çocuklarını vaftiz etmiş, genel olarak yeni Müslüman olanlar Hıristiyanların dinî bayramlarını kutlamaya devam etmiş ve Hıristiyanların kutsal mekânlarını ziyaret etmekten geri kalmamışlar. Çoğu zaman din değişimi sadece aile reisini etkilemiş, kadın ve çocuklar eski inançlarına sadık kalmaya devam etmişler.¹⁶⁰

Özellikle Arnavutluk kuzeyinde ailenin tamamı Katoliklikten Müslümanlığa geçiş yaptığında bile hayvancılıkla uğraşan Müslüman köylüler hayvanları hakkında papazlardan dua okumalarını istemiş, Katolik papazlar da okumuştur.¹⁶¹

Orta Arnavutluk'ta bu durumun tam tersine İslâmlaşma hızlı bir şekilde ve neredeyse bir bütün olarak gerçekleşmiştir. Güney Arnavutluk'taki Ortodoks nüfusunun İslâm'a toplu geçişleri ise çok geç dönemlerde yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarda Ortodoks

¹⁵⁸ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 175.

¹⁵⁹ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 61.

¹⁶⁰ Shan Zefi, "Kilise Raporları Işığında Arnavutlarda İslâmlaşma Devam Ederken Yaşanan Laramanizm Olgusu", 183.

¹⁶¹ Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 66.

Kilisesi'ne tanıdığı imtiyazlar 17. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasındaki savaşların başlaması ve bu savaşlarda Rus Çarı'nın kendini Balkanlardaki tüm Ortodoksların hâmisini ilan etmesiyle birlikte sona ermiştir. Güneyde yaşayan Ortodoksların İslâm'ı geç bir dönemde kabul etmeleri onların evvelden İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı olmaları ve bu patrikhaneye de Katolik Kilisesi'ne kıyasen daha fazla hak ve imtiyazların tanınmasından kaynaklanmış olabilir.¹⁶²

2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Arnavut Hıristiyanlara Tanıdığı Haklar

Osmanlı Devleti, fethettiği diğer bölgelerde olduğu gibi bir bölgede hâkimiyet kurmadan evvel istimalet, yani meylettirici ve uzlaştırıcı fetih siyaseti politikasını uygulamış, bu şekilde halkı Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştır. Bu politika aynı zamanda en yüksek otorite olan padişahın ilgili bölge ahalisine can ve mal garantisi vermesini de kapsamaktaydı. Bu da şehrin ileri gelenlerine, bölge halkına ve hatta kiliselere dahi verilen ahidname denilen fermanlarla sağlanmıştır.¹⁶³

Bu fermanlarda kiliselere ve onlara ait vakıf arazilerine kimsenin karışamayacağı belirtilmiş, kiliselere yapılan saldırılar devlet tarafından engellenmiş ve suçluları cezalandırılmıştır.¹⁶⁴ Örneğin 1680 yılına ait bir fermanla Delvina sipahilerine kilise mülklerinden vergi istememeleri emredilmekte, 1699 yılına ait bir fermanla Kamenica'daki kilise mülklerine zarar verilmemesi emredilmekte,¹⁶⁵ 1737 yılına ait bir fermanla bir Hıristiyanın mülküne zeval vermektan dolayı yerli yöneticiler ikaz edilmekte ve 1852 yılına

¹⁶² Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 58-59.

¹⁶³ İlkay Erken, *Yanya Sancağının İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 32.

¹⁶⁴ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM Dergisi* (Ankara: 9/1998), 158.

¹⁶⁵ Bu fermanla şu ifadeler yer verilmektedir: "Allah iffetlerini arttırsın. Bu fermanı alır almaz bilin ki o bölgenin papazları Taht-ı Azameti'ne yönelip kilisenin fetihten evvel sahip olduğu ve öşür vergisini düzenli olarak ödediği arazilere Kamenitsa'dan bazı voyvodların 'biz voyvoduz, bu araziler üzerinde hakkımız var' diyerek müdahale ettiğinden şikâyet ettiler ve bu müdahaleleri durdurmamı rica ettiler. Ben de bu fermanı ve hücceti elinize geçtikten hemen sonra bu arazilerin kadimden beri kimin sahip olduğunu tedkik etmenizi ve söz konusu arazilerin üzerine rahiplerin hakkı ispatlandığı takdirde kilisenin mülküne voyvodların yapmış oldukları müdahaleyi durdurmanızı emrederim. Ben böyle buyuruyorum ve böyle olsun." Bkz. Bata, "Osmanlı Devleti'nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları", 417. Bunun yanı sıra Yavuz Sultan Selim'in Dubrovnik gayrimüslimleriyle yaptığı anlaşmada şu ifadeler yer verilmiştir: "Şayet gayrimüslimler, onların köylerinde yaşayan Müslümanların hakaretine uğrarsa, o zaman o Müslümanlar benim emrimle köylerinden uzaklaştırılacaklar." Bkz. Mehmet Akman, "Pozita e kishave dhe e sinagogave në historinë e ligjit islamo-osman (İslam-Osmanlı Hukuk Tarihinde Kilise ve Sinagogların Konumu)", *Edukata Islame Dergisi* (Priştine: 1/121, 2020), 123.

ait bir fermanla Elbasan Kalesi içinde yaşayan Hıristiyanlardan vergi alınmaması konusunda talimat verilmektedir.¹⁶⁶

Merhum tarihçi Halil İnalçık gayrimüslimlere verilen hakları şu ifadelerle dile getirmiştir:

*“Osmanlı’dan önceki devletler kiliselere hangi hakları tanımışsa Osmanlı da bu hakları aynı şekilde tanımıştır. Ortodokslar, Osmanlı’nın dinlerini yok etmek için gelmediğini ve aksine kiliseyi koruduğunu görmüşlerdir. Hâlbuki Macaristan, Venedik ile Haçlılar, Balkanlar’da Katolikliği egemen kılıyor, kilise ve manastır vakıflarına el koyuyorlardı.”*¹⁶⁷

Osmanlı Devleti’nde mülkî ıslahat programı olan Tanzimat Fermanı’nın ilan edildiği 1839 yılından önce başlıca üç millet tanınmıştı. Bunlardan ikisi Hıristiyan, diğeri de Yahudi idi. Hıristiyanların iki millet olarak tanınması mezhep farklılığından kaynaklanmaktaydı. Ortodokslar genellikle “Rum milleti” adı altında, monofizit anlayışa sahip Hıristiyanlar da “Ermeni milleti” adı altında teşkilatlandırılmıştı. Rum milleti Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı olan Yunan, Sırp, Bulgar, Romen ve Arnavut Ortodokslar gibi diğer Ortodoks Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu “milletin” başkanı ise Ekümenik Patrik’ti. Patrik’ten sonra en yetkili kişi ise Ohri Otosefal Metropoliti idi.¹⁶⁸ Bir anlamda Medine Vesikası’na dayalı olarak hazırlanan ve tatbik edilen millet sistemi Hıristiyanları Müslümanlardan ayırt ederek çeşitli Balkan halklarının uzun süre varlıklarını sürdürmelerine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.¹⁶⁹

Ortodoks Hıristiyanların tek ruhanî liderleri ise resmî adıyla Fener Rum Patrikhanesi ya da dünyada tanındığı adıyla Constantinopolis Ekümenik Patrikhanesi’nin başında bulunan Ekümenik Patrik idi. Her bir milletin kendi içinde bir çeşit inanç ve finansal özerkliğine sahip olması için de padişahlardan beratlar verilmekteydi. Bu beratlar ana teşkilatların iç organizasyonunu ve merkez devletle ilişkilerini düzenlemekteydi. Osmanlı Devleti’nin kabul ettiği bu üç ana milletin arasında Arnavut Ortodokslarının da bağlı bulunduğu Fener Rum Patrikhanesi’ne beratlar aracılığıyla yetki ve sorumluluklar da

¹⁶⁶ Aleksandër Meksi, “Pronat e të krishterëve dhe pozita e faltoreve të tyre në fermanet sulltanorë (Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabelerinin Konumu)”, *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 15.

¹⁶⁷ Rruqa, *Arnavutluk’ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması*, 63.

¹⁶⁸ Georges Castellan, *Histori e Ballkanit (Balkan Tarihi)*, çev. Arben Puto – Luan Omari (Tiran: Çabej Yayınları, 1991), 125-126.

¹⁶⁹ Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 73.

verilmişti. Bu tarz berat belgesinde Ekümenik Patrik konumundaki kişinin ona bağlı metropolitlerle birlikte her türlü dinî işleri yerine getirmekte özgür olduğu belirtilmiş, Patrikhane'ye bağlı Ortodoks nüfusa yönelik zulüm yapılmadığı, yapılan çalışmalar ve faaliyetlerde Osmanlı Devleti'ne ihanet edilmediği ve genel olarak Hıristiyanlık ilkelerine aykırı fiiller işlenmediği müddetçe dışarıdan kimsenin müdahale etme hakkına sahip olmadığı vurgulanmıştır.¹⁷⁰

Bu kapsamda Ekümenik Patrik yetkisi altında bulunan herhangi bir arhipiskopos, piskopos, papaz, keşiş veya ruhban sınıfından kimseler hakkında bir şikâyetin iletilmesi durumunda devletin yerel yönetiminde görev yapan kadı, naip, subaşı gibi yetkililerden kimsenin bu meseleye karışamayacağı, bu tarz konuların ve iç meselelerin ancak Ekümenik Patrik ve metropolitlerin kendi aralarında yaptıkları görüşme ve yazışmalar sonucu çözüme kavuşturulabileceği belirtilmiştir. Kilisenin iç hiyerarşik düzeni kapsamında yerel yönetimden herhangi birini yetkili olarak önermesi ya da mevcut bir aday hakkında menfi bir görüşte bulunmasına izin verilmeyeceği ve böyle bir telkinin göz önünde bulundurulmayacağı da ayrıca eklenmiştir. Zira kilisenin dinî, hukukî ve cezaî işlerde en yetkili kişi Ekümenik Patrik'ti ve karar yetkisi de ancak ona aitti.¹⁷¹

Ekümenik Patriğin herhangi bir sebepten dolayı görevinden azledilmesi ya da vefat etmesi durumunda metropolitler ve İstanbul'da bulunan Cemaat-i Metropolitan üyeleri aralarından patrik olacak bir metropoliti seçip bu ismi Bâb-ı Âli'ye bildirirlerdi. Patrik olarak seçilecek kişide ise şu özellikler aranmaktaydı: güvenilir olması, devlete sadık olması, Osmanlı ülkesinde doğmuş olması ve babasının da aynı şekilde Osmanlı tebaası olmasıydı. Önerilen patrik Bâb-ı Âli tarafından uygun görüldüğü takdirde kendisine bir berat verilirdi ve bu görevi ömür boyu sürdürebilirdi. Ancak bunun gerçekleşmesi için tebaaya zulmetmemeli, âyinlerine aykırı davranmamalı ve devlete ihanet etmemeliydi.¹⁷²

Böylece Osmanlı Devleti Ortodoks Hıristiyanlığı'nın merkezine resmî bir statü tanıdı, Patrikhanenin İstanbul'da varlığının devamına ve Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kendi inançlarına göre âyin icra etmelerine izin verdi. Bu resmî statü sayesinde

¹⁷⁰ Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne ve Patriğe verilen haklarla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 14; Salim Gökçen, "Fener Rum Patrikhanesi'nin Hukukî Statüsü ve Heybeliada Ruhban Okulu'nu Açtırma Girişimleri", *Atatürk Dergisi* 2006 5/1, 185-222.

¹⁷¹ Daha geniş bilgi için bkz. M. Süreyya Şahin, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/343-344.

¹⁷² Cihan Osmanoğlu Karahasanoğlu, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Fener Rum-Ortodoks Patriğinin Sahip Olması Gereken Nitelikler ve Seçilme Koşulları", *Adalet Dergisi* 62 (Ankara: 2019), 316-317.

İstanbul Patrikhanesi, Katolik Hıristiyanlarla ilgili daha sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na verilecek haklardan daha fazla hakka sahip oldu ve aynı zamanda kendi kurumsal sürekliliğini de korumuş oldu.¹⁷³

Bu avantajına rağmen İstanbul Patrikhanesi'nin nüfuzu kısa bir zaman içerisinde zayıflanmış, Patrikhane'ye bağlı olan Arnavut Ortodoksları gözlerini Avrupa'ya çevirip Batı desteğini aramaya başlamıştır. 12 Temmuz 1577 tarihinde Papa XIII. Gregorius'a yazılmış bir mektubun "*Himara'dan, yani Arnavutların Epiri'nden, Sizin kutsal kişiliğinizin hizmetkârları ve vatandaşları olan Epir'in keşişleri, Arnavut din adamları, laikler ve bütün devletimiz*" şeklinde son bulması, 1581 yılına ait başka bir mektupta bu kesimin Osmanlı Devleti'nden kurtulmak amacıyla yardım edilmesi durumunda Antik Roma'nın Katolik Kilisesi'ne hemen biat edeceklerini ve Gregorius'un yüce ve gerçek papa olarak tanıyacaklarını beyan etmeleri, ancak bunu yaparken Bizans ritüellerine sadık kalacaklarını ifade etmeleri Ekümenik Patrikhane'nin Arnavutluk'taki Ortodoks Hıristiyanların gözünde önemli bir dinî etken teşkil etmediğinin kanıtıdır.¹⁷⁴

Bizans İmparatorluğu'nun son bulması ve Osmanlı Devleti'nin hâkim güç haline gelmesiyle Ortodoks Kilisesi, kendi dindarları üzerine önceden olan manevi ve idarî hâkimiyetini artık kaybetmiştir. Ortodoks Kilisesi'ne tanınan haklar ve hukukî imtiyazların tümü,¹⁷⁵ Osmanlı Devleti çerçevesinde Ortodoks Kilisesi'nin sahip olduğu göreceli ve denetimli bir özerkliğin işaretidir. Söz konusu özerklik temelde devletin kilisenin iç düzen şekline, gelirlerini nasıl elde ettiği ve nasıl harcadığı, âyinleri düzenleme şekli ve genel olarak tüm kilise etkinliklerine ve bunların nasıl maddi olarak desteklendiği gibi konulara karışmaması anlamına gelmekteydi. Zamana göre değişen, yaşanan gelişmeler kapsamında

¹⁷³ Ferman ve beratlar aracılığıyla İstanbul Patrikhanesi'ne verilmiş haklar şunlardır: 1. Manastırlar hakkı (Bunda manastırların mülkiyetinin koruma ve vergiden muaf tutma hakları da dahildir), 2. Evlilik hakkı, 3. Ayasma hakkı, 4. Panayır hakkı, 5. Anma günlerinde toplanan vergi hakkı, 6. Kilise mülklerini miras bırakma hakkı, 7. Törende kullanılacak mumlar için kendi kasasına sahip olma hakkı, 8. Dindar kişilerin vermiş olduğu hediyeleri kabul etme hakkı, 9. Cemiyet ihtiyaçlarını karşılamak üzere mütedeyyinlerin verdiği hediyeleri kabul etme hakkı, 10. Kilisenin genel mali hakları, 11. Dinî hiyerarşide üst makamlara atandıkları zaman yüksek rütbeli din adamlarının hediye kabul etme hakkı, 12. Dinî hiyerarşide üst makamlara atandıkları zaman yüksek rütbeli din adamların bir defaya mahsus kaydıyla rütbeleri yüksek olmayan papazlardan hediyeler ya da para almak hakkı. Shaban Sinani, "Burime për pozitën e kishës në Ish Perandorinë Osmane" (Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar)", *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)*, 2005/1, 52-53.

¹⁷⁴ Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 86.

¹⁷⁵ Ortodoks araştırmacı Dhimitër Beduli ve onun gibi neredeyse tüm Ortodoks araştırmacılar Osmanlı'nın hâkimiyet kurmasından sonra İslam'ın Arnavutluk'a gelmesini "Hıristiyanlık için büyük bir tehlike" olarak nitelendirmiş, oysa ki Osmanlı döneminde, özellikle İstanbul Ekümenik Patrikhane özel bir konuma sahip olmuştur. Osmanlı döneminin başından itibaren Ortodokslar, Katolıklara göre daha fazla dinî özgürlüğe sahip olmuşlar. Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 71.

bazen genişletilen, bazen de kısıtlanan bu statü sayesinde Ortodoks Kilisesi, devletin kendi vergi ve rusum sistemine paralel malî bir sisteme sahip olmuştur.¹⁷⁶

2.3.2 Berat Şer'iyye Sicilleri

Giriş'te de belirtildiği gibi, "Berat şehri şer'iyye sicil defteri" 1603 yılından başlayarak 1913 yılına kadar ara verilmeden kronolojik bir şekilde yazılan ve bu süreçte 211 ciltlik bir koleksiyon oluşturan, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyan toplulukların haklarının nasıl koruma altına alındığını gösteren çok önemli bir arşiv kaynağıdır. Örneğin 1680 yılına ait bir Sultan fermanında, Berat, Vlora ve Kanina Metropolit Ignatios tarafından kendisine bağlı Hıristiyan bölgelerinden alınacak vergiler belirlenmektedir. Bazı fermanlarda ise Osmanlı Devleti, yerel idaredeki memurların vergi toplamada kiliseye yardımcı olmalarını emretmektedir. Yaklaşık aynı zamana ait olan bir başka kararda ise; yerli yetkililere, Berat'ta Mangalem ve Goriçe mahallelerinde zaptedilen Hıristiyan evlerinin boşatılması ve şehrin eski kiliselerinin restorasyonunun yapılması emredilmektedir. Osmanlı Devleti'nden gelen emirlerinin çoğunda kilise yönetimince belirlenen Ortodoks Kilisesi'nin yüksek düzey din adamlarının tayini onaylanmaktadır. 1647 yılında Ohri Patriği tarafından Papaz Jermanos'un tayini ve 1845 yılında Berat Metropolit Ignatios'un yerine Dionis adında birinin gelmesi yönündeki kararlar buna örnek olarak gösterilebilir.¹⁷⁷

Bu ve buna benzer siciller Hıristiyanların ve kiliselerinin haklarının korunmasına, yerel devlet idaresinin Hıristiyanlara ve dinî müesseselerinin mülklerine karşı muhtemel yasadışı uygulamaların engellenmesine, gayrimüslim halkın dinî farklılık ile keyfi şekilde davranmalarına izin vermemesine dair bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁷⁸

Diğer yandan Myzeqe bölgesinde bulunan Ardenica Manastırı ile ilgili Sultan I. Mahmud tarafından imzalanan ve Avlonya Sancakbeyi ve Karbunara Naibi'ne gönderilen Kasım 1741 tarihli bir fermanında, Ardenica köy halkının sahip olduğu tek kilisenin sert kış sebebiyle yıkıldığını, diğer yandan yerel zabıtların manastırın işlerine "keyfi" bir şekilde müdahale ettikleri belirtilmekte, bunun üzerine bu iddiaların yerel makamlar tarafından araştırılması için talimat verilmekte, iddiaların doğru olması durumunda manastırın ahşaplı kısımlarını onarmak için ruhsat alınmasını ve yerel zabıtalardan manastıra müdahale

¹⁷⁶ Rruqa, *Arnavutluk'ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması*, 77; Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 360.

¹⁷⁷ Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 221-222.

¹⁷⁸ Bata, "Osmanlı Devleti'nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları", 420.

edenlerin yakalanması emredilmektedir. Ardenica Fermanı olarak bilinen bu ferman manastırın konstrüksiyonu için ruhsatname olarak değerlendirilmiştir.¹⁷⁹

Bu kapsamda değerlendirilen fermanların bir kısmı hem Osmanlı tebaası, hem devlet memurları tarafından Hıristiyanların ve mabedlerinin mülkiyet haklarına tecavüz edilmesini yasaklayan fermanlardır. Bu fermanlarda ana hatlarla hak ve hukukun gerektirdiği ne ise o şekilde davranılması, Hıristiyanların ihlal edilmiş mülkiyetlerin kendilerine geri verilmesi, hasar görmüş malların karşısında tazminat ödenmesi, zamanla harap hale gelmiş kiliseler ve manastırların ise onarılması, yani günümüzün ifadesiyle restorasyonunun yapılması emredilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'taki Ortodoks ve Katoliklere karşı nasıl bir politika izlediği, her birine ne gibi hakları tanındığı ve bu politikanın her birinin bölgedeki nüfuzunu nasıl yakından etkilediği ile ilgili birçok araştırmalar yapılmış, bu araştırmalar sonucunda farklı sonuçlara varılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Arnavut Ortodoks Kilisesi ve Arnavut Katolik Kilisesi'ne yönelik farklı yaklaşımını da ortaya koyan bu sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

- Osmanlı Devleti Ortodoks Kilisesi ve Katolik Kilisesi karşısında farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Dolayısıyla Ortodoks Kilisesi'ni doğrudan muhatap olarak kabul etmiş, Katolik Kilisesi'ni ise ancak arabulucuların varlığında muhatap olarak kabul etmiştir.
- Osmanlı Devleti İstanbul fethinden itibaren Doğu Kilisesi'ne karşı daha yumuşak bir tavır sergilemiş, bu kapsamda Patrikhane merkezinin daha önce olduğu gibi İstanbul'da kalmasına izin vermiş ve bu kiliseye yönelik ayrı haklar ve özerklik statüsünü tanımıştır. Kiliseye ayrı bir malî düzen tanınması Katolik Kilisesi'ne kıyasen Ortodoks Kilisesi'ne daha fazla avantaj sağlamıştır.
- 21 Temmuz 1718 tarihine kadar Katolik Kilisesi'ne karşı aynı yaklaşım devam ederken, yani bu kilise doğrudan muhatap olarak kabul edilmeyorken, bu tarihte Osmanlı Devleti ve Habsburg Hanedanlığı arasında imzalanan Pasarofça Antlaşması sonucu Arnavut Katoliklerini himaye etme hakkını ifade eden "Kultusprotekorati" maddesi ile birlikte Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bir nevi Arnavut Katolikerin hukukî bakıcılığını üstlenmiştir.

¹⁷⁹ Bkz. Kostantinos Giaokumis – Dritan Egro, "Dialectics of Pragmatism in Ottoman Domestic Interreligious Affairs. Reflection on the Ottoman Legal Framework of Church Confiscation and Construction and a 1741 Firman for Ardenicë Monastery" (*Osmanlı Dinlerarası İlişkilerde Pragmatizm Diyalektiği. Kilise Müsadere ve İnşasına İlişkin Osmanlı Hukukî Çerçevesi ve Ardenica Manastırı için 1741 Tarihli Ferman Üzerine Düşünceler*), *Ηπειρωτικά Χρονικά* (Kıta Günlükleri) 44 (2010), 105; Fermanın orijinal metni için bkz. 130.

- Bu gelişmelerden sonra, 1700'lerin ortasından başlayıp bağımsızlığa kadar devam eden dönemde Osmanlı Devleti ve Katolik din adamları sınıfı arasındaki iletişim arabolucu olmadan kurulabilmiştir.¹⁸⁰

2.3.3. Osmanlı Devleti'nin Hâkimiyeti ile Birlikte Slavlaşma ve Helenleşme Asimilasyon Çalışmalarının Durdurulması

Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında hâkimiyet kurmaya başladığı 14. yüzyılda Arnavut milleti üç farklı kilisenin etkisi, asimilasyonu, kültürü ve kullanılan dil etkisinin altındaydı. Bunlar Katolik Kilisesi, Yunan Ortodoks Kilisesi ve Sırp Ortodoks Kilisesi'ydi.¹⁸¹ O dönemde kilise ve manastırlarda âyinler Arnavutça değil, Latince, Yunanca ya da Sırpça diliyle düzenlenir, ilahiler de aynı dillerle söylenirdi.¹⁸² Bu üç ana kilisenin arasındaki zıtlıklar, çekişmeler ve rekabet de doğrudan halkı etkilemiş, zaman içerisinde farklı gruplaşmalar oluşmuştu. Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarına girmesiyle birlikte yüzyıllardır yürütülen bu asimilasyon çalışmaları durdurulmuş, bu da Arnavut milletinin kendi kimliğini muhafaza etmesine imkân tanımıştır.¹⁸³

Asimilasyon girişimlerinden örnek verilecek olursa Tivar ve Ulqin'den yüksek düzey Katolik din adamları Vatikan'a gönderdikleri raporlarında Slav halkın antik Katolik kiliselerini kullandıklarını, bunu da Arnavut olan Katolikleri asimile etmek için yaptıkları belirtilmiştir. Diğer yandan Ortodoks Kilisesi'nin Katolik nüfusa yönelik asimilasyon

¹⁸⁰ Mahir Hoti, "Marrëdhëniet shqiptaro-austriake në fushën e arsimit, kulturës dhe shkencës (Gjysma e dytë e shek. XIX dhe gjysma e parë e shek. XX) (Eğitim, Kültür ve Bilim Alanında Arnavutluk-Avusturya İlişkileri – XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Birinci Yarısı)", *Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 12 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 12)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2010), 32; Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 59.

¹⁸¹ Bu kilise en çok Kosova bölgesinde varlığını göstermiş, öyle ki Kosova'da 1956, 1968, 1986 ve 1993 yıllarında yapılan eser sayımında Sırp Ortodoks kilise sayısı 110, manastır sayısı 22 ve Bizans stili kilisesi 29 iken Katolik kilise sayısı sadece 3 olarak kaydedilmiştir. Ancak Katolik araştırmacılara göre aslen Katolik kiliseleri olan çok sayıda kilise nüfuz kazanmak amacıyla Ortodoks kilisesi olarak gösterilmiştir. Bkz. Jahja Draçolli, "Monumentet e Kultit Katolik Gjatë Mesjetës në Kosovë (Kosova'da Orta Çağ Döneminde Katolik Kilisesi'ne Ait Eserler)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000) 145-146.

¹⁸² Timotheos adında bir metropolit 1572 yılında Papa'ya gönderdiği bir mektupta Arnavutlardan bir kısmının Latin olup Latince ayin düzenlediklerini, bir kısmının ise Yunanca ayinler düzenleyip Ohri Başpiskoposu'na bağlı olduklarını kaydetmiştir. Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 75.

¹⁸³ Arnavut araştırmacılarından Hasan Kaleshi'ye göre eğer Osmanlı Balkanlara girmemiş olsaydı, yani Bizans ve Sırp devletlerinin hâkimiyetleri devam etmiş olsaydı, Arnavutlar bu asimilasyon sürecine karşı koyamayacaktı. Bkz. Filiz Kaya, *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Uyguladığı İskân Politikası (XV-XVI. Yüzyılları)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 53.

çalışmaları genelde âyinlerde kullanılan Yunanca üzerinde ve günlük yaşamda bu dili öğrenmek için uyguladıkları baskı aracılığıyla kendini göstermiştir.¹⁸⁴

Türk tarihçi Bozbora'ya göre kuzeydoğu bölgesinde hissedilen Sırp tehlikesi yerli nüfusun İslâmlaşmasını hızlandıran bir etken olmuş, gerçekleşen İslâmlaşma da devamlı olan Arnavut-Sırp çatışmasında kimlik muhafaza edici bir rol oynamıştır. Ancak bu İslâmlaşma, tıpkı Hıristiyanlaşma sürecinde olduğu gibi, manevi yönden ziyade pragmatik bir süreç olmuştur.¹⁸⁵

Diğer yandan kuzey Arnavutluk'ta yer alan Kosova Vilayeti'nde Osmanlı hâkimiyetinin tesis edildiği 1455 yılında mevcut nüfusun sadece %5'i Arnavut iken, bu düşük yüzdenin çoğunlukta Slavlar arasında asimile olduğu, daha sonra ise ekonomik nedenler veya kan davalarından kaçmak gibi farklı nedenlerden ötürü Arnavutluk'un farklı bölgelerinden Kosova'ya göç dalgaların yaşandığı ve etnik dağılımda Arnavutların ön plana çıktığı da tarihçiler tarafından ortaya konulmuştur. Örneğin 1485 yılında Arnavut nüfusun çoğunluk oluşturduğu hiçbir yerleşim birimi yok iken 1582'de bazı bölgelerde Arnavut unsuru hâkim gelmişti. Arnavut nüfusun Kosova'ya göç etmesi Osmanlı yetkilileri tarafından durdurulmadığı, tam tersi teşvik edildiği de belirtilmiştir. Bu gibi uygulamalar sayesinde Osmanlı Devleti büyük ölçüde Arnavut milletinin asimile olmasını durdurmuştur. Arnavut toprakları fethedildiğinde özel yer isimleri değiştirilmemiş, yerel halkın örf ve âdetlerine dokunulmamıştır.¹⁸⁶

Bu noktada şu gerçeğe işaret etmek gerekir ki Osmanlı Devleti, farklı Avrupalı Katolik devletlerin aksine bir bölgeyi hâkimiyet altına aldığı anda herhangi bir “etnik temizliğe” yol açmamış, sadece iç politika gereği ve aynı bölge içinde bazı göç ve sürgünlerin yapılmasına izin vermiştir. Bu göç politikası da İslâmlaşma sebeplerinden biri olmuştur.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Nevila Nika, “Krishtërimi dhe Islami në dheun e shqiptarëve (Arnavutların Topraklarında Hıristiyanlık ve İslam)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 17 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 17* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2016), 253.

¹⁸⁵ Bozbora, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 58.

¹⁸⁶ İljaz Rexha, “Osmanlı Kamu Yönetimi Balkanlardaki Hıristiyan Halkların Yer İsimlerini Zorla Değiştirmedir”, *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 405-406.

¹⁸⁷ Bu noktada İspanya'da 15. yüzyılda Katolik rekonquista'sı kapsamında hem Müslümanların, hem Yahudilerin İber Yarımadası'ndan kovulması olayı ile kıyas yapılmış, Osmanlı Devleti'nin etnik temizlik yerine hoşgörü ilkesine göre hareket ettiği vurgulanmıştır. Bkz. Bachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 66.

Osmanlı yönetiminin son iki yüzyılı sürecinde yukarıda zikredilen üç yabancı dilin etkisinden kurtulmak amacıyla Arnavut diline ve bu dil üzerine açılan eğitim kurumlarına önem verilmiştir. Halen günümüzde kullanılan resmî Arnavut dilinin de 1878 yılında İstanbul'da birkaç Arnavut âlim ve aydının hazırladığı "İstanbul Alfabeti"ne dayanmış olması, Arnavutluk'un bağımsızlığı davasında en çok çaba sarfeden şahsiyetlerin Osmanlı topraklarında eğitim almış olması ve bunların Arnavut Rönesansı'nı oluşturmuş olması da bir tesadüf değildir. Osmanlı Devleti yönetimi süresince başta Payitaht olmak üzere devletin üst kademelerinde görev alan sadrazamların, vezirlerin, paşaların ve mebusların Arnavut olma özellikleriyle ön plana çıkmış olmaları, hâlâ bugün Osmanlı yönetimindeki Arnavut şahsiyetlerden söz edilmesi de bir tesadüf değildir.¹⁸⁸ Osmanlı dönemi boyunca Rumeli topraklarındaki yerel yönetimde yer alanların yine Balkan asıllı olmaları Osmanlı'nın Arnavut milleti başta olmak üzere Balkan milletleri üzerine asimilasyon politikası uygulamadığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde bu milletlerin mevcut etnik değerlerini yok etmeye çalışmadığı, tam tersi bir milletin kimliğini oluşturan bu değerlerinin geliştirilmesini ve kök salmasını teşvik ettiği ve desteklediğini göstermektedir.¹⁸⁹

Osmanlı öncesinde Venedik, Sırp ve Bulgar işgalleri döneminde yaşananların tersine Arnavut milletine ve değerlerine, her şeyden önce zor kullanmadan insanların hür iradeyle kendi inançlarını seçmeye ve buna dayalı olarak gerekli ibadetleri yerine getirmelerine izin vermeye yönelik hoşgörü politikaları sonucunda bir yandan yüzyıllardır devam eden asimilasyon çalışmalarına set çekilmiş, bir yandan yerli halkın İslâm dinine daha fazla ısınmasına, gayrimüslim olanların da yine bu hoşgörü politikası sayesinde¹⁹⁰ Osmanlı Devleti'ne karşı saygılı ve sadık olmalarına sebep olmuştur. Eşitliğe ve adalete dayalı bir politika uygulayan Osmanlı Devleti herhangi bir bölgeyi hâkimiyeti altında aldığı anda o bölgenin halkına şu üç şartı koşmuş,¹⁹¹ bunlardan birini kabul etmesini talep etmiştir:

¹⁸⁸ Muzaffer Tufan, "Arnavutların Millî Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü", *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 244.

¹⁸⁹ 15-17.yüzyıllarda görev yapan toplam 92 sadrazamdan 25'i Arnavut asıllıydı. Tam olarak 1453-1623 yıllarında görev yapan sadrazamların yarısından fazlası Balkan kökenliydi, Türk olan sadrazamların sayısı ise yalnızca %10'du. Bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 55-56. Başka bir kaynakta Arnavut sadrazam sayısı 35 olarak zikredilmektedir. Bkz. Tufan, "Arnavutların Millî Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü", 247. Yine başka bir kaynakta Arnavut sadrazam sayısı 'en az otuz' olarak geçmiştir. Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyılları*, 91.

¹⁹⁰ Rruqa, *Arnavutluk'ta İslam-Hıristiyanlık Karşılaşması*, 69.

¹⁹¹ Rexha, "Osmanlı Kamu Yönetimi Balkanlardaki Hıristiyan Halkların Yer İsimlerini Zorla Değiştirmede", 403.

1. Osmanlı toplum sistemine entegre olacak şekilde hür iradeyle İslâm dininin kabul edilmesi,

2. Vassallık vasfını kabul edenlerin vergi ödemesi; bu kapsamda ihtiyaç duyulduğunda Hıristiyan topluluğun Osmanlı ordusuna dahil olmasının talep edilmesi.

3. İslâm'ı kabul etmeyip eski inançlarını devam ettirenlerden her bir yetişkin erkek başına askerliğe gitme hizmetinin yerine cizye ödemelerinin talep edilmesi.¹⁹² Cizye ödemeyi kabul eden Hıristiyan nüfus devletin koruması altına alınır,¹⁹³ ardından da inancı, gelenekleri, yaşamı, zanaatlarını icra etme hakkı, serbest ticaret yapma hakkı gibi haklar tanınırdı. Osmanlı yönetimi açısından bu nüfus raya-zımmî olarak bilinmekteydi.¹⁹⁴

Kısacası Osmanlı Devleti hâkimiyeti altındaki gayrimüslim nüfusu bir tehdit olarak görmemiş, onları inanç konusunda serbest bırakmış, inançlarının gerektirdiği ibadetleri yerine getirmeleri için de mabed ihtiyaçlarını karşılamış, bu nüfusa verilen hakları ihlal edenleri de cezalandırmıştır. Onlara yönelik uyguladığı vergi politikası da çok dikkatli bir şekilde yürütülmüştür. Osmanlı yönetimi ile gayrimüslim milletler ya da gruplar arasındaki olumlu ilişkiler gelişiminin temelinde ise İslâm hukuku bulunmuş, başka bir deyişle “eşitlikçi eğilim” hâkim olmuştur. Yani Osmanlı Devleti’nde esas olan “rekabet” ve “çatışma” değil, “işbirliği” ve “dayanışma” ilkeleri idi. Osmanlı idaresi ise adalet ve hoşgörü temel değeri üzerine kuruluydu.¹⁹⁵

2.3.4. Arnavutluk’un Osmanlı Dönemine Ait En Eski Arşiv Belgeleri

Giriş’te arşiv kaynaklarına değinilirken işaret edildiği gibi, Osmanlı yönetiminde Arnavutluk’a dair en eski arşiv belgeleri 1431-1432 yıllarına dayanmaktadır. Bu yıllara ait tapu tahrir veya nüfus sayımı defterlerine göre Arnavut Sancağı’nın idarî taksimatı öncelikle 11 vilayet üzerine kurulmuştur. Bunlar Ergirikasri (Gjirokastra), Klisura (Këlcyra),¹⁹⁶ Kanine (Kanina), Berat (Arnavut Belgradı), Tomoriçe (Tomorica),¹⁹⁷ Skrapar (Iskrapar),

¹⁹² Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi Tanzimat döneminden sonra yapılan düzenlemelerde “Bedelat-ı Askeriyye” (askerlik bedeli) şekline çevrilmiş ve tüm vatandaşları kapsamıştı. Böylece ister Müslüman, ister gayrimüslim olsun askerlik yapmak istemeyenler bu vergiyi ödemekle yükümlü kılınmıştır.

¹⁹³ Örneğin Arnavutluk’ta Klemeti (büyük ihtimalle aslı Kelmendi’dir) dağ kabilelerinin yaşadığı beş köy, dağ geçitlerinde nöbet tutma ve koruma hizmeti karşılığında topluca sabit bir rakam üzerinden 1.000 akçe cizye vermekteydi. Bkz. Kaya, *Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Uyguladığı İskân Politikası*, 48.

¹⁹⁴ Kristo Frashëri, *İskender Bey, Hayatı ve Eserleri*, 396-397.

¹⁹⁵ Bata, “Osmanlı Devleti’nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları”, 417.

¹⁹⁶ 1431 yılında Elbasan ve Rumeli Eyaleti’ne bağlı bir nahiye, 1530 yılında Arvanid Sancağı ve Rumeli Eyaleti’ne bağlı bir kaza, 1870-1912 yıllarında ise Kesriye, Görice ve Manastır Vilayeti’ne bağlı bir nahiyeydi.

¹⁹⁷ 16. yüzyılda Arvanid Sancağı ve Rumeli Eyaleti’ne bağlı bir kazaydı.

Pavlo-Kurtik (Pavël-Kurtik),¹⁹⁸ Çartalos (Çartaloz),¹⁹⁹ Akçahisar (Kruja), Premedi (Përmet) ve Görice (Korça) idi.²⁰⁰ Bunların tamamı daha sonra kaza olarak anılmıştır. Vilayetlerin başında sipahilerin komutanı olan subaşı, aynı şekilde her vilayetin şeriat başkanı olarak kadısı bulunmaktaydı. Subaşı unvanı kaleleri korumakla görevlendirilen²⁰¹ ve kendilerine tımar verilen sipahilere verilmekteydi. Genel itibarıyla subaşı olan kimselerin Müslüman olması gerekirken gerçekte çok az hayata geçirilmiş, dolayısıyla Hıristiyan olanlar da subaşı olabilmıştır. Kadı idarî, sivil ve dinî konuları yargılamakla mesuldü. Sancakbey görevi ise ilk başta Hıristiyanlara verilmezken daha sonra İslâm'ı kabul edenlere de verilmiştir. Bu genel çerçevede Arnavutluk'a dair en eski Osmanlı arşiv belgeleri Orta ile Güney Arnavutluk'u kapsayan Arvanid Sancak Defteri ve Korça, Përmet ve Konicë Defterleridir (1431-1432 yılları).²⁰²

Bu ana kaynaklarda gayrimüslimlerle ilgili iki önemli husus göze çarpmaktadır: Birincisi metropolitlere ve piskoposlara ait tımarların varlığı, ikincisi de Hıristiyan tımarların varlığıdır. Sancak-ı Arvanid'de Berat metropolitinden söz edilmekte, diğer defterlerde de piskoposlardan söz edilmektedir. 1431 yılına ait defterlere göre Korça, Përmet ve Konica'da mevcut feodal mülkiyetlerinden %28'i (toplam 136 mülkten 34 tımar ve 4 zimmet), Arnavut Sancağı'nda feodal mülkiyetlerinden %16'sı (toplam 335 tımandan 56'sı), Fushë-Kosova'da %15.2 (yıl 1455), Kastriot ailesinden %18'i (1467) ve İşkodra Sancağı'nda %8.3'i gayrimüslimlere aitti.²⁰³ 1421-1491 yıllarına gelindiğinde tımarların çoğu belli vilayetlerde odaklanmıştı. Tam olarak 52 tımar Gjirokastra'da, 55 tımar Kanina'da, 55 tımar Berat'ta, 57 tımar Kruja'da ve 19 tımar Skrapar'da bulunmaktaydı.²⁰⁴ Yani bu yıllarda toplam tımar sayısı 271 iken bunların 258'i zikredilen vilayetlerde yer

¹⁹⁸ 1431 yılında Avlonya'ya ve Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir nahiyeydi. Pavlo-Kurtik'te Anadolu'dan Arnavutluk'a sürülerek tımar sahibi olmuş Tatarlarla ilgili kayıtlar vardır. Bkz. Filiz, *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Uyguladığı İskân Politikası*, 66.

¹⁹⁹ 1431 yılında Avlonya ve Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir nahiyeydi.

²⁰⁰ Her bir vilayet hakkında geniş bilgiler için bkz. Halil İncelik, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1987), 27-123.

²⁰¹ Kaleleri koruyanlar her zaman Müslümanlar olmazdı. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre 15. yüzyılda Berat Kalesi Hıristiyanlar tarafından korunmuş, bu durum bir sonraki yüzyıla kadar sürmüştür. Bkz. Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 13-14.

²⁰² İncelik, *Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Giriş kısmı, XI-XIII; Bozbor, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 50.

²⁰³ Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 13.

²⁰⁴ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Arnavutlar*, 57.

almaktaydı. 1431 yılında yapılan ikinci tımar sayımında tımar sayısı 335'e ulaşmıştı. 1455 yılında ise Kosova'nın da Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle 177 tımar daha kaydedilmişti.²⁰⁵

Daha önce de belirtildiği gibi, Arnavutluk'taki tapu tahrir defterleri hakkında en sistematik bilgiler Halil İnalıcık'ın hazırladığı ve 1954 yılında Türk Tarih Kurumu (TTK) tarafından neşredilen Hicrî 835 tarihli *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*²⁰⁶ adlı eserde yer almaktadır. İnalıcık'a göre Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndaki en eski tapu tahrir defteri Arnavutluk'a aittir. Bunun dışında aynı yıla ait Premedi (bugünkü adıyla Përmet), Görice (bugünkü adıyla Korça) ve havalisi, Hicri 871 yılına ait Dibra (Debre) defteri ve havalisi bu kategorideki en eski defterlerdir. Öncelikle Arvanid (Arnavud) İli'ni büyük ölçüde kapsayan Avlonya Sancağı'na dair defterler mevcut ise de daha sonraki yıllarda Arnavutluk'a ait defterler İlbasan (Elbasan), Ohrid, İşkodra (Shkodër), Görice (Korçë), Delvina, Dukagin (Dukagjin), Dıraç (Durrës), Berat, Yanya (Janinë) gibi isimlerle tertip edilmiştir.²⁰⁷

Erken Arnavutluk'un haritası göz önünde bulundurulursa yeni hâkimiyetin nasıl yayıldığı ve bununla doğrudan bağlantılı olarak İslâmlaşma sürecinin nasıl ilerlediğini adı geçen bölgelerin Osmanlı hâkimiyetine girdiği yıl bilgisinden anlamak mümkündür. Böylece Berat 1417, Gjirokastra 1419, Prizren 1445, Krujë, Lezhë, Zhabjaku ve Drishti 1478, İşkodra 1479, Durrës 1501, Tivar ve Ulqin ise 1571 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.²⁰⁸ Yani tüm Arnavut toprakları üzerine hâkimiyetinin sağlanması ve ardından tımar sisteminin hayata geçirilmesi 1381-1571 yılları arasında gerçekleşmiş, ilk ele geçirilen

²⁰⁵ Selami Pulaha, *Pronësia feudale në tokat shqiptare (Shek. XV-XVI) (XV-XVI. Yüzyıllarda Arnavutluk Topraklarında Feodal Mülkiyet)*, (Tiran: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë – Instituti i Historisë (Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi – Tarih Enstitüsü, 1988), 33-35, 44.

²⁰⁶ İnalıcık'ın düştüğü nota göre söz konusu defter İstanbul'da Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü'nde, yani Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda tapu defterleri no. 1 M'de "Arvanya Sancağı'nın has defteri" adıyla kayıtlıdır. Her ne kadar bu defterin tarihi Hicri 835 olarak kaydedildiyse de içinde bir tımar kaydı bu defterin tahrir ve tertibinin zikredilen tarihten önce tamamlandığını göstermektedir. Hicri 835 yılı Miladi takvime göre 1431 yılına tekabül etmektedir. Defterdeki kayıtlar aslında tahrir çalışmalarının 1432 yılında başlayan isyanlardan önce gerçekleştiğini, hatta defterde verilen bilgilere göre birçok bölgenin halkı tahrire kaydedilmek istemediğini ortaya koymaktadır. Bu hususta Kürelaş (bugünkü adıyla Kurvelesh), Yenice kale (Bratuşëş – bugünkü adıyla Bradashesh, Elbasan girişinde bulunan Katolik bir köy), Şin-Petri Köyü (bugünkü adıyla Shejoni – Shën Joni'den bozulma hali, yine Elbasan'a yakın bulunan Katolik bir köy) kaydolmak istememiştir. Muhtemelen tahrir çalışmaları sırasında, yani 1431-1432 yıllarında Venediklilerin etkisiyle ve Gjirokastra'da hüküm süren prensliğin başında bulunan Topia Zenebishi'nin de yardımıyla Osmanlı hâkimiyetinden memnun olmayan Araniti feodal ailesinin isyanı vuku bulmuştur. Daha geniş bilgi için bkz. İnalıcık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*; Mustafa Durdu, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Arnavutluk'ta 1847 Toskalık İsyanı ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi", *Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (Mart 2020), 414-416.

²⁰⁷ Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 13.

²⁰⁸ Başka bir kaynağa göre önce Üsküp (1392), ardından Vlora ve Berat (1417), Yanya (1430) ve Arta (1449) ele geçirilmiştir. Bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 46.

bölge Devoll iken son ele geçirilen bölge bugünkü Karadağ sınırları içinde kalan Tivar ve Ulqin, yani Ülgün bölgesi olmuştur.²⁰⁹

²⁰⁹ Zija Shkodra, *Esnafët shqiptarë – shekujt XV-XX (Arnavut Loncaları- XV-XX. Yüzylları)* (Tiran: Akademia e Shkencave të Shqipërisë – Instituti i Historisë (Arnavutluk Bilimler Akademisi – Tarih Enstitüsü), 1973), 19-20.

İKİNCİ BÖLÜM
ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA KATOLİK
KİLİSESİ

1. GENEL ÇERÇEVE

1.1. Arnavutluk Katolik Kilisesi'ne Dair Arşiv Kaynakları

Osmanlı Devleti'nin topraklarında bulunan kiliselerle ilgili resmî yazışmalar, bu devletin tarihini ve işleyiş şeklini, aynı şekilde diğer dinlere bakışını ve onlara karşı yaklaşımını anlamak açısından önemli belgelerdir. Osmanlı Devleti'nde etnik ayırım yapılmazken tek farklılık inanç farklılığı olurdu. Nüfus sayımları yapıldığında da inanç farklılığına önem verilir ve ona göre sayım yapılırdı. İnanç farklılıkları arasında Katolik, Ortodoks ve Yahudilik inancı tanınmaktaydı. Böylece Osmanlı, üç tek tanrılı dinleri resmî olarak tanıyan, bunların dinsel alt grupları arasında uyumlu bir şekilde birlikte yaşamalarını sağlayan tek siyasî düzen olmuştur.²¹⁰ Osmanlı Devleti ve Katolik Kilisesi arasındaki fermanların bazıları devletin yerel idaresine bağlı olan kadıların sicillerinde değil, tarih sırasına göre yazılmış kilise ve manastırlara ait kodiklerde de muhafaza edilmiştir.²¹¹

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sınırları içinde yaşamlarını sürdüren gayrimüslimlerle ilgili kaynaklar sadece Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda değil, aynı şekilde İstanbul Osmanlı Arşivi El Yazması Bölümü, Arnavutluk Devlet Arşivleri Müdürlüğü, Üsküp, Ohrid, Prizren, Manastır, Yanya, Elbasan, Gjirokastra, İşkodra gibi şehirlerin arşivleri, Bulgaristan Millî Kütüphanesi (Sofya), Bulgaristan Patrikliği'nin Arşivleri, Selanik'in Bölgesel Arşivleri, Romanya Bilimler Akademisi Kütüphanesi (Bükreş) ve Paris Millî Kütüphanesi Elyazması Bölümü'nde (Fon no.39) de bulunmaktadır. Örneğin Arnavutluk Devlet Arşivleri Müdürlüğü'nde Sultan II. Beyazıd'dan (yıl 1484) başlayıp Sultan II. Abdülhamid'e (1906) kadar devam eden sürece dair fermanlar bulunmaktadır. Bu arşivde yaklaşık 130 sayfadan oluşan ve 45 başlıktan oluşan bir ferman koleksiyonu de muhafaza edilmektedir. Bu arşivde yabancı dilde bulunan Osmanlıca arşiv belgeleri Arnavutça belgelerden sonra ikinci sırada yer almaktadır. Yani Osmanlıca belgelerin sayısı oldukça yüksek ve tahmin edildiğinden daha fazladır.²¹²

Osmanlı yönetimi altında bulunan diğer Balkan ülkelerine kıyasen, günümüze ulaşan arşiv belgeleri açısından, Arnavutluk'ta bulunan şer'iyye sicilleri (şehirlerin kayıt defterleri)

²¹⁰ Bata, "Osmanlı Devleti'nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları", 415.

²¹¹ Örneğin Draç, İşkodra vb. şehirlerde kiliselerin inşası ve restorasyonuna dair Osmanlı Devleti'nin verdiği izinlerden bahseden ferman, genelge ve İstanbul Patrikhanesi'yle yapılan yazışmalar Drinopol metropolitan merkezine ait kodikte bulunmaktadır. Bu fermanlar sadece Osmanlıca olarak değil, kilisenin ilgili diline göre de yazılmıştır. Benzer örnekler için bkz. Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 358.

²¹² Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 355.

ve ferman sayısı çok daha yüksektir. Arnavut topraklarına yılda 2-3 kez gönderilen bu fermanlar ve bunların yanı sıra diğer resmî yazışmalar Osmanlı Devleti ve Arnavutluk arasındaki ilişkilerin ne kadar yakın olduğunu göstermektedir.²¹³ Günümüzde Arnavutluk Devlet Arşivleri Müdürlüğü'nde muhafaza edilen 47 orijinal fermandan yedisinde ise Arnavut Hıristiyanların sahip olduğu hak ve menfaatlerinin ihlal edilmemesi emredilmektedir. Bu fermanların dışında nüsha şeklinde 70 ferman da muhafaza edilmektedir. İlk ferman 1484 yılına ait II. Beyazıd'ın fermanıdır. Bu ferman İlyas Bey Mirahori'ye Korça'da bazı tımarların verildiğini göstermektedir. Fermanlar bağımsızlığın ilan edildiği 1912 yılına kadar devam etmiştir.²¹⁴

Osmanlı Devleti, Arnavut topraklarındaki Ortodoks nüfusla iletişimi ve bir nevi yönetim ve kontrol işlevini İstanbul Patrikhanesi aracılığıyla yürütülmüşken Katolik Kilisesi konusunda doğrudan Vatikan'la muhatap olmamış, onun yerine vesayet politikası çerçevesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yoluyla Arnavut Katolik nüfusla iletişimini muhafaza etmiştir. Ancak yönetimin başından beri her iki kilisenin kalkınması, altyapının sağlanması ve Osmanlı kanunlarının kendilerine tanıdığı haklarının muhafaza edilmesi için her zaman gerekli çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti doğrudan Arnavut Katolik üst düzey yöneticilerini muhatap alarak bu düzeni korumaya gayret etmiştir. Hatta bu yüzyılda Mirdita Bayraklarının Kaptanı ve Osmanlı Devleti'nde üst düzey asker yöneticisi olan Bibë Dodë Paşa'ya (1820-1868) ve onun ailesine devlet yönetiminde yüksek makam ve rütbelere verilmiştir.²¹⁵

1.2. Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Arasında İki Önemli Anlaşma

Arnavutluk'taki Katolik Kilisesi konusunda Osmanlı Devleti hiçbir zaman Vatikan Kutsal Merkezi'ni muhatap olarak kabul etmemiş, bunun yerine formaliteden de olsa "Kutsal Roma İmparatorluğu" adını miras alan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu, yani başka bir Avrupalı Katolik güçle anlaşma imzalamayı tercih etmiştir. Böylece vesayet

²¹³ Arnavutluk Devlet Arşivi'nde bulunan tüm Osmanlı yazmalarla ilgili bkz. Hacı Yılmaz – Gıyasettin Aytaş, *Arnavutluk Devlet Arşivleri Osmanlı Yazmalar Kataloğu* (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2001).

²¹⁴ Bazı kaynaklara göre Osmanlı yönetimi döneminde Arnavutluk'a gönderilen ferman sayısı 600'den fazladır. Bunlar da asırlar boyunca farklı şehirlerde bulunan şer'iyeye sicillerinden kopya edilen yazışmalardır. Bu da Arnavut topraklarda önemli olaylar ve gelişmelerin meydana geldiği, Doğu ile Batı arasındaki iletişim konusunda Arnavutluk'un çok önemli bir bölge olduğu, dolayısıyla Osmanlı Devleti ile bu topraklar arasında çok yoğun yazışmaların gerçekleştiğini göstermektedir. Bata, "Osmanlı Devleti'nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları", 415.

²¹⁵ Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 50-51.

yetki politikası güderek bu kiliseyle ilişkilerini “capitulaciones” olarak tanınan bazı hususî belgelerle düzenlemiştir. Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun arasında imzalanan ve Arnavutluk Katoliklerini de kapsayan bu anlaşmalar “din adamlarını ve din kurumlarını koruma politikasını” ifade eden “Cultus Protectorati” adındaki himaye hakkını oluşturmaktadır. Bu anlaşmalarla birlikte Katolikler gündün güne toparlanarak kendi cemaatlerini örgütlemişler, anlaşmalar öncesine ait döneme kıyasen daha fazla hak tanınmış, bazı konularda ayrıcalık dahi tanınmıştır. Bu kapsamda iki güç arasında şu anlaşmalara varılmıştır: Biri 1699 yılında imzalanan ve iki güç arasındaki savaşa son veren “Karlofça Antlaşması”²¹⁶ diğeri de 1718 yılında imzalanan “Pasarofça Antlaşması”.²¹⁷

Antlaşmaların imzalandığı yıllardan da anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti vesayet yetki politikasını yönetiminin son iki yüzyılında uygulamıştır. Osmanlı Devleti’nin bu iki anlaşmalara sadık kaldığı birçok arşiv belgesinde ortaya konulmuştur. 1873 yılına ait Sultan II. Abdülhamid’in bir beratında Durrës’ta görev yapan Avusturya-Macaristan Konsolosu’nun haklarının teyit edildiği ve garanti altına alındığı görülmektedir. Beratta şu ifadeler yer almaktadır:

*“Devlet-i Aliyye’nin vatandaşı olmasan da benim yönetimim Avusturya-Macaristan İmparatoru’nun Konsolosu olarak seni tanıyor, bizim aramızdaki yüce dostluğu mühürleyen anlaşmaların verdiği tüm hak ve yetkilerini de tanıyoruz. Bu kapsamda hem sizin şahsınıza ait imtiyazlar, hem de sizin ofisinizin olduğu Durrës’tan ticaret veya başka işleri sebebiyle geçecek Avusturya-Macaristanlı tüccar ve seyyahlarına verilen hakları da tanıyoruz. Hem siz, hem de size bağlı olan herkes anlaşmalarda öngörülen vergilerden muaf olacaksınız, hiç kimse de bu anlaşmalarla ilgili sizin haklarınızı ihlal edemez.”*²¹⁸

“Cultus Protectorati” adındaki hak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’na 1615 yılından itibaren tanınmıştı. Ancak bu hak daha çok Arnavutluk’un kuzeyinde, yani İşkodra, Prizren, Gjakovë, Pejë, Ulqin, Traboin (Hot) ve Dalmaçya’nın Xarë bölgesinde uygulanmıştı. Avusturya-Macaristan’ın bu hakkı 17 ve 18. yüzyıllarda da devam etmiştir. Arnavutluk Devlet Arşivleri’nden 1615 yılına ait bir belgede Arnavut Katolikleri’nin

²¹⁶ Sremski Karlovci Sırbistan sınırları içinde yer alan küçük bir kasabadır. Karlofça Antlaşması Avrupa’da İslâm’ın yayılmasını geriletken ilk antlaşma olarak kabul edilmektedir. Castellanos, *Balkan Tarihi*, 209.

²¹⁷ Pasarofça da Sırbistan sınırları içinde yer alan bir kasabanın adıdır.

²¹⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 143, Dosya no 1016, 1; Bata, “Osmanlı Devleti’nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları”, 418; Sinani, “Eski Osmanlı İmparatorluğu’nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar”, 356.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na 16 sayfalık bir muhtıra gönderdiğini, bu muhtıra içeriğinden de onların Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yukarıda adı geçen hakkını kabul ettiklerini ve benimsediklerini öğrenmekteyiz. İtalyanca yazılan bu muhtırada şu ifadelere yer verilmektedir:

“Avusturya-Macaristan Monarşisi ile Arnavut Katolikleri arasındaki yakın ilişkiler (yalnızca tarihin bize öğrettiklerine bağlı kalarak) 1615'te, İmparator Matteo'nun Sultan I. Ahmet ile yaptığı barışta Arnavutluk'taki Katolik topluluğunu koruma görevini üstlendiğinde başladı. O zaman bu ilişkiler, zaman geçtikçe ve Koruma'nın giderek artan faydalarıyla, daha da yoğunlaştı, öyle ki Ausburg'un Egemeni Augusto, Arnavut Katolikler tarafından ortak babaları olarak kabul edildi. Yıllar önce Kosovalı bir Katolik ölüm noktasına geldiğinde, Avusturya-Macaristan'ın Arnavutluk'a ulaşması durumunda, bu gücü güneş ışıkları gibi yaysınlar diye oğullarına ve mirasçularına vasiyet bıraktı; bir Katolik ve bir Arnavut olarak Avusturya-Macaristan'a duyduğu sevgi ve umut bu kadar fazlaydı.”²¹⁹

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu aynı süreçte Arnavutluk'ta Arnavutça okulların açılması ve Arnavutça derslerinin verilmesi için 1848 yılında bir yasa tasarlamıştır. “İlkokul yaşındaki çocuklar kendi ana dillerini öğrenmeli” fikri üzerine bina edilen bu yasa ile birlikte Osmanlı Devleti'nden Katolik kurumlar kapsamında Arnavutça okullarının açılmasını talep etmiştir. Aynı yasa 1867 ve 1876 yıllarında yeniden gözden geçirilmiş, bunların sonucunda 1896 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun girişimiyle 14 okul açılmıştı, I. Dünya Savaşı öncesinde ise bu okulların sayısı 28'e ulaşmıştı. Bu girişimler sonucu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Arnavutluk'taki otorite merkezi İşkodra'da açılan ve kuruluşlarından itibaren İmparatorluk tarafından finanse edilen en önemli okullar şunlardı: Shkolla Fillore e Françeskanëve (Fransiskanların İlkokulu), Shkolla Qytetëse (Şehir Okulu), Gjinnazi “Ilirikum” (İllyricum Lisesi) ve Kolegji Saverjan i Motrave Stigmatine (Cizvitlerin Stigmatik Rahibeler Koleji –Felsefe-İlahiyat Okulu).²²⁰

²¹⁹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 71, 0009-0016.1.

²²⁰ Cizvitlerin Arnavut topraklarındaki faaliyetler 1841 yılında başlamış, 1946 yılına kadar devam etmiştir. Kaynaklara göre bu süreçte toplam 281 Cizvit Katolik Kilisesi'ne hizmet etmiştir. Bunların bir kısmı İtalyan iken çoğu Arnavuttu. 1870 yılında kurulan Saveryan Koleji'nden Faik Konica, Stef Curani, Luigj Gurakuqi, Zef Harapi, Mati Logoreci, Hilë Mosi, Gaspër Mikeli, Kolë Thaçi, Pjerin Simoni, Injac Zamputi, Ndoc Vasija gibi yazı ve edebiyatta ön plana çıkan isimler mezun olmuştur. Bkz. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 3, 41.

Bu gelişmelerin yanı sıra 20. yüzyılın başından beri çok sayıda Arnavut ünlü şahsiyet Avusturya’da eğitim görmüş,²²¹ Avusturya’da açılan Arnavutça okullarda ders kitapları olarak kullanılmak üzere çok sayıda ders kitabı basılmıştır. Aynı şekilde Avusturya’da eğitim alan Arnavut öğrenciler çok sayıda kültür derneği de kurmuştur.²²²

1.3. Osmanlı Devleti’nin Arnavutluk Katoliklerini Yüksek Mevkilere Getirmesi

19. yüzyılda Arnavutluk Katoliklerinden bazılarının İstanbul yönetimi tarafından vali ve paşa gibi yüksek mevkilere getirilmesinin ardından Osmanlı Devleti ve Arnavutluk Katolik Kilisesi arasındaki ilişkiler daha iyi bir noktaya ulaşmıştır. Bu kapsamda İşkodralı Vaso Paşa’nın (Vaso Pashë Shkodra) sultan adına Lübnan’da paşa ve vali olarak görev yapması en çok bilinen örneklerden biridir.²²³ Ancak Katolik olan Bibë Dod Paşa’ya (Bibë Dodë Pasha) ve ailesine verilen makamlar çok daha çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Arnavutluk Devlet Arşivleri Müdürlüğü’nde sadece bu aile ile ilgili 8 ferman bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Bibë Doda’ya birkaç madalyanın yanı sıra “paşa”, “mirliva” (tuğgeneral), “Mirdita Komutanı”, “Zadrima Komutanı” gibi nişanlar da verilmiştir.²²⁴ Arnavut araştırmacılara göre bu gibi isimlerin Osmanlı Devleti’nde yüksek makamlara getirilmeleri ve kendilerine Sultan’dan nişanlar ve rütbelerin verilmesi şüphesiz Katolik Arnavutlar ve

²²¹ Aydınlardan Eqerem Çabej, Gjergj Fishta, Ndre Mjeda, Hilë Mosi, Karl Gurakuqi, Aleksandër Moisiu, Aleks Buda, Lasgush Poradeci, Skënder Luarasi, Hasan Ceka, Gjovalin Gjajri, Gaspër Shoshi, Frederik Shiroka, Hamdi Sulçebe, Zef Pali, Gaspër Beltoja, Ndue Paluca, Kol Margjini, Karlo Ljarja ve mühendislerden Kujtim Beqiri ile Alaudin Frashëri gibi isimler Avusturya’da eğitim almıştır. Aynı şekilde Viyana, Graz, Innsbruck, Salzburg ve Klagenfurt gibi Avrupa Kültür Merkezleri’nde çok sayıda Arnavut öğrenci eğitim almıştır. Prof. Dr. Uran Asllani’nin “Avusturya’nın Arnavut Öğrencileri ve Faaliyetleri” adlı eserinde eğitim, kültür, bilim, sağlık, ekonomi ve askeriye alanlarında eğitim alan 400’den isim sıralanmaktadır. Diğer yandan Avusturya’dan başta Georg Von Hahn, Gustav Majer, Norbert Jokli, Maximilian Lambertz gibi çok sayıda albanoloji bilimcisi yetişmiştir. Söz konusu dönemde ön plana çıkan bu ve benzer isimler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nuridin Ahmeti, *Krerët fetarë në lëvizjen kombëtare shqiptare (Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler)* (Priştine: Instituti Albanologjik (Albanoloji Enstitüsü), 2017), 61-128; Hoti, “Eğitim, Kültür ve Bilim Alanında Arnavutluk-Avusturya İlişkileri”, 33-35; Serbest, “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk’un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”, 32-33.

²²² Bunların başında Hilë Mosi’nin 1904 yılında Viyana’da kurduğu “Dija” (İlim) ve 1918 yılında kurulan Arnavut Öğrencileri Derneği gelmektedir. Bu dernekte 1919-1920 yıllarında Naim Frashëri’nin “Djelmënia Shqiptare (Arnavut Gençler)” adlı eseri yayınlanmıştır. Daha sonra bu dernekler “Djalëria” Derneği, “Vëllazëria” Gazetesi ve “Ora e Shqypnisë” adlı süreli yayınları de yayınlamıştır. Hoti, “Eğitim, Kültür ve Bilim Alanında Arnavutluk-Avusturya İlişkileri”, 36.

²²³ Paško Vasa (Pashko Vasa) hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Said Olgun, “Katolik bir Osmanlı Bürokrati ve Arnavut Milliyetçisi Paško Vasa Paşa (1825-1892)”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8 (Aralık 2019), 2.

²²⁴ 1. Kama Adası’nda gösterdiği yiğitlikten dolayı madalya fermanı, 2. Mirliva nişanının ve ayrıca bir madalyanın verilmesine dair ferman, 3. Zadrima Komutanı olarak tanınmasına dair ferman, 4. Mirliva nişanının tanınmasına dair ferman, 5. Osmanlı Devleti’ne yaptığı hizmetlerden dolayı madalya verilmesine dair ferman, 6. Hicaz Demiryolu için verdiği para yardımından dolayı madalya verilmesine dair ferman, 7. Preng Bibë Doda’ya bir madalyanın verilmesine dair ferman, 8. Doda’ya birinci sınıf “mecidiyye” madalyasının verilmesine dair ferman. Bu gibi nişanlar, rütbelere ve ihsanlar çıkan veya çıkması muhtemel olan isyanları önlemek için verilmiştir. Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki*, 16.

Osmanlı Devleti'nin merkezî idaresi arasındaki ilişkilerin daha iyi bir noktaya taşınmasına vesile olmuştur.²²⁵

2. ARNAVUTLUK KATOLİK KİLİSESİ'NE DAİR OSMANLICA ARŞİV BELGELERİ

Yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı hâkimiyetinin sürdüğü yaklaşık beşyüz yıllık süreç içerisinde merkezî yönetim ve Arnavutluk Katolik Kilisesi arasında farklı dönemlerde ve farklı vesilelerle yüzlerce, hatta binlerce resmî belgeler gönderilmiş, bunlar da ekseriyetle günümüze kadar ulaşmıştır. Bu belgelerin tamamına erişmek ve bunları derlemek mümkün olmadığından özellikle 19. yüzyılına ait ve çalışmamızın konusuyla yakından alakalı olan yaklaşık iki yüz arşiv belgesi gün ışığına çıkarılmış, bunlara bazen özet, bazen de bire bir transkript metin olarak değinilmiştir. Söz konusu arşiv belgelerin başka lisansüstü tezler, kitap veya makale çalışmalarında kullanıldığı tespit edilmemiştir. Çalışmamızın asıl bölümlerini oluşturan ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümde bu arşiv belgeleri bazı ana konulara göre tasnif edilmiş, bununla birlikte gerekli değerlendirmeler de yapılmıştır.

2.1. Kiliseler ve Din Adamları İçin Meskenlerin İnşasına Dair Belgeler

Bu başlık altında öncelikle BOA'da muhafaza edilen orijinal belgeler ışığında Osmanlı döneminin öncesinde ülkedeki Katolik ve Ortodoks Kilisesi'nin zayıflığından dolayı mabedlerin de pek iyi durumda olmadığı, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet kurmasıyla da mevcut mabedlerin yıkılması yerine ihtiyaç duyulduğu takdirde ve yerel halkın da talebi doğrultusunda yeniden inşaatlarına ya da restorasyonlarına izin verildiği, yeri geldiğinde din adamları için lojmanların yapımına, kilise çanlarının takılmasına ve kiliselere bağlı okulların da inşa edilmesine ruhsat verildiği, ayrıca maddi olarak da gerekli desteğin sağlandığı gözler önüne serilmektedir. BOA'dan temin edilen belgelere göre genel kanaat şu ki Katolik nüfustan yeni kilise inşaatları için talepler ulaştığında bunu kabul etmek yerine söz konusu bölgede mevcut olan ve yapım tarihi çok eskilere dayanan kadim kiliselerin Katolik cemaatin taleplerini karşılayacak şekilde tamir edilmesine izin verilmiş, ancak kilisenin genel mimari yapısının bozulmamasına özen gösterilmiştir.²²⁶

Osmanlı Devleti'nin Katolik Kilisesi'ne ve Ortodoks Kilisesi'ne bakışının genelde 1453 yılında gerçekleşen İstanbul fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed'in saygın bir âlim

²²⁵ Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 357.

²²⁶ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", 160.

ve keşiş olan Ortodoks Rum Topluluğu Lideri II. Georgios Skolarios'la (Gennadios) sağladığı anlaşmaya göre şekillendiğini belirtmekte fayda vardır. Aynı anlaşmaya göre Tanzimat'tan sonra Fener Rum Patrikhanesi'nin Yönetmeliği düzenlenmiş, ıshalat fermanları da hazırlanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Patrik, Rum milletinin içerisinde Sultan'dan sonra en yüksek yetkilere sahip kişi haline gelmiştir.²²⁷

Ayrıca günümüze kadar ulaşan fermanlar ve beratlardan görüyoruz ki yeni kiliselerin inşaatı uygun görüldüğünde ya da mevcut kiliselerin genişletilmesi noktasında ihtiyaç duyulduğunda ya da kiliseye ek olarak papazın kalacağı hanenin inşaatı veya bir eğitim kurumunun inşaatı gerekli görüldüğünde bu konuyla ilgili yazışmalar ilgili metropolitliklerle yapılmış, uygun görülen mirî arazinin bedellerinin ödenmesi karşılığında kilise arsalarına ilave edilmesi şeklinde uygulamalar şeklinde değiştirilmiştir. Başka bir deyişle Osmanlı hâkimiyetinin geçerli olduğu yüzyıllar boyunca genel olarak Rumeli, özel olarak da Arnavutluk'un etnik sınırları içerisindeki topraklarda gayrimüslim tebaanın inançlarını özgürce yaşaması ve bunun için de kilise, manastır, ruhban okulları, papazların haneleri ve gerektiğinde çanların takılması gibi tüm altyapı çalışmaları dönemin resmî yazışmaları sonucu gerçekleşmiş, ayrıca başpiskopos, piskopos ve papazların tayinleri için de belirli usuller belirlenmiş, kiliselerde düzenlenecek âyinlerin genel çerçevesi de çizilmiştir.²²⁸

Genel itibariyle herhangi bir kilisenin yeniden inşası veya bazı bölümlerinin tamiriyle ilgili yapılan talepler çoğunlukla yerel Katolik yöneticilerden, nadiren de olsa Avrupalı konsolosluklardan yapılmıştır.²²⁹

Osmanlı Devleti ise kendisine ulaşan bu taleplerin doğruluğunun incelenmesini ve değerlendirilmesini yerel yönetimden talep etmiş, bu inceleme sonuçlarının da yine merkezî otoriteye bildirilmesi istenmiştir. Kimi bölgelerde ise yürüme mesafesinde bulunan kilise veya manastırların varlığı durumunda yeni mabed inşaat iznine sıcak bakılmamıştır. İnşaat ya da restorasyon taleplerinin yapıldığı bölgede halkın çoğunluğunun aynı inanç mensuplarından oluşması bu taleplerinin olumlu yönde karşılanması noktasında önemli bir

²²⁷ Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyıllar*, 54; Akman, “İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihinde Kilise ve Sinagogların Konumu”, 122.

²²⁸ Sinani, “Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar”, 356.

²²⁹ Örneğin 1757 yılına ait bir fermanla İşkodra Valisi'ne, Avusturya-Macaristan'ın İşkodra Konsolosu aracılığıyla Draç, Preveze, İşkodra ve Buna sahilinde bulunan Shënkoll Köyü gibi yerlerde Katolik kiliselerin inşası ve onarılması için kendisine sunulmuş projelere izin verilmiş, gerekenin yapılması emredilmiştir. Söz konusu bölgelerde kilise inşası ve onarılması süreci tamamlanana dek, yani 1869 yılına dek yazışmalar devam etmiştir. Bkz. Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 356.

kriter olmuştur. Osmanlı Devleti yeni kiliselerin inşa edilmesini uygun gördüğünde bunların öncelikle kiliseye ait vakıf arazileri, son iki yüzyılda da cemaate mensup özel şahıslara ait araziler üzerine inşasına izin vermiştir. Kilise inşaatlarına izin verilmesi hususu genel olarak İslâm Hukuku, özel olarak da Hanefî fihkî çerçevesinde değerlendirilmiştir. Zira Hanefî fihkî çerçevesinde teorik olarak yeni fethedilen bölgelerde yeni kilise, havra ve manastır gibi gayrimüslim mabedlerinin inşa edilmesi yasaktı. Ancak fetih esnasında Hıristiyan veya Yahudilerin ellerinde bırakılan mabedlerin aslına uygun olarak tamirine veya yeniden inşasına izin verilmekteydi. Fakat bunun için de kadı ilâmı²³⁰ alındıktan sonra şeyhülİslâmın fetvası ve sultanın onayı gerekmektedir. Ayrıca şer'î hukuk gereği binanın asıl şekliyle aynı malzeme kullanılarak genişletilmeden, yükseltilmeden ve herhangi bir ilave yapılmadan tamir edilmesi veya yeniden inşa edilmesi esastı. Dolayısıyla fetihten sonra yapılmış kilise, havra ve manastır gibi mabedlerin de yıkılması zorunluydu.²³¹

Bu kurallar Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği döneme kadar teorik olarak katı bir şekilde uygulanmış ve 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile birlikte yeni kilise ve havra inşası ile tamiri konusunda şer'î hukuka dayalı yasak ve kısıtlamalar kaldırılmıştır. Bir şehrin ve bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra nüfus artışı, göç ve benzer sebeplerle mevcut mabedlerin ihtiyaca cevap verememesi veya şehrin fetihten sonra kurulması sebebiyle hiç mabed bulunmaması durumunda gayrimüslim unsurlar bir şekilde ibadethane ihtiyacını gidermenin yollarını ararken, Osmanlı hükümeti resmîyette şer'î hukuktan taviz vermeden ihlalleri önlemeye çalışmıştır. Ancak, şer'î hukuk konusundaki hassasiyete rağmen, hem yeni kurulan şehirlerde hem de teslim olan veya fetih yoluyla ele geçirilen şehirlerde pek çok yeni kilise, havra ve manastırın ruhsat olmadan inşa edildiği bir gerçektir. Osmanlı döneminde gayrimüslimlerin çeşitli hilelerle şer'î kuralları aşmayı öğrendikleri, kadı, naip, dizdar, mütesellim, voyvoda²³² ve yerel yöneticileri rüşvet ve bahşişle kandırıp yalancı şahitler vasıtasıyla sahte ilâm almayı başardıkları ve fırsat buldukça kilise, havra ve manastırlarını genişlettikleri de bir gerçektir. Bu açıdan 1856 yılında imzalanan Islahat Fermanı'na kadar genel olarak Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Balkan topraklarında ve özel olarak Arnavut topraklarındaki tüm gayrimüslim mabedleri iki kategoriye göre değerlendirilebilir. Birincisi Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarında

²³⁰ Bir davanın mahkemece nasıl bir hükme bağlandığını gösteren resmî belgenin adıdır.

²³¹ Akman, "İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihinde Kilise ve Sinagogların Konumu", 122-124.

²³² Voyvoda Slav dilinden Arnavutçaya geçen, kabile yönetiminde bayraktarlar ve ihtiyarlarla birlikte hareket ederek günlük yaşamda karşılaşılan sorunları çözmeye yetkisi olan yerel yöneticilerdir. Bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 65-66.

hâkimiyetin başladığı ve yerleştiği dönemde mevcut kadim kiliselerin ihtiyaç duyulması halinde tamir edilmesi, eksik olduğu durumlarda çan takılması, mevcut kapasitenin ihtiyaçlara cevap vermemesi durumlarda yeniden inşa edilmesi, bunları destekleyecek yeni yapıların inşa edilmesi ve yeni hâkimiyetle birlikte kurulan yeni yerleşim birimlerinde yerli halkın talepleri doğrultusunda kiliselerin inşa edilmesidir. İkincisi ise gayrimüslim tebaanın Osmanlı Devleti tarafından belirlenen yeni kilise ve manastır gibi yapıların inşaatıyla ilgili belirlediği çerçeve konusunda yolsuzluk yaparak bu yapıları kendi maddi imkânları ve kilisenin vakıf arazileri ya da cemaat üyelerine ait arazilerin üzerine bunları inşa etmiş olmalarıdır. 1856 tarihli Islahat Fermanı ise bu konuda uygulanan kısıtlamaları önemli oranda kaldırmış ve böylece kilise ve manastır inşası konusunda yeni bir politika başlamıştır.²³³

Bu sebeptendir ki Arnavut topraklarında, Katolik Kilisesi ve Ortodoks Kilisesi'nin yeni kilise inşa taleplerine daha çok 1856 yılından sonra olumlu cevap verilmiş ve inşa edilmelerine müsaade edilmiştir. Böylece Osmanlı döneminin Arnavut topraklarındaki ilk, orta ve son dönemi olmak üzere her üç dönemde bu konudaki uygulamalar ve bürokrasiler kolaylaşarak ilerlemiş, her zaman ortak bir inanca sahip tebaanın talepleri azami bir titizlikle değerlendirilmiş, dönemin idarî birimleri çerçevesinde de gerekli tahkikatlar yapılmıştır. Bu sebeple de gayrimüslim tebaaya yönelik kilise, manastır, papaz haneleri, ruhban okulu, kabristanlık gibi yapıların inşa edilmesi veya edilmemesi sürecinde birçok belge hazırlanmış ve bu belgeler de arşivler aracılığıyla günümüze ulaşmıştır.²³⁴

Aşağıda 19. yüzyılı kapsamında Osmanlı Devleti tarafından kilise başta olmak üzere farklı yapıların yapımına izin verilmesi ile ilgili bazı örneklere yer verilmektedir. Görüleceği üzere bu arşiv belgelerinde, özellikle fermanlarda yapılacak ve tamir edilecek kilise hangi vilayette bulunuyorsa oranın valisine, bazen onunla birlikte sancak mutasarrıfına da hitap edilmiş, Patrikhane'nin izin talebi belirtildikten sonra konunun incelendiği, bu kilisenin nerede ve hangi ölçülerde yapılacağı, yükseklik ve genişliğinin ne olacağı, kaç kapılı ve pencerele olacağı ve bunların hangi malzemelerden olacağı belirlenmiş, tamir için gerekli masrafların nereden karşılanacağı da belirtilmiştir. Bu noktada dikkat çeken husus

²³³ Daha fazla bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni bir Bakış: Çanakkale Örneği", *Çanakkale Araştırmaları, Türk Yılığ* 12/16 (Bahar 2014), 35-87; Aşkın Koyuncu, "Sadrazam Reşid Mehmed Paşa ve Manastır'daki Aya Dimitri Kilisesi'nin Yeniden İnşası Meselesi (1830-1831)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/74 (2020), 117-134.

²³⁴ Arnavut topraklarında esnaf kültürünün gelişmesi, bunun sonucunda Arnavut şehirlerinin büyümesi ve köylerden şehirlere toplu göçün yaşanması hakkında geniş bilgi için bkz. Shkodra, *Arnavut Loncaları*, 19-89.

şu ki tamir harcamaları konusunda gayrimüslim halka özellikle baskı uygulanmaması gerektiği belirtilmiştir. Tamirine izin verilen kiliseler genelde deprem gibi doğa âfetleri sonucu yıkılan, yangın geçiren veya çeşitli sebeplerden dolayı harap olan kiliselerdir. Kiliselerin baştan yapılmasına veya tamir edilmesine izin verildiğinde ayrı dikkat gösterilirken bu kiliselerin bir parçası olan çan kulelerinin onarımıyla ilgili genelde olumlu karşılık verilmiştir.²³⁵

İmdi arşiv belgelerine zikredilecekse bu belgeleri “kilise inşası/tamiri izni”, “papaz tayini”, “çan takılması”, “papaz lojmanı inşaatı” gibi kesin çizgilerle ayırmak mümkün olmadığından, aynı belgede bu ana konulardan birden fazlasına yanıt verilmesi muhtemel olduğundan ve bu belgeler günümüze ulaşan binlerce, hatta yüzbinlerce belge arasında sadece örnek olarak aktarıldığından uygun görüldüğü yerde sadece belgenin öz bilgileri paylaşılacak, uygun görüldüğü yerde tek cümle ile atıf yapılacak veya iktibas kurallarına uygun olarak bazı cümleler sadeleştirilmiş haliyle aktarılacaktır.

Belgelerin aktarılmasında yıl bilgisi esas alınacak, yıl bilgisinin bulunmadığı belgelere ise öncelik tanınacaktır:

Yukarıda belirtildiği üzere kiliselerin tamir edilmesine izin verilmesi genelde kilisenin yıkılması, yanması veya doğal afetler sonucu zarar görmesi gibi durumlarda mümkün olurdu. Günümüze ulaşan tarihsiz bir arşiv belgesinde Preveze kazasında yanmış bir kilisenin tamirine izin verilmiş, kilise de belgede aktarıldığı üzere Osmanlı dönemi boyunca devam eden Ortodoks Kilisesi ve Katolik Kilisesi arasındaki çatışmalar sonucu nispet yapmak amacıyla yanmıştır. Bu belgeden edinilen bilgilere göre iki ana kilise mensupları arasındaki çatışmalar sonucu sadece karşı kiliseler yakılmamış, aynı zamanda birbirinin mallarına zarar verilmiş ve hatta bu çatışmalar fizikî çatışmalara da döndüğü olmuştur. Bu da Hıristiyanlığın iki ana mezhebi arasındaki çatışmaların sadece Osmanlı’dan önce yaşanmadığı, Osmanlı’dan sonra da yeni yönetimin sağladığı tüm adalet, hoşgörü ve eşitlikçi eğilime rağmen yine devam ettiği, bir yandan farklı mezhep mensupları İslâm’a geçiş yaparken, bir yandan da Ortodoksluktan Katolikliğe, Katoliklikten de Ortodoksluğa geçişler devam etmiştir. Bu geçişler aynı zamanda daha düşük düzeyde de olsa devam etmekte olan asimilasyon çalışmalarının göstergesi olarak da kabul edilebilir.²³⁶

²³⁵ Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri”, 160-163.

²³⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.1607.120522.1.1).

Yine başka tarihsiz, fakat içeriğine göre 19. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bir olayı anlaşılan bir belgede Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa gibi birçok Avrupalı konsolosluğun açıldığı ve etkili olduğu İşkodra’da bu konsolosların Katolik bir kilisenin inşasına başladığı törene katıldığı, İşkodra Katolik Mektebi’nin öğrencilerine Padişah tarafından para yardımı yapılması sebebiyle Padişah’a teşekkür mektubu gönderildiğinden haberdar olmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere ecnebi ya da gayrimüslim okulların açılması ve faaliyet göstermesi Tanzimat Fermanı’ndan itibaren başladığından bu belgenin de o döneme ait olduğunu varsaymaktayız. Ancak bu belge bize iki hususu göstermektedir:

1- Avrupalı devletler Arnavutluk’taki Katolikleri himaye etmek ve bu topraklarda nüfuz kazanmak adına birbiriyle çatışır hale gelmiş, bu nüfuzu kazanmak amacıyla hem tüm gelişmeleri yakından takip etmiş, hem de bu okulların faaliyet göstermesine maddi olarak ciddi meblağlarda katkıda bulunmuşlar.

2- Gayrimüslim bir okuldan bahsedilmesine rağmen dönemin Padişah’ı eğitime verdiği önemden ötürü bu okulun öğrencilerine yardımda bulunmuş, onlar da karşılığında teşekkür etmişler.²³⁷

1853 yılı gibi erken sayılabilecek bir yıla ait bir belgede Trebin (veya Trebin) Nahiyesi’ndeki Rum kilisesi ve Görice Köyü’ndeki Katolik bir kilisenin küçük olduğundan ve bu bölgelerde yaşayan gayrimüslimlerin zahmet çekmesinden dolayı genişletilmesine izin verildiği ortaya konulmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi yeniden inşaat veya tamir veya genişletme izinlerinde genelde yerli halkın durumu ve talepleri göz önünde bulundurulmuştur.²³⁸

1855-1856 yıllarına ait belgelerden Tiran’da yaşayan Katolik topluluğun duyduğu ihtiyaç doğrultusunda bir papazın tayin edildiğini, halihazırda bir mabed bulunmadığından kilise inşaatına ve dahi papazın kalacağı bir lojman inşaatına izin verildiği aktarılmaktadır. Fakat burada açıklama kısmında belirtilen bilgilere göre mahalle sakinlerinin çoğunlukla Müslüman olmasından ve bu sebepten dolayı Ortodoks kilisesi de kasaba kenarında inşa edildiğinden Katolik kilisenin de aynı şekilde kasaba kenarında inşa edilmesine izin verilmektedir. Bu bilgilerden kasaba sakinlerinin çoğunlukla hangi inanca mensup olduğuna dikkat edilmiş, çoğunluğu rahatsız etmeyecek şekilde iki farklı kilisenin kasaba kenarında

²³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı* (HR.TO.429.60).

²³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler* (A.MKT.UM.141.87.1.1).

yapımına izin verildiği sonucuna ulaşmaktayız.²³⁹ Aynı yıllara ait başka bir belgede benzer bir durum aktarılmış, Durrës'ta yaşayan Katolik cemaatin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kilise inşaatına izin verilmiştir.²⁴⁰

1866 ve 1868 yıllarına ait üç belgede Avlonya Kasabası'nda buranın Katolik Serpiskoposu Andon'un talebi üzerinde kilise bulunmadığından kilise yapılmasına izin verildiği,²⁴¹ Prizren Sancağı'na bağlı Gilan (Gjilan) Kazası'nda Çırnagora (Cërnegor) köyünde Latin milletine mahsus harap durumdaki kilisenin tamirine izin verildiğini, tamir sırasında uzunluk olarak kırk, genişlik olarak ise yirmi zira olması gerektiği aktarılmaktadır.²⁴² Yine Prizren'de, mevcut Katolik Kilisesi'nin harap olması sebebiyle Katolik mezarlığı arsası üzerine yeni bir kilisenin inşa edilmesine izin verildiği aktarılmakla birlikte belgede inşa edilecek kilisenin ön cephe çizimine ve krokisine de yer verilmiştir.²⁴³

1873 yılına ait bir belge Padişahın sadece gayrimüslim mektep öğrencilerine değil, kilise inşaatlarına da yardımda bulunduğunu, bu kapsamda İşkodra'da başlanmış bir kilisenin tamamlanması için 75 bin kuruş yardım yaptığı bilgisini günümüze ulaştırmıştır.²⁴⁴

1898-1899 yıllarına ait birkaç belgede Avusturya Konsolosu'nun talebi üzerinde Üsküp'teki bir kilisenin inşasına izin verildiği,²⁴⁵ birden fazla kararı kapsayan başka bir belgede Preveze'deki bir kilisenin Avusturya tebaasından birinin adına kayıtlı olan bir arda üzerine inşasına izin verildiği bildirilmektedir. Aynı belgede Zadrime ve Polati Katolik piskoposlarının Avrupa'dan getirdikleri çanların takılmasına izin verilmekle birlikte İşkodra'da Fransiskan rahiplerinin binasında da bir kilisenin yapımına izin verildiği bildirilmektedir.²⁴⁶ Ancak belgelerin tamamında bazı yapıların inşa edilmesine veya edilmemesine izin verilmez, bazen daha önce verilen izinlerin iptal edildiği durumlar da yaşanmıştır. Böylece Prizren'de faaliyet gösteren Katolik mektebin ihtiyaçları

²³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Âmedî Kalemî Defterleri* (A.AMD.54.77.1.1).

²⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye* (İ.HR.139.7290).

²⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye* (İ.HR.218.12634).

²⁴² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye* (İ.HR.12652); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 261.

²⁴³ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye* (İ.HR.13930); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 262-266.

²⁴⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Mahsus* (İ.MMS.1907) - *Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri* (A.MKT.MHM.447/29).

²⁴⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD.1960.30.5); Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib* (İ.AZN.34.45.1.1).

²⁴⁶ Diğer yandan Prizren Başpiskoposu'nun Rizovic'te inşa etmek istediği piskoposluk dairesi, İşkodra Serpiskoposu'nun inşa etmek istediği darülaceze ve Daici karyesinde inşa edilmek istenen kiliseyle ilgili gerekli tahkikatın yapılacağı aktarılmaktadır. Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD.1960.30.7).

tamamlandığından daha önce bir ilkokul inşaatı ile ilgili verilen izin, Katolikler arasındaki tefrikaya sebebiyet vermemek amacıyla geri alındığını öğrenmekteyiz.²⁴⁷ Yine 1899 yılına ait iki belgede Üsküp ve Frizovik'te (Ferizaj-Urosevac) Katolik kiliseleri ve papazın ikâmet edeceği hanenin yapımına izin verildiği,²⁴⁸ Prizren Başpiskoposu'nun Rizoviç'te inşa etmek istediği kiliseye ise henüz ruhsat verilmediği bildirilmiştir.²⁴⁹ Aynı yıllarda Üsküp'teki bir Katolik kilisesinin yapımına izin verilmekle birlikte bu kilisenin papaza ait bir arsa üzerinde inşa edileceği, inşaatı için gerekli 25.150 frankın karşılanması noktasında ise 10 binin Avusturya devletinden karşılanacağı, geri kalanın ise servet sahibi bazı kişiler tarafından karşılanacağı aktarılmıştır. Aynı belgede o dönemi yakından müşahade etmeye ve anlamaya yönelik bir başka bilgi de var ki Üsküp'te sadece 10 erkek ve 22 kadın Katolığın bulunduğunu göstermektedir. Yani o dönemin Üsküp toplam nüfusuna nazaran bu kadar düşük sayıda bir cemaat söz konusu olduğu halde talepleri dikkate alınmış, olumlu karşılık verilmiş, talep edilen kilisenin nerede yapılacağı ve masraflarının nasıl karşılanacağı da belirtilmiştir.²⁵⁰

Ancak yapımına izin verilen sadece kiliseler, papaz haneleri, darülacezeler ve piskoposluk ofisleri değildir, tabii bir ihtiyaç olarak her bir gayrimüslim topluluğuna yaşadıkları bölgelere yakın kabristanların yapılması da karşılıklı yazışmalarda konu edinilmiş, gerekli görüldüğü durumlarda ve şartlarda buna izin verilmiştir. Yukarıda kilise inşası izin verilen Tiran'daki Katolik cemaat için bu kez, 1901 yılına ait bir belgede kabristan yapılmasına izin verilmiştir. Sadece izin verilmekle yetinilmemiş, kabristanın yapılacağı arsanın 600 kuruş karşılığında belediye tarafından satın alındığı ve arazi-i miriyyeden de bir dönümün satın alındığı bildirilmiştir.²⁵¹ İki yıl sonrasına ait bir belgede Delvine'de Aya Yani Teolog Manastırı (Shën Joan Theologu) arazisi içinde bulunan ve 425 Katolığın yaşadığı Sorona adlı bölgede inşaatı için halktan zorla para toplamamak ve yıkılmış kilisenin daha önce sahip olduğu ölçülerinin dışına taşmamak şartıyla yeni bir kilisenin yapımına izin verilmiştir²⁵². 1909 yılına ait bir başka belgede ise artık sadece Katolik ya da Ortodoks cemaatinden söz edilmeyip Hıristiyanlık mezheplerinin arasında Arnavut topraklarında

²⁴⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.1371.102788.1.1).

²⁴⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.1350.101176.1.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.1350.101176.2.1).

²⁴⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD.1960.30.30).

²⁵⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib* (İ.AZN.34.44.1.1).

²⁵¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi* (BEO.1640.122991.1.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.2474.94.1.1).

²⁵² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib* (İ.AZN.1321.S/6).

kendini gösteren Protestan cemaatinin kabristan ihtiyacı konu edinilmiş, bu kabristanın cemaat üyelerinden birinin arsası üzerinde yapılmasına karar verildiği bildirilmiştir.²⁵³

Bu belgelerin yanısıra 1907-1925 (322-341) tarihli ve 398 sayfadan oluşan İlm ü Haber Defterleri'nden "Rum İli İlm ü Haber Defteri" adlı defterden de Yanya Vilayeti dahilinde Konice Kazası Kavashlı Çiftliği'nde kadimden mevcut bir bab kilisenin yeniden inşasına ruhsat verildiğini, Manastır Vilayeti Kastro Mahallesi'nde bulunan ve Rum kabristanına yakın Aya Tanaş adındaki kilisenin yeniden inşasına ruhsat verildiğini, Manastır Vilayeti Yarmaş Karyesinde Ayazyad adındaki Rum kilisesinin harap olması nedeniyle yeniden inşasına ruhsat verildiğini, Delvine Kazası manastır arsası içinde yer alan Meryem Ana Kilisesi'nin tamir edilmesine dair ruhsat verildiğini, Yanya Vilayeti Loşta Kazası Çanaka Karyesindeki Nikola Kilisesi'nin harap olması nedeniyle yeniden inşasına ruhsat verildiğini, Kosova Vilayeti Kacana Kazasında Bulgar ahalisine ait kilisenin harap olması sebebiyle yeniden inşası için kilisenin yakınlarındaki arsaların kullanıldığını öğrenmekteyiz. Arnavut topraklarında Katoliklerin, Ortodoksların, hatta Bulgarların bile yaşadıkları her yerde buna benzer taleplere olumlu karşılık verildiğini bu gibi defterlerden daha ayrıntılı bir şekilde öğrenmekteyiz.²⁵⁴

Yine Osmanlı arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre İpek, Yakova ve İzlokokaan Köyü'nde yeni kilise inşası için ruhsat talep edilmiş, aynı şekilde İpek'te bulunan, fakat eski ve harap olmuş bir kilisenin tamiri için de yardım talep edilmiştir. Bunun üzerine Bâb-ı Âli'den Kosova Vilayeti yönetimi tarafından tahkikat yapılması talep edilmiş, tahkikat sonucunda İpek ve Yakova'da kilise inşasına, İzlokokaan Köyü'nde ise köydeki Hıristiyan nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde küçük bir kilisenin inşa edilmesi için ruhsat verilmiştir. Kosova Vilayeti'nin farklı sancaklarında mevcut cami ve kilise sayısı açısından değerlendirme yaptığımızda her bir sancak veya kazasında yerli Katolik nüfusun sayısına

²⁵³ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib* (İ.AZN.86.15.1.1; İ.AZN.86.15.2.1).

²⁵⁴ Aynı defterden Kosova Vilayeti Köprülü Kazası Ahlukça Karyesi'nde bir Bulgar kilisesinin, Ergiri Sancağı'nın Zey Karyesi'nde Hristos Kilisesi'nin, Avlonya Kasabası'nda Rum Kilisesi'nin, Doyran Kazası Surlova Karyesindeki kilisenin, Selanik Vilayeti'ne bağlı Doryan Kazası'nda Bulgar Kilisesi'nin, Serfice Sancağı Kayalar Kazası Katranca Karyesi'nde Aya Dimitri ve Targesarlı adlarındaki kiliseler için çan kulesinin, Selanik'te Zeytunluk mahallesi'nde "Surdi Şarina" adındaki Fransız rahiplerinin manastır, yetimhane ve rahipler için ikâmetgâhhanenin yapımına izin verildiğini öğrenmekteyiz. Ayrıntılı bilgiler için bkz. Murat Alandağlı, "Rum İli' İlm ü Haber Defteri'nden XX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Balkan Coğrafyasına Bakış", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2016 (Ankara: Bildiriler, Cilt II, 2017), 95-97.

göre ya mevcut kiliselerin restore edildiği ya da yenilerinin inşa edildiği, yeniden inşaatlarına verilen ruhsatların da çoğunlukla Tanzimat Fermanı'ndan sonra verildiği görülmektedir.²⁵⁵

2.2. Kiliselere (Katolik ve Ortodoks) Çan Takılmasına Müsaade Edilmesi

Osmanlı Devleti, Katolik ve Ortodoks kiliselerinde önemli bir unsur olan çanların takılmasına yönelik taleplere çoğunlukla olumlu yanıt vermiş, onları kiliselerin tamamlayıcı parçası olarak değerlendirmiştir. Bununla ilgili BOA'da çok sayıda belge bulunmakla birlikte çalışmamızda birkaç örnek aktarmak yeterli olacaktır.

İşkodra bölgesinde yer alan Polati Piskoposluğu'nda görev yapan piskopos, halkın toplanmasını sağlamak veya bir şey ilan etmek istediğinde kullanmak amacıyla vilayetin dört karyesinde çan taktırmak istediğini bildirmiş, bu isteği de olumlu karşılanmıştır. Ayrıca aynı kişi Şalak Cebeli adlı bir kilisede bulunan bir çanı da İşbora mevkiindeki Cizvitlerin yazlığına gönderilmesini ve takılmasını talep etmiştir.²⁵⁶ Aynı şekilde 1902 yılına ait bir belgede Tiran Kasabası'nda Rum Kilisesi'ne küçük bir çanın takılmasına,²⁵⁷ 1904 yılına ait bir başka belgede ise Rumili Islahat Projesi gereği Prizren, Mitroviçe ve Manastır'daki Katolik ve Rum kiliselerine çan takılmasına da izin verilmiştir.²⁵⁸

2.3. Katolik Kilisesi'nde Üst Düzey Din Adamlarının Atanması İçin Verilen Kararlar

Arnavut topraklarındaki Katolik kiliselerinin yöneticileri doğrudan Osmanlı Devleti tarafından atanmaktaydı. Bunun için de yerli yönetimden gerekli bilgiler edinilir, merkeze ulaşan taleplerden ve şikâyetlerden yola çıkarak gerekli atamalar yapılırdı. Örneğin kiliseden yüksek düzeyde bir yetkilinin vefat etmesi durumunda onun yerine kimin geçeceği ya da halkın memnun olmadığı yüksek yetkililerin görevlerinden azledilmeleri durumunda onun yerine kimin atanacağı Osmanlı Devleti'nde Balkan bölgesi ve özellikle Arnavutluk'tan sorumlu olan yüksek yetkili yöneticiler tarafından karar verilirdi. Arnavut milletinde İslâmlaşma süreci Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte başlamış, 19. yüzyıla gelindiğinde artık bu süreç büyük ölçüde tamamlanmış, toplu din değiştirmeleri ve

²⁵⁵ Kaynaklarda çoğu zaman Deçan Kilisesi, yani manastır külliyesi içinde bulunan kilise Ortodoks olarak gösterilse de aslında Katolik araştırmacılara göre bu kilise Arnavut-Dalmaçyalı mimarisine sahip, Arnavut ustalar ve Fransiskanlar tarafından inşa edilmiştir. Drançolli, "Kosova'da Orta Çağ Döneminde Katolik Kilisesi'ne Ait Eserler", 147.

²⁵⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD.1960.30.23; ŞD.1960.30.17; ŞD.1960.30.19).

²⁵⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.2573.52.1.1).

²⁵⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.877.3.1.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.877.3.2.2).

toplu göç sonucu yaşanan önemli değişiklikler de artık hangi inanç mensuplarının nerede yaşadığı veya hangi bölge halkının çoğunlukla hangi inancı seçtiğini ortaya koymuştu. Aşağıda 19. yüzyılı kapsamında Osmanlı Devleti tarafından yapılan atamalarla ilgili bazı örneklere yer verilmektedir:

1910 yılına ait iki belgede Üsküp Katolik Başpiskoposluğu'na yapılacak atanma ile ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. Burada yer alan bilgilere göre daha önce bu görevden istifa etmiş olan Trokşi adındaki birinin aynı göreve, evvelden kötü ve zararlı işler yapmasından dolayı getirilmesi imkânsız olduğundan atanacak kişinin ya Arnavut, ya da Slav olması gerektiği, ancak Arnavut olmasının daha isabetli olacağı belirtilmektedir. Trokşi'nin evvelki zararlı faaliyetlerine atıfta bulunan belgede, onun Osmanlı topraklarına girişi ve Üsküp'te ikâmet etmesinin dahi sakıncalı olduğu belirtilmekle beraber atanacak kişide ise Arnavut Katolik olması ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde faaliyet göstermemesi gibi şartların arandığı ifade edilmektedir.²⁵⁹

Aynı yıla ait ve aynı konunun devamında Papalık makamının Üsküp Başpiskoposluğu'na Slav birini yerleştirmek istediği yönünde bilgi ulaştığından, Vatikan'ın temsilcisi olan Avusturya devletine hoşnutluk olması amacıyla üç Slav ve Osmanlı vatandaşından üç Arnavudun aday olarak gösterildiği bildirilmiştir. Ancak o dönemde Avrupalı devletler Arnavut topraklarında olup bitenlerle yakından ilgilenir ve Avrupalı medyalar farklı konuları kendi platformlarına taşırlardı. Belgede bu konunun İtalya'nın meşhur *Mesacero* Gazetesi'nde de kaleme alındığını, Başpiskopos olarak bir Slavın atanmasında bunun sakıncalı olacağı, istifa etmiş olan Trokşi'nin tekrar göreve gelmeye hazır olduğu, üstelik Katolik rahipler arasında bulunan Arnavutların tekrar Trokşi'yi istediklerini belirten bir dilekçeyi yazıp Papa'ya gönderdikleri de bildirilmiştir. Ancak gönderilen bu dilekçenin karşılığında Trokşi'nin tekrar aynı makama atanmasının önceden olduğu gibi Müslüman ve Katolik Arnavutlar arasında çatışmalara sebep olabileceği düşüncesiyle bu atanmanın kesinlikle uygun olmayacağı bildirilmiştir.²⁶⁰

²⁵⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.3700.277495.1.1).

²⁶⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.3700.277495.3.1; BEO.3700.277495.2.1). Benzer belgeler Arnavutluk Devlet Arşivi'nde de muhafaza edilmiş, Arnavutluk'un farklı bölgelerinde yapılan atamalarla ilgili detaylar günümüze ulaşmıştır. Giacomo Jung'un Arnavutluk'ta Papa temsilcisi olarak rahip, Preng Doci'nin Mirdita'da rahio ve Paskal Guzini'nin İşkodra Başpiskoposu olarak tayin edilmelerine dair ferman bunun örneği olarak gösterilebilir. AQSH, Fon 64, Dosya 25, s. 1-3 (İtalyanca el yazması). Bkz. Sinani, "Eski Osmanlı İmparatorluğu'nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar", 357. Buna benzer fermanlar 1689 yılında Germanos'un Ohri Patriği olarak atanması, 1703 yılında Berat Metropoliti'nin atanması gibi durumlarda gönderilen fermanlardır. Bu fermanlarda Patriğin veya Metropolitin hakları belirlenmiş, toplayabileceği kilise vergilerine dair açıklamalara yer verilmiştir. Bu hususta ilginç bir ferman 1681 yılına ait

Bu gibi belgeler sıradan papazların tayinlerinden ziyade sadece ulusal değil, artık uluslararası değere sahip olan başpiskoposların atanması konusu edinildiğinde karşımıza çıkabilen belgelerdir. Bir yandan Osmanlı Devleti'nin her olayı etraflıca araştırıp tahkikat ettiğini gösterirken, diğer yandan o dönemde Arnavutluk'ta etkili olan Vatikan ve Avusturya gibi devletlerin aslında bir nevi nüfuz kazanma konusunda çatışma yaşadıklarını da göstermektedir. Tabii burada gözden kaçmaması gereken bir başka gerçek de şu ki Osmanlı Devleti'nin atanmasıyla görev yaptıkları halde aslında başka devletlerin yönlendirmesiyle bu görevi yürüten üst makam yetkilileri bu denli zararlı faaliyetler yapabilmekte ve buna rağmen aynı makama gelmesi tekrar söz konusu olabilmektedir. Üsküp gibi Arnavutların ve Slavların yoğun bir şekilde bir arada yaşadığı bir şehirde Katolik veya Ortodoks kilisesindeki üst düzey yöneticilerin çoğunlukla yabancı olması ve Arnavut Katolik ve Ortodoks cemaatinin de bu durumdan etkileniyor olması da göz önüne serilmesi gereken bir başka gerçektir. Kilisenin üst düzey makamlarına yönelik atamaların veya azledilmelerin doğrudan Osmanlı Devleti tarafından yapılıyor olması ise Arnavut araştırmacılar tarafından ise olumsuz bir uygulama olarak yorumlanmış, devlet tarafından atandıkları için bu kişilerin artık bir nevi belli haklara sahip devlet memurları haline geldikleri de belirtilmiştir.²⁶¹

2.4. Katolik Kilisesi'nde Düzenlenen Ayinlerde Kullanılan Dil ve Kilisenin İç Düzeniyle İlgili Belgeler

Arnavutluk Katolik Kilisesi'nde kullanılan dil Latinceydi, fakat 19. yüzyılda Arnavut toprakları genelinde Ulusal Hareket faaliyetleri ve toplu isyanlar başladığından bu yüzyılın sonlarında ve bir sonraki yüzyılın başlarında kilisede yerel dil, yani Arnavutçanın kullanılması için girişimler yapılmış, fakat bu girişimler başarılı olamamıştır.

Ortodoks Kilisesi'nin dil konusunda verdiği mücadele sonucu elde ettiği başarıya kıyasen Arnavut Katolik Kilisesi'nin Papalık makamından kopma ihtimaline karşın çoğunlukla anadilin kullanımına sıcak bakılmamıştır. Bunun yerine çoğunlukla Latince, Kosova ve Manastır vilayetlerinde ise bazı bölgelerde Sırpça, Bulgarca ve nadir de olsa Hırvatça kullanılmıştır. Ayrıca kilisenin iç düzeniyle alakalı olarak tüm usuller yine Papalık

bir fermanıdır. Bu fermanla Delvine'deki Kamenı Manastırı'nın doğrudan doğruya İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı olduğundan Delvine-Himara Piskoposluğu'nun bundan sonra söz konusu manastırın işlerine karışmaması emredilmiş, ondan vergi istenmesi yasaklanmıştır. Bkz. Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 370.

²⁶¹ Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 370.

Makamı tarafından belirlenmiş, belirlenen çerçeve dışında da çıkılmamıştır. Konuyla ilgili birkaç örnek belge aşağıda aktarılmıştır:

1890 yılına ait bir belgede Kosova Vilayeti'ndeki âyinlerin icrası, ruhbanlık heyeti ve Katolik müesseseleriyle ilgili hususlarda takip edilecek usule dair önemli bir bilgi aktarılmıştır. Bu bilgiye göre artık ilgili hususların “yürürlükte olan usullere göre” değil, “eskiden beri yürürlükte olan devletlerarası kanunlara ve teamüllere göre” düzenlenecektir.²⁶² Şu bir gerçek ki Katolik Kilisesi'nin iç düzeniyle alakalı olarak Papalık makamı tarafından çağın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde ara sıra değişiklikler ve düzenlemeler yapılmış, bunlar da konsiller kararları ve papalık kararlarıyla tescil edilmiştir. Ancak diğer yandan Osmanlı Devleti de bu değişiklik ve düzenlemeleri yakından takip etmiş, yerel yönetim kurumlarının aracılığıyla sahadan bilgi almış, tebaası olarak gördüğü Katolik Arnavutların dinî yaşamlarını en doğru şekilde düzenlemek için de gerekli tedbirleri almıştır. Bu belgede ise takip edilecek usullerin sadece geçerli olan uygulamalara uygun değil, aynı zamanda devletlerarası teamüllere göre de uygun olması gerektiği belirtilmiştir.

1898 yılına ait bir başka belgede İşkodra ve Kosova vilayetlerinde Katolik mezhebinin âyin icrasıyla alakalı bilgiler aktarılmış, bu âyinlerin Karloviç, Basaroviç, Belgrad, Zıştovi ve Berlin antlaşmalarına uygun yapılması gerektiği, bunlar arasında özellikle Belgrad Antlaşması'nın 9. maddesine istinaden ruhban sınıfına izin verilen uygulamalar kapsamında Roma İmparatoru'nun 'Pader Terine Tari' diye tabir edilen hususlara riayet edilmesi, bu hususlara göre âyinlerde yapılan tamir ve iyileştirmelere ve düzenlenen âyinlere muhalefet edilmemesi konusunda vilayet yöneticilerine talimat gönderilmektedir.²⁶³ Bu belgede de görüldüğü üzere kilisenin iç düzeniyle alakalı olarak Vatikan ve Papalık Makamı'nın uygun gördüğü durumlarda iyileştirmeler yapılmış, merkezî idare de yerel yönetimin yeni âyin usullerine karşı çıkmaması konusunda önceden bilgi vermiş, böylece Osmanlı Devleti makamları ile Arnavut Katolikleri arasında herhangi bir hoşnutsuzluğun çıkmamasını da önlemiştir.

1900 yılına ait bir belgede ise dönemin uluslararası ilişkilerini göstermek açısından dikkate şayan bilgilere rastlamaktayız. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kendini Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak ve dahi Arnavut Katolik ve kiliselerinin hâmisî olarak gördüğünden her alanda söz sahibi olmak istemiş, olamadığı zaman da bunun

²⁶² Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.154.31.1).

²⁶³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD.1960.30.3).

tepkisini açıkça göstermiştir. Bu belgenin içeriğinde de Üsküp'te inşa edilen Katolik bir kilisenin takdis merasimine Eski Kosova Valisi Reşad Beyefendi'nin de katıldığı, fakat bu katılımı için sadece Üsküp Piskopos Trokşi'ye haber vermekle yetindiği, Avusturya Konsolosu'na ise haber vermediği bildirilmiştir.²⁶⁴ Bu belge Avusturya Konsolosu'nun şikâyeti üzerinde düzenlenmiş bir belgedir. Çalışmamızın farklı kısımlarında belirtildiği üzere Müslüman veya gayrimüslim olsun, hem yerli halktan, hem de Arnavut topraklarında yaşayan yabancıların her zaman doğrudan Padişah'a ulaşma, herhangi bir konuyla ilgili şikâyetlerini veya minnetlerini dile getirmeye hakları vardı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasındaki iyi ilişkiler gereği Avusturya konsoloslarının biraz daha fazla söz hakları mevcuttu. Bu örnekte de Avusturya'nın Üsküp Konsolosu tarafından, haklı veya haksız değerlendirilebilecek bir şikâyetine rastlamaktayız. Demek ki bu dönemde Arnavutluk'taki Katolik Kilisesi'nin yönetiminde belli bir hiyerarşi oluşmuş, kiliselerle alakalı atılacak her adımda da bu hiyerarşiye riayet etmek gerekmektedir.

2.5. Eğitim Kurumlarıyla İlgili Belgeler

Çalışmamızın konusu olan 19. yüzyılı Arnavutluk tarihi için dönüm noktası olduğu kadar Arnavutluk ile Osmanlı Devleti'nin ortak tarihi için de bir dönüm noktasıdır. Zira Osmanlı Devleti'nin zayıflanmaya başladığı bu yüzyılın ardından, tam olarak 1912 yılında Arnavutluk'un bağımsızlığı ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına aldığı tüm topraklarda nüfuzunu yitirmeye başladığı bu dönemde tüm mevcut siyasî, askerî ve ekonomik sorunlara rağmen gayrimüslim tebaaya yönelik yazışmaların, kararların ve uygulamaların aynen devam ettiği görülmektedir. Ancak örnek olarak sunulan belgelerde de görüleceği üzere artık bu yüzyılda kaydedilen ilişkilerde sadece Osmanlı Devleti ve Arnavut halkı şeklinde iki ana unsur bulunmamış, bu ikisinin yanı sıra başta Avrupalı güçleri de verilecek kararları etkileyecek derecede etkili olmuştur. Aşağıdaki belgelerde gayrimüslim nüfusa yönelik çok sayıda eğitim kurumunun açılmasına izin verildiği, bu kurumlara gerçekten ihtiyaç duyulduğu için değil, dış güçlerin halk arasında fitne yaratmak istedikleri için bazı izinlerin ise iptal edildiği görülmektedir.

1856-1857 gibi erken yıllara ait bir belgeden Avusturya İmparatoru ve Papa tarafından gönderilecek yardımlarla İşkodra Katolik Papaz Okulu'nun yeniden inşa edilmenin tasarlandığı, ancak yerli Katoliklere hizmet edecek papazların yetiştirileceği bu

²⁶⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.1785.25.1).

okulun yapımı için gerekli masrafların Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasının daha uygun olacağı, böylece okulda Avusturya uyruklu papazlara ihtiyaç duyulmayacağı belirtilmiştir.²⁶⁵ Çalışmamızın birinci bölümünde de aktarıldığı üzere Osmanlı döneminin yaklaşık iki yüzyılında Arnavutluk'ta papaz yetiştirecek eğitim kurumları bulunmadığından bu topraklarda görev yapan Katolik din adamları çoğunlukla Arnavut değildi, Katolik doktrini açısından eğitim alan Arnavutlar ise ancak Roma vb. şehirlerde Papalığa ait kolejlerde eğitim alan kişilerdir. İmdi de Arnavutluk Katolik Kilisesi'nin merkezi sayılabilecek İşkodra'da inşa edilecek Papaz Okulu'nun tamamen Avusturya ve Papa'dan gelen finansmanla inşa edilmesinin sakıncalı olacağı, bu eğitimde Osmanlı Devleti'nin aleyhine faaliyetlerin yürütülmemesi, bölgedeki dengelerin muhafaza edilmesi için de masrafların Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasının daha uygun olacağı ifade edilmiştir.

1861 yılına ait bir belgede Ergiri Sancağı'nda (Gjirokastra) Hıristiyan halkından kız çocuklarının eğitimi için öngörülen binanın yapılmasına izin verimle birlikte bu binanın bir Hıristiyana ait arsa üzerinde inşa edileceği de bildirilmiştir.²⁶⁶ 1892 yılına ait bir başka belgede de Prizren Kazası'nda bulunan 260 nüfuslu Gortosel Köyü'nde bir kilisenin yapımına izin verilmekte, kilise ile birlikte inşa edilecek mektebin planı da yerli yönetime bildirilmektedir.²⁶⁷

1867 yılına ait yerel yönetimden gönderildiği belli olan bir başka belgede, İpek ve Yakova'da görev yapan bazı rahiplerin zararlı faaliyetlerinden söz edilmektedir. Burada aktarılan bilgilere göre söz konusu rahipler yerli halkın cehaletinden yararlanıp onları sapkınlıklara sevk etmiş, yaptıklarıyla halkın inanç ve düşüncelerini etkilemiştir. Bu yaşananların devam etmesini önlemek amacıyla da her iki kazada rüştiye mekteplerinin açılması önerilmiş, aynı şekilde köy ve nahiyelerde sıbyan mekteplerinin açılmasının da etkili olacağı ileri sürülmüştür. Fakat bu okullarda görev yapacak muallimler için de iyi şartlarda olması gerektiği de zikredilmiştir.²⁶⁸ Burada her şeyden çok Osmanlı Devleti'nin sadece sahada yaşananları yakından takip ettiğini değil, sahada bulunup da zararlı faaliyetler yürüten gayrimüslim din adamlarını sınırdışı etmek yerine bu yaşananların eğitim

²⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Âmedî Kalemî Defterleri* (A.AMD.76/27).

²⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Hariciye* (İ.HR.187/10398).

²⁶⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Şûrâ-yı Devlet* (BOA.İ.ŞD.120/720); Sarıнай (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 304-306.

²⁶⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde - Meclis-i Vâlâ* (BOA.İ.MVL.25774); Sarıнай (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 300-303.

faaliyetlerini geliştirerek önlenebileceği fikri ağır basmış, yerli halkın cehaletine tek çarenin eğitim olduğu vurgulanmıştır.

Benzer bir belge 1896 yılına ait bir belgedir. Burada Avusturya ve İtalya devletlerinin İşkodra'da açtıkları okullardan, yerli Katolikleri kendi okullarına çekebilmek adına birbiriyle rekabet ettiklerinden söz edilmektedir. Bu devletlerin zararlı faaliyetlerini durdurmak adına ise İşkodra Vilayeti tarafından bir mekteb-i idadî yaptırılarak Hıristiyan çocuklarının bu okula devam etmelerinin sağlanması gerektiği belirtilmektedir.²⁶⁹ 1910 yılına ait bir belgede görünen o ki bu öneri dikkate alınmış ve eğitim seviyesinin düşük olduğu İşkodra'da yabancı okulların emel ve maksatlarını sonuçsuz bırakmak ve eğitim işini hükümetin arzu ettiği şekilde memleket yararına uygun bir surette yaygınlaştırmak maksadıyla bir lisenin açılması kararı ilan edilmiştir.²⁷⁰

1898 yılına ait iki belgede Prizren'deki bir Katolik mektebinin yapımına daha önce izin verildiği, fakat yapılan incelemeler sonucu mevcut mektebin yeterli olduğu, bu sebeple önceden verilen iznin iptal edildiği bildirilmiştir.²⁷¹ Aynı şekilde Kosova Vilayeti'nde yer alan Priştine'ye bağlı Gotovile (Gotovish) Köyü'nde Spaso Draykofça'nın oğlu Miçe'ye ait hanenin Ortodoks çocukları için mektep olarak kullanılmasına izin verilmiş, bu mektebin resim ve inşaat planlarına da yer verilmiştir.²⁷² Yani ilk örnekte şehirde faaliyet gösterecek bir okulun inşaat izni, ihtiyaç duyulmadığından dolayı iptal edilmişken ikinci örnekte yerli bir Ortodoksun hanesinin mektep yapılmasına izin verilmiştir.

1903 yılına ait bir belgede hem Katolik Kilisesi, hem de Ortodoks Kilisesi'ni yakından ilgilendiren bir karardan haberdar olmaktayız. Bu karara göre Avlonya'daki Katolik Kilisesi'ne, mevcut Katolik mahallesinin Müslüman mahallesinden uzak bulunması sebebiyle küçük bir çanın takılmasında herhangi bir sakınca oluşturmadığı bildirilirken, Avlonya'daki Yunan Konsolosu Aleks Jerve'nin girişimiyle Ortodoks Kilisesi'ne büyük çan takılmasına izin verilmemiştir. Bunun sebebi olarak da Ortodoks Kilisesi'nin Müslümanlara çok yakın bulunması gösterilmiştir. Burada da aynı şehirdeki iki farklı kiliseye karşı mevcut şartlar ve dengeler gereği farklı kararlar verildiğini görmekteyiz.²⁷³

²⁶⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM.679/5).

²⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri* (DH.MUİ.78/32).

²⁷¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.1371.102788.1.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.1371.102788.2.1).

²⁷² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib* (BOA.İ.AZN.1316.B/2); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 310-311.

²⁷³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.804/64_1).

2.6. Yabancı Basında Arnavut Katolikleri

Osmanlı arşiv belgelerinin dışında özellikle 19. yüzyılda genel olarak Arnavutluk, özel olarak Arnavut Katolikleri yoğun olarak Avrupa basınında yer almış, bu konuyla ilgili birçok yazı yazılmıştır. Bu kapsamda temin edilen iki örnek aşağıda aktarılmıştır.

1908 yılına ait ilk örnekte önce *Journal des Débats Politiques et Littéraires* gazetesinde, ardından *Neue Freie Presse* gazetesinde çıkan vatansever, yayıncı ve birçok eğitim merkezinin kurucuları olan İbrahim Temo ve Dervish Hima'nın açıklamalarına yer verilmiş, bu kişilerin Ulusal Hareket adına konuşarak Arnavutluk'un Türk egemenliği altında Arnavutlara ait olmasını istedikleri, her şeyden önce Arnavut dilinin ve Arnavut ulusçuluğunun hükümet tarafından tanınmasını temin etmeye çalıştıkları, üç inanca mensup Arnavutların aynı haklara sahip olmasını, Arnavutluk'ta iç organizasyonun merkezîliğe dayalı olarak yapılmasını ve Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin bağımsız olmasını talep ettikleri kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra İtalya'nın artan etkisinden kurtulmak istediklerini, Arnavutların mensup olduğu üç inancı içeren ulusal bir parti kurmak istedikleri de ifade edilmiştir.²⁷⁴ Temo ve Hima gibi yurt içinden çok, yurt dışında etkili olan, yaptıkları yayınlar ve yazdıkları eserlerle Ulusal Hareket'e yön vermek isteyen şahsiyetler Avrupa basınında kıymetli olmuş, bu ve benzer isimlerle çok sayıda röportajlar yapılmıştır.

1912 yılına ait örnekte ise daha önce İngiliz basını "Morning Post"ta yazılan yazı tekrar yayınlanmış, yazıda Katoliklerin yoğun yaşadığı Mirdita halkından örnekler getirilmiş, yerli halkın dinî duygularına değinilmeden şu ifadelere yer verilmiştir:

*"Arnavutlarda silahlarının dışında modern olan hiçbir şey yok, silahları mükemmeldir çünkü bu alanda hepsi gerçek birer uzmandır. Mirdita kabilesindeki yıllık tüfek kutsama töreni çok etkileyici. Bir Arnavut kabilesi, bu kabile üyelerinin yaşam ve ölümlerine karar verme hakkına sahip olan bir lider tarafından keyfi olarak yönetilir. Korku Arnavutlar arasında bilinmeyen bir duygudur, çünkü doğumlarından itibaren bir savaş ortamında yaşarlar ve komşularıyla kavgaları İngiltere'deki futbol maçlarından daha siktir"*²⁷⁵

²⁷⁴ Aurenc Bebja, "Publicisti Dervish Hima per Neue Freie Presse (1908): "Shqiptarët kërkojnë përbushjen e premtimeve që u janë bërë nga xhonturqit." (Yayıncı Dervish Hima Neue Freie Presse İçin Konuştu (1908): "Arnavutlar Jöntürklerin Vaadlerini Yerine Getirmesini Talep Ediyor)", *Darsiani* (10 Ekim 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/publicisti-dervish-hima-per-neue-freie-presse-1908-shqiptaret-kerkojne-perbushjen-e-premtimeve-qe-u-jane-bere-nga-xhonturqit/> ; Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 240.

²⁷⁵ Aurenc Bebja, "Morning Post" (1912) për traditat dhe zakonet e mirditorëve ("Morning Post" (1912) Mirditaların Örf ve Geleneklerini Yazdı)", *Telegrafi* (20 Eylül 2022). <https://telegrafi.com/morning-post->

3. ARNAVUT KATOLİK TOPLULUĞUNA HİZMET VERMEK ÜZERE AÇILAN EĞİTİM KURUMLARI

Arnavutluk'taki Osmanlı döneminin son yüzyılında Müslüman, Katolik, Ortodoks ve bu yüzyılın sonlarına doğru etkili olmaya başlayan Protestanların hangi bölgelerde konumlandıkları belirlenmişti. Bu kapsamda yukarıda zikredilen arşiv belgelerini de desteklemek amacıyla İşkodra başta olmak üzere Katolik nüfusun yoğun olarak konumlandığı bölgelerde eğitim faaliyetleri gösteren kurumların ne zaman açıldığı, bunların hangi ülkeden finanse edildiği, verilen eğitimin hangi dilde verildiği ve bu okullardan kaçınıcı erkek, kaçınıcı kız okulu olduğu aşağıda aktarılmıştır:

3.1. İşkodra

1859 yılına kadar kız çocuklarının eğitime pek önem verilmezken daha çok erkek çocukların eğitime önem verilirdi. Bu yıldan itibaren başlayıp 19. yüzyılının sonuna kadar kızların eğitime öncelik verilmiş ve İşkodra'da açılan ilk kız rüştiyesi ile beraber pek çok kız okulu açılmıştır. Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin onaylandığı 1869 yılında sıbyan mekteplerinde kızlar için altı yaşından on yaşına, erkekler için yedi yaşından onbir yaşına kadar eğitime devam etmek mecburi kılınmıştır. Bu Nizamname ile birlikte eğitim tam anlamıyla bir devlet işi durumuna gelmiştir.²⁷⁶

Yine aynı nizamnameye göre bir mahallede veya bir köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara, diğeri erkeklere tahsis edilirdi. Fransız eğitim sistemine göre uyarlanan bu düzenlemeye dayalı olarak nüfusu 500 haneyi geçen her yerleşim biriminde birer erkek rüştiyesi açılacak, ilk etapta vilayet merkezlerinde ve daha sonra da büyük şehirlerde birer kız rüştiyesi açılacaktı. Ancak nüfusu karışık olan, yani hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı ve ilgili dinî topluluğun hane sayısı 500'ü geçtiği takdirde hem Müslümanlar, hem de gayrimüslimler için rüştiye açılacaktı. Cinsiyet ayırımına göre ayrı ayrı eğitim yapılacak bu okullarda genel dersler aynı olacakken dinî dersler her milletin kendi inancına göre verilecekti. Hane sayısı 100'den az ise gayrimüslimlere yönelik ayrı bir okul açılmayacaktı. Açılan gayrimüslim okullarının

[1912-per-tradit-dhe-zakon-e-mirditoreve/](#) Şehirli Müslüman erkekler silahlarını Trablus kuşağının üzerinde taşır, her zaman yatağan ve tabanca taşırlardı. Bu silahlar turkuaz renkli sahte pırlantalarla süslenmiştir. Ayrıca tütüne olan düşkünlükleri sebebiyle de sırma işlemeli birer tütün kesesi de taşırlardı. Bkz. Erken, "Tanzimat Devrinde İşkodralıların Kıyafetleri", 308, 315.

²⁷⁶ Nizamname'nin sadeleştirilmiş metni için bkz. *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu – Milli Eğitim Şurası)*, Haz. Reşat Özalp – Aydoğan Ataunal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1. Baskı, 1977), 549-553; Demir, "1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim", 8.

masrafları ise Vilayet Maarif Sandığı tarafından karşılanacaktı. Bu gayrimüslim eğitim kurumları devletin sağladığı imkânlarla nitelikli birer unsur haline gelmişler, bu okullar aracılığıyla gayrimüslimler kendi kültürlerini yaşatmışlar ve aynı zamanda bağımsızlık yolunda bilinçlenmişler.²⁷⁷

Özel bir mektebin açılması için muallimlerin elinde Maarif-i Umûmiye tarafından veya Mahalli Maarif İdaresi'nden diploma bulunmalı, geçerli politikalar ve adaba aykırı ders okutulmamalı, okutulacak ders kitapları Maarif Nezareti'nden tasdik edildikten sonra ruhsat verilmeliydi. Bu üç şart olmadıkça özel mekteplere inşaat izni verilmezdi. Kız çocuklara yönelik ilk rüştiye mektebi açıldığında kadın muallime bulunmadığından 1869 yılında Dârü'l-Muallimât ve aynı yılda İstanbul Kız Sanayi Mektepleri'nin açılması kızların eğitimine verilen önemi bir kat daha pekiştirmiştir. 1856 yılına ait Islahat Fermanı'nda gayrimüslimlere yönelik açılacak rüştiyelerin programı da belirlenmiştir. Bu düzenlemeye göre gayrimüslim milletlerin kendi inançlarıyla ilgili dersler bağlı oldukları ruhani otoritenin belirleyeceği öğretmenler tarafından verilecek, eğitim dili olarak ise ilgili milletlerin dili kullanılacaktır. Gayrimüslimlere ait eğitim kurumları Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin ikinci kısmı olan Mekâtib-i Hususiye, yani Özel Mektepler kısmına dahildi. Bu kapsamda 1858 yılında İşkodra'da bir Cizvit İdadisi açılmış, aynı yılda şehirde bir Fransiskan Rüştiyesi de eğitim faaliyetleri vermeye başlamıştır. İkinci Fransiskan Rüştiyesi 1861'de, İtalya'nın desteklediği Rüştiye Okulu ise 1888'de açılmıştı. İtalyan okulunda 182 kız ve 302 erkek öğrenci eğitim almaktaydı. Yine 1888 yılında aynı şehirde Avusturya tarafından Suvero İstimatiye, Cizvit ve Katolik İptidaiye Mektepleri açılmıştı.²⁷⁸

Ancak 1876 yılında Osmanlı-Rus savaşının ardından Osmanlı Devleti yüksek miktarda yabancı devletlere borçlanınca idadî, ibtidaiye ve rüştiye gibi mektepleri açmak halkın kendi iradesine ve imkânlarına bırakılmıştı. Bu bağlamda gayrimüslim nüfus

²⁷⁷ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri", 164.

²⁷⁸ Bazı araştırmacılara göre Avusturya'nın İşkodra ve Kosova'da yoğun olarak kendi okullarını açma sebebi Katolik Arnavutları Sırpların etkisi altında bırakmamak içindi. 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başlarında Avusturya tarafından şu okullar açılmıştır: 1- Shiroka'da Paruvas Mektebi, 2- 1894 yılında açılan Sour Servites Sıbyan Mektebi, 3. Barbullush'ta 1902'de açılan Paruvas Mektebi, 4. Zadrime'nin Dayç (Dajci) köyünde 1902'de açılan Paruvas Mektebi, 5- Buyan Kenarı'nın Dayç köyünde 1903'de açılan Paruvas Mektebi, 6- Dıraç'ta (Durrës) Katolik Erkek Mektebi ve Soeur de Charite Kız Mektebi, 7- Tiran'da Katolik Erkek Mektebi, 8- Kalmeti'de (Kallmeti) açılan Soeur de Charite Kız Mektebi, 9- Selçi'de açılan Paruvas Mektebi, 10- Milot, Reşeni (Rrëshen), Oroşi (Orosh), Troşan (Troshan) ve Spaç'ta açılan mektepler. Daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Ali Bardhi, *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde İşkodra Vilayeti'nde Eğitim (1870-1877)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 151-152; Ayrıca bkz. İlkay Erken, "İşkodra Vilayeti İlköğretim Okullarının Sayı ve İsimlerinin Tespiti", *TÜBAR* 44 (Samsun: Güz 2018), 44-77.

Tanzimat'a kadar çocuklarını kendi cemaatlerine bağlı okullara gönderebiliyordu. Gayrimüslim cemaatlerin idare ettikleri okullar ise tamamen müstakildi. Gayrimüslimler bu cemaat okullarında kendi millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi hazırlamaktaydı.²⁷⁹

Yukarıda belirtilen şartlarda açılan özel okulların denetimi için 1886 yılında *Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği* kurulmuştur. 1892-1893 yılına gelindiğinde İşkodra Vilayeti'nde gayrimüslimlere ait 10 iptidaiye mektebi bulunmaktaydı. Bunlardan 5'i Ortodokslara, diğer 5'i de Katoliklere aitti. Katoliklere ait olan bu okullardan ikisi Fransız, diğerler İtalyan okuluydu. Aynı yıllarda şehirde beş rüştiye mektebi faaliyet gösteriyordu, bunlardan 3'ü Ortodokslara, diğer 2'si de Katoliklere aitti. Katoliklere ait olan rüştiye mekteplerinden de biri Fransız, diğeri de İtalyan okuluydu. Bir yıl sonra bir rüştiye mektebi daha açılmış, bu düzeydeki okulların toplam sayısı 6'ya ulaşmıştı. Katolik okulları 1836 yılından sonra genellikle şehirdeki Katolik mahallelerinde açılmaya başlandı. Vatikan'da eğitim gören Geg Kodheli de İşkodra'daki ilk Katolik öğretmen olarak kabul edilmektedir. Eğitim için çocuk başına 2-4 kuruş kadar ödeme yapılıyordu. Bunların dışında şehirde 11 Katolik özel okul da faaliyet gösteriyordu. Özel okulların Avrupa okul seviyesine ulaşması amacıyla 1878 yılında Cizvit (Jezuit) okulu açılmış ve masrafları da öğrenciler tarafından karşılanmıştı. 1888 yılında ise bu okulun masrafları Avusturya tarafından karşılanmaya başlanmış ve bunun için yılda 4000 frang verilmişti.²⁸⁰

²⁷⁹ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri", 164.

²⁸⁰ Bkz. Bardhi, *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde İşkodra Vilayeti'nde Eğitim*, 144-152. Başka bir kaynağa göre 19. yüzyılın ikinci yarısında Arnavut topraklarında açılan okullar şunlardı: 1885 yılında Prizren'de kız çocuklarına hizmet veren ilkokul, 1858 yılında İşkodra'da Kushë Micja bölgesinde İşkodra'da kız çocuklarına hizmet veren ilkokul, 1861 yılında Fransiskanların İşkodra'da açtığı ilk ilkokul, 1874 yılında Arnavut dilinin ve aritmetik bilgilerinin verildiği İlk Rönesans Dönemi okulu, 1879 yılında Stigmata rahibelerinin kız çocuklarına hizmet vermek üzere açtıkları okul, 1882 yılında İşkodra'da açılan Fransiskan Koleji ve 1891 yılında Korça'da açılan Arnavutça Kızlar Okulu. Yukarıda zikredilen yıllardan daha erken yıllarda açılan okullara gelince araştırmacılara göre ilk Arnavutça okulu Kurbin'de 1632'de açılmış, bu okul 1650 yılına kadar faaliyet göstermiştir. İşkodra Vilayeti'ne ait Kruja yakınlarında açılan bu okulda Arnavutça eğitim verilmiş, okulda ayin görevlisi başta olmak üzere 12 kişinin yetiştirildiği, okuma yazmanın dışında Frang Bardhi (1606-1643), Kuzey Arnavutluk'ta Sapa ve Sarda Piskoposu Pjetër Budi (1566-1622) ve İşkodra Piskoposu Pjetër Bogdani (yaklaşık 1630-1689) gibi erken Arnavutça yazarların yazdığı eserlerin ders kitabı olarak kullanıldığı bilgisi günümüze ulaşmıştır. Frang Bardhi'nin "Gjergj Kastrioti i Epirit" (Epirli İskender Bey) ve 222 sayfalık 5640 sözcük içeren "Dictionarium latino-epiroticum" adlı ilk Latince-Arnavutça sözlüğü çalışması (Roma-1635), Pjetër Budi'nin Papa Clement XI'nin emriyle Robert Bellarmio'nun kaleme aldığı "Doktrina e kërshenë" (Christianae doctrinae explicatio - Hıristiyanlık doktrini) adlı eserin Arnavutçaya tercüme edilmesi, "Pasqyra e rrëfimit" (İtiraf Aynası) ve "Rituali roman" (Romalı ritüel) ve Pjetër Bogdani'nin ise "Çeta e profetëve" (Cuneus Prophetarum - Peygamberler çetesi) adlı eserler bunlar arasında yer almıştır. Bkz. Kasem Biçoku, *Falangat që rrezikojnë Shqipërinë (Arnavutluk'u Tehlikeye Atan Falankslar)* (Tiran: Yayın evi adı yok, 1999), 27; Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 29-30; Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 67-68; Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 114; Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*,

Şunu belirtmekte yarar var ki Osmanlı Devleti, gayrimüslim çocuklarının eğitimini, bir kamu eğitim hizmeti olarak görmüş ve bunun gerçekleştirilmesi için din ve ırk ayırımı yapmadan her düzeyde eğitime önem vermiştir. Ancak bu süreçte çok sayıda Osmanlı arşiv belgesinde de bildirildiği üzere Kosova, Manastır, Yanya ve Selanik vilayetlerinde faaliyet gösteren ecnebi mekteplerinde görevli muallimlere Sırbistan ve Yunanistan gibi hükümetler tarafından maaş verilmiştir. Sadrazam Paşa tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1895 tarihli bir yazı ve Taşoz Mutasarrıfı Musa Kazım tarafından Katolik Mekteplerinin faaliyetleri hakkında Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Temmuz 1902 tarihli bir yazı bunu ortaya koymaktadır. Bu yazılardan Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaanın eğitimine gösterdiği önemin suistimal edildiği, gayrimüslimlere özel olarak açılan bu okullarda Osmanlı Devleti'nin aleyhine propaganda yapıldığı ve halk arasında bölücülük faaliyetlerinin yürütüldüğünü öğrenmekteyiz.²⁸¹

3.2. Prizren

Kosova Vilayeti'nde yer alan ve Osmanlı dönemi boyunca önemli bir şehir olarak karşımıza çıkan Prizren'de de birçok Katolik eğitim kurumu faaliyet göstermiş, bu kurumlar hem şehirde, hem de bu sancağın sınırları içerisinde yer alan diğer bölgelerde faal olmuştur. Bu bağlamda Prizren'de eğitim hizmetleri veren Katolik kurumlar şu şekilde sıralanabilir:

1- Prizren Katolik Okulu Osmanlı döneminde kurulan ve binası Prizren Katolik Kilisesi'nin yanında yer alan bir okuldur. Okulun eğitim dili Arnavutça idi. Henüz okul

94-95. Diğer yandan Donat Kurti ilk Arnavutça okulların Pdhanes (Pllanes), Blinisht ve İşkodra'da 1638 yılında açıldığını ileri sürerken Amerikalı araştırmacı Edwin Jacques "*Antiklikten günümüze Kadar Arnavut Milletinin Tarihi (The Albanians: An Ethnic history from Pre-Historic Times to dhe present)*" adlı eserinde ilk Arnavutça okulunun 1632'de Mirdita'ya bağlı Velje (Vele) bölgesinde açıldığını, Mat Nehri'ne yakın Pllana Köyü'nde 1638 yılında, Lezha'ya bağlı Troshan'da 1639 yılında, İşkodra'da ise 1698 yılında bir okulun açıldığını, 1878 yılına kadar kuzeyin tamamından Durrës'a kadar 21 okulun açıldığını ve bunlardan 80 öğrencisi olan Priştine okulu haricinde tamamen Katolik okullar olduğunu yazmaktadır. Jacques, bu bağlamda Leonardo adlı bir Fransiskan din adamını zikrederek onun şöyle dediğini aktarmaktadır: "Biz dinden ziyade medeniyetin misyonerleriyiz. Bu ruhla da 14-15 Ocak 1703'de Lezha'nın Mirkinja bölgesinde Aziz Kolli Kilisesi'nde Arbër Meclisi düzenlendi, meclisi düzenleyen ise Arnavut kanı taşıyan Papa XI. Clemens'ti. Asıl ismi Kardinal Albani olan Papa, papalık görevini üstlendikten sonra XI. Clemens olarak tanınmıştır." İlk Arnavut Millî Konsili olarak bilinen bu Meclisin amaçlarından biri Arnavut topraklarında baş gösteren Kriptohristiyanlık fenomeninden dolayı duyulan rahatsızlığı durdurmak ve mevcut sayıdaki Arnavut Katolikleri yeniden toparlayabilmektir. Jacques 1877 yılında İşkodra'da faaliyet gösteren ve ticaret ile teknik alanlarda eğitim veren San Fransisk Savieri Koleji'nin büyük bir etkiye sahip olduğunu, 400 öğrenciden fazlasını ağırlayan bu okulun tüm Balkan'ın bilim merkezi olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Tina Luljguraj, "Shkolla e Kurbinit është shkolla e parë shqipe (Kurbin Okulu İlk Arnavutça Okuldur)", *Malësia* (22 Kasım 2022). <http://www.malesia.org/2016/03/07/shkolla-e-kurbinit-eshte-shkolla-e-pare-shqipe/> ; Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 11.

²⁸¹ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 247, 249. (Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT., 403/31, 5 s. 1313); Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV., 232/166 27 Ra. 1320).

yaşına girmeyen küçük çocuklara hizmet verildiği kreşin yanı sıra kız ve erkek öğrencilerine tahsis edilen sınıflar da mevcuttu. Masrafların Avusturya tarafından ödendiği bu okulda 60 kreş öğrencisi, 59 erkek ve 60 kız öğrenci olmak üzere toplam 119 öğrenciye hizmet verilmekteydi.

2- 1866 yılında açılan Janjeva Katolik Okulu, Sırp Krallığı döneminde, yani 12. yüzyılda maden ocaklarını işletmek üzere Dubrovnik'ten Sasonların Janjeva'ya getirilmesiyle bir Katolik şehri haline gelen Janjeva'da açılan bir okuldu. Avusturya ve Macaristan devletlerinin desteklediği bu okul kilisenin arsası üzerine inşa edilmişti. Okuldaki eğitim Sırpça ve Hırvatça üzerine verilmekteydi. Her iki okul Katolik inancının, örf ve adetlerin genç nesillere aktarılması ve muhafaza edilmesi açısından önemli katkılarda bulunmuştur.²⁸²

1894 yılına ait bir arşiv belgesinden Sırp Ortodoks Mektebi'nin faaliyetlerinden haberdar olurken 1900 yılına ait başka bir belgeden Prizren ve Üsküp Ortodoks mekteplerine tayin olunacak muallim ve muallimelerin şahadetnamelerini tasdik için mahalli hükümetinden aldıkları mazbatayla birlikte Vilayet Maarif Müdürlüğü'ne göndermelerinin yeterli olacağı ve bu hususta metropolitlerin müracaatlarında da kolaylık gösterileceği yönündeki talimat belirtilmiştir. Prizren'e bağlı Nahofça nahiyesinde faal olan 3 mahalle mektebinde 50 Müslüman, 15 de gayrimüslim öğrencinin kayıtlı olduğunu öğrenmekteyiz. 1901 yılına ait bir belgede Prizren bölgesinde ruhsatsız bir şekilde faaliyetlerini sürdüren Bulgar okulların tespit edilmesi talep edilmiştir. 1906 yılında yine Prizren'de Rum cemaatine ait bir okulun bulunduğu, fakat kullanılmayacak durumda olmasından dolayı yıkılıp yerine yenisinin inşa edilmesi ve faaliyetlerine ruhsat verilmesi için Sadaret'ten yazı gönderilmiştir.²⁸³

3.3. Üsküp

Manastır Vilayeti'nin merkezi konumunda olan Üsküp'te 1896 yılına ait arşiv kayıtlarına göre Katolikler de dahil olmak üzere tüm gayrimüslim nüfusa hizmet veren eğitim kurumları şunlardı:²⁸⁴

²⁸² Bkz. Paqarizi, *Kosova'da Katolik Kilisesi*, 94-96.

²⁸³ Necati Demir, "Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine Göre 1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim", *Türk Dünyası Dergisi* 2/3 (Ankara: 2010), 17-27.

²⁸⁴ Demir, "1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim", 12-13.

No.	Okul adı	Eğitim şekli	Öğrenci sayısı	Sınıf sayısı	Eğitim dili
1.	Rum Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	65 erkek öğrenci	Bulgarca ve Fransızca	Rumca ve Fransızca
2.	Bulgar Erkek Okulu	Gece eğitimi	319 erkek öğrenci	4 sınıf rüştiye	Bulgarca, Türkçe ve Fransızca
3.	Bulgar Kız Okulu	Gece Eğitimi	150 kız öğrenci	3 sınıf rüştiye	Bulgarca ve Fransızca
4.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	319 erkek öğrenci	Rüştiye - iptidai	Bulgarca ve Fransızca
5.	Rum Kız Okulu	Gündüz eğitimi	120 kız öğrenci	6 sınıf rüştiye ve iptidai	Rumca
6.	Sırp Kız ve Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	30 erkek ve 16 kız öğrenci	2 sınıf iptidai	Slavca ve Sırpça
7.	Musevi Erkek Okulu	Gece eğitimi	154 erkek öğrenci	5 sınıf iki şube	İspanyolca, Fransızca ve Osmanlıca
8.	Bulgar Kız Okulu	Gece eğitimi	30 erkek ve 132 kız öğrenci	3 sınıf iptidai	Bulgarca
9.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	48 erkek öğrenci	3 sınıf iptidai	Bulgarca
10.	Bulgar Kız – Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	60 kız öğrenci	1 sınıf iptidai	Bulgarca
11.	Bulgar Kız- Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	72 erkek öğrenci	4 sınıf iptidai	Bulgarca
12.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	31 erkek öğrenci	2 sınıf iptidai	Bulgarca
13.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	40 erkek öğrenci	3 sınıf iptidai	Bulgarca
14.	Bulgar Kız Okulu	Gündüz eğitimi	60 kız öğrenci	1 sınıf iptidai	Bulgarca
15.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	73 erkek öğrenci	3 sınıf iptidai	Bulgarca

16.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	31 erkek öğrenci	1 sınıf iptidai	Bulgarca
17.	Katolik Okulu	Gündüz eğitimi	18 erkek ve 10 kız öğrenci	1 sınıf iptidai	Bulgarca
18.	Bulgar Kız Okulu	Gündüz eğitimi	35 erkek öğrenci	-	-
19.	Bulgar Erkek Okulu	Gündüz eğitimi	54 erkek öğrenci	-	-

Yani kayıtlarda toplam 3 gece okulu, 16 gündüz okulu, 1.319 erkek öğrenci ve 548 kız öğrenci zikredilmektedir. Üsküp gibi etnik yapısı açısından çok renkli bir sancakta bu kadar fazla okulun faaliyet gösteriyor olması Osmanlı Devleti'nin Müslümanların eğitimine önem verdiği kadar gayrimüslimlerin de eğitimine önem verdiğini ortaya koymaktadır.²⁸⁵

Yine Üsküp Sancağı'na bağlı İştîp kazasında 1904 yılında biri merkezde, diğeri bir köyünde bulunan iki Bulgar okulunun faal olduğu, Kumanova kazasında Bulgar Erkek Okulu'nda 304, Bulgar Kız Okulu'nda 79, Rum Erkek Okulu'nda 120, Rum Kız Okulu'nda ise 60 öğrencinin eğitim aldığı, 1894 yılında aynı bölgede Sırp mektebinin açılışına izin verildiğinden haberdar olmaktadır. Aynı yılda Tabanofça Köyü'nde Rum Okulu'nun açıldığı, bir yıl sonra Tikveriç-i Cedid Köyü'nde bir Bulgar okulunun inşa edildiği, Palanka kazasında ruhsatsız birçok okulun açıldığı, bu okullarda görev yapan Bulgar muallimlerinin bölücülük faaliyetleri yürüttüğü, bu sebeple ara sıra sert tartışmaların yaşandığı kaydedilmektedir. Aynı şekilde Koçana kazasına bağlı Niviçani karyesindeki Bulgar mektebinde bölücülük yapıldığı için kapatıldığı ve yeniden açılması için Bulgar Eksarhlığı tarafından başvuruda bulunulduğu, Kratova kazasında 1892'de Bulgar okulunda 150 erkek ve 35 kız öğrencinin eğitim gördüğü, ancak aynı bölgedeki Bulgar okullarında muallimlerin yasadışı işlerle uğraştıkları, bölücülük propaganda yapmaları ve zararlı kitaplar okutmalarından dolayı bu okulların ara sıra kapatıldığını yine Osmanlı arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz.²⁸⁶ Üsküp örneği kapsamında verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere

²⁸⁵ Ancak bu kadar yoğun inanç farklılıkları varken bir yandan da Avusturyalı diplomat Johann Georg von Hahn 1895 yılına ait bir raporunda Üsküp'teki gizli Hıristiyanların sayısını 3 bin olarak göstermiştir. Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 167.

²⁸⁶ Ancak yine Osmanlı arşivlerinden Yunan devleti tarafından Yanya, Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerindeki Rum mekteplerine dağıtılmak üzere Rum metropolitlere gizlice para yardımı yapıldığı, bu vilayetlerde bulunan Rum mekteplerinde görev yapan muallimlerin şahadetnamelerinin ve ders programlarının nasıl ve ne şekilde kontrol edileceğinin ve Yunan tebaasından muallim istihdam edilip edilemeyeceğinin bildirilmesi gerektiği (Osmanlı Arşivi (BOA), *Mektubi Kalemi* (MF.MKT.533.1); Yanya, Selanik, Kosova

eğitim çoğunlukla gündüz olmak üzere gece de verilmiş, erkek ve kız okulları ayrı ayrı faaliyet gösterdiği gibi bir arada da faaliyet gösterdiği durumlar örnekler olmuştur. Okulda kullanılan dil ise çoğunlukla Bulgarca olmuştur.

3.4. Priştine

Kosova Vilayeti'nin merkezi konumunda olan Priştine'de 1896 yılında 148 Hıristiyan erkek öğrencinin okuduğu bir iptidai mektep, 60 Hıristiyan kız çocuğunun eğitim aldığı sıbyan mektebi ve 70 Musevi ğrencinin okuduğu Musevi iptidai mektebinin faaliyet gösterdiğini arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Ancak Priştine'deki gayrimüslim okullarında da bölücülük konusu gündemde olduğu için 1905 yılında Priştine kazası olan Janova karyesi ve bölgede faal olan diğer Katolik mekteplerinin ruhsata bağlanması için sadareten yazı gönderildiğini öğrenmekteyiz. Yine Priştine'ye bağlı Akova kasabasında 1895 tarihli bir belgeden burada bir Hıristiyan mektebinin açıldığını, Sadaret'ten giden yazıda ise eğitimin başlamasına hiçbir şekilde engel olunmaması gerektiği belirtilmektedir. Yenivaroş kazasında da 1899 tarihli bir belgeye göre Hıristiyan ocukların eğitim aldığı bir okuldan haberdar olmaktadır. Sadaret'ten giden yazıda öğrencilerin daha rahat eğitim alabilmesi için mevcut binaya bir kat daha eklenmesi talep edilmektedir. Diğer yandan Kalkandelen'de 1903 yılına ait bir belgeden bir Bulgar mektebinin faal olduğunu öğrenmekteyiz. Aynı bölgede 1909 yılında Ulahça eğitim yapan bir Ulah mektebine ruhsat verildiğini öğrenmekteyiz. Taşlıca şehrinde faaliyet gösteren Hıristiyan iptidai mekteplerinde 1896 yılına ait bir belgeye göre 226'sı erkek ve 93' kız olmak üzere 319 öğrencinin eğitim aldığını arşiv belgelerden müşahede etmekteyiz.²⁸⁷

Yani 1877'den başlayıp bağımsızlık yılı olan 1912'ye kadar devam eden süreç içerisinde, Arnavut topraklarının taksim edildiği 4 ana vilayetten biri olan Kosova Vilayeti'nde, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı tüm siyasî, diplomatik ve maddi sorunlarına rağmen gayrimüslim çocuklara yönelik eğitim alanında büyük yatırımlar yapılmış, bölgelerin nüfusuna ve etnik yapısına göre tüm Müslüman ve gayrimüslimlerin ihtiyaç

Maarif müdürlüklerine gönderilen telgrafta postahanelere gelen çeşitli dillerdeki ve genellikle Sırpça, Rumca, İngilizce kitap, risale ve gazetelerin şimdiye kadar ne şekilde ve kim tarafından tetkik ve muayene edilip muzır olanlara nasıl muamele yapıldığının bildirilmesinin istendiği, (Osmanlı Arşivi (BOA), *Mektubi Kalemî* (MF.MKT 597.3); Bulgar mektepleri müfettişliğine Anastas adlı Rum'un tayininin uygun bulunmadığı ve onun yerine Bulgarca bilen Müslüman birinin seçilmesi gerektiğinin bildirildiğini farklı Osmanlı arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Zikredilen sancak kapsamında söz konusu süreç içerisinde faaliyet gösteren tüm eğitim kurumları ve her bir sancağın, kazanın ya da nahiyenin Maarif Meclisi'ne dair ayrıntılı bilgiler için bkz. Demir, "1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve ğretim", 12-16.

²⁸⁷ Demir, "1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve ğretim", 17-27.

duyduğu mektep ve okulların açılması teşvik edilmiş, hatta bu süreçte yüzlerce okulun açılmasıyla birlikte ruhsatsız olanların ruhsata bağlanması, eğitim için uygun şartlara sahip olmayan binaların ise baştan inşa edilmesi için gerekli teftişler yapılmış ve talimatlar verilmiştir. Başka bir deyişle dört ana vilayet arasında Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinde farklı etnik yapısı mevcut olduğundan Müslüman ve gayrimüslim öğrenciler arasında ayırım yapmamak ve herkesin mensup olduğu inanca ve konuştuğu dile uygun şekilde sistematik ve kaliteli bir eğitim almasını sağlanmıştır.

Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var ki Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor durumdan dolayı yakın bir zamanda çöküşe geçeceğini öngörmüş olmalı ki Kosova Vilayeti gibi etraf devletlerin gıpta ile baktığı topraklar ve milletin asimile olmasını, yani Sırplaşmasını, Bulgarlaşmasını, Rumlaşmasını ya da Slavlaşmasını önlemek için bölgenin eğitimine ciddi anlamda önem vermiştir. Kosova vilayetinde eğitim alanında yapılan çalışmalar bizzat dönemin sultanları tarafından takip edilmiş, bu konuyla ilgili gerekli tüm düzenlemeler ve talimatlar verilmiş, bu durumda eğitim hizmetlerin daha kaliteli, çağdaş ve verimli olması da sağlanmıştır. Aynı yıllarda, yani 1800'lerin sonu ve 1900'lerin başlarında ve devamında Kosova'da Bulgar, Rum, Sırp, Fransız ve İngiliz misyonerleri ve öğretmenleri kendi misyonları doğrultusunda zararlı faaliyetlerde bulunmuş, bu faaliyetlerin Müslüman Kosovalıları etkilememesi için aşırı bir gayret gösterilmiştir. Bir yandan bu misyoner faaliyetlerinin farkında olan Osmanlı Devleti, yukarıda da görüldüğü üzere yaklaşık bir asırlık süreç içerisinde onlarca gayrimüslim okulu açmış, fakat okullarda tefrika faaliyetleri yürüten muallimlerle hep mücadele içinde olmuştur.

4. GAYRİMÜSLİM ÇOCUKLARA HİZMET VEREN EĞİTİM KURUMLARINDA EĞİTİM DİLİ MESELESİ

Çalışmamızın giriş bölümünde Arnavut toplumunun hangi kesimlerden oluştuğu, bu kesimlerin de hangi lehçeleri kullandığı, bunların yanı sıra Katolik ve Ortodoks kiliselerinde hangi dillerin kullanıldığı da belirtilmişti. Bu kapsamda Arnavutçanın Tosk ve Geg olmak üzere iki ana lehçeye ayrıldığı, kadim bir millet olan Arnavut milleti tarafından da bu lehçelerin kullanıldığı, fakat bu dilin yazıya dökülmediği, yazıya dökülmesiyle alakalı olarak 1600'lerden ziyade yapılan bazı nadir çalışmaların da Arnavutça harfleriyle değil,

Latin harfleriyle yapıldığı, daha sonra ise benzer çalışmaların Osmanlıca harfleriyle yapıldığı ifade edilmişti.²⁸⁸

Arnavut Katolik ve Ortodoks kiliselerinin tarihçelerinde hangi dönemde hangi dilin kullanıldığı ve kullanılan bu dili desteklemek ya da geliştirmek için neler yapıldığı önemlidir. Bu sebeple kiliselerle ilgili günümüze ulaşan arşiv ve ikincil kaynaklarının yanı sıra konunun daha net bir şekilde ortaya konulması amacıyla aşağıda genel bir bilgi tablosu çizilecektir. Bu kapsamda öncelikle Arnavutçanın neden çok geç bir dönemde, tam olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru tüm Arnavut halkı tarafından kabul görecektir şekilde yazıya döküldüğü ve standart bir dil halini aldığına ilişkin iddiaları değerlendirmek yerinde olacaktır. Arnavut tarihçilerin, araştırmacıların, özellikle de dilbilimcilerin çoğu Osmanlı'nın Arnavutluk'ta hâkimiyetini sürdürdüğü yaklaşık beş asırlık süreç içerisinde Arnavut dilinin gelişmesine engel olduğu, okullarda dahi Arnavutçayı eğitim dili olarak kabul etmediğini ileri sürmektedir.²⁸⁹

Oysa ki Osmanlı Devleti, devlet yapısı gereği hiçbir ülkede yerel dillerin gelişmesine engel olmamış, tam tersi yerel halkın daha sağlam bir şekilde kimliğini muhafaza etmesi için dilin önemli bir unsur olduğu fikrini savunmuştur. Bu fikirde olduğu için özellikle 18 ve 19. yüzyıllarda dış güçlerin yerel halkı kandırmaya ve kendi dillerinden vazgeçirmeye yönelik çalışmalarını yakından takip etmiştir. Bir yandan Arnavutluk'ta Katolik Kilisesi'nde Latincenin, Ortodoks Kilisesi'nde Rumcanın kullanılmasına izin vermiş, diğer yandan İslâm'ı kabul eden yerli halkın giderek artması sonucu eğitim

²⁸⁸ Bu kapsamda Prizrenli Suzi Çelebi (1455/65-1525), Priştineli Mesihî (1470-1512), Dukaginli Yahya Bey veya Taşlıcalı Yahya Bey (1498 – 1582), Koçi Bey (ö. 1650), Muçizade, İbrahim Nezîm veya Nezîm Frakulla (1680–1760) gibi isimler bu alanda eser veya şiir yazar ilk kişiler olarak bilinmektedir. Her birinin çalışmaları için bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 98-100.

²⁸⁹ Arnavutluk Tarih Enstitüsü tarafından yayınlanan ve Arnavutluk tarihi açısından temel eser niteliğinde olan “Arnavutluk Tarihi” adlı eserde konuyla ilgili şu ifadeler yer verilmiştir: “Osmanlı hükümeti nüfusun etnik dağılımında inanç mensubiyetlerini esas aldığından Müslüman, Ortodoks ve Katolik olmak üzere üç farklı dine ayrılmış Arnavut ulusunu tanımadı. Bu sebeple Türkiye için Müslüman Türk, Ortodoks Yunan ve Katolik de Latindi. Bu esasa bağlı olarak Devlet-i Aliye Arnavutluk'ta Arnavutça okulların açılmasına izin vermedi, sadece Türk, Yunan, İtalyan veya Avusturyalı okulların açılmasına izin verdi. Türkiye tek tek bazı Arnavutça okulların açılmasına o anın menfaatleri gerektirdiği için izin verdi ve açılan bu okulları kapatmak için fırsat kolladı. Bu sebeple millî eğitim ve kültürün yayılması Rönesans döneminin en temel sorunlarından biri oldu.” Bkz. Korkuti vd., *Arnavutluk Tarihi*, 107-108. Avrupalı araştırmacılarından da bir örnek verilecek olursa İtalyan Albanolog Fulvio Cordignano'ya göre İslâm, elinden gelseydi Arnavut dilini ve ırkını yok edecekti. Cordignano şöyle yazmıştı: “L'islamismo se avesse potuto avrebbe distrutto e lingua e razza albanese. Il cristianesimo greco-bizantino ha tenuto costantemente il popolo albanese lunghi della sua cultura impedendo lo sviluppo della scuola e della lingua nazionale (İslamcılık, yapabilseydi, Arnavut dilini ve ırkını yok ederdi. Yunan-Bizans Hıristiyanlığı, okulun ve ulusal dilin gelişmesini engelleyerek Arnavut halkını sürekli olarak kendi kültüründen uzak tutmuştur).” Bkz. Shan Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 115; Marku, *Kurbın Kiliseleri*, 70.

ihtiyaçlarını karşılamak üzere iptidai, rüştiye, idadî ve medrese gibi farklı düzeylerdeki mektepleri inşa ederek halkın eğitime verdiği önemi göstermiştir.

Yani 19. yüzyılda Arnavutluk'ta Müslümanlar için Osmanlıca, Rumlar için Rumca, Katolikler için Latince ve Bulgar, Sırp ile Ulahlar için de kendi dillerinden eğitim veren okullar faaliyet göstermekteydi. Genel olarak çoklu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde nüfus Müslümanlar ve azınlıklar olarak ikiye ayrılmış ve azınlıklar, yani gayrimüslimler kendi dillerinde eğitim alabiliyorken Müslümanlar Osmanlıca ve Arapça dillerinde eğitim almıştır. Ancak bu durum Arnavutlarda geçerli değildi, zira Ortodoks Arnavutlar Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi tarafından himaye edilirken Katolik Arnavutlar da Avusturya ve İtalya tarafından himaye edilirdi. Ancak Katolik Arnavutların ulusçuluğu ilk dönemlerde kapsayıcı değildi. Katolik Arnavutların Katolik devletlerden destek sağlamaya çalışmaları noktasında aracılık rolü oynadıkları söylenebilir. Arnavut ulusçusu ve laik bir elitin ortaya çıkmasında İtalya ve Avusturya-Macaristan devletlerinin büyük rol oynadığı şüphesizdir.²⁹⁰

Bu durumdan rahatsız olan Arnavut aydınlar ise verilen eğitimin Arnavut dili üzerine verilmesi için yoğun çaba gösterdi. İşkodra üzerinden örnek verecek olursak Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin yayınladığı salnameye göre 1893-1894 yılında İşkodra Vilayeti'nde 101 İslâm Mektebi vardı. Bunların 72'si İşkodra Sancağı'nda bulunuyordu. Bu yıllarda İşkodra Vilayeti'nin genelinde bulunan mekteplerde eğitim gören öğrenci sayısı 3.319 idi. 1905-1906 yılına gelindiğinde ise bu vilayette faal olan ve Yeni Usul üzerine eğitim veren iptidai mekteplerinin sayısı 56'sı erkeklere ve 9'u kızlara mahsus olmak üzere 74'tü. Eğitim dili ise Osmanlıca ve Arapça'ydı. 1839 tarihli Tazminat Fermanı'yla birlikte Hıristiyan milletlerine kendi ana dillerinde eğitim alma hakkı tanınca ve daha sonra Yunan devleti de kurulunca İstanbul Patrikhanesi bu yeni devletle işbirliği halinde ve *Megali İdea (Büyük Mefkûre)*, yani Arnavutları Yunanlaştırma projesi kapsamında Güney bölgesinde yaşayan Ortodoks Arnavutları Yunanlaştırmaya başlamıştı. Bu kapsamda Yunanistan'ın hedefi Arnavutluk'taki Ortodoks kiliseleri ve okulları aracılığıyla buradaki Ortodokslara Grek-Helen kültürünü benimsetmek ve onları Yunanlı olarak saymaktı. Bu çerçevede Rum Patrikhanesi Güney Arnavutluk'ta hızlı bir şekilde Rum okulları açmaya ve Helenizm propagandası yapmaya başlamıştı. Bu okullarda Ortodoksluk öğretmek yerine, Yunan dili

²⁹⁰ Murat Bürkan Serbest, "20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi", *Journal of Academic Value Studies*, 9 (1), 42.

ve kültürü öğretilmekteydi. Arnavutlar, Yunan politikasının en fazla Helenleştirmeye çalıştığı milletlerden biridir.²⁹¹

Rum okulların açılmasının hızlanması 1850'den sonra gerçekleşmiştir. Bu kapsamda güneyde açılan ve eğitim dili Rumca olan Avrupalı tarzdeki okullar sayesinde bölgede Rum Patrikhanesi Osmanlı Devleti'nden daha etkin bir konuma gelmişti. Bu süreçte Himara, Dhërmi, Vuno ve Palasa'da açılan Hıristiyan okullarda ise Arbëresh örneğinde olduğu gibi idarî olarak Batı'ya bağılyken Doğu ritüelleri uygulanmıştır. Ayrıca bu okullar sadece Batı ülkelerin desteğiyle değil, Arnavut papazların kendi inisiyatifleriyle de açılmıştır.²⁹²

Örneğin 1878 yılına gelindiğinde Ergiri Kasri ve Avlonya'da Osmanlı Devleti'ne bağılı okul sayısı 80 iken Rum okulu sayısı 163'e ulaşmıştı. Bunların hiçbirinde Arnavutça eğitimi bulunmazken sadece İşkodra'da faaliyet gösteren iki Katolik okulunda İtalyancadan sonra Arnavutça ikinci yabancı dil olarak müfredatta yer almıştır.²⁹³

Ancak yapılan bu çalışmalar ulusal bilincin gelişmesini engellemekten ziyade güçlenmesine katkıda bulunmuştur.²⁹⁴ Zira asimilasyon ve özellikle *Megali İdea* fikrine karşı ilk tepkiler Rum okullarında eğitim alan ve gelişen Arnavut gençlerden gelmişti. Bu fikrin öne sürülmesiyle birlikte Ortodoks Arnavutlarının ana hedefi İstanbul Patrikhanesi'nden ayrılıp kendi ulusal kiliselerini kurmak, kilisede ve okullarda kendi ana dilleriyle ayin ve eğitim düzenlemek olmuştur. Arnavut rönesans veya ulusal hareketinin öncü isimlerinden biri olan Naum Panajot Veqilharxhi (1797-1854) de Rum okullarında yetişen bir aydıındı.²⁹⁵ Veqilharxhi bir yandan Arnavutların geleceği için Arnavutça eğitim veren okulların açılmasını zaruri görürken diğer yandan Arnavutların önce eğitim yoluyla

²⁹¹ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 35, 74.

²⁹² Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 90.

²⁹³ Castellanos, *Balkan Tarihi*, 380.

²⁹⁴ Toskëri veya Toskalık olarak adlandırılan Güney Arnavutluk'ta bağımsızlıktan üç yıl kadar önce yerli halk kendini mensup olduğu inançla tanıtırken 1912 yılında her çoban hangi dine inandığı sorulduğunda "*Ben Arnavutum*" diyerek cevaplamıştır. Muhamet Shatri, *Kryengritja e përgjithshme shqiptare kundërosmane e vitit 1912 (1912'de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması)*, (Priştine: Shtëpia Botuese Libri Shkollor, 2016), 33; İliir Rruga, "Theofan Stilian Noli'nin Arnavut Ortodoks Kilisesi'ne Katkıları", *Balkanlar ve İslâm – Balkanlar'da İslâm Dini ve Kültürel Hayat*, II. Cilt (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırmalar Vakfı, 2020), 56.

²⁹⁵ Veqilharxhi Romanya'da Arnavut Kültür Derneği'ni kurmuş, 1825 yılında da kendi hazırladığı Arnavutça alfabeyi kullanmaya başlamıştı. Veqilharxhi bu süreçte ulusal eğitim sistemini oluşturmak için çaba göstermişti. Veqilharxhi, Arnavut ulus-devletin kurulması fikrini ilk öne süren kişi olarak bilinmektedir. Veqilharxhi hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Korkuti (vd.), *Arnavutluk Tarihi*, 134-138.

bilinçlendirilmesi, ardından da silahlı mücadeleye dayalı ulusal kurtuluş hareketin başlatılması gerektiğini savunmuştu.²⁹⁶

Veqilharxhi'nin 1844 yılında *Fare i ri Ëvetar Shqip për dielm nismëtarë (Yeni Başlayan Gençler İçin Arnavutça Alfabeti)* ismiyle yayınladığı alfabe çalışması daha sonra yayınlanacak ve *İstanbul Alfabeti* olarak kayıtlara geçecek 1879 yılına ait alfabeyle zemin hazırlamıştır. Aynı alfabe bazı düzeltmelerle birlikte 1845 yılında da yayınlanmıştır.²⁹⁷ Ancak ikinci alfabe çalışmasının önsözünde yer verdiği ulusal direniş fikirlerinden dolayı ulusal hareketin fikir babası olarak kabul edilmiştir.²⁹⁸ Veqilharxhi'nin aynı zamanda İncil'i Arnavutça'ya çevirdiği de kaynaklarda aktarılmıştır.²⁹⁹

Aynı şekilde Kostandin Kristoforidhi³⁰⁰ de Yunan kökenli basit bir Arnavut alfabeti oluşturmaya çalıştığı ve bu alfabeti dinî metinlere uyarladığı için Patrikhane ve Şeyhülİslâmın tepkisini çekmişti. İtalya'da yaşayan, çoğunlukla Ortodoksluğu ve Arnavut dilini korumayı başaran, “Arberesh” (Arbëresh) olarak bilinen Arnavutlar³⁰¹ arasından Jeronim de Rada (1814-1903)³⁰² ve Demetrio Camara da İtalyan Mason Locası (Risorgimento) etkisi altında Arnavut ulusal hareketine destek vermişler. Arbëreshler arasında Arnavutça ayinlerinin düzenlenmesi daha 14. yüzyıldan itibaren başlamıştı. 17. yüzyılın başlarında Himara'da Arnavut dilinin Arbëresh misyonerleri tarafından yazılmış olması Ortodoks kiliselerde bu dilinin yaygın olduğunu göstermektedir. Ancak ayinlerin ana dili Yunanca olduğundan bir Arnavutça kilise geleneğinden söz etmek mümkün değildir. Bu gelenekten ancak Voskopoja ve Elbasan gibi Arnavut dilinin yayıldığı 17. yüzyılda söz etmek mümkündür. Burada yürütülen faaliyetler kapsamında Dhaskal Todri (diğer isimi) Theodor Haxhifilipi'nin birçok dinî eseri Arnavutçaya tercüme ettiği, hatta Eski Ahit ve

²⁹⁶ Maden, “Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler”, 149.

²⁹⁷ Emil Lafe, “Ëvetarët e Naum Veqilharxhit – Shkëndija të zgjimit kombëtar (Naum Veqilharxhi'nin Alfabetleri – Ulusal Uyanışın Kıvılcıkları)”, *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2005/2, 46; Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 118-119.

²⁹⁸ Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 187.

²⁹⁹ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 5.

³⁰⁰ Kristoforidhi, Jani Vreto, Koto Hoxhi ve Avlonyalı İsmail Kemal Bey gibi İstanbul'da yaşayan Arnavut şahsiyetler arasında yer almaktaydı. Kristoforidhi hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 158-159; Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 248-255.

³⁰¹ Arbëresh olarak adlandırılan topluluğun büyük kısmı İskender Bey'in vefatından yaklaşık on yıl sonra İtalya'nın güneyine yerleşen başta İşkodralı olmak üzere kuzey Arnavutluk sakinleridir. Bu topluluk Doğu Kilisesi'nin ritüellerini yerine getirirken Papalık Makamı'nı da tanımıştır. Bkz. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 9.

³⁰² Jeronim de Rada hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 165-167.

Yeni Ahit'i da tercüme ettiği, fakat bu tercümelere 1832 yılında yandığı kaynaklarda aktarılmıştır.³⁰³

Bir yandan da Calabria bölgesinde Arnavut dili ile eğitim veren *Saint Adrien Koleji* faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu süreçte 1873 yılında Koto Hoxhi adlı bir Ortodoks Arnavut öğretmen Ergiri civarında bulunan bir Rum Ortodoks öğretmen okulunda gizlice Arnavutça dersi vermiş, hatta Yanya Valisi'ne başvurup Arnavutça bir okul açılmasını talep etmiş, ama olumlu cevap almamıştır. Bu çabaları sonucu da Ergiri Piskoposu tarafından aforoz edilmiştir. Hoxhi'nin öğrencilerinden Petro Nini Luarasi aynı çabaları 1880'li yıllarda Korça'da gerçekleştirmeye çalışmış, açtığı okullar ise Patrikhane'nin girişimleri sonucu Osmanlı yönetimi tarafından kapatılmıştır. Ayrıca Kosturi Metropoliti tarafından kiliseden aforoz edilmiştir.³⁰⁴

Buna rağmen hedeflerinden vazgeçmeyen Luarasi, 1890'lı yıllarda Bükreş'teki *Drita (Işık)*³⁰⁵ Arnavut Kültür Derneği'nin³⁰⁶ desteğiyle Korça'nın köylerinde Arnavutça okullar açmış, ancak bu okullar 1894 yılında Patrikhane'nin talebi sonucu Osmanlı yönetimi tarafından kapatılmış ve Luarasi tutuklanmıştır.³⁰⁷

Romanya'da faaliyet gösteren "Shpresa" (Umut) Kulübü ise Arnavutluk'ta Rum metropolitlerinin Arnavutça eğitime izin vermemelerini ve Arnavut dilini aşağıladıkları ve lanetledikleri için Ortodoks Patrikhanesi'ne şikâyetlerini iletmıştır. 1907 yılında da Lahey'de düzenlenen Uluslararası bir Barış Konferansı'na Arnavutların ortaklaşa gönderdikleri "Üç dine mensup Arnavutlar" başlıklı muhtıradan Arnavutların din ve mezhep farklılığı açısından herhangi bir sorun yaşamadıkları, Yunanların Arnavut milletinin varlığını inkâr ettikleri, Arnavut topraklarını sanki kendilerine aitmiş gibi gördükleri ve Arnavutluk'ta yerel halkın ulusal bilince sahip olduğu belirtilmiş, "*Çocuklarımızı*

³⁰³ Ardit Bido, *Kisha Ortodokse Shqiptare – Një histori politike (1878-1937) (Arnavut Ortodoks Kilisesi – Bir Siyasî Tarihçe (1878-1937))* (Tiran: UET Press, 2016), 4-5.

³⁰⁴ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 11.

³⁰⁵ Aynı isimle Şemseddin Sami ve ağabeyi Naim Frashëri Ağustos 1884'te İstanbul'da ilk Arnavutça dergiyi yayınlamış, aynı dergi üçüncü sayıdan sonra adını "Dituria" (İlim) olarak değiştirmiştir. İstanbul Arnavut Harfleri Derneği'nin katkılarıyla yayınlanan bu dergide Şemseddin Sami ve Naim'in yazıları, şiirleri ve manzum çalışmaları yayınlanmış, bu yazılardan esinlenen Romanya Arnavutları aynı yıl içerisinde bir meclis kurmuş ve "Drita" adında bir kültür ve vatansever derneği kurmaya karar vermişti. Bkz. Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 210.

³⁰⁶ "Drita" Arnavut Kültür Derneği başta olmak üzere Romanya, diğer Batılı ülkelerinde ve Amerika'da çıkan ilk Arnavutça yayınlar ve yapılan çalışmalarla ilgili bkz. Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 266.

³⁰⁷ Luarasi hakkında detaylı bilgiler için bkz. *Gazeta Vatra*, "Petro Nini Luarasi, martiri i gjuhës shqipe (Petro Nini Luarasi, Arnavut Dilinin Şehidi)" 18.12.2022. <https://gazetavatra.com/petro-nini-luarasi-martiri-i-gjuhës-shqipe/>

okutacağımız Arnavutça okullar istiyoruz. Şimdiye kadar yasaklanmış ve baskı altında tutulan dilimizi öğrettiğimiz ulusal okullar istiyoruz” diyerek Arnavutça eğitim konusundaki taleplerine öncelik verilmiştir.

Arnavut dili hakkında yazılan muhtıradaki şu ifadelere yer verilmektedir:

“... Mezkûr Patrikhane bu hususta tahttan indirilmiş hakanla (padişah) müzakere etmiştir. Bu Arnavut mekteplerine devam eden çocukların ekserisi Ortodoks idi. Rum Patrikhanesi veyahud Rum kilise yöneticileri üç nesildir. Yunanperest gibi çalıştıkları cihetle, Arnavut mekteplerine devam edenlerin kendilerini ‘Rum’ diye tanıtacak yerde ‘Şkiptar’ yani Arnavut olmak üzere göstermeleri ve bunların özellikle sırf Rum muallimler veya vasıtalar marifetiyle tahsil görmemeleri Patrikhane’yi pek ziyade rahatsız ediyordu. Bundan dolayı Hıristiyanlar Patrikhane tarafından aforoz ediliyor, tehdit ediliyor, değersiz gösteriliyor ve hapsediliyor. Nihayet 1908 yılında her iki müstakil Arnavut mektebini engellemeye muvafık oldular. Yalnız Korça’da bulunan Arnavut mektebi kaldı. Bu da buradaki muallimlerin cesaret ve metaneti ve Amerikan misyoner cemiyetinin sefaret vasıtasıyla vaki olan desteğin meyvesi idi. Eğer Patrikhane Arnavut Hıristiyan kiliselerinde Arnavut lisaniyla icraatına müsaade etmiş olsaydı, 250.000 Hıristiyan Arnavut’un desteğine mazhar olabilirdi. Fakat Patrikhanenin mesleği kadimi buna müsaide değildi.”³⁰⁸

Tüm bu gelişmelerin yaşandığı bir dönemde 1864’da İstanbul’da Arnavut aydınların katılımıyla *Arnavut Kültür Derneği* kurulmuştu. 1800’lerin sonlarına doğru başlayan ulusal hareket ise Ortodoks, Katolik, Sünni ve Bektaşî olmak üzere dönemin tüm inanç mensupları tarafından desteklenmiş, bu farklı unsurları bir araya getirip birleştiren en önemli unsur ise yerli halkın ana dili olan Arnavut dili olmuştur. Ancak ulusal hareketle birlikte Ortodoks Kilisesi İstanbul Patrikhanesi’nden kopup bağımsız, yani otosefal bir kilise kurma girişiminde bulununca hem Patrikhane’nin, hem de Osmanlı Devleti’nin tepkisine yol açmıştı. Zira Arnavut Ortodoksları ekonomik açıdan yeterince büyümemiş, onları destekleyecek ve finanse edecek şekilde bir orta sınıf da oluşmamıştı. Bu sebeple ulusal bir okul sistemi ve ulusal kiliselerini kurmakta başarılı olamamışlar.³⁰⁹

³⁰⁸ Bilgin Çelik, “Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane’den Ayrılma Çabaları”, *OTAM Dergisi* (Ankara: 16/2004), 134-140.

³⁰⁹ Çelik, “Ortodoks Arnavutların Patrikhane’den Ayrılma Çabaları”, 131-134.

Diğer yandan Arnavut Katolikleri de Papalığa bağlı oldukları için Latin harflerini kullanmaktaydı. 19. yüzyılın yarısında yabancılara Arnavutluk'ta özel okul açma hakkı tanınınca daha fazla ders kitapları ve dinî yayın ihtiyacı da hasıl olmuş ve Arnavut dilini geliştirme çalışmalarının ilk aşamalarında bu ana dil kendi harfleriyle değil, Latin, Arap ya da Yunan harfleriyle kaleme alınmıştır. Bir yandan da 1734 yılından başlayıp bağımsızlığa kadar devam eden süreç içinde Arnavutça alfabesi hazırlama denemeleri yapılmış, sadece 1700'lerin sonu ve 1800'lerin başında 40 kadar ayrı Arnavutça alfabe hazırlanmıştı. 1879 yılında İstanbul'da kurulan Arnavut Cemiyet-i İlmiyye'nin (İlmiyye-i Arnavudiyye) hedefi de tüm Arnavutların anlayacağı standart bir dil oluşturmaktı. Başka bir deyişle Arnavut ağızlarını ve lehçelerini birleştirmek, Arnavutçayı standartlaştırmak, geliştirmek ve yaygınlaştırmaktı. Bu Cemiyetin çalışmaları sonucu aynı yılda Şemsettin Sami'nin önderliğinde bugün konuşulan resmî Arnavutçanın esas aldığı 36 harfli *İstanbul Alfabesi*³¹⁰ isimli Arnavutça alfabesi ve *Arnavutça Grameri*³¹¹ isimli eser hazırlanmıştır.³¹² *İstanbul Alfabesi* adlı alfabe 20 bin adet olarak İstanbul'da basılmış, aynı yıl içerisinde Arnavutların yaşadığı bölgelere gönderilmişti. Ancak bu çalışma Arnavut topraklarında farklı alfabelerin kullanımına engel olamadı.³¹³

Bu alfabenin hazırlanması, iki farklı lehçe ve üç ayrı dine mensup Arnavut halkının Arnavut ulusunu kurma girişiminde ilk aşama olarak kabul edilmiştir.³¹⁴ Fakat Prizren Birliği'nin dağıtılması, Ortodoks Rum Patrikhanesi'nin ve Vatikan'ın bu gelişmelerin karşısında tepki göstermesiyle bu alfabe uygulamaya girmemiştir. Daha sonra Sultan II. Abdülhamid'in girişimiyle kurulan Üsküp Arnavut Kulübü'nün 14-22 Kasım 1908'de Manastır'da düzenlediği ve Müslüman, Ortodoks ile Katoliklerin katıldığı Arnavut Millî Kongresi'nin çalışmaları gerçekleşmiş, Kongre'de ise geçici olarak *İstanbul Alfabesi* ve *İttihat İşkodra Alfabesi* olmak üzere iki alfabenin kullanılmasına karar verilmiştir. Meşrutiyetin birinci yıldönümünde Debre'de dilbilgisi Kongresi düzenlenmesi için çalışmalar başlamış, bu Kongre 23-28 Temmuz 1909 tarihlerinde düzenlenmiştir.³¹⁵

³¹⁰ Arn.: Alfabeti i Stambollit.

³¹¹ Arn.: Gramatika e Gjuhës Shqipe.

³¹² Daha geniş bilgiler için bkz. Florida Kulla, "Hayatını Türk ile Arnavut Dil ve Edebiyatına Adanmış Şahsiyet olarak Şemsettin Sami", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir 2013, 661-674.

³¹³ Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, 87.

³¹⁴ Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 91.

³¹⁵ Kongre'ye toplam 325 delege davetliydi. Bunların çoğu Müslüman ve Hristiyan Arnavutlardı. Aynı zamanda aralarında Türk delegeler, 16 Slav-Makedon delegesi, 15 Yunan, bazı Sırp ve Ulahlar da vardı.

Kongrenin kararlar oturumu öncesinde tüm Arnavut topraklarından delege seçimleri için 325 temsilci ile küçük çaplı toplantılar düzenlenmiş, ardından beş vilayetten³¹⁶ dokuzer temsilci olacak şekilde 45 delege alınacak kararları tartışmış ve bu kararları kararlar oturumunda bildirmiştir. Bu 45 delege arasında, Kongrenin düzenlenmesinde ve milli karaktere sahip olmasında kayda değer katkıda bulunan Abdyl Ypi'nin ifadesiyle “*Debre Kongresi'ne Arnavutluk'un her köşesinden 300'den fazla Geg, Tosk, Müslüman, Hıristiyan, Ortodoks, Katolik, hoca, rahip ve şeyh katılmıştır.*”³¹⁷

Kongrenin oturumları Zeynullah Hatip Efendi'nin sarayında düzenlenmiştir. Debre'de Prizren Birliği'nin düzenlenmesinden önce, anadili öğrenmenin, okuma yazmanın ne kadar önemli olduğunu bilinmesine rağmen az sayıda eğitim müessesesi mevcuttu. Bu sebeple eğitime önem veren ve maddi olarak durumu iyi olan aileler eğitim almak üzere çocuklarını yabancı ülkelere gönderirlerdi. Ancak Prizren Birliği'nden sonra okul sayısı hızla artmış, böylece medrese, yani namıdiğer imam hatip sayısı 7'ye, rüşdiye sayısı ise 1'e çıkmıştır. Şehirde hal böyleyken köylerde eğitim almış ve belli bir kültür düzeyine sahip ağalar ve beyler kendi saraylarında okul açtırır, öğretmenlerin maaşlarını kendi karşılar ve onları saraylarında misafir ederlerdi.³¹⁸

Diğer yandan 1840 yıllarında Dibra'ya bağlı Yukarı Reka bölgesinde bulunan Duf Köyü'nde diğer okullardan farklı olarak bir kilise okulu açılmış, bu okuldaki eğitim dili Arnavutça, eğitimciler de Arnavut olmuştur. Yani Prizren Arnavut Birliği'nin 1878 yılında düzenlenmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin açık onayına dek geçen süreç içinde gayriresmî bir şekilde eğitim müesseseleri açılırken bu okullarda aynı zamanda eğitim dilinin Arnavutça olmasına, eğitim verenlerin de Arnavut olması için çaba gösterilmiştir. Kongre çalışmaları sırasında iki ana görüş ön plana çıkmıştır. Bunlardan ilki Türkçeyi milli dil olarak talep ederken ikincisi Latin harfleriyle Arnavutçayı talep etmişti. Bu iki görüşten

³¹⁶ Manastır, Kosova, Yanya, İşkodra ve Selanik vilayetlerinden söz edilmektedir.

³¹⁷ Arian Kadiu, “Kongresi i Dibrës, Kongresi i vetëm mbarëkombëtar dhe thjesht shqiptar (Kongresi i dytë, 28 korrik 1909) (Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre - II. Kongre, 23-28 Temmuz 1909), *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19 (Tiran: AİTC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2018), 65-66.*

³¹⁸ Buna örnek olarak Dibra'da şehrin içinde ve köylerde ilköğretim düzeyinde açılan şu okullar zikredilebilir: “Bajrambeg” Mahallesi Okulu, “Zogje” Mahallesi Okulu, Krifca, Homesh bölgelerinde bulunan okullar ve “Sheh Mustafâ” Mahallesi Okulu, Dibra idarî yönetim merkezi yakınında bulunan okul, Yeni Cami'nin (veya İshak Cami) içinde bulunan okul, ayrıca Ballanca, Allajbegi (daha sonra Burim), Ostren, Koxhaxhik, Sollokiç, Elefcë ve Zishta köylerinde açılan okullar. Rüşdiyelerin dışında Debre Kongresi'nde alınan kararlar ve kongrenin düzenlenmesinde katkıda bulunanların desteğiyle 1910 yılında Debre Pedagojik Okulu (Shkolla Normale) açılmıştır. Kadiu, “Kongresi i Dibrës, Kongresi i vetëm mbarëkombëtar dhe thjesht shqiptar (Kongresi i dytë, 28 korrik 1909) (Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre”, 51, 54-55, 57.

ikincisi, yani okullarda Arnavutçanın öğretilmesine, zaten evlerinde Arnavutça konuşulduğu için çocukların da ilk dil olarak kendi anadillerini öğrenmelerine karar verilmiştir. Bu konuyla ilgili konuşma yapan bir delege aynen şu ifadeleri kullanmıştı: “... *biz Arnavuttuk, Arnavutuz, Arnavut kalacağız ve elbette kendi dilimizi dirilteceğiz.*”³¹⁹

Günümüzde kullanılan Arnavutçanın yazıya dökülmesi, geliştirilmesi ve öğrenilmesinde büyük katkıları olan büyük yazar ve mütefekkir Şemseddin Sami'nin “*Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak?*”³²⁰ adlı eserinde Arnavutçanın öğrenilmesiyle ilgili olan fikirleri Kongre’de konuşulanları şu şekilde özetlemiştir: “*Her Arnavut en önce Arnavutça okuma ve yazmayı öğrenmeli ve ondan sonra şayet faydeli olacağına kani ise yabancı dillerle meşgul olmalıdır.*”³²¹

Bu temel kararın yanı sıra kongrede alınan ve merkez yönetime sunulan kararlar özetle şu şekilde ifade edilebilir:

- 1- Medreselerin ıslah edilmesi,
- 2- Çeşitli alanlarda bir Darülmualim okulunun açılması,
- 3- Avrupa standardına göre İstanbul’da bir Dârülfünun okulunun açılması,
- 4- En kısa zamanda iptidaiye ve rüştiye mekteplerinin açılması ve Arnavutça eğitiminin serbest olması.

Bunların yanı sıra teknik ve ziraat okulların açılması da talep edildi. Açılması talep edilen bu okullarda “resmî dil, yani Osmanlıcanın yanı sıra yerli dilin de öğretilmesi” ve “Arnavutça eğitimi verecek eğitimci maaşlarının ise Osmanlı devlet kurumları tarafından ödenmesi” yönünde taleplerin sunulmasına karar verildi.³²²

Dibra Kongresi çalışmaları sırasında sadece Dibra’dan değil, diğer bölgelerden de temsilciler katıldığından ulusal bir kongre olarak kabul edilmiştir. Örneğin İşkodra’dan Ahmet Sejfullahu, Tiran’dan Refik Toptani, Abdi Toptani ve İsmail Petrela, Elbasan’dan ise 8 temsilci katılmıştır. Bunun yanı sıra, Mithat Frashëri’nin ifadesiyle Kongre çalışmaları

³¹⁹ Kadiu, “Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre”, 58.

³²⁰ Şemsettin Sami’nin hayatını ve eserlerini araştıran bazı aydınlara göre bu eser Şemsettin Sami’ye ithaf edilen, ancak gerçekte ağabeyi Naim Frashëri’nin kaleminden çıkan, onu Türkçe’den Arnavutça’ya çeviren Shahin Kolonja’nın da çeviri esnasında kendi fikirlerini dahil ettiği bir eserdir. Bkz. Levend, *Şemseddin Sami*, 124-127.

³²¹ Sami Frashëri, *Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak*, 46.

³²² Kadiu, “Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre”, 63.

Dibra bölgesinde bulunan Şaban Baba Tekkesi'nde de düzenlenmiş, burada kongrede sunulacak talepler hazırlanmıştır.³²³

Aynı yılda 2-9 Eylül tarihlerinde Elbasan'da I. Arnavut Okul Kongresi adıyla bir kongre düzenlenmiş, Kongre'nin düzenleneceği haberini duyuran dönemin gazetelerinde şu yorum dikkat çekmiştir: "... *Ortodoks Arnavutların artık Patrikhane'ye itba etmeyeceklerini beyan ve Patrikhane aleyhindeki fikirlerini ispat edeceklerdir. Arnavut Ortodoksların bu babdaki teşebbüsâtı birkaç aydan beri vukua geldiği halde Patrikhane bunlara kendi kiliselerinde kendi lisanları ile icra-yı ayin etmeye müsaade etmediğinden naşi bir şey yapılmamıştı.*" Bu Kongre'de Latin harfleriyle hazırlanan alfabenin seçilmesi yeniden tasdik edilmiş, öğretmen yetiştirecek bir okulun açılmasına karar verilmiş ve bunun üzerine şehirde bir Darülmualimîn okulu açılmıştır. Ayrıca dil birliğinin sağlanması amacıyla Elbasan şivesi benimsenmiştir.³²⁴

Ancak milli anadilin birliği ve resmîleştirilmesi kapsamında bunların dışında sadece Debre bölgesinde birkaç kongre serisi düzenlenmiş, daha küçük çapta olan bu kongreler Debre Kongresi ve Elbasan Kongresi gibi daha kapsamlı kongrelerin düzenlenmesi için temel işlevini görmüştür.³²⁵

Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Meclisi'nde bazı Arnavut mebusları Arap harfli alfabe³²⁶ savunurken bazıları da Latin harfi alfabe³²⁷ desteklemiş, her biri de ayrı ayrı beyannameler yayınlamıştır. Hatta Arap harfli alfabe konusunda somut çalışmalar yapılmış ve Ocak 1910'da Arap alfabesiyle hazırlanan bir Arnavutça alfabe kitabı ve 1911'de Maarif-i Umumiye Nezaretince tasvib ve takdir edilen Arap alfabesiyle oluşturulan Arnavut alfabesi yayımlanmıştır.³²⁷

Yine 7 Ocak 1910'de ise Arnavutluk'ta açılacak okullarda okutulmak üzere Latin harfleriyle yazılmış Arnavut diliyle basılacak kitapların basımı için gerekli harflerin temini

³²³ Kadiu, "Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre", 52-53.

³²⁴ Ercan Karakoç - Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi", *Bellekten* 82/294 (2018), 687.

³²⁵ 1603-1920 yılları arasında düzenlenen bu kongreleri veya meclisleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Dardha'ya bağlı Shënlesh Kongresi (1603); Dibra Kongresi (1878), Dibra Kongresi (24 Şubat 1899), Mazhica'ya bağlı Gurra Kongresi (1910) ve Arras Kongresi (1920). Kadiu, "Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre", 51.

³²⁶ Bu alfabe kullanılarak telif edilen eserler Arnavut edebiyatında beyteci edebiyatı olarak bilinen edebiyatın gelişmesine vesile olmuştur.

³²⁷ Arnavut yazar ve düşünür Şemseddin Sami'ye göre Osmanlı döneminden sonra Müslümanlar Arap, Katolikler Latin ve Ortodokslar da Yunan harflerle yazdığı için ulusal bir edebiyat geleneği oluşmamıştır. Bkz. Sami Frashëri, *Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak*, 51

hakkında Meclis-i Vükela tarafından karar alınmıştır.³²⁸ Aynı dönemde mevcut ilkokulları Arnavutça okullarına çevirmek, yeni okullar inşa etmek ve mevcut olanları genişletmek yönünde yetkilere sahip olan iki kişi devlet tarafından görevlendirilmiş ve Arnavutluk'a gönderilmiştir. Bu kapsamda Cevdet Bey kuzeydoğu Arnavutluk, Hamdi Bey ise güney Arnavutluk'a gönderilmiştir.³²⁹

Bu gelişmelerden sonra 2-3 Nisan 1910 tarihlerinde II. Manastır Kongresi düzenlenmiş³³⁰ ve Kongre'de bugün geçerli olan Arnavut alfabesinin standart Arnavutça olarak kabul edildiği duyurulmuştur.³³¹ Bu gelişmelerden memnun olmayan İttihat ve Terakki yönetimi ise gelişmelerin kendi arzu ettiği yönde olmaması sebebiyle Arnavutça eğitim veren okulları ve Manastır, Selanik ve Korça'daki basımevlerini kapatmış, Arnavutçayı da devlet okullarının programından çıkarmıştı. Hükümet, Arnavutların talepleri üzerine 2 Ağustos 1911 tarihinde okullarda Kur'an-ı Kerim ve din ilimleri derslerinin Arapça dilinde verilmesi şartıyla diğer derslerin Arnavut diliyle verilmesi ve Latin alfabesinin özel okullarda serbest bırakılması kararını almış, bu durum Arnavutluk bağımsızlığının ilan edildiği 28 Kasım 1912 tarihine kadar devam etmiştir.³³²

Arnavutların ana dili olan Arnavutçanın gelişmesi ve yazıya dökülmesi, aynı şekilde devlet ve özel okullarda eğitim dili ve kiliselerde de ayin dili olarak kullanılması sürecinde yaşanan gelişmelerle ilgili genel bilgilerden sonra aşağıda birkaç arşiv belgesi aktarılmıştır:

1883 yılına ait bir belgede İstanbul'da faaliyetlerini yürüten Matbaacı Boyacıyan Agop'un, Arnavutluk'ta sadece Müslümanların yaşamadığını, aralarında Protestanların da bulunduğunu ve aynı zamanda İngiliz Elçiliği'nin de bu çalışmayı desteklediğini ileri sürerek İncil'i Arnavutça'ya çevirip bastırmak için ruhsat istediği belirtilmiştir. Belgede aktarıldığı bilgilere göre aynı talep daha önce de iletilmiş, ancak siyasî bir talep olarak değerlendirildiğinden menfi yanıt verilmişti. Aynı talep tekrar iletiğinden bu sefer bu talebin olumlu karşılanmasının sakıncalı olup olmadığı dört ana vilayet yetkililerine

³²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Mektubi Kalemi* (MF.MKT.1242/26), 19 C. 1329. Alfabelerin kapak fotoğrafları ve Meclis-i Vükela kararı için bkz. Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 253, 254, 246.

³²⁹ Shatri, *1912'de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 49.

³³⁰ Kongrenin hazırlanma süreci ve 9 gün süren oturumlarında yapılan çalışmalarla ilgili detaylı bilgiler için bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 279-280, 290-291.

³³¹ Çelik, "Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den ayrılma çabaları", 138-142.

³³² Bardhi, *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde İşkodra Vilayeti'nde Eğitim*, 143-162.

sorulmuştur. Kosova Vilayeti'nden gelen, İşkodra ve Manastır vilayetlerinin tasdik ettiği cevapta şu satırlara yer verilmiştir:

“Gigalık kıtasından sayılan Yakova ve Prizren cihetlerinde ve İşkodra'ya kadar olan kıtada bulunan ve Fande tabir olunan Hristiyan ahali ile İşkodra dahilinde bulunan Merdetya (Mirdita) nahiyelerinin halkı umumen Katolik oldukları halde Arnavud lisanı üzere tekellüm etmekte ve bunlar ile ahali-i Müslime yalnız din ve mezheb hususunda birbirine zıt düşmekte, lisan ve âdet ve kıyafetce yekdiğerinden farksız olmakla beraber İslâm Arnavudlar bu Fande'leri sair lisan ile mütekellim Hristiyanlar'da daha muhterem tutarak bir arada iyi geçinmekte olduklarını ve özellikle Müslüman ahali Hristiyanlara nisbetle birkaç kat ziyade ve ekseri cahil bulduklarına binaen, Arnavud lisanınca İncil tab'ıyla oralarda neşr edilecek olursa, gerek bunların ve gerek oldukça okuryazar takımından bulunanların, taassub bir eser olarak ahalinin zihnini karıştırmasıyla, bu kıtaca yeni bir sıkıntının ortaya çıkmasına sebep verilmiş olacaktır.”

Yanya vilayetinin cevabında ise yukarıdaki mahzurlar tasdik edilmekle birlikte 1879 yılında zaten Rumca harflerle Arnavut lisanı üzerine İncil'in neşredildiği bildirilmiştir. Bu görüşlerin sonucunda yeni bir çevirinin basımı durumunda Gegalık Katolikler ve Müslümanlar arasında tefrika çıkabileceğinden Matbaacı'nın talebine olumlu karşılık verilmemiştir.³³³

Dinî yayınlar arasında ilk kez İncil'in Arnavutça'ya çevrilmesinin konu edinildiği bu belge Protestanların Yanya Vilayeti'nde daha etkin oldukları, İşkodra, Kosova, ve Manastır vilayetlerinde ise yerli Katolik ve Müslüman halk arasında var olan uyumlu ilişkilere zarar verebilecek herhangi bir faaliyetin yapılmamasına izin verilmediğini ortaya koymuştur. Ayrıca buradaki değerlendirme yapılırken önce İngiliz Sefareti'nin de teşvik ettiği göz önünde bulundurulmuş, daha sonra genel bir cevap vermek yerine dört ana vilayetlere ayrı ayrı görüş sorulmuştur.

İncil'in Arnavutça basım tartışmaları devam ederken aynı tarihlerde Preveze'de Arnavut lisanı üzere basılmış 4 sandık İncil'in yakalandığı haberi yayılmış, bu kitaplardan üç örnek istendiğinde ise yapılan incelemede bunlardan birinin Zebur tercümesi, birinin

³³³ Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.209.29.2).

Tarih-i Mukaddes ve birinin elifba olduğu anlaşılmıştır. Bu eserlerin muhtemelen Protestan Cemiyeti tarafından basıldığı kanaatine varılmıştır.³³⁴

1891 yılında ise o dönemde yaşayan Müslümanlar için önemli bir konunun tartışması başlamış ve İşkodra'da bayramlarda okunan hutbenin Arnavutça olarak okunup okunmamasının bir mahzuru olup olmadığı dönemin valisi Bahri tarafından sorulmuştur. Arnavutçanın kullanımına yönelik bilinçlenmenin arttığı 19. yüzyıl sonlarında artık sadece hangi kilisede Arnavutçanın kullanılıp kullanılmadığı veya hangisinde bu dilin kullanımına izin verilmediği değil, aynı zamanda İslâm mabedleri olan camiilerde de kullanımı tartışmaya başlanmıştır. Aynı belgede Müderris Hasan Efendi'nin yirmi yıldır Cuma ve bayramlarda Arnavutça okuduğu kaydedilmiş, fakat bu uygulamanın söz konusu kişinin vefatından sonra durduğu, Müderris'i örnek alan ve karşı çıkanlar arasında ise anlaşmazlıkların çıktığı ortaya konulmuştur. Bu örnekte bazı Arnavut müderrislerin kendi inisiyatifleriyle Arnavutçayı Cuma ve bayram hutbelerinde kullandığı, ancak bu uygulamanın Müslüman ulema ve imamlar tarafından aynı şekilde karşılanmadığı ortaya konulmuştur.³³⁵

1896-1897 yıllarına ait iki belgede İstanbul Patrikhanesi'nin, Arnavut lisanının neşri taraftarı olması sebebiyle İlbasan Rum Metropoliti'nin, görevine son verilmesine karar verdiğinden, Metropolitin ise sağlık sorunlarını mazeret olarak beyan ettiğinden, sağlık sorunlarını tedkik etmek üzere ise Patrikhane'nin iki hekimi göndereceğinden haberdar olmaktadır.³³⁶

Diğer belgede ise Arnavutçanın millî dil olarak tanınması, kilise ve mekteplerin Bulgar ve Sırp mektep ve kiliseleri gibi resmen tasdik ve himaye olunması, Arnavutluk ve İtalya'da ikâmet eden Arnavutlar arasındaki münasebetlerin hakkında gerekli tedbirlerin alınması hususunda Arnavud Cemiyet-i Milliye reisi İtalya Devleti tebaasından Mösyö Anser Lora Çeyo'nun talep yazısı gönderdiğinden, bu yazıya karşılık ise söz konusu cemiyette birtakım kötü niyetli faaliyetlerin yürütüldüğü, hükümete karşı ahaliyi aldatma amacının güdüldüğü, Arnavutluk'taki huzur ve emniyeti ihlal edecek çalışmaların yapıldığı kaydedilmiştir. Devamında Arnavutluk'ta Osmanlıca dilinin kullanılacağı mekteplerin

³³⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Evrakı* (ŞD.209.29.5); (ŞD.209.29.7); (ŞD.209.29.10); (ŞD.209.29.11).

³³⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat* (Y.A.HUS.249.52.2.1).

³³⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.ZB.21.123.1.1); Y.PRK.ZB.21.123.2.1).

açılmasına izin verilmiş, Arnavutların sadakatine dikkat çekilmiş, Arnavutların hükümete yakın olmaları için gerekli çalışmaların yapılması önerilmiştir.³³⁷ Bu belgeden, Arbëresh topluluğundan Arnavutluk'taki dil meselesine dair çalışmaların yürütüldüğünü, farklı cemiyet başkanların Osmanlı Devleti'nin makamlarına başvurup resmî taleplerde bulduklarını öğrenmekteyiz. Genelde yurt dışında yaşayan Arnavutlar, Arnavut dilinin millî dil olması, okullarda eğitim dili olması gibi hususlarda Osmanlı Devleti'ni en büyük engel olarak görüyorlardı.

1902 yılına ait bir belgede Arnavutçayı ve Arnavutça eğitimini talep eden bazı gençlerin aslında Katolik rahipler tarafından teşvik edildikleri, rahiplerinin asıl amaçlarının ise İtalyancayı yaygınlaştırmak olduğu bildirilmiştir. Yine yukarıda birçok örnekte olduğu gibi bu gibi sorunların karşısında Osmanlıca eğitimin yoğunlaştırılması önerilmiştir. Esasen İpek'te Katolik Kilisesi'nin yanında tüm fen derslerinin Arnavutça ile öğretildiği bir lise, İşkodra, Prizren ve Korça'da birer Arnavutça lisenin bulunmasına rağmen yine bu tarz taleplerin yerine sürüldüğü ifade edilmiştir. Söz konusu taleplerin karşılığında Osmanlıca eğitimin kolaylaştırılarak sunulmasını önerenin ise Yanya doğumlu, daha önce Kosova ve Manastır'da eğitim müfettişi görevini yapan, şimdi ise Taşöz Musasarrıfı olan Musa Kazım Efendi'den geldiği belirtilmektedir.³³⁸

1910-1912 yıllarına ait üç belgenin ilkinde Korça'da kendilerine ait mektepleri bulunmadığından, Rum mekteplerine gidip Rumca eğitim gören Arnavut çocukların kendi dillerinde eğitim görme taleplerine yer verilmektedir. Belgede Ortodoks olmayan Arnavutların çocukları zorunlu olarak Rum mekteplerine gidip Rumca eğitim aldıklarını, Rum Cemaati'nin ise bu çocukları kendi cemaatlerinden saydıkları bildirilmiş, devamında özetle şunlar söylenmiştir: Bunlar kendilerini Padişah'ın verdiği unvan şeklinde, yani Eleniki Hıristiyan Ortodoks olarak tanıtılmayı kabul etmemişler, bunun yerine Arnavud Ortodoks Hıristiyanları unvanını kullanmışlar. Arnavutçanın kendine ait harflerle okutulması konusunda Padişahın birkaç yıl öncesine ait olan emrine rağmen sadece Osmanlı Devleti'nin himayesi altında bulunmak, Türkçe ve Arnavutça ile eğitimin yapıldığı

³³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükela Mazbataları* (MV.93.24.1.2).

³³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.232.166.1.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.232.166.2.1).

mekteplerin bekasını temin etmek, siyasetle asla meşgul olmamak üzere verdikleri sözlerden dönmüşler.³³⁹

Bu belgede hem İstanbul Ekümenik Patrikhane'nin, hem de Yunan devletinin büyük etkisine şahit olmaktayız. Büyük Mefkure fikri kapsamında da 1900'lerin başında dahi çalışmaların yürütüldüğünü, Korça Metropolitliği'nin bölgedeki gücü ve otoritesini kullanarak Ortodoks olmayan Arnavut çocuklarını kendilerine çekmeye çalıştığı ortaya konulmuştur. Belgelerin ikincisinde daha önce açılan bazı yabancı okulların kapatılmasından söz edilmektedir. Elbasan ve Korça'daki özel mekteplerin, Müslüman çocukları ve gayrimüslim çocukların ayrı ayrı eğitim görmeleri gerektiğinden, hem çocukların eğitimi, hem de yabancı okullara gitmek zorunda kalmamaları açısından bu mekteplerin kapatılmaması talebi konu edilmektedir. Talebe karşılık verilen cevapta bu mekteplerin ruhsatı olmadığından kapatıldığı, daha sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine dayalı olarak ruhsatın verildiği açıklanmış, ayrıca bu mekteplerin ilkokul seviyesinde olduğundan ve karma eğitim vermelerinden dolayı aslında herhangi bir cemaate mahsus olmadığı ifade edilmiştir. Belgede Përparim Cemiyeti tarafından yaptırılan ve Arnavutça eğitim veren bu okulların kapatıldıktan sonra tekrar açılmasına karar verildiği duyurulmuştur.³⁴⁰

Bu belgeden yerli cemiyetlerin kendi imkânlarıyla Arnavutça okullar açtıkları, bu okulların ise tüm inanç mensuplarına hizmet verecek şekilde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Üçüncü belgede ise Arnavutluk'ta bulunan liselerde mahallî olan Arnavutçanın bir ders olarak okutulması için Maarif Nezareti bütçesinin ilgili kalemlerine ödenek ilavesiyle ilgili kanun teklifine yer verilmektedir.³⁴¹

5. ARNAVUTLUK'TA PROTESTAN HAREKETİ (1816-1908)

Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'ta hâkimiyetini kurmasından önce yerli halk arasında en yaygın Hıristiyanlık mezhepleri Ortodoks ve Katolik mezhepleri iken 19. yüzyılda Protestan Hareketi de Arnavutluk'ta etkili olmaya başlamıştır. Arnavutluk'ta ilk

³³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.3727.279519.1.2); Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.3727.279519.2.1).

³⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.3864.289739.3.1); Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrak Odası* (BEO.3864.289739.4.1).

³⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükela Mazbataları* (MV.227/202); Sarıнай (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 348-349.

faaliyet gösteren Protestan derneği *Britanya ve Yabancılar için İncil Derneği* (BFBS) olmuştur.³⁴² 1804 yılında kurulan bu derneğin mottosu “Dünya İçin İncil” olmuştur.³⁴³

İkinci etkili dernek 1810 yılında kurulan *Yabancı Ülkelerde Misyonlar için Amerikalı Komisyonerler Kurulu*’dur (American Board).³⁴⁴ Osmanlı topraklarında İkisinin de Osmanlı döneminde merkez binası İstanbul’daydı ve her ikisine ait olan arşiv belgeleri de Türkiye Amerikan Araştırmalar Enstitüsü’nün bünyesinde bulunmaktadır. Üçüncü etkili olan dernek *Dinî Broşürler Derneği*’dir.³⁴⁵

Bunların yanı sıra *Hıristiyan Bilgisini Teşvik Derneği*³⁴⁶ ve *Yabancı Ülkelerde Müjdeyi Yayma Derneği*³⁴⁷ de etkili olmuştur.³⁴⁸ Bu misyoner kuruluşların ana hedefleri arasında İncil’in yerel dillere çevrilmesi yer almış ve bu hedef doğrultusunda 1854 yılına kadar İncil yaklaşık 150 ulusal dillere çevrilmişti. Bunun yanı sıra ulusal dillerin ön plana çıkması için özel çaba gösterilmişti.³⁴⁹

Adı geçen dernekler, bölgedeki çalışmalarını daha etkili bir şekilde yürütebilmek için *Methodist Episcopal Mission*’la işbirliği yapmışlar. Bu işbirliği sonucu Balkan dağlarının kuzeyi Metodistlere, güney ve batı bölgeleri ise Amerikan Board’a düşmüştür. 1816 yılında BFBS’den³⁵⁰ misyoner ve dilbilimci Robert Pinkerton Yeni Ahid’in Arnavutçaya çevrilmesi için teşviklerini dile getirmiş, Arnavutluk ve Arnavutları yoğun dinî çalışma konusu olarak sunmuştur. Pinkerton’un *Hatıralar*’ında yer alan ifadelerine göre İstanbul Patrikhanesi’yle sürekli irtibat halinde olmuş, Patrikhane de “*çevirmen Vangjel Meksi’ye çalışmasında yardım etmek ve yapılan çalışmayı daha mükemmel yapmak için Arnavutça dili konusunda ehliyet sahibi bir ya da iki din adamını göndereceğine*” dair söz verdiğini kaydetmişti.³⁵¹

³⁴² Arnavutça: *Shoqëria Biblike Britanike për të Huajt*; İngilizce: *British and Foreign Bible Society*.

³⁴³ Hosaflook, “Kristoforidhi ve Midhat Frashëri’nin İncil Cemiyeti’ne Dair Yazıları”, 81.

³⁴⁴ Arnavutça: *Bordi Amerikan i Komisionerëve për Misionet në Vendet e Huaja*; İngilizce: *American Board of Commissioners for Foreign Missions- ABCFM*. Uğur Sezer, *Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri (1839-1912)* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 62.

³⁴⁵ Arn.: *Shoqëria e Broshurave Fetare – RTS*; İngilizce: *Religious Pamphlet Society*.

³⁴⁶ Arn.: *Shoqëria për Promovimin e Njohurive të Krishtera (SPCK, 1698)*.

³⁴⁷ Arn.: *Shoqëria për Propagandimin e Ungjillit në Vendet të Huaja (SPG, 1701)*.

³⁴⁸ David Hosaflook, *Lëvizja Protestante ndër Shqiptarët, 1816-1908 (Arnavutlar Arasında Protestan Hareketi – 1816-1908)* (Tiran: Tiran Üniversitesi, Tarih ve Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2017), 22.

³⁴⁹ Sezer, *Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri*, 62.

³⁵⁰ BFBS Arnavut aydınlar tarafından “Evanjelik Cemiyeti” olarak da adlandırılmıştır. Bkz. Hosaflook, “Kristoforidhi ve Midhat Frashëri’nin İncil Cemiyeti’ne Dair Yazıları”, 81.

³⁵¹ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 5-6.

Diğer yandan İncil Derneği'nin İstanbul Temsilcisi Alexander Thomson, İncil'in Arnavutça'ya çevrilmesini Protestan kiliselerinin kuruluşu için ön çalışma olarak görmüş, Arnavutluk'ta misyonerler yoksa da daha sonra yetişecek misyonerler için ortamı hazırlayacağını ifade etmiştir. Hal böyleyken Protestanlığın bir bölgede yayılması kabiliyetli tercümanlar ve dilbilimcilere bağlı olmuştur.³⁵²

1816-1857 yıllarında Yeni Ahid'in Arnavutçaya çevirisi hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Tam olarak 1824 yılında Matta İncili çevrilmiş, 1827 yılında ise Labovalı Doktor Vangjel Meksi (Evangelos Meksikos) ile Eube Metropolitisi Grigor Gjirokastrioti'nin 15 aylık süreçte tercüme ettiği ilk Arnavutça İncil çevirisi yayınlanmıştır.³⁵³ Bu çalışmalar Arnavutça yazımında kılavuz olarak kabul edilmiş, bu yıllardan itibaren Arnavutçanın büyük ve kıymetli eserler için kullanılmaya başladığı yönünde bir kanaat oluşmuştur.³⁵⁴

Yeni Ahid'in tam çeviri metni 1827 yılında Korfu'da yayınlanmış, bu yayında Yunan harflerine ek olarak Arnavut diline özgü sesler için bazı Latin harfleri de kullanılmıştır. 1860'lı yılların ortasında bu sahada Kostandin Kristoforidhi etkili olmuş, biri güney, diğeri kuzey olmak üzere iki farklı alfabeyle eserlerini yayınlamıştır. Kristoforidhi, ilk Arnavutça İncil çevirisinden farklı olarak orijinal metne sadık kalmış, tercüme yaparken Arnavut dilini de muhafaza etmiştir. Tercümesi o kadar başarılı olmuş ki Arnavutluk Otosefal Ortodoks Kilisesi'nde iki asır boyunca kullanılmıştır.³⁵⁵

Yürütülen misyoner faaliyetleri sonucunda 1832-1853 yıllarında Arnavutlar arasında Ortodoksluktan Protestanlığa geçişler yaşanmış, yeni Protestan olan kişiler misyoner sıfatını yüklenerek İstanbul'dan Manastır ve Korça'ya kadar uzanan bir ağ kurmuştur.³⁵⁶

İncil Cemiyeti'nin yanında yaklaşık 30 yıl kalarak bu süreçte birçok çeviri çalışmasına imza atmıştır. Ancak Arnavutça bir gazetenin yayınlanma ihtiyacı mevcut durumu daha karmaşık hale getirmiş, 1870'lerde İstanbul Alfabesi'nin ortaya çıkmasıyla birlikte Arnavutça yazımında kullanılacak harflerin nasıl olacağı konusu millî bir mesele

³⁵² Gürsoy Şahin, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri (1873-1913)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8/1 (Temmuz 2019),

³⁵³ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 5; Sezer, *Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri (1839-1912)*, 63.

³⁵⁴ Hosaflook, "Kristoforidhi dhe shkrimet e Mid'hat Frashërit për Shoqërinë Biblike (Kristoforidhi ve Midhat Frashëri'nin İncil Cemiyeti'ne Dair Yazıları", 81.

³⁵⁵ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 8.

³⁵⁶ Sezer, *Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri (1839-1912)*, 63.

haline gelmiştir. Bu durum İncil Derneği'nin İstanbul Temsilcisi Alexander Thomson tarafından yakından takip edilmiş, 1888 yılında artık tüm eserlerin Kristoforidhi'nin alfabetiyle değil, İstanbul Alfabeti'yle yayınlanması gerektiğini öne sürmüş, dolayısıyla 1889 yılında Matta ve Mezmurlar bölümlerinin Arnavutça harflerle Bükreş'te basılmasını talep etmiştir. Fakat Naim Frashëri'nin müdahalesiyle Mezmurlar yerine Yaratılış bölümünün çevirisi yayınlanmıştır. Bu ilk iki eserle birlikte Kristoforidhi'nin Yunan harflerinden oluşan alfabetinin yerine Arnavutça harflerinden oluşan alfabe tercih edilmiştir. 1899 yılında ise Mezmurlar Arnavutçaya çevrilip yayınlanmıştır.³⁵⁷

Alfabe değişikliği ile birlikte devam eden dinî yayınların yayınlanması devam ederken aynı süreçte farklı misyoner örgütleri Arnavutlarla ilgilenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Manastır'da ilk yerleşen Fransız Lazaristleri ve ardından Saint-Vincent de Paul rahibeleri olmuştur. 1857-1873 yıllarında başta olmak üzere birkaç misyonerin daha gelmesiyle birlikte BFBS'nin çalışmaları da yoğunlaşmış, böylece Manastır (Bitola) İstasyonu (1873) kurulmuştur.³⁵⁸

BFBS Arnavutçaya çevrilen İncil'i sahip olduğu dilbilimci ağı ve Balkan'daki seyyah sahhaflar aracılığıyla dağıtmıştır. İncil okumaları yapan misyoner Ellen R. Baird Arnavutça İncil'in dağıtılmasında etkili olmuştur. Öncelikle sadece 3-4 misyoner göreve başlamışken zamanla yerli yardımcıları edinilmiş ve İncil okumaları aracılığıyla bir çevre oluşturulmuştur. Zamanla yerel dili öğrenmişler ve din değiştiren rahip ve öğretmenlerle birlikte faaliyet göstermeye başlamışlar. Aynı istasyonda görev yapan John W. Baird, birçok kasaba ve köyden ziyaretçi ağırladıklarını kaydetmişti. Baird çiftinin dışında Edward W. Jenney ve G. D. Marsh da Manastır'da görev yapmaktaydı. İlk etapta buraya yerleşen misyonerler on yıldan fazla bir süreç içinde burada görev yapmışlar.³⁵⁹

Bu süreçte İskoçyalı Alexander Thomson ve Elbasanlı Nelko Kristoforidhi (1827-1895) ön plana çıkan şahsiyetler arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti dahilinde Evanjelizm Kiliseleri'nin kurulmasıyla Protestan örgütlerin Balkan milletlerine dair ilgisi artmaya başlamıştır. Açılan misyoner merkezler Arnavut topraklarına yaklaşmaya başlamıştır. 1873

³⁵⁷ Aynı kaynakta yukarıda adı geçen BFBS Temsilcisi Thomson, onun halefi T.R. Hodgson ve o dönemde görev yapan diplomatların alfabeyle ilgili resmî yazışmalarına da yer verilmiştir. Xhevat Lloshi, "Njoftimet për Kongresin e Alfabetit (Alfabe Kongresi'ne Dair Duyurular)", *Perla Revistë Shkencore – Kulturorë (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2004/3 (34), 52-53, 57.

³⁵⁸ İllir Rruça, "Osmanlı Döneminde Protestan Kilisesi'nin Arnavut Bölgeleri ile İlk Temasları", *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları I*, Ed. Hasan Yerkazan (Ankara: Son Çağ Akademi Yayınları, 2021), 201.

³⁵⁹ Şahin, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri", 148-150.

yılına gelindiğinde Amerikalı Misyonerler Kurulu Manastır'da bir merkez kurmuş, Kate M. Jenney (1847-1940) tarafından da bir okul kurulmuştur. Burada görev yapan misyonerlerin, özellikle de Edward Jenney ve John Baird'in Qiriazı ailesiyle yakın irtibatla olduğu bir dönemde bu ailenin bazı üyeleri Protestan-Evanjelist inancını tercih etmiştir. Aynı şekilde bu ailenin üyeleri Protestan okullarda eğitim görmüş, misyoner çalışmalarından ilham almış, Arnavutluk'ta yerli halka yönelik çalışmalar yapmak üzere yetiştirilmiştir.³⁶⁰

Diğer yandan aynı dönemde BFBS İncil'le ilgili yeni eserler yayımlanmış, İncil'in ve bunların dağıtımıyla ilgilenmiştir. İstanbul'da aldığı eğitimin ardından Manastır'a dönen Gjerasim Qiriazı'nın (1858-1894) girişimiyle burada "Protestan Hareketi Millî Rönesansın Yanında Bulunuyor"³⁶¹ isimli dernek kurulmuş, Evanjelist bir kilise açılmış ve 'İncil Arnavutluk' adına bir banka hesabı açılmıştır. 1884-1908 sürecinde Selanik, Manastır ve Korça'da Arnavut dilinde ilk vaazlar irad edilmiştir.³⁶²

Arnavut kadınlar arasında yüksek tahsili tamamlayan ilk kadın olarak nitelendirilen Sevasti Qiriazı (1871-1949) İstanbul'daki bir Protestan Koleji'nden mezun olduktan sonra 1891 yılında Korça'da kızlara yönelik Arnavutça İnas Mektebi'nin açılmasına önyak olmuş, bu okulda Müslümanlar ve Hıristiyanlar bir arada eğitim almaya başlamıştır. Okul programında Arnavutça ve Osmanlıca'nın yanı sıra Batı dillerine de yer verilmesi onu daha cazip hale getirmiştir. Bu okul *Amerikan Board* tarafından desteklenmiş, "Arnavut milliyetçiliğinin yuvası" olarak nitelendirilmiştir. Aynı çerçevede Arnavutlar tarafından açılıp Yunanistan, İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından açılan mektepler de Arnavut milliyetçiliğinin gelişiminde etkili olmuştur.³⁶³

Yine Korça'da Arnavut bir Evanjelist kilise ve *Evanjelist Kardeşliği* adlı bir dernek kurulmuş, yeni eserler yayınlanmış ve İngiliz yazar Edith Durham (1863-1944) Arnavut Protestanlarla irtibata geçmiştir. Ardından *Sabah Yıldızı*³⁶⁴ adlı edebî bir dernek kurulmuş ve bu derneğin faaliyetleri kapsamında aynı isimle süreli bir yayın yayımlanmaya başlanmıştır. 1907 yılına gelindiğinde uzun ısrarlar ve siyasî manevralar sonucunda Manastır'da yatılı kız okulu ve yetimhane başta olmak üzere bazı Amerikan kurumları açılmıştır. Esasen yetimhane 1878 yılında kurulmuştu, fakat ruhsatsız olarak faaliyet

³⁶⁰ Rruqa, "Osmanlı Döneminde Protestan Kilisesi'nin Arnavut Bölgeleri ile İlk Temasları", 202.

³⁶¹ Arn.: *Lëvizja Protestante përkrah Rilindjes Kombëtare*.

³⁶² Hosaflook, "Arnavutlar Arasında Protestan Hareketi", 284.

³⁶³ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 219-220.

³⁶⁴ Arn.: *Shoqata Ylli i Mëngjesit*.

göstermekteydi. Öncelikle kiralık bir binada yapılan yurt faaliyetleri daha sonra bir binanın satın alınmasıyla devam etmiş, fakat bu da yetmeyince bir bina daha satın alınmıştır. Mevcut okulun dışında 1888 yılında Korça'da ilk erkek okulu ve Haziran 1889'da Radovişte kazasında açılan Protestan mektebi de faaliyete başlamıştır. Amerikan Board'ın bir kolu olan *Dahilî Kadın Misyon Örgütü*³⁶⁵ tarafından desteklenen ilk Amerikan misyoner okulu halk arasında en çok rağbet gören okul olmuştur. 1888'e ait bir rapora göre yatılı olarak bu okulda eğitim gören 31 öğrenciden 20'si Bulgar, 4'ü Rum, 3'ü Amerikalı, 2'si Arnavut ve 2'si Rumendi. Bunlardan 6'sı erkek, gerisi kızdı. Okuldaki eğitim dili de 1899'a kadar öğrencilerin çoğunun Bulgar olması hasebiyle Bulgarca olmuş, bu yıldan itibaren ise İngilizce olarak değişmiştir. Aynı tarihlerde kurulan yetimhane *İncil Toprakları Görevleri Yardım Topluluğu*³⁶⁶ adlı dernek tarafından desteklenmekteydi.³⁶⁷

1908 yılında ise Arnavutluk'a ilk yabancı misyonerler gelmiş, Korça, Tiran ve Elbasan'da daimî merkezler kurulmuştur. Aynı yılda Manastır'da Arnavut Protestanların da katılımıyla tek bir Arnavutça alfabesinin kabul edildiği Manastır Kongresi düzenlenmiştir.³⁶⁸

Arnavutluk'ta görev yapan ilk misyonerlerin ve ardından yerli Protestanların ana hedefleri Balkan halklarını Protestanlaştırmaktı. Bu kapsamda ana hedefe ulaşmak için şu üç araca önem verilmiştir:

- 1- Kutsal Yazıların Arnavutçaya tercüme edilmesi, yayımlanması ve dağıtılması,
- 2- Arnavut diliyle dinî ayin ve ritüellerin düzenlenmesi,
- 3- Arnavutça eğitim verecek okulların açılması.

Bu hedefler sonucunda 1824-1884 yıllarında Arnavut topraklarında mevcut olan Arnavutça yayınların %35'i Protestanlılar tarafından gerçekleştirilmişti. Yayımlanan bu eserler ise hem Gegë, hem Toskë lehçesine göre yayınlanmıştı.³⁶⁹

İncil Derneği'nin 1883 yılına ait raporunda bir Elbasanlı Protestan tarafından yazılan bu sözler o dönemki yerli Protestanların ayinleri ve dinî ritüellerini Arnavut dilinde düzenlemeye ve Arnavutçaya çevrilmiş İncil'i okumaya yönelik görüşlerini özetlemektedir:

³⁶⁵ İng.: *Women's Board of Interior*.

³⁶⁶ İng.: *Bible Lands Missions Aid Society*.

³⁶⁷ Şahin, "Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler", 141, 153-154, 160.

³⁶⁸ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 37.

³⁶⁹ Hosaflook, *Arnavutlar Arasında Protestan Hareketi – 1816-1908*, vii-xiii; Yukarıda bahsedilen Sultan Abdülmecid'in Osmanlıca ve İngilizce fermanı için bkz. 340-341.

“Şayet gökten bir melek gelip de İncil’i kendi anadilimden başka bir dilde okumamı isteseydi, ona tabi olmazdım, çünkü bunca güzel nasihatleri başka bir dilde anlayamam.”³⁷⁰

³⁷⁰ 1816-1883 yıllarında Protestanların İstanbul Merkezi, Londra ana merkezleri ve Arnavutluk’un farklı bölgelerinden yerli ya da yabancı misyonerler hakkında yazılan raporlar için bkz. Xhevat Lloshi vd., *Thesaret për gjuhën shqipe të Shoqërisë Biblike (1815-1883) (İncil Cemiyetinin Arnavutça Hazinesi (1815-1883))* (Tiran: Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante (Arnavut ve Protestan Araştırmaları Enstitüsü - ISSHP), 2017).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ARŞİV BELGELERİNE GÖRE
19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA ORTODOKS KİLİSESİ

Arnavut topraklarında 19. yüzyılda Ortodoks Kilisesini incelemek ve anlayabilmek için o dönemde İstanbul'daki Ekümenik Patrikhane'ye bağlı olan Korça Metropolitliği, Durrës (Dıraç) Metropolitliği, Berat Metropolitliği ve Gjirokastra Metropolitliği'nin tarihçesini irdelememiz gerekmektedir. Bunların arasında ortak noktalar olduğu kadar farklı noktaların da olduğunu aşağıdaki bilgilerden anlamak mümkündür. Özellikle 1700'lerden sonra özerklik kazanan ve metropolitlik statüsüne kavuşan bu yapılar Arnavutluk'un bağımsızlığından başlayıp dönemin devlet yönetimi tarafından resmî olarak ateizmin ilan edildiği 1967 yılına kadar büyük ölçüde varlıklarını devam ettirmiş, 1990'lardan sonra ise ülkedeki diğer geleneksel inançlardan Müslümanlar, Katolikler ve Bektaşiler gibi Ortodokslar da yeniden uyanış veya yeniden kalkınma aşamasına geçmiştir. 19. yüzyılda Arnavut Ortodoksların durumunu daha yakından görebilmek için her bir metropolitlik ayrı ayrı ele alınacak, genel olarak Ortodoks Kilisesi ve mensuplarının yaşamlarıyla ilgili arşiv belgelerine ve ikincil kaynaklara yer verilecektir:

1. KORÇA METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ

Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta Ortodoks Kilisesi denildiğinde ilk akla gelen Korça bölgesi ve bu bölge ile civarında yaşayan Ortodoksların dinî yaşamlarını düzenleyen Korça Metropolitliği'dir. Osmanlı belgelerinde Görice olarak adlandırılan ve bugünkü sınırlara göre ülkenin güneydoğusunda yer alan Korça bölgesi o dönemin Ortodokslarını ve Ortodoks Kilisesi'nin yapısını anlamak için temel öneme sahip bir bölgedir. Bazı araştırmacılara göre 1390,³⁷¹ bazılarına göre ise 1395 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir.³⁷² Osmanlı döneminde önce nahiye, daha sonra kadılık ve 19. yüzyılda Manastır Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi olmuştur. Korça Osmanlı Devleti tarafından kurulan en önemli kasabalardan biridir.³⁷³

Korça 13. yüzyılın sonuna doğru bir Arnavut prensi olan Andrea Muzaka'nın hâkim olduğu bir bölgeydi. Kaynaklarda Korça Kalesi olarak zikredilmektedir. Kalenin yanında da II. Sultan Beyazıt tarafından İmrahor (Mirahur) İlyas Bey'e³⁷⁴ tımar olarak verilen Peshkëpi

³⁷¹ Piskopos Niphon tarafından yaptırılan ve Görice'ye 3 km mesafedeki Mborja köyünde bulunan büyük kilisenin (Kisha e Ristozit) kitabesinde yer alan 1390 tarihi Osmanlı idaresinin başlangıcını sınırları tayin eder. Görice'yi de ele geçirdiler. Machiel Kiel, "Görice", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/157.

³⁷² Zehra Nur Çapanoğlu, *Temettüat Defterleri'ne Göre Görice Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 3.

³⁷³ Kiel, "Görice", 157.

³⁷⁴ Arnavutça: İlyaz Bej Mirahori. İmrahor İlyas Bey Panarit'te dünyaya gelmişti. Bir rahibin oğluydu ve adı İlia'ydı. Çocukken Sultan II. Murat tarafından devşirilmişti ve büyüyünce Sultan II. Mehmet ve Sultan II.

adlı köy bulunmaktaydı. Korça kentinin bitişiğindeki bu köyün İlyas Bey'e verilmesiyle Piskoposluk, Korça Kalesi'nin dışındaki mahalleye yerleştirilmiş, bu mahallenin adı da Varoş olmuştur. Böylece Korça şehri bu kalenin köyle birleşmesi sonucu oluşmuştur. Ayrıca İlyas Bey burada büyük bir camii, bir imaret, bir medrese ve bir sıbyan mektebinden oluşan külliye de inşa ettirmiştir.³⁷⁵ Osmanlı'nın 1431/2 tarihli Përmet, Korça, Konica ve Grabena (Grevena) Tapu Tahrir Defteri'nde Korça'da (Karye-i Görice) 'bağ-ı hassa 1, hane 20, bive (dul kadın) 4' bilgisi kayıtlıdır.³⁷⁶

Kalenin kendi dizdarı (komutanı) ve kadısı (hâkimi) mevcuttur. Bu da Korça kalesinin bir Osmanlı idarî, askerî merkezi olduğunu göstermektedir. O yıllarda tımar rejimi uygulanmaktaydı ve tımarların paylaşılması da Osmanlı Devleti'ne verilen katkılara göre yapılmaktaydı. Zamanla tımarlar yeni Müslüman olanlara verilirken, tımar sahiplerinin Hıristiyan olmaya devam ettiğine dair de birçok örnek bulunmaktadır. Bunlar da çoğunlukla kale muhafızlarıydı. Osmanlı dönemi boyunca Metropolitliğe ait olan araziler yine onun yönetimine bırakılmış, böylece Ortodoks inancına saygı gösterilmiştir. Örneğin Përmet ve Korça defterlerinde bahsedilen Piskopos tımarı hep piskoposların mülkiyetinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin çatısı altında yaşayan Ortodoks toplulukların örgütlenmesi için ara sıra doğrudan sultanlar tarafından mühürlenmiş fermanlar ve beratlar ilan edilmiştir. Bu kapsamda Sultan Kanuni Süleyman (1520-1566) da bu yönde kanunlar belirlemişti. Bu kanunlara göre her Ortodoks topluluğu bir İhtiyarlar Konseyi tarafından yönetilmekteydi. Bu konseyin kendi kuralları ve idaresi vardı. Onlar toplumun sorunlarıyla ilgilenmekte ve Osmanlı makamlarına karşı sorumlu bulunmaktaydı.³⁷⁷

Başlangıçta Piskopos tımarı olarak bilinen ve daha sonra gittikçe gelişen yapı Piskoposluğun, daha sonra da Metropolitliğin merkezi olmuştur. 893-916 yıllarında ilk piskoposluk görevini yerine getiren Shën Klementi olmuştur. Shën Klementi piskoposluk merkezini Deabolis'e taşımıştır. Klementi, aynı zamanda Mborje Köyü'ne yakın piskoposluk binasını inşa eden kişidir. Piskoposluktan Metropolitliğe yükselen bu yapı ilk aşamada, 9. yüzyıldan kalan Deabolis-Selasfor Piskoposluğu'nun devamı olarak Korça-Selasfor Metropolitliği şeklinde adlandırılmıştır. Metropolitliğin ilk görevlisi Metropolit Parthen olmuştur. Bu durum adı geçen metropolitliğin eski Codex kapağındaki bilgilerle

Beyazıt döneminin askerî liderlerinden biri olmuştu. II. Beyazıt da Peshkëpia, Boboshtica, Leshnja, Vithkuq, Panarit, Treska, Trebicka, Vodica gibi birkaç köyü İlyas Bey'e bağışlamıştı.

³⁷⁵ Çapanoğlu, *Temettuat Defterleri'ne Göre Görice Sancağı*, 3.

³⁷⁶ İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 33.

³⁷⁷ Kiel, "Görice", 157.

kanıtlanmıştır. Kilise kanunlarında Selasfori Metropolü Piskoposluğu olarak anılan Korça, 1767 yılına kadar Ohri Patrikhanesi'ne bağlı kalmıştır. Makedonya'yı Epir'e bağlayan ticaret yolu üzerine bir merkez olan Korça, coğrafi konumu sayesinde ekonomik olarak gelişme kaydetmiştir. 17. yüzyıla geldiğinde Korça, Ohri Patriği Parthen tarafından Metropolitlik düzeyine yükseltildikten sonra bir piskoposluk merkezi haline gelmiştir.³⁷⁸

Aynı şekilde Parthen'in (1670-1676) döneminden itibaren "Korça ve Selasforii Metropolitliği'nin Kodığı" adı altında kodik düzenlenmeye başlamış, bu da Osmanlı döneminde Korça bölgesinde yaşayan Ortodoks topluluk için önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Söz konusu kodik Arnavutluk Devlet Arşivleri'nde muhafaza edilmektedir. Metropolitlik kodığının yanı sıra şehirde faaliyet gösteren loncaların da kanonizmi hazırlanmış, her bir loncanın hangi tarihte ortak kutlama yapacakları, bu kutlamalara metropolitin de katılacağı, ilgili loncalara bağlı dükkanların tatil günlerinde açılmayacağı, açılması durumunda cezalar alacağı gibi hususlar düzenlenmiştir.³⁷⁹

1767 yılından itibaren Korça Metropolitliği, doğrudan İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'nin yetkisi altına girmiştir. 1781 yılına kadar Korça Metropolitliği ve Metropolitleri, Korça ve Selasfori Metropoliti unvanına sahipken 1781-1816 yıllarında Korça ve Voskopojë Metropoliti unvanını taşımışlar. Ardından 1816-1828 yıllarında bu unvan Korça, Selasfori ve Voskopoja Metropoliti olarak değişmiş, 1828-1835 yıllarında kadar metropolitlik Korça ve Pogonia Metropolitliği olarak ifade edilmiştir. 1835-1881 yıllarında Korça ve Përmet Metropolitliği olarak adlandırılmışken 1881-1922 yıllarında

³⁷⁸ Ohri Patriği ve Korça Başpiskoposu Parthen, Korça Metropolitliği'ne 17. yüzyılın son 25 yılından başlayan "Korça ve Selasfori Kodığı" adıyla bir kodik hazırlamıştır. Kodikte 17-20. yüzyıllarına ait bilgiler mevcuttur. Parthen döneminde yazılmaya başlandığı için bir kısmı Korça'nın Ohri Patrikliği'ne ait olduğu dönem, geri kalan kısmı ise Korça Metropolitliği'nin İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'nin yetkisi altına girdiği dönemle ilgilidir. Kodikte yazılanlar Yunanca olarak yazılmış, tek bir bölüm Türkçe olarak yazılmıştır. Kodik bölgenin gelenekleri, dertleri ve zamanın sıkıntıları için bir kayıt defteri olarak kabul edilmiştir. Kodikte "Manevi mahkemelerin" işleyişinden de söz edilmektedir. Bu mahkemeler dini disiplin veya boşanmalar gibi Ortodoks topluluğun belli başlı konularla ilgilenen mahkemelerdi. Kodik'ten bu mahkemelerde miraslar ve bağışlarla ilgili birçok davanın yargılandığını öğrenmekteyiz. Kodik'te ayrıca esnafın halinde örgütlenen şehir zanaatkarları hakkında da bilgi verilmektedir. Bu esnafardan Ortodoks olanlar, örneğin kasaplar veya pabuççular gibi kategoriler farklı sorunlarını görüşmek üzere şehir metropolitliğinde bir araya gelmekteydi. Yine Kodik'te yer alan bilgilere göre 1724 yılında Varoş Ortodoks Topluluğu eğitim alanında kullanılacak fonları toplama kampanyası başlatmıştır. Bu kapsamda Vithkuqi, Voskopoja ve Boboshtica'dan parasal yardım yapılmıştır. Bu kampanya sonucu 1873 yılında "Yoksul Dostlarının Kardeşliği" (Vëllazëria e miqve të të varfërve) topluluğu tarafından Ortodoks çocukları için bazı kreşler açılmıştır. Andrea Llukani, *Mitropolia e Korçës – nga vitet apostolike deri në ditët tona (Korça Metropolitliği – Havarilik Günlerinden Günümüze Kadar)*, Tiran: Yayımevi bilgisi yok, 2020, 145.

³⁷⁹ Andi Rëmbeci, "Një dorëshkrim pasbizantin në greqisht: Kodiku i Mitropolisë së Korçës (Kod. Ko. 99) të dhëna mbi esnafët e Korçës gjatë shek. XVIII-XIX (Bizans Sonrası Bir Yunanca El Yazması: Korça Metropolitliği Kodığı (Kod. Ko. 99), XVIII-XIX. Yüzyıllarında Korça Loncalarına İlişkin Veriler)", *Albanohellenica* (5/2013), 259, 264.

Korça, Përmet ve Voskopojë Metropolitliği unvanı kullanılmıştır. 1874 yılında Patrikhane, Padişahın fermanıyla “Yukarı Makedonya Eksarhlığı” unvanını da eklemiştir. Bugün ise Korça, Pogradec, Kolonja, Devolli ve Voskopoja Metropolitliği adıyla bilinmektedir. Bunların tamamı bugünkü Arnavutluk sınırlarının güneydoğusunda bulunan şehirlerdir. Korça, 19.yüzyıldan itibaren hızla gelişmiş ve Şemseddin Sami'nin “Kamûs-ül Alâm” adlı eserinde aynı yüzyılın son on yılında buranın nüfusunu 18 bin kişilik olarak göstermiş, burada 757 dükkan, 23 han, 2 cami, 1 imaret, 2 hamam, 1 saat kulesi, 4 kilise, büyük ve işlek çarşısı, dokuma tezgâhları, 2 ilkokul, 1 lise, biri kız, diğeri erkekler için Arnavutça eğitim veren 2 okul, Rumlara mahsus bir kilise, 1 ilkokul, 1 kız okulu ve Ulahça eğitim veren bir okulun bulunduğunu belirtmiştir.³⁸⁰

1882 yılında Korça Sancağı'nda yapılan Osmanlı sayımına göre burada 76.489 Müslüman ve 50.742 gayrimüslim yaşarken 1906 yılına ait sayıma göre burada 85.329 Müslüman ve 82.025 gayrimüslim yaşamaktaydı. Bu da sancakta gayrimüslim sayısının arttığını göstermektedir.³⁸¹

1.1. Korça Metropolitlik Binası

Korça Metropolitliği'nin tarihçesi 17. yüzyılda başlar. Korça'nın en eski kilisesi olarak kabul edilen ‘Varosh i Poshtëm’ semtindeki “Tanrı Doğuran Kadının Uykusu” (Arn. Kisha e “Fjetjes së Hyjlindëses”) Kilisesi keşişler manastırıydı. Bu manastır ara sıra yangın geçirmiş ve yerli halkın katkılarıyla yeniden inşa edilmiştir. Ohri Patriği Joasaf, 1752’de bu kiliseye avlusu olan bir ev bağışlamıştı. *Hayat Veren Kaynak* (Arn. Katedrale Burimi Jetëdhënës) Katedrali ise 1707 yılında inşa edilmeye başlanmıştır. Bu katedralin yapımında Varoş Mahallesi'nin tüm sakinleri ve özellikle esnafı elbirliği ile yardım etmiştir. Örneğin debbağ, pabuççu, eyerci ve kuyumcu esnafı Metropolitlik binasının avlusunun yapımında katkıda bulundular.³⁸²

Korça Metropolitleri ve Korça ilinin Ortodoks cemaati 1856 yılına kadar faaliyetlerini bu binada sürdürmüşler. Kilisenin yanında Gjirokastralı başrahip Neofit'in döneminde Korçalıların ve bu Metropolitliği'nin korunması altındaki çevre köylerin yardımıyla 15 Temmuz 1857 yılında metropolitlik binası yeniden inşa edilmiştir. 20 Ağustos 1894'te Korça Metropolitlik binası Metropolit Anthin'in görevinden ayrılmasından sonra

³⁸⁰ Çapanoğlu, *Temettuat Defterleri'ne Göre Görice Sancağı*, 4.

³⁸¹ Kiel, “Görice”, 158.

³⁸² Rëmbeci, “Korça Metropolitliği Kodığı - XVIII-XIX. Yüzyıllarında Korça Loncalarına İlişkin Veriler”, 266.

yangın geçirmiş ve tamamen kül olmuştur. İçinde bulunan çok kıymetli ve eski eşyalar da yanmıştır. Metropolitlik'te çıkan yangından sonra, İhtiyarlık Konseyi Metropolitlik inşaatının bittiği 1896 yılına kadar Petro Dardha'nın evinde bir araya gelmiştir. Arnavut Ortodoksların katkılarıyla yeniden inşa edildikten sonra tüm malzemeler, kilise belgeleri, arşivleri ve ünlü kütüphanesi bu binaya yerleştirilmiştir. Korça Metropolitliği'nin binası, Arnavutluk'ta resmî olarak ateizmin ilan edildiği 1967 yılında el konulmasına dek işlevini sürdürmüştür.³⁸³

1.2. Kilise Kanonizmi

Kilise kanonizmi kilisenin iç işleyişini düzenlemeyi amaçlayan bir yönetim şeklidir. Korça'daki Ortodoksların varlığı bu şehrin ilk kayıtlara geçtiği dönemden itibaren devam edip zaman içinde sayıca arttıysa da kilisenin iç kanunu yahut nizamnâmesi ancak 1886 yılında hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti tarafından 3 Temmuz 1910 yılında kabul edilen Kiliseler Kanunu ise bundan farklı olarak, Balkan halkları arasında ulusal hareket faaliyetlerinin başladığı döneme kadar geçerliliğini sürdüren 'millet sisteminin' yerine geçmeyi hedeflemekteydi. Bu kanun daha çok Makedonya'da biri Yunan, biri Bulgar etkisi altında bulunan iki Ortodoks kilisenin karşı karşıya gelmesinden sonra kabul edilmiştir.³⁸⁴

Kilise hukuku (kanonizm) 4 Ocak 1866 tarihinde *Korça Ortodoks Cemaati* tarafından hazırlanmıştır. Kanonizm maddelerine göre, İhtiyarlık Konseyi genel kurul tarafından seçilen sekiz kişiden oluşmaktaydı. Yunancada "Dhimogjirondia" olarak bilinen bu yapı topluluğun tüm iç ve dış işlerini yönetmekteydi. Konseyin ana görevlerinden biri, kilise yöneticilerini atayarak kiliselerin ve mülklerinin bakımıyla ilgilenmekti. 12 Şubat 1867 tarihinde Korça'nın tüm kiliselerini yönetecek epitroplar seçilmişti. 30 Aralık 1874 tarihine gelindiğinde Korça Metropolitliği'nin gelişmiş bir vergi sistemi mevcuttu. 1876 yılında *Varoş*³⁸⁵ *Ortodoks Cemaati* yeni kilise kanonizmleri hazırlamıştır. 1866 yılında sistematik olarak Ortodoks topluluğun örgütlenmesini sağlayan ve kilisenin iç düzeniyle ilgili ortak kararlar içeren Kilise kanonizmine göre kiliseler Ortodoks Hıristiyanların ortak mabedleri, kiliselerde bulunan veya kiliselere bağışlanan gayrimenkuller kiliselerin serveti, bunların dışında toplanan paralar da kilisenin malı olarak kabul edilmiştir. Kiliselerin

³⁸³ Llukani, *Korça Metropolitliği*, 5, 18, 51.

³⁸⁴ Hasan Taner Kerimoğlu, "Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri", *ÇTTAD VI/14* (Bahar 2007), 5.

³⁸⁵ Korça'da Ortodoksların oturduğu mahalleler Varoş ve Bazar olarak adlandırılmıştır. Bkz. Kiel, "Görice", 157.

gelirleri “Yaşam Veren Kaynak” (Arn. Burimi Jetëdhënës) Katedral Kilisesi’nin kasasına yatırılmış, bu gelirlerle kilise görevlilerinin maaşları ödenmiş, kiliselerde gerekli olan tamirler yapılmış, fakirlere, mahkûmlara ve yolculara sadaka verilmiş, şehrin su şebekeleri için harcamalar yapılmıştır. Bu harcamalar doğrudan epitrop olarak isimlendirilen kilise yöneticileri tarafından yapılmış, kiliselerin yönetimi için her yıl iki epitrop seçilmiş, onların görevleri belirlenmiştir.³⁸⁶ Bu kanonizm büyük ölçüde 1929 yılında kabul edilen “Kilisenin Genel Yönetiminin Düzenlenmesi”nde de aynen kabul edilmiştir.³⁸⁷

Ancak kilise yöneticilerinin görevi sadece bu kadarla kalmıyordu. Zira Tanzimat kapsamında yapılan vergi reformları çerçevesinde 1840 yılında “Muhassıllık Meclisleri” kurulmuştur. Temel görevi vergi tespiti yapmak olan bu meclislerde muhassıl, kadı, müftü, asker zabiti, yerli halktan iyi halli olan dört temsilci ve iki kâtibin görev yapması öngörülmüştü. Bunların yanı sıra meclisin görev yaptığı yerde gayrimüslimlerin de yaşaması durumunda metropolit ve kocabaşlarından belirlenen iki kişi temsilcilik yapmaktaydı. Bundan da Metropolit ve onun altındaki hiyerarşi kapsamında yürütülen görevler kapsamında gayrimüslimlerden alınacak vergiler konusunda da resmî olarak temsilci gösterebileceklerini ve bu temsilcilerin Osmanlı Devleti’nin kurduğu resmî meclislerin bir parçası olabileceğini anlamaktayız.³⁸⁸

Ayrıca şunu da belirtmekte yarar var ki 1878 yılında düzenlenen Prizren Birliği’nden sonra Yunan devletinin ve İstanbul Ekümenik Patrikhane’nin Arnavut Ortodokslarına olan bakışı değişmiş, onları kendi ‘iç yönetmelikler’ aracılığıyla yönetilen “Yunan Ortodoks Topluluklar” olarak görmüştür.³⁸⁹

1.3. İhtiyarlık Konseyi’nin Kanonizmi

İhtiyarlık Konseyi ya da Yunancadan Arnavutçaya geçtiği şekliyle Dhimogjerondia (ya da Dhimojerondia) bugünkü yönetim anlayışına göre bir nevi yönetim kurulu konumunda olan, kilisenin iç düzeni başta olmak üzere eğitim kurumları ve kilisenin mülkleri gibi önemli konularda söz sahibi olan, Ortodoksların günlük yaşamlarını bire bir düzenleyebilen çok önemli bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. İhtiyarlar Konseyi, tüm

³⁸⁶ Llukani, *Korça Metropolitliği*, 152-154. Kilise kanonizminin tam metni için bkz. Ek-3.

³⁸⁷ *Albanian Orthodox*, “Rregullorja e administrimit të përgjithshëm të Kishës (1929) (Kilise Yönetiminin Genel Yönetmeliği)” (Erişim 02.08.2023) <https://albanianorthodox.com/wp-content/uploads/Rregullorja-e-administrimit-te-pergjithshem-te-Kishes-1929.pdf>

³⁸⁸ Çapanoğlu, *Temettuat Defterleri’ne Göre Görice Sancağı*, 12-13.

³⁸⁹ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 9.

ortak kurumları denetleyen ve metropolitliğin mahkemesini oluşturan en yüksek forum olarak tanımlanabilir. Bu konsey her yıl genel kurulda seçilen üyelerden oluşur ve daimî başkanı da metropolitlerdir. Sekiz üyeden oluşan konsey her Çarşamba gününde bir araya gelir. Karar almak için toplantılarda toplam üye sayısının dörtte üçünün katılması yeterli sayılır. İhtiyarlık konseyi, basit manevi konular ve boşanmalarla ilgili davaların dışında Metropolitliğe yöneltilen tüm anlaşmazlıkları karara bağlar. Kararlar kanonik hükümlere ve geleneksel dinî haklara dayanır. Bu yapı evlilik ve aile ile ilgili meseleler ile uygulamada sadece Hıristiyanları ilgilendiren ticarî konular da dahil olmak üzere geniş bir alanda tam yetkiye sahipti. Cinayet ve hırsızlık gibi cezai vakalar teorik açıdan Müslümanların adli sisteminin kontrolü altında bulunmasına karşın, hiçbir Müslümanın karışmamış olması durumunda vakaya çoğu zaman Ortodoks mahkemeleri bakmaktaydı. Ortodoks kilisesi, adli kararları itibarıyla dini hukuka, Bizans hukukuna, yerel adetlere ve kilise yazı ve geleneklerine bağlıydı; kilise mahkemeleri, hapis, para ve sürgün cezaları yanında ayinlerden tard ve aforoz cezaları da verebilmekteydi.³⁹⁰

Verilen kararlar Patrikhane vekilliği olarak tanımlanabilecek Protosingelia birimi tarafından hayata geçirilir. Konseyin arşiv görevlisi, muhasebecisi ve sekreteri olmak üzere üç personeli olur, bunlardan her birinin görevleri yönetmelik aracılığıyla belirtilir.³⁹¹

1.4. Metropolitliğin Kasası: Llaso

Metropolit Neofit, Korçalı tüccarlarla anlaştıktan sonra Llaso adı verilen Eğitim Kasası'nı kurmuştur. 12 madde ve 5 bölümden oluşan halk kasası Llaso'nun yönetmeliği 12 Kasım 1876'da hazırlanmıştır. Kasanın başkanı patriğin kendisiydi. Patrik, her yıl 30 Ocak tarihinde bağışçıların isimlerini okurdu. Kasada toplanan para okul ve farklı yapıların inşaatı gibi kamu ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaktaydı.³⁹²

Llaso adlı özel bağış toplama fonunun kurulması Arnavutluk'taki Ortodoks Kilisesi'nin gelişmesine önemli oranda katkıda bulunmuştur. "Halk bağış kasası" olarak da tanımlanabilecek bu fon Amerika ve Mısır'da³⁹³ yaşayan Korçalı gurbetçilerin güçlü

³⁹⁰ Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyılları*, 55-56.

³⁹¹ Llukani, *Korça Metropolitliği*, 155-156. Yönetmeliğin tam metni için EKLER'e bakınız.

³⁹² Rëmbeci, "Korça Metropolitliği Kodığı - XVIII-XIX. Yüzyıllarında Korça Loncalarına İlişkin Veriler", 265.

³⁹³ Osmanlı hâkimiyetinin Arnavut topraklarında kurulduğu ilk dönemlerde zanaatkârlar arasında fakir olan kesimin bir kısmı İstanbul, Mısır, Romanya, Bulgaristan, Odesa ve Amerika'ya göç etmişti. Bkz. Buda, *Tarih Araştırmaları*, 341.

bağışlarıyla 1849 yılında daha çok güçlenmiştir.³⁹⁴ Llaso adlı eğitim kasası belli bir kanonizm, yani kilise hukukuna bağlı olarak işlemekteydi. Llaso'nun kuruluş amacı, şehrin ortak okullarını ve Yunan dilinde verilen eğitimi yaygınlaştırmak,³⁹⁵ bu hizmetleri sadece faiz gelirleriyle yürütmek, sermayenin bozulmadan devam etmesini sağlamaktır. Llaso'nun gelirleri manevi bağışlar, sermaye faizleri, kilise gelirlerinin fazlası ve kiliselerin gayrimenkul mallarından elde edilen gelirlerdir. Mevcut sermayelerinin tamamı Korça Eğitim Kurumları'nın Malvarlığı adı altında bankaya yatırılmış, Llaso üç üyeden oluşan bir konsey (efor) tarafından yönetilmiştir.³⁹⁶

1.5. Voskopoja ve Vithkuq'un Önemi ve Hızlı Yükselişi

Osmanlı döneminde Korça'ya bağlı en önemli bölgeler Voskopoja ve Vithkuq bölgesidir. Bu bölgelerde özellikle Osmanlı döneminde çok sayıda kilise ve manastır inşa edilmiştir. Vokopolis, Moskopolis, Moskopole ve Vockopojë isimleriyle anılan Voskopoja İstanbul fethinden sonra, tam olarak 1383 yılında Muzakaj prensliği tarafından kurulan ve Osmanlı döneminde ekonomik, kültürel ve sosyal açıdan yükseliş kaydeden bir bölgedir. O kadar ki 18. yüzyıla gelindiğinde buranın nüfusu yaklaşık 60.000'e yükselmiş,³⁹⁷ 1905 tarihli bir başka kaynağa göre ise şehirde 12.000 hane kaydedilmiştir. Buradaki 'polis' veya 'poja' eki Yunancada şehir anlamına gelmektedir. Buranın ilk sakinleri Korça ovasının alt bölgesinden bulunan Voskop şehrinin sakinleriydi. Bu şehir Osmanlı'nın Arnavutluk'a girdiği dönemlerde yıkılmış ve buranın halkı bugünkü Voskopoja adlı bölgeye göç edince buranın adı Voskopoja olmuştur. 1840'lı yıllara ait temettuat defterlerinde burası "Voskob Köyü" olarak zikredilmektedir.³⁹⁸

³⁹⁴ Ortodoks esnaflar tarafından kiliseye yapılan benzer yardım örnekleri 1771 yılında da görülmektedir. Korça Metropolitlik Kodığı'nda yer alan bilgilere göre Korçalı 10 esnaf İsa'nın ikonu için kiliseye 297 kuruş (aslan) bağışlamışlar. Aynı yılda debbağ esnafı ikon için 100 aspra (1 aslan = 120 aspra), eğerci, pabuççu, terzi esnafı da kilise ikonları için benzer yardımlar yapmış, aynı şekilde Elbasan, Prizren, Tiran ve Berat'ta da esnaflar sadece para yardımı yapmamış, aynı zamanda kiliseye tarla, ev, dükkan gibi taşınmaz mülkler de bağışlamış, kilise ve manastırların inşasında katkıda bulunmuştur. Elbasan'da Aziz Athanas (Shën Athanas) Kilisesi zengin kuyumcu esnafının katkılarıyla inşa edilmişti. 1725 yılında inşa edilen Korça Metropolitlik binası da şehrin esnaflarından yapılan yardımlarla sağlanmıştı. Çoğu zaman Müslüman esnafların ortak pirleri, yani belli zanaatları ilk kez ortaya çıkan peygamberler veya önemli isimler olduğu gibi onların da ortak pirleri olurdu. Bkz. İşkodra, *Arnavut Loncaları*, 267-268.

³⁹⁵ Örneğin 1738 yılında debbağ, pabuççu, eyerci, kürkçü, terzi ve kasap esnafı "tüm çocukların ücretsiz eğitim alması için ortak okulunun" inşaatında özel katkılara bulunmuştur. Aynı esnaflar okulda görev yapacak öğretmenin maaşı için yıllık 2 bin aspra vermişler. Bkz. Rëmbeci, "Korça Metropolitliği Kodığı - XVIII-XIX. Yüzyllarında Korça Loncalarına İlişkin Veriler", 263.

³⁹⁶ Llukani, *Korça Metropolitliği*, 149-151. Llaso kanonizminin tam metni için bkz. Ek-4.

³⁹⁷ 16. yüzyılda Voskopoja'nın nüfusu 20 bin kişilik olarak kaydedilmiştir. Bu bilgiye göre iki asırlık süreç içerisinde nüfus sayısı 40 binle artmıştır. Bkz. Castellanos, *Balkan Tarihi*, 222.

³⁹⁸ Çapanoğlu, *Temettuat Defterleri'ne Göre Görice Sancağı*, 20.

Buraya taşınan Voskoplular ilk olarak Aziz Cuma Kilisesi'ni (Kisha e Shën e Premtes) inşa etmişler. Ardından Aziz Prodhrom Manastırı Kilisesi (Manastiri i Shën Podhromit, 1632), Azize Meryem'in Uykusu Kilisesi (Kisha Katedrale "Fjetja e Shën Marisë, 1712), Aziz Kolli Kilisesi (Kisha e Shën Kollit, 1722), Taksiarklar Kilisesi (Kisha e Taksiarkëve, 1722), Aziz Thanas Kilisesi (Kisha e Shën Thanasit, 1724), Peygamber İlia Kilisesi (Kisha e Shën Ilias, 1751) gibi kiliseler inşa edilmiştir. Bu kiliseler şehrin dinî-kültürel hayatını aktif bir şekilde destekleyen esnafların yardımlarıyla inşa edilmiştir. Örneğin 1752 yılında inşa edilen Aziz Havari (Shën Apostulli) kilisesi bakırcı esnafının katkılarıyla inşa edilmiştir. Yukarıda zikredilen Aziz Prodhrom Manastırı'nın inşasında bakırcılar 120.000 aspra değerinde katkıda bulunmuşlar.³⁹⁹

Bu manastıra ait kodik bilgilerine göre de şehrin bakırcılar, pabuççular ve terziler esnaflarının örgütleri Ortodoks mabedlerinin inşaatına katkıda bulunmuşlardır. Voskopoja'da yaşayan Ulahların çocukları Viyana, Venedik ve Budapeşte gibi Avrupa şehirlerinde eğitim gördükten sonra Voskopoja'da Yeni Akademi kurulmuş, bu akademinin kurulmasında ve öğrencilerin yurt dışında eğitim görmesinde bölge esnaflarının önemli katkısı olmuştur.⁴⁰⁰

1720 yılında buraya Venedik'ten getirilen ve Teolog Aziz Joan Kilisesi'yle (Kisha e Shën Joan Theologut) birleşen yeraltı bir binada matbaanın kurulmuş olması şehrin eğitim ve ekonomi açısından da gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu matbaada 38 yıllık çalışmada yaklaşık 21 ders kitabı basılmış, eserlerin tamamı ise Yunanca olmuştur. Ancak 1769, 1772 ve 1789 yıllarında yaşadığı yağma sonucu bu şehir neredeyse tamamen yok olmuştur. Yanya'da görev yapan Fransız Konsolosu Fransua Charl Pouqueville bu olaylardan yaklaşık 15 yıl sonra şehri ziyaret ettiğinde burada çobanların yaşadığı "ikiyüz kadar ağıl" görmüş ve şunları kaydetmiştir: "On yıllık yağma ve savaştan sonra Voskopoja Arnavutluk yeryüzünden yok olmuştur." Voskopoja halkı Balkan'ın tamamına, Macaristan ve güney Polonya'ya kadar yayılmıştır.⁴⁰¹

Vithkuq ise Korça'dan yaklaşık 20 km. uzaklıkta bulunan bir köyün adıdır. Köyde 100 çeşme, 2 manastır ve 10 kilise bulunmaktaydı. 17. Yüzyıla kadar köy olan bu bölge daha

³⁹⁹ Shkodra, *Arnavut Loncaları*, 269.

⁴⁰⁰ Örneğin Korçalı büyük ve küçük esnaflar 1750 yılında kurulan Voskopoja'nın Yeni Akademi'si için 320 bin aspra yardımında bulundular. Bkz. Rëmbeci, "Korça Metropolitliği Kodiği - XVIII-XIX. Yüzyıllarında Korça Loncalarına İlişkin Veriler", 263.

⁴⁰¹ Castellanos, *Balkan Tarihi*, 222.

sonra hızlı gelişme kaydetmiş, 1763 yılına gelindiğinde buranın nüfusu 8 bine ulaşmıştı. Kutsal Azizler Manastırı gibi 17. yüzyılda burada inşa edilen mabedler Kosturi Metropolitliği'ne bağlıydılar. Aynı yüzyılda çok sayıda kilise de inşa edilmiştir.⁴⁰²

1943 yılında Vithkuq köyü İtalyan ordusu tarafından yakılmış, bu yangında Aziz Kolli (Shën Kolli), Aziz Thanasi (Shën Thanasi), Aziz Joani (Shën Joani) ve Aziz Cuma (Kisha e Shën Premtes) kiliseleri yanmıştır. O dönemde mevcut 10 kiliseden sadece 7'si günümüze kadar ulaşmıştır. Kiliselerden bazıları 1967 yılında depoya çevrilmiştir. Aziz Petros Manastırı'na (Arn. Manastiri i Shën Petros) ait kodik bilgilerine göre 1908 yılında yaklaşık 700 haneye sahipti. 1926 yılında köyün nüfusu 1000'e düşmüş, bugün ise Vithkuq, 10 köyü olan bir belediyeye dönüşmüştür. Korça Metropoliti Dhorothe Kristidhi'nin kaleme aldığı 1 Mayıs 1879 tarihli bir belgeye göre Vithkuqi bölgesi önce 1781 yılında, ardından 1819 yılında yanmış, 25 Ekim 1823 tarihinde ise tamamen yok olmuştur. Bu son olaylardan sonra bölge halkı Korça, Manastır ya da Budapeşte'ye taşınmıştır. Vithkuq ünlü vatanseverlerin doğum yeri olarak bilinmektedir.⁴⁰³

1.6. Korça Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler

Korça Metropolitliği'nin yönetimi altında bulunan kiliseler iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi Osmanlı dönemi öncesinde, ikincisi ise Osmanlı dönemi sırasında inşa edilen kiliselerdir. Birinci kategoriye 11. yüzyıldan itibaren inşa edilen 5 kilise dahildir. Bunların en önemlileri Azize Meryem Kilisesi, Aziz Cuma Kilisesi ve Ristoz Kilisesi'dir. İkinci kategoriye ise 1616 yılından itibaren inşa edilen 23 kilise dahildir. Bunların en önemlileri Azize Meryem Kilisesi, Aziz Mëhilli Kilisesi, Aziz Thanas Kilisesi, Ungjillëzim Kilisesi, Aziz Mëhilli Kilisesi ve Peygamber İlia Kilisesi'dir.⁴⁰⁴

1.7. Korça Metropolitliği'ne Bağlı Manastırlar

Korça Metropolitliği'nin yönetimi altında bulunan manastırlar da iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi Osmanlı dönemi öncesinde, ikincisi ise Osmanlı dönemi sırasında inşa edilen manastırlardır. Birinci kategoriye sadece 9. yüzyılda inşa edilen Aziz Naum Manastırı (Manastiri i Shën Naumit) dahildir. İkinci kategoriye ise 1501 yılından itibaren inşa edilen

⁴⁰² Andi Rëmbeci, "Kodik i Mitropolisë së Korçës dhe Selasforit (shek. XVII-XIX): të dhëna për kulturën në zonën e Korçës (Korça ve Selasfor Kodiği (XVII-XIX. Yüzyılları): Korça Bölgesindeki Kültüre İlişkin Veriler)", *Monumentet (Eserler)* (Tiran: Morava Yayınları, 52/2011-2014), 116.

⁴⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Llukani, *Korça Metropolitliği*, 6-12.

⁴⁰⁴ Her bir kilise hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Rëmbeci, "Korça ve Selasfor Kodiği (XVII-XIX. Yüzyılları): Korça Bölgesindeki Kültüre İlişkin Veriler", 99-124.

8 manastır dahildir. Bunların en önemlileri Kolli Manastırı, Prodhrom Manastırı, Llënga Manastırı, Aziz Petrus ve Pavlus Manastırı, Aziz Elias Manastırı ve Kamenica Manastırı'dır.⁴⁰⁵

1.8. Osmanlı Döneminde Korça Diyosezi'nde Görev Yapan Piskoposlar

16. yüzyıldan başlayıp 1916 yılına kadar görev yapan piskoposların isimleri, tarih sıralamasına göre şu şekildedir:

No.	Görev süresi	Piskopos adı
1.	16. yüzyılın ilk yarısı	Grigor
2.	16. yüzyılın ikinci yarısı	Josif
3.	1566 yılına kadar	Timotheo
4.	1572-1580 yılları	Gavril
5.	1590'lu yıllar	Athanas
6.	1607 yılı	Zosimea
7.	1634 yılı	Mitrofan
8.	1670 yılı	Parthen
9.	1691-1693 yılları	Makar
10.	1694-1696 yılları	Athanas
11.	1696-1709 yılları	Dıraçlı Dhanil
12.	1709-1742 yılları	Voskopoyalı Joasaf
13.	1743-1753 yılları	Niqifor
14.	1753-1763 yılları	Dhionis
15.	1797-1806 yılları	Voskopoyalı Joasaf
16.	1806-1828 yılları	Melet
17.	1834-1835 yılları	Visarion
18.	1835-1845 yılları	Qirill (Cyril)
19.	1845-1874 yılları	Gjirokastralı Neofit
20.	1874-1885 yılları	Dhorothe Kristidhi
21.	1885-1892 yılları	Fillothe Kostandinidhi
22.	1892 yılı	Kristiadhi
23.	1892 yılı	Grigori
24.	1892-1894 yılları	Anthimi Caco
25.	1894-1892 yılları	Gjerasiu Orogollaj
26.	1902-1906 yılları	Foti ⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Bunların dışında Korça Metropolitliği'nin yönetiminde bulunan şu "keşiş mağaraları" da bulunmaktaydı: Prespa Gölü'nde bulunan "Ballashtojna / Ungjillëzim" Mağarası, Maligrad adasında bulunan "Azize Meryem'in Doğumu Mağarası" (Shpella Lindja e Shën Mërisë), Glluboko'da bulunan "Azize Meryem Mağarası / Bogorica" (Shpella e Shën Mërisë), Prespa Gölü'nde Pustec Köyü yakınlarında bulunan "Shpella e Arangjelit të Trstenikut" isimli mağara ve Çermenika'da bulunan "Letmi Mağarası". Her biri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Llukani, *Korça Metropolitliği*, 46-106.

⁴⁰⁶ *Forumi Shqiptar*, "Informacion për Mitropolinë e Korçës (Korça Metropolitliği'ne Dair Bilgiler)" (02 Kasım 2022)

2. DURRËS METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ

Durrës Metropolitliği'nin başlangıcı havarilik yıllarına dayanmaktadır. Durrës şehri İlirya'da en büyük Hıristiyanlık merkeziydi. Erken dönemlerde Durrës Metropolitliği dokuz metropolitlikler arasında beşinci sırada yer almaktaydı. Durrës Metropolitliği Selanik'in Roma Vikarlığı'na bağlıydı. Selanik Metropoliti Başpiskopos unvanına sahipti ve Roma Kilisesi'ne bağlıydı. Durrës'in piskoposluk merkezi, İmparator Anastas döneminde inşa edilen "Aziz Anarjendler" (Kisha e Shën Anargjendëve) Kilisesi idi.⁴⁰⁷

Durrës Metropolitliği 351 yılında düzenlenen Efes Konsili'ne, 451 yılında düzenlenen IV. Ekümenik Sinodu'na ve 691 yılında düzenlenen Quinisextae (Onbeşinci) Sinodu'nda piskoposları tarafından temsil edilmiştir. 879 yılında İstanbul'da düzenlenen Sinod'da da Durrës Metropoliti Lukian katılmıştır.⁴⁰⁸ 8. yüzyılda İstanbul Ekümenik Patrikhanesi ile birleşmiş ve bu Patrikhane'ye bağlı olarak 42. sırada yer almıştır.⁴⁰⁹ 10. yüzyılın başında Durrës piskoposluk merkezi olmuştur ve yetkisi altında 14 piskoposluklar bulunmuştur.⁴¹⁰

Durrës, Yeni Epir bölgesinin merkezi olması hasebiyle ve stratejik bir konumda bulunmasından dolayı hem Ortodoksluk, hem de Katoliklik mezheplerinden gelen dinî etkilerin bulunduğu bir bölge olmuştur. Ancak 6. yüzyıldan itibaren ve günümüze kadar Doğu tarafını tutmuştur. Büyük Skizma'dan önce ise yetki alanı Tivar'dan Vlora'ya kadar geniş bir alanı kapsamıştır. Osmanlı dönemi boyunca da, Ortodoks Kilisesi'nin yeni güçle olan iyi ilişkilerinden ve kendisine iyi tanınan özel haklar ve imtiyazlardan dolayı güçlenmeye devam etmiştir.⁴¹¹

Durrës Başpiskoposluğu 1767'ye kadar Ohri Başpiskoposluğu'na bağlı kalmış, bu yıldan itibaren Ekümenik Patrikhane'ye katılmak için talepte bulunmuş, Sultan III. Mustafa da bu taleplerini kabul etmiş ve böylece Durrës Başpiskoposluğu kurulmuştur. Durrës, Elbasan, Kavaja ve Pogradec illerinde yaşayan Ortodoks Hıristiyanları, Durrës ve Gora-Mokra adıyla bilinen bu başpiskoposluğa bağlıydı. 1872 yılından sonra Tiran da bu başpiskoposluğun yetkisi altına girmiştir. 1923 yılına gelindiğinde Durrës Metropoliti

⁴⁰⁷ Llukani, *Durrës Metropolitliği*, 12.

⁴⁰⁸ Muhamet Qerimi, "Religious Situation in Durres City in the Middle Age", *European Academic Research* (IV/10, Ocak 2017) 9107.

⁴⁰⁹ Xhufi, "Arnavutluk'ta Roma Hıristiyanlığı", 90-91.

⁴¹⁰ Her biri hakkında detaylı bilgi için bkz. Shuflaj, *Türkler Öncesi Arnavutluk'ta Kilisenin Durumu*, 8.

⁴¹¹ Qerimi, "Religious Situation in Durres City in the Middle Age", 9107.

“Durrës, Gora ve Shpat, tüm İliya, Batı Denizi ve tüm Arnavutluk’un yöneticisi” unvanına sahipti. O dönemde daha çok Durrës, Tiran ve Elbasan Metropolitliği ismiyle bilinirdi, fakat 1929 yılında Tirana’nın başkent olması hasebiyle merkezi Tirana’ya taşınmış ve adı Tiran, Durrës ve Elbasan Metropolitliği olmuştur. Bu gelişmelerle başlayan Durrës Metropolitliği’nin tarihçesi bugüne kadar devam etmiştir.⁴¹²

2.1. Durrës Metropolitleri

Metropolitliğin ilk kurulduğu yıldan itibaren Arnavutluk bağımsızlığının ilan edildiği 1912 yılına kadar görev yapan metropolitlerin isimleri kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir:

No.	Görev süresi	Metropolit adı
1.	58 yılı	Qesari ⁴¹³
2.	98 yılı	Asti ⁴¹⁴
3.	431 yılı	Eukari
4.	449 yılı	Lluka
5.	550 yılı	Marinjani
6.	598 yılı	Urbiç
7.	690 yılı	Sesini
8.	767 yılı	Niqifori
9.	879 yılı	Llukiani
10.	1040 yılı	Lorenci
11.	1053 yılı	Lorenci
12.	1143 yılı	Andoni
13.	1180 yılı	Kostandin Kavasili
14.	1240 yılı	Romanoi
15.	1289 yılı	Anonim
16.	1691-1694 yılları	Dhanili
17.	1694-1702 yılları	Kozmai
18.	1740-1749 yılları	Niketa
19.	1749-1760 yılları	Anthimi
20.	1760-1761 yılları	Neofiti
21.	1761-1768 yılları	Mileti
22.	1768-1772 yılları	Grigori ⁴¹⁵

⁴¹² Andrea Llukani, *Mitropolia e Durrësit – nga vitet apostolike deri në ditët tona (Durrës Metropolitliği – Havarilik Günlerinden Günümüze Kadar)*, Tiran: Yayın evi yok, 2019, 13.

⁴¹³ Kayıtlarda Shën Qezari veya Caesari, yani Aziz Sezar olarak da geçmektedir. Bu yılda Durrës bölgesinde 70 aileden oluşan bir Hıristiyan topluluğu mevcuttu. Shën Qezari İsa’nın 72 havarisinden biri olarak kabul edilmektedir. Loka – Kola, *İncil Dönemi İliyası*, 9; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 115,

⁴¹⁴ Metropolit Asti veya Asterin Arnavut asıllı az sayıda metropolitlerden biridir. Qerimi, “Religious Situation in Durrës City in the Middle Age”, 9108.

⁴¹⁵ Metropolit Grigor Voskopoja Akademisi’nden mezun olmuştur. Grigor, kendi hazırladığı bir alfabeyle İncil’in tamamını Arnavutça’ya çevirmiş, 1772 yılında da vefat etmiştir. Ancak bu tercüme günümüze kadar ulaşmamıştır. Buna rağmen bir metropolitin İncil’i çevirmiş olması erken dönemlerden itibaren Arnavutçanın Arnavut kiliselerinde kullanıldığını göstermektedir. Bkz. Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 5.

23.	1777-1782 yılları	Kostanci
24.	1782-1809 yılları	Efthimi
25.	1809-1821 yılları	Samueli
26.	1821-1833 yılları	Krisanthi
27.	1833-1837 yılları	Gjerasimi
28.	1837-1844 yılları	Anthimi
29.	1844-1845 yılları	II. Anthimi
30.	1845-1858 yılları	Joaniqi
31.	1858-1859 yılları	Genadi
32.	1859 yılı	Afsenti
33.	1859-1867 yılları	Josifi
34.	1867-1899 yılları	Visarioni
35.	1899-1906 yılları	Prokopi
36.	1906-1911 yılları	Joani
37.	1911-1922	Jakovi ⁴¹⁶

2.2. Durrës Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler

Durrës Metropolitliği'ne bağlı kiliselerin tamamı Osmanlı dönemi sırasında inşa edilmiştir. Bu kapsamda yer alan toplam 6 kiliselerin arasında en önemlileri: Aziz Cuma Kilisesi, Aziz Kolli Kilisesi, Aziz Prokop Kilisesi ve Evanjelizm Kilisesi'dir.⁴¹⁷

3. BERAT METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ

1417 yılında Kanina Kalesi ile birlikte Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra Berat ismini alan bu şehir Osmanlı arşiv belgelerinde çoğunlukla "Arnavut Belgradı" olarak anılmaktadır.⁴¹⁸ Öncelikle ismi Antipatrea, ardından Pulqerionopolis, Beligrad ve ardından Berat olmuştur. 1431 yılına ait tapu tahrirlerinde Berat Kalesi'nde 1500 nüfusa sahip 227 aile hane kayıtlarda geçmektedir.⁴¹⁹ Aynı tahrirde Berat metropolitinden söz edilmiştir.⁴²⁰

1520-1530 yılında Vlora, Tepelena, Përmet, Tomorrica ve Myzeqe ile birlikte Vlora Vilayeti'nin altında yer almaktaydı. 1530 yılında Berat kazasına bağlı Berat ve Skrapar bulunuyordu.⁴²¹ Bu bölgede, diğer bölgelerde de olduğu gibi kilise, okul, hastane ve mezarlık yapımı için Osmanlı Devleti'nden izin almak gerekiyordu. 1767 yılında Berat Metropolitliği İstanbul Ekümenik Patrikhane yetkisi altındaki metropolitliklerin listesine girmiştir.

⁴¹⁶ Llukani, *Durrës Metropolitliği*, 14-15.

⁴¹⁷ Qerimi, "Religious Situation in Durres City in the Middle Age", 9116.

⁴¹⁸ Mehmet İnbaşı, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* (6/14, Mart 2019), 143.

⁴¹⁹ İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 55-75.

⁴²⁰ Meksi, "Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu", 13.

⁴²¹ İnbaşı, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", 146.

Metropolit ise “Belgrad ve Kanina’nın Saygıdeğer Metropoliti” unvanına sahipti. 17. yüzyılda, Ahmet Kurt Paşa’nın yönetimi sırasında Berat şehri Berat Paşalığı’nın merkezi olmuştur. 1810 yılında ise Yanya Paşalığı ile birleşmiştir. 1851 yılında yaşanan depremden sonra Berat şehri bugün sahip olduğu görünümüne kavuşmuştur.⁴²² Şehrin yeniden inşa edilmesi ve eski günlerinden daha iyi bir noktaya ulaşmasında Tepedelenli Ali Paşa’nın katkısı büyük olmuştur.⁴²³ Berat Metropolitliği, diğer metropolitlerden farklı olarak erken yıllardan beri kodik düzenlemeye başlamış, bu kodikte de hem metropolitlik ve kiliseler, hem de Beratlı Müslümanlar hakkında önemli bilgiler yer almıştır.⁴²⁴

3.1. Berat Metropolitleri

Berat Metropolitliği’nde görev yapan metropolitler kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir:

No.	Görev süresi	Metropolit adı
1.	1668 yılı	Nektar
2.	1683 yılı	Parthen
3.	1685 yılı	İgnat
4.	1699 yılı	Nektar
5.	1710 yılı	Dionis
6.	1715-1716 yılları	Theodhos
7.	1718-1725 yılları	Niqifor
8.	1727-1734 yılları	Kozma
9.	1736-1751 yılları	Metod
10.	1751-1759 yılları	Joasaf
11.	1761-1763 yılları	İkinci Efthim
12.	1763-1765 yılları	Parthen
13.	1765-1767 yılları	Yeniden Joasaf
14.	1768-1769 yılları	Ioaniq
15.	1769-1772 yılları	Gjerasim
16.	1772 yılı	Joasaf
17.	1800 yılı	Melet
18.	1802 yılı	Joasaf
19.	1855 yılı	Anthim
20.	1900 yılı	Vasil
21.	1909 yılı	Kaliniku
22.	1911 yılı	Ioaqim
23.	1911-1923 yılları	Metropolit yok ⁴²⁵

⁴²² Andrea Llukani, *Mitropolia e Beratit (Berat Metropolitliği)* (Tiran: Yayınevi bilgisi yok, 2020), 9.

⁴²³ Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 78.

⁴²⁴ Bkz. İlkay Erken, “Şer’iyye Sicillerinin Şehir Tarihi ve İdari Taksimat Çalışmalarında Kullanılması: Berat Kazası Örneği (1840-1913)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Erzurum: Ocak 2018), 313-332; Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 9-25.

⁴²⁵ Llukani, *Berat Metropolitliği*, 9.

3.2. Berat Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler

Berat Metropolitliği'nin yönetimi altında bulunan kiliseler iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi Osmanlı dönemi öncesinde, ikincisi ise Osmanlı dönemi sırasında inşa edilen kiliselerdir. Birinci kategoriye 12-13. yüzyıllardan itibaren inşa edilen 3 kilise dahildir. Bunlar Aziz Triadha Kilisesi, Aziz Kolli Kilisesi ve Aziz Nikolla Kilisesi'dir. İkinci kategoriye ise 1578 yılından itibaren inşa edilen 28 kilise dahildir. Bunların en önemlileri Vllaherna Azize Meryem Kilisesi, Aziz Kolli Kilisesi, Aziz Kostandini ve Elena, Aziz Todri Kilisesi, Aziz Mhilli Kilisesi, Aziz Kolli Kilisesi, Aziz Dhimitri Katedral Kilisesi, Aziz Spiridhon Kilisesi ve Aziz Petrus ve Pavlus Kilisesi'dir.⁴²⁶

3.3. Berat Metropolitliği'ne Bağlı Manastırlar

Berat Metropolitliği'nin yönetimi altında bulunan manastırlar iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi Osmanlı dönemi öncesinde, ikincisi ise Osmanlı dönemi sırasında inşa edilen kiliselerdir. Birinci kategoriye 6. yüzyıldan itibaren inşa edilen 3 kilise dahildir. Bunlar Azize Meryem Manastırı, Poyan Manastırı ve Zvrnec Manastırı'dır. İkinci kategoriye ise 1477 yılından itibaren inşa edilen 11 kilise dahildir. Bunların en önemlileri Ardenica Manastırı, Tanrı Doğuran Annenin Uykusu Manastırı, Aziz Dhimitri Manastırı, Kolkondas Manastırı (Manastiri i Kolkondasit) ve Aziz Trifon Manastırı'dır.⁴²⁷

4. GJİROKASTRA METROPOLİTLİĞİ VE TARİHÇESİ

1318 yılında, yetkisi altında Drinopoja Piskoposluğu'nun bulunduğu Yanya Metropolitliği kurulmuştur. 1338-1339 yıllarında piskoposluk merkezi Gjirokastra'ya (Ergirikasri) taşınmış ve burası Drinopoja ve Gjirokastra Diyosezi unvanını almıştır. 1418 yılında Gjirokastra şehri Osmanlı yönetimi altına girmiştir. 1431-1432 yılına ait tapu tahrir defterine göre Gjirokastra şehri Arvanid Sancağı'nın başmerkezi olmuştur. Bu sancak kuzeyde Mat Nehri, güneyde ise Çamerya ile sınırlıydı. Henüz Pult, Dukagjin ve Mat gibi Arnavutluk'un kuzeydoğusunda bulunup da hâlâ yerli prenslerin hâkim olduğu bölgelerin dışında kalan topraklar bu sancak altında toplanmıştı.⁴²⁸ 1431 yılında yapılan nüfus sayımı

⁴²⁶ Her bir kilisenin tarihçesi ve mimar özellikleri için bkz. *Orthodox Albania*, "Kisha e Shqipris, nga vitet apostolike deri m sot (Apostolik Yıllardan Günümüze Arnavutluk Kilisesi)" (Erişim 03.08.2023). <https://orthodoxalbania.org/2020/2013/09/07/kisha-e-shqiperise-nga-vitet-apostolike-deri-sot/>

⁴²⁷ Her biri hakkında detaylı bilgiler için bkz. Llukani, *Berat Metropolitliği*, 111-138.

⁴²⁸ Bartl, *Orta ağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 47.

sırasında, bu bölge Zenebişlilerin hâkim olması sebebiyle buranın adı Vilayet-i Zenebiş olmuştur. Diğer adı Hassa-i Aryurikasrı olmuştur. O dönemde şehirde 163 hane bulunmaktaydı.⁴²⁹

Delvina'da bulunan Murtilla Kilisesi'nin kodiğinde Gjirokastra ile ilgili dikkat çeken bilgilere rastlamaktayız. 1635 yılından itibaren düzenlenmeye başlayan kodik 17. sıra sayısına sahiptir. 1575-1580 yıllarında Delvina Sancağı kurulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığı yıllarında (1520-1566) ise Gjirokastra, Delvina Sancağı'na dahil edilmiştir. 1583 yılına gelindiğinde köylerden şehre yapılan yoğun göçler sonucu Gjirokastra'daki hane sayısı 434'e ulaşmıştır. 1662 yılında Arnavutluk'u ziyaret eden Evliya Çelebi'ye göre Aşağı Varosh (Varosh i Poshtëm) 6 mahalleden oluşmaktaydı. Hristiyanların mahallesinin adı Küçük Varoş'tu ve 200 haneden oluşmaktaydı. Çelebi'ye göre o dönemde en büyüğü Beyazıt (Pajazit) Cami olmak üzere şehirde 8 cami, 3 medrese ve 5 ilkokul bulunmaktaydı. Ayrıca şehirde 3 tekke de mevcuttu. Şehirde 2 kilise de vardı. Çelebi, Ergiri Kasrı halkının Bektaşilik geleneklerine bağlı olduğunu da aktarmış, bunların zerde tatlısını yemediklerini, boza içmediklerini ve mavi renk giymediklerini kaydetmiştir. Arnavut Hristiyanlardan söz ederken de bunların aslında İspanya ve Venediklilerin zorlamasıyla bu dini benimsediklerini, gerçekte bu inancın temel kaynaklarına dair bilgi sahibi olmadıklarını kaydetmiştir.⁴³⁰

Arnavutluk Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde bulunan Dositeu Kodiği'nde Drinopoja Piskoposluğu'nun durumundan söz edilmektedir. Bu kodik 1760-1858 yıllarında yazılmıştır. Yunanca yazılan kodik kilise yöneticilerinin kilise yönetiminde ve medeni kanun alanında sahip oldukları yetkileri ve imtiyazları göz önüne sermiştir. İçinde evlilik izinleri, evlilik sözleşmeleri, vasiyetler, davalık anlaşmazlıkların çözümü, aracılık akitleri, borç akitleri, esnafların anlaşmaları ve diyozelin idarî sorunlarıyla alakalı olan mektuplaşmaların kopyaları bulunmaktadır. Örneğin 1760 yılında Drinopoja ve Gjirokastra Piskoposu Mitrofan, çok borç adığı için istifa etmişti. 20 Nisan 1760 tarihinde Gjirokastra İhtiyarlar Konseyi Yanya Metropoliti Grigori'ye mektup göndermiş, ondan o dönemde rahip başyardımcısı (kryedhjakon) olarak görev yapan Dositeu adlı kişiyi Drinopoja ve Gjirokastra Metropoliti olarak atamasını talep etmiştir. 21 Mayıs 1760 tarihinde bu talepleri karşılanmış ve Dositeu adlı şahıs Drinopoja ve Gjirokastra Metropoliti olmuştur. Dositeu 1760-1799

⁴²⁹ İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, XIV, 1.

⁴³⁰ Namık Sinan Turan, "Seyahatname'den Yansıdığı Biçimiyle 17. Yüzyıl Arnavutluk Şehirlerinde Kimlik Kültür ve Toplumsal Yapılar", *Sosyoloji Konferansları* (51/2015-1), 89, 95.

yıllarında görevinin başında bulunarak bu metropolikte en uzun görevi yerine getirmiştir. Bu süreç içerisinde de yaklaşık 70 kilise inşa edilmiş, çok sayıda eski kilise tamir edilmiş ve Gjirokastra şehrinde bir okul inşa edilmiştir.⁴³¹

O dönemde Gjirokastra’da öğretmen olarak görev yapan erkek kardeşinin de yardımıyla kendi adını taşıyan kodiği kaleme almıştır. Gjirokastra Metropolitliği’nde inşa edilen manastırlarla ilgili önemli bilgiler ise 1867 yılından itibaren kayda alınan manastırlar 2 Nolu Kodiği’nde yer almaktadır. 278 sayfalık olan bu kodikte Derviçan’daki Taksiarklar Manastırı (1-18), Vanistra’daki Evanjelizm (Ungjillëzim) Manastırı (19-39), Jergucat’taki İlia Peygamber Manastırı (42-52), Kalogoranxi’deki Ravena Manastırı (61-63), Driano Manastırı (69-84), Hormova Manastırı (115-119), Cepo Manastırı (123-129), Çatista’daki Metamorfoz (Başkalaşım, Shpërfytyrim) Manastırı (161-172), Minguli Manastırı (s. 173-188) vs.⁴³² Gjirokastra Metropolitliği ile köyler arasındaki yazışmaları konu edinen ve kodikte Kilise Mahkemeleri’nin tutanakları, Metropolitlik toplantılarının tutanakları, Karışık Kilise Konseyi’nin tutanakları, kilise mülklerinin tapuları, kıyılan nikâhlardan elde edilen gelirler, din adamlarıyla yapılan sözleşmeler, Derviçan Manastırı’nın hesapları, Cepo Manastırı’nın hesapları, nikâh ve boşanmaların sertifikaları, kodiklerin endeksi gibi bilgiler de bulunmaktadır.⁴³³

17 ve 18. yüzyıllarda Avrupalı gençler tarafından “Büyük Tur” (Grand Tour) kapsamında düzenlenen “Avrupalı Türkiye” seyahatlerinden biri de 1864 yılında Johann Georg von Hahn tarafından Arnavutluk’ta düzenlenmiştir.⁴³⁴ Hahn’ın seyahatnamesinde verdiği bilgilere göre Gjirokastra’da yaklaşık 4000 Müslüman ve 170 Hıristiyan hane

⁴³¹ Kostantinos Giakoumis, “Paraqitja e parë e Kodikut të Gjirokastrës (1760-1851) (Gjirokastra Kodiği’nin İlk Tanıtımı (1760-1851)”, *Arkivi Shqiptar* (6/1-2, 2005), 58, 60.

⁴³² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 139, Dosya no 9, 1.

⁴³³ Arnavutluk Arşivi (AQSH), 1047, Yıl 1960, 2-3 (Bizans Yunancası el yazması); Andrea Llukani, *Mitropolia e Gjirokastrës (Gjirokastra Metropolitliği)* (Tiran: Yayınevi bilgisi yok, 2020), 13.

⁴³⁴ 1854’da Almanya’da “Albanesische Studen” – Dr. Johann Georg von Hahn ismiyle 800 sayfalık eser şeklinde yayımlanan seyahatnamesi 2007 yılında Arnavutçaya çevrilerek yayımlanmıştır. Hahn’ın orijinal eserinin ilk basımına şu linkten ulaşabilirsiniz (13.11.2022): <https://albanianorthodox.com/wp-content/uploads/Hahn-1854-4.pdf> Grand Tour kapsamında Arnavutluk’u birçok Avrupalı genç gezmiştir. Bunlardan Evliya Çelebi ve Hahn’ın yanı sıra Antonio Baldacci, A. Hugo Bernatzik, Jacques Bourcart, Fulvio Cordingnanno, Tessa De Loo, Edith Durham, Foster John Fraser, George W. Gawrych, Nicholas G.L. Hammond, Hyacinthe Hecquard, Henry Holland, Theodor Ippen, Wilders Rose Lane, Martin William Leake, Eduard Lear, Franz Nopcsa, Karl Otten, Francois Pouqueville, Karl Th. H. Reinhold ve Reginald Wyon gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Her birinin seyahatleriyle ilgili yazdıkları eserler için bkz. Geron Kamberi, “İnteresi i udhëtarëve të huaj për Shqipërinë – Nga Turi i Madh në shek. XVII-XIX tek kurioziteti për Ballkanin - Yabancı Gezginlerin Arnavutluk’a İlgisi - XVII-XIX. yüzyıllardaki Büyük Tur’dan Balkanlar Hakkında Merak Edilenlere Kadar), Alb-spirit (13 Kasım 2022) <https://alb-spirit.com/2021/11/13/interesi-udhetareve-te-huaj-per-shqiperine-nga-turi-madh-ne-shek-xvii-xix-tek-kurioziteti-per-ballkanin/>

bulunmaktaydı. Müslüman nüfus çoğunlukla Kurvelesh, Kardhiq ve Nepravishta köylerinde ikâmet ederken, Lunxhëria ve Rëza köylerinde ise Hıristiyanlar yaşamaktaydı.⁴³⁵

1832 yılına gelindiğinde Drinopoja Diyosezi Himara Diyosezi ile birleşmiş ve Drinopoja ve Himara adında ortak bir diyosez kurulmuştur. Temmuz 1835'te ise Drinopoja Piskoposluğu Patrik tarafından alınan bir kararla metropolitliğe dönüşmüştür. Delvina ve Himara piskoposlukları da bu metropolitlik yetkisindeydi. İlk metropolit olarak Metropolit Pais görev yapmıştır. Ekümenik Patrikhane'ye bağlı metropolitlikler arasında Drinopoja, Delvina ve Himara Metropolitliği 64. sırada yer almaktaydı. Metropolitliğin merkezi Gjirokastra'daydı, metropolit Paskalya kutlamaları için Gjirokastra'da düzenlenen ayine katılırdı, Noel için Delvina, Kutsal Su için ise Himara'da düzenlenen ayine katılırdı. Metropolitliğin daha önceki yetki alanlarını hatırlamak için ise 8 Eylül'de Yukarı Peshkëpi'de (Peshkëpia e Sipërme) ve 20 Mayıs'ta ise Cepo Manastırı'nda ayin düzenlenirdi. Drinopoja, Delvina ve Himara Metropolitliği 5.000 haneden oluşmaktaydı, yani toplam Hıristiyan sayısı 40.000 civarındaydı. Metropolitlik kapsamında 170 kilise mevcuttu, bunlarda 156 rahip,⁴³⁶ 140 öğretmen ve 3.800 öğrenci kayıtlara geçmekteydi.⁴³⁷

4.1. Gjirokastra (Drinopoja) Metropolitleri

Kuruluşundan itibaren Arnavutluk'un bağımsızlığına kadar devam eden süreç içerisinde Gjirokastra Metropolitliği'nde görev yapan metropolitler kronolojik sırasına göre şunlardır:

No.	Görev süresi	Metropolit adı
1.	432 yılı	Theodhos
2.	432 yılı	Joaniq
3.	432-440 yılları	Jakov
4.	440-445 yılları	Anania
5.	449-451 yılları	Eftika
6.	523-559 yılları	İpati

⁴³⁵ Johann Georg von Hahn, *Studime Shqiptare (Arnavut Araştırmaları)*, Tiran: Instituti i Dialogut dhe Komunikimit (Diyalog ve İletişim Enstitüsü), 2007), 63-64.

⁴³⁶ 1870-1871 yıllarına ait arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre Drinopojë (Gjirokastra) Metropolitliği'nde, manastırların başrahipleri de dahil olmak üzere 214 din adamı görev yapmıştır. Dropulli bölgesinde 39 köyü kapsayan 60 din adamı, Eski Pogon (Pogoni i Vjetër) bölgesinde 23 köyü kapsayan 55 din adamı, 6 köyü kapsayan Lunxhëria bölgesinde 6 din adamı, 6 köyü kapsayan Rizë bölgesinde 8 din adamı, 11 köyü kapsayan Sahil (Bregdeti) bölgesinde 27 din adamı, 16 köyü kapsayan Delvina bölgesinde ise 22 din adamı görev yapmıştır. Bu din adamlarının yanı sıra manastırlarda görev yapan 21 başrahip de bulunmaktaydı.

⁴³⁷ Llukani, *Gjirokastra Metropolitliği*, 13-14, 217-221.

7.	559-568 yılları	İgnati
8.	568-590 yılları	Nikodhimi
9.	590-640 yılları	Sosipatri
10.	754-787 yılları	Kozmai
11.	822 yılı	Vasili
12.	1229 yılı	Thomai
13.	1510-1526 yılları	Simeoni
14.	1565 yılı	Makari
15.	1587-1595 yılları	Jakovi
16.	1604 yılı	Neofiti
17.	1614-1621 yılları	Mateu
18.	1630-1636 yılları	Kalisti
19.	1637-1638 yılları	Gavrili
20.	1672-1700 yılları	Sofjanoi
21.	1752-1760 yılları	Mitrofani
22.	1760-1799 yılları	Dositeu
23.	1799-1827 yılları	Gavrili
24.	1828-1835 yılları	Joakim
25.	1835 yılı	Paiz Bizantini
26.	1835-1841 yılları	Neofit Kekezi
27.	1841-1848 yılları	Nikodhimos Ankris
28.	1848-1867 yılları	Pandalejmoni
29.	1867-1899 yılları	Grigori
30.	1899-1909 yılları	Lukas Petridis
31.	1909-1929 yılları	Vasil Papakristu ⁴³⁸

4.2. Gjirokastra Metropolitliği'ne Bağlı Kiliseler

Gjirokastra Metropolitliği'nin yönetimi altında bulunan kiliseler iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi Osmanlı dönemi öncesinde, ikincisi ise Osmanlı dönemi sırasında inşa edilen kiliselerdir. Birinci kategoriye 10. yüzyıldan itibaren inşa edilen 5 kilise dahildir.

⁴³⁸ Llukani, *Gjirokastra Metropolitliği*, 218-219.

Bunların en önemlileri Tanrı Doğuran Annenin Uykusu Kilisesi, Azize Meryem’inn Göğe Kabulü Kilisesi ve Azize Meryem Kilisesi’dir. İkinci kategoriye ise 1513 yılından itibaren inşa edilen 39 kilise dahildir. Bunların en önemlileri Mazharlı Aziz Thanas Kilisesi (Kisha e Shën Thanasit të Mazharit), Aziz Gjergji Kilisesi, Aziz Thanas Kilisesi, Aziz Mitri Kilisesi (Kisha e Shën Mitrit), Aziz Kolli Kilisesi, Hayat Veren Kaynak Kilisesi ve Aziz Cuma Kilisesi’dir.⁴³⁹

4.3. Gjirokastra Metropolitliği’ne Bağlı Manastırlar

Gjirokastra Metropolitliği’nin yönetimi altında bulunan manastırlar iki kategoriye ayrılabilir. Birincisi Osmanlı dönemi öncesinde, ikincisi ise Osmanlı dönemi sırasında inşa edilen manastırlardır. Birinci kategoriye 6. yüzyıldan itibaren inşa edilen 3 manastır dahildir. Bunlar 40 Aziz Manastırı, Cepo Manastırı ve Aziz Kolli Manastırı’dır. İkinci kategoriye ise 1478 yılından itibaren inşa edilen 37 manastır dahildir. Bunların en önemlileri Teolog Aziz Joan Manastırı, Metamorfoz (Başkalaşım) Manastırı, Agjelasti Manastırı, Panai Manastırı, Kamene Manastırı, Aziz Qirjaku ve Judita Manastırı, Spille Manastırı, Kodra Manastırı ve Frashtani Manastırı’dır.⁴⁴⁰

4.4. Gjirokastra Metropolitliği’nde Eğitim

Gjirokastra bölgesinde 1682 yılında metropolit olan ve öncesinde Himara ve Delvina piskoposu olan Manas’ın eğitim alanında öncü konumda olduğunu söylemek mümkündür. Manas, metropolit olduğu yıldan itibaren metropolitliğin yetkisi altında bulunan kiliselerde “Narteks⁴⁴¹ okullarının” açılması için devamlı bir şekilde çaba göstermiştir. 13 yıl boyunca piskopos olarak görev yapan Manas neredeyse diyosezinin tamamında okullar açmayı başarmıştır. Manas’tan başka bu bölgedeki eğitim faaliyetlerinde öne çıkan bir başka isim de Papaz Aziz Kozma idi. 1714 yılında dünyaya gelen Kozma, 20 yaşında ilk dinî derslerini almaya başlamış, ardından eğitim almak üzere Kutsal Dağa (Yunanistan’da bulunan Atos Dağı) gitmiştir. Daha sonra Patrik Serafim’den yazılı izin alarak misyoner faaliyetlerine başlamıştır. 1775’ten itibaren Selanik, Beria, Himara köylerinde, Akarnia, Arta ve Preveza gibi bölgelerde misyoner faaliyetlerini sürdürmüştür.

⁴³⁹ Giakoumis, “Gjirokastra Kodiği’nin İlk Tanıtımı (1760-1851)”, 57.

⁴⁴⁰ Bu manastırların yanı sıra Zonar Manastırı, Erindi Manastırı, Gjati Manastırı, Zheji Manastırı, Shën Vasili Manastırı, Akroriza Manastırı, Voloteri Manastırı, Kostari Manastırı, Taksiaçklar Manastırı, Konstane Manastırı, Skutari Manastırı, Bubullima Manastırı, Vasiliko Manastırı, Stavridhi Manastırı ve Shën Jani Manastırı da bu metropolitliğe bağlı manastırlardır. Yukarıda zikredilen tüm kiliseler ve manastırların her biri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Llukani, *Gjirokastra Metropolitliği*, 52-176.

⁴⁴¹ Narteks: Bizans kiliselerinde avluya verilen isim.

Aziz Kozma Gjirokastra’da da faaliyetlerine devam etmiş, fakat Gjirokastra Metropoliti Dhositheu ve şehrin önde gelenleri onu iyi karşılamamıştır. Daha sonra okulu da açtığı Dhjovjan bölgesinde faaliyetlerine devam etmiştir. Dhivër’da ise ilk hiyeratik okulu açmış ve bu okulun amacı Kozma’nın misyonunu devam ettirebilecek papazlar yetiştirmek olmuştur. Ardından Vishan ve Muzine’ye gitmiş, Theologo Manastırı’nda rahipler semineri açmıştır. Dervičan’da ise Aziz Cuma Kilisesi’nin önünde ve aynı bölgedeki birkaç kilisede vaaz etmiştir. 1776 yılının ilkbaharına gelindiğinde yaklaşık 40 papaz onun yoluna baş koymuştu. Temmuz 1777’de Himara’ya geçtiğinde Himaralı Ortodoksların kiliselere gitmediğini görmüştür. Burada da ayinlerin düzenlenmediği ve Ortodoksların ziyaret etmediği kiliselerin yıkılmasını, sadece Tüm Azizler (Kisha e Gjithë Shenjtorëve) Kilisesi’nin açık tutulmasını, yıkılan kilise mülklerinin ise okul açmak ve onları işletmek için kullanmalarını nasihat etmişti. Himara halkı da kendisine kiliseleri yıkmaya yardım edince günümüze kadar varlığını sürdüren Himara’daki ilk okul açılmıştır.⁴⁴² Bu okulun 17. yüzyılın ilk yarısında Neofid Rodini adlı papaz tarafından açıldığını ve bu okulda Arnavutça eğitim verildiğini savunan araştırmacılar da vardır.⁴⁴³

Bir Arnavut araştırmacı ve tarihçi tarafından kaleme alınan ve 1967 yılında Princeton Üniversitesi’nde “Arnavut Ulusal Uyanış 1878-1912” ismiyle yayımlanan bir eserde Arnavutluk’taki Ortodoks nüfusun eğitiminden ve eğitim kurumlarından söz ederken bu nüfusun “millet” sistemine göre İstanbul Patrikhanesi’nin yargı yetkisi altında yer aldığı ve bu nüfusun Yunanca dilinde eğitim veren okullarda eğitim gördüğü yazılmaktadır. Yazar, bu bağlamda 16. yüzyıldan itibaren Ohri Gölü yakınlarında bulunan Aziz Naum Manastırı’nda bir Yunan okulunun eğitim faaliyetleri gösterdiği, 1723 yılında ise Korça yakınlarında birkaç Yunan okulundan faal olduğunu kaydetmektedir. 17. yüzyılda Zagori⁴⁴⁴

⁴⁴² Aziz Kozma 20 Nisan 1961 yılında Ekümenik Patrikhane Sinodu tarafından aziz olarak ilan edilmiştir. Günümüzde de Ortodoks kiliselerinde “isapostull”, yani havarilerle eşit olarak zikredilmektedir. Etolia’da dünyaya gelen Kozma her yıl 24 Ağustos tarihinde anılmaktadır. Aziz Kozma’nın kehanetleri nesilden nesle aktarılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kehanetlerden bazıları şunlardır: Bir zaman gelecek ki atsız arabalar yürüyecek; bir zaman gelecek ki insanlar kuş gibi uçacak; bir zaman gelecek ki insanlar sanki yan yana odalardaymış gibi birbiriyle görüşecek; bir zaman gelecek ki dünya tek bir iple bağlanacak; bir zaman gelecek ki sahte bir devlet gelecek, ama hızlı gidecek; bir zaman gelecek ki papaz ve mezmur olmadan defnedileceksiniz; bir zaman gelecek ki İsa karşıtları kiliseleri yıkacak; savaştan sonra kurt ve kuzu yanyana kalacak; bir zaman gelecek ki Hıristiyanlar birbirini yiyecek; bir gün gelecek ki İsa’nın karşıtları kutsal mezmurları sokağa atacak; Tepedelenli Ali Paşa vezir olacak, İstanbul’a kadar gidecek, fakat kırmızı sakalla gidecek (yani kellesi gidecek). Daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Llukani, *Berat Metropolitliği*, 181-182.

⁴⁴³ Tuğrul Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 87.

⁴⁴⁴ Osm. Zagoriçe: 1431-1634 yıllarında Ohri’de bulunan Rumeli eyaletine bağlı bir nahiye. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 838.

ve Himara’da⁴⁴⁵ Yunan okulların bulunduğunu, 1741 yılında ise Vlora’da da Yunan okulun açıldığını aktarmaktadır. Yazar, 18. yüzyılın ortasından sonra dönemin seçkin Ortodoks şahsiyetlerinden olan ve vaazlarıyla bilinen Kozma Aitoli’nin de katkılarıyla Yunan okul sayısının arttığını belirtmiştir. Yazar Aitoli’nin yaklaşık 200 okulu kurduğuna dair bir kanaatin var olduğunu yazmaktadır. Ona göre okul sayısının artması aynı zamanda Rusya ve Osmanlı Devleti’nin arasında 1774 yılında Küçük Kaynarca’da imzalanan antlaşmadan da kaynaklanmaktaydı.⁴⁴⁶

19. yüzyılda Yunan devleti kurulunca daha önce Arnavuluk’un güneyi ve güneydoğu bölgesinde faaliyet gösteren Yunan okullarının sayısı artmış⁴⁴⁷ ve bu okul ağı kuzeye doğru yayılmıştır. Okullardaki müfredat, öğretim kadrosu ve ders kitapları yeni Helen devleti tarafından sağlanır, Yunanistan devletine göre Ortodoks olan tüm Arnavutlar Grek, yani Yunan sayılırdı. Bu okullarda okutulan kitaplarda genel olarak Müslümanlara, özel olarak Arnavut Müslümanlara karşı nefret öğretilirdi. Bu kitaplarda Arnavut Müslümanları “turkoalvanoı”, yani “Türk Arnavutlar” olarak adlandırılır, çoğunlukla kuzeyde yaşayan Katoliklerden ise hiç bahsedilmezdi.⁴⁴⁸

Voskopoja (Moskhopolis) ve Yanya’da bulunan Yunan kültürünün iki merkezi, Ortodoks Hıristiyan Arnavutlar üzerine büyük etki yapmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Voskopoja’nın nüfusu öncelikle Ulah ve Arnavutlardan oluşmakta iken, 18. yüzyılda nüfusu 40.000’i aşmış, burası ticaret ve eğitim açısından bir merkez haline gelmiştir. Batı ile ticaretin yapıldığı Voskopoja şehrinde 17. yüzyıldan itibaren kurulan okullar faaliyet göstermekteydi. 1744 yılından itibaren Voskopoja’da eğitim faaliyeti gösteren Yeni Akademi (Arn. Akademia e Re) o dönemin en iyi yüksek okullarıyla rekabet halindeydi. Başta kilisede kullanılan kitaplar olmak üzere çok sayıda kitap yine Voskopoja’da yayımlanmış, Hıristiyan Ortodoks nüfusuna dağıtılmış, bu da şehrin prestijini artırmıştır. 18. yüzyılın son on yıllık sürecinde bu merkez değerini yitirmeye başladığında o zaman Yunan kültürünün merkezi olarak Yanya yükselmiş, burada da 19. yüzyılda Zosimea Skoli adında

⁴⁴⁵ Himara bugün Avlonya yakınlarında bulunan tūristik bir bölgedir. Himara’nın Orta Çağ döneminde kilise geleneğindeki yeri hakkında bkz. Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 72-111.

⁴⁴⁶ Stavro Skēdi, *Zgimi Kombētar Shqiptar 1878-1912 (Arnavut Ulusal Uyanış 1878-1912)*, çev. Skēnder Luarasi – Nestor Nepravishta (Tiran: Phoenix Yayınları, 2000), 185-186.

⁴⁴⁷ Avlonyalı Ekrem Bey’in Berat Sancağı ile ilgili verdiği bilgilere göre 1906 yılında 114 bin Müslüman için 24 küçük erkek ve 2 kız okulu mevcutken 52 bin Hıristiyan için 60 küçük erkek, 7 kız okulu, bunlara ek olarak Vlora’da 1 İtalyan okulu ve Berat’ta 2 Rumen okulu bulunmaktaydı. Berat Sancağı’ndaki Müslüman okullarının dili Türkçe iken Hıristiyan okullarının dili ise Yunanca idi. Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 249-250.

⁴⁴⁸ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 79-80.

ünlü bir lise faaliyet göstermiştir. Arnavutluk'un millî uyanış döneminde en önemli Müslüman Arnavut seçkinlerinden bazıları da bu lisede eğitim görmüştür.⁴⁴⁹ Bu okulun en öne çıkan isimlerinden Theodor Kavalioti (1719-1792) idi. Kavalioti aynı zamanda Yeni Akademi'nin müdürüken birkaç telif eser de yayımlamıştır.⁴⁵⁰

5. ARNAVUTLUK OTOSEFAL ORTODOKS KİLİSESİ'NİN KURULMASI İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR

Yunanca “kendi kendini tanımlayan şey, kendi/si” anlamında (Yun. autos) ve “baş” mânasına gelen (Yun. kephale) kelimelerinden oluşan “otosefal” (Fr. Autocéphale), Ortodokslukta kendi başpiskoposları tarafından yönetilen otosefal Kiliseleri tanımlamakta kullanılan terimdir. Ortodoksluk günümüzde sayıları 14 olan otosefal kiliseye sahiptir. İstanbul Ortodoks Patrikliği'nin kabul ettiği listeye göre Otosefal Kiliseler; Gürcü, Kıbrıs (431), İstanbul, İskenderiye, Antakya, Kudüs, Bulgar (917), Sırp (1346), Rus (1589), Yunan (1830), Polonya (1924), Romen (1925), Arnavutluk (1937) ve Çekoslovakya (1951) olmak üzere 14; Otonom Kiliseler ise Finlandiya ve Estonya olmak üzere 2'dir. Arnavutluk Otosefal Ortodoks Kilisesi'ne gelince Arnavut devletinin 28 Kasım 1912'de kurulmasıyla birlikte Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'nin de “Bağımsız devlette bağımsız kilise” ilkesinden yola çıkarak otosefallik talep etme hakkı doğmuştur. 1919 yılında Arnavutluk'ta görevini yapmak üzere gelen arşimandrit (başrahip) Visar Xhuvani (1890-1965) Elbasan, Tiran, Kavaja ve Pogradec halkı tarafından çok iyi karşılanmıştır.⁴⁵¹

Xhuvani dönemin devleti tarafından da tanınmıştır. Xhuvani'yi farklı kılan ve ün kazandıran ise kilise ayinlerini Arnavut dilinde düzenlemesiydi. İlk olarak Durrës, Kavaja ve Elbasan kiliselerinde Arnavutça ayinler düzenlemiştir. Xhuvani'nin bu misyonuna 1920 yılında rahip Vangjel Çamçe (1877-1946) ve Vasil Marku (1888-1949) da katılmıştır. Her ikisinin amacı Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'ni temelinden yeniden ayağa kaldırmaktı. Her ikisi de 1921 yılı boyunca Pogradec ve Korça gibi şehirlerde ilk liturjileri düzenlemiştir. 28 Kasım 1921'de ise bağımsızlığın 9. yıldönümü sebebiyle Tiran'da bulunan Evanjelizm (Ungjillëzim) Katedral Kilisesi'nde Arşimandrit Visar Xhuvani tarafından düzenlenen

⁴⁴⁹ Şemseddin Sami de 1868 yılında bu liseden mezun olmuştur. Bkz. Skëndi, *Arnavut Millî Uyanış*, 26-27; *Agâh Sırrı Levend*, *Şemseddin Sami*, 37-38.

⁴⁵⁰ Bkz. Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 169-170.

⁴⁵¹ Arnavutluk Devlet Arşiv Müdürlüğü'nde yer alan bir belgede Elbasan İhtiyarlık Konseyi ve Metropoliti Papa Dhimitri'den dönemin devlet yönetimine gönderilen bir mektuba rastlamaktayız. Papa Dhimitri, mektubunda Visar Xhuvani'nin 29.11.1919 tarihinde kutsal tahta çıktığı ve böylece onun Elbasan, Tiran, Shpat, Pogradec ve bunlara bağlı bölgelerin arşimandriti olmasına karar verildiği belirtilmektedir. Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no. 152, Dosya no 1011, yıl 1921.

ayinde Ortodoksların yanı sıra merkezî yönetimden Yüksek Konsey Üyesi Abdi Bey Toptani de hazır bulunmuşur. Liturjinin sonunda Arşimandrit Xhuvani, Ulusal Ortodoks Öz Yönetim Kilisesi'ni, yani başka bir ifadeyle Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'nin kurulduğunu ilan etmiştir.⁴⁵²

Diğer yandan ulusal kilise ve okul hedeflerini ancak Meşrutiyet'ten (1876) sonra hayata geçirebilen Ortodoks Arnavutlar ilk bağımsız kiliselerini Boston'da kurmuştur. Fener Rum Patrikhanesi'nin itirazlarına rağmen ünlü Ortodoks din adamı Fan Stilian Noli, dönemin New York Rus Metropoliti Platon'la görüşerek 8 Mart 1908'de New York'taki bir kilisede psikopos olmuş, Rus Kilisesi Sinodu'nun kararıyla Boston'a rahip olarak gönderilmişti.⁴⁵³ Ayın sırasında Noli'nin bizzat tercüme ettiği Yeni Ahid'den okumalar ve ritüeller kullanılmıştır. Aynı gün, kilise kurulduktan sonra Boston'daki Phoenix Hall'da (Anka Kuşu Salonu) Amerika'daki ilk Arnavut Ortodoks Kilisesi olarak bilinen Aziz George Başkilisesi (Kryekisha e Shën Gjergjit) de kurulmuştur. Noli, bu önemli gelişmeleri desteklemek adına söz konusu dönemden 1914 yılına altı dinî eseri Arnavutçaya çevirmiştir. Bu gelişmelerin yaşanmasında Romanya'da yaşayan Arnavutların büyük katkısı olmuştur.⁴⁵⁴

Bu kilisenin kurulması Edirneli Fan Noli'nin (Theofan Stilian Noli – 1882-1965) liderliğinde yapılmış, ayın sırasında Fan Noli tarafından Arnavutçaya tercüme edilen *İlahi Liturji* adlı eserden bazı bölümler okunmuştur.⁴⁵⁵ Fan Noli'nin yanında *Kombi (Ulus)* Gazetesi'nin yöneticisi Sotir Peci (1873-1932) ve Kosturi Metropoliti'nin kiliseden aforoz etmesi üzerine çareyi Amerika'ya kaçmakta bulan Petro Nini Luarasi (1865-1911) de bulunmaktaydı. Peci, Arnavut ulusçuları içinde Ortodoks olup bağımsız bir Arnavut devletinden çok Osmanlı Devleti içindeki bir özerklikten yana olan ve bu görüşlerini gazetesine de yansıtan bir kişiydi. Peci, tüm devlet kurumlarında Arnavutçanın resmî dil olduğu, hâkimlerin, yetkililerin ve emniyet güçlerinin Arnavutlardan oluştuğu farklı bir yapının oluşturulma taraftarıydı.⁴⁵⁶

⁴⁵² Arnavutluk Ortodoks Kilisesi'nin Otosefal olarak ilan edilmesinden sonra Kutsal Sinod'un kurulması, Korça Kongresi'nin düzenlenmesi ve 1942 yılında düzenlenen Sinod gibi önemli gelişmeler için bkz. Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 3, 45.

⁴⁵³ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 81-82.

⁴⁵⁴ Rruga, "Theofan Stilian Noli'nin Arnavut Ortodoks Kilisesi'ne Katkıları", 58, 60.

⁴⁵⁵ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 83.

⁴⁵⁶ Serbest, "20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi", 34.

Noli, 1913-1914 sürecinde dinî yayımlar tercüme etmiş, Arnavutluk ve diasporadaki Ortodoksları ziyaret etmiştir. Ekim 1918’de ise Rus Başpiskoposu Aleksandre tarafından arşimandrit olarak ilan edilmiştir. 25-28 Şubat 1919 tarihlerinde Bulgaristan, Rusya, Romanya ve Suriye’den de rahiplerin katıldığı ve Amerika’daki tüm Arnavut laik ve din adamlarının bir araya geldiği bir toplantıda Noli, Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi’nin başpiskoposu olarak aday gösterilmiştir.⁴⁵⁷ Ancak onun atanmasını gerçekleştirecek bir Arnavut başpiskopos bulunmadığı için aynı yıl içerisinde 26 Temmuz tarihinde Amerika’da Arnavut Ortodoks Kilisesi’nin bağımsızlığı ilan edilmiş, Noli de bu kilisenin başpiskoposu olarak seçilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Rusya ve Romanya’da Arnavutça ayinlerin düzenlendiği kiliseler temin edilmiştir. İstanbul Ekümenik Patrikhane’nin tüm engellerine rağmen yurt dışı ve yurt içindeki Ortodokslar ülkenin bağımsızlığı için dinî açıdan da bağımsızlığın elde edilmesi gerektiği görüşünü savunmaktaydılar.⁴⁵⁸

Aynı yıl içerisinde ayrı bir oluşum olarak tanınmak amacıyla Korça’da *Arnavut Ortodoks Hıristiyan Cemaati*⁴⁵⁹ isimli bir cemaat oluşturmuş ve Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmak istediklerini belirten bir nizamnameyi Bâb-ı Âli’ye sunmuşlar. Bu cemiyetin amacı Arnavut dilini kiliseye ve okullara sokmaktı. Arnavutlar arasında rönesans hareketinin yoğunlaştığı bu dönemde Hellenizm propagandasına muhalif olan Ulahlar ve Müslüman milliyetçiler de İncil’in Arnavutça okunmasını, litürjinin de Arnavutça okunmasını talep etmiştir. Bu amaç ve hedeflerini kaydettikleri nizamnameyi tüm Arnavut merkezlerine, Fener Rum Patrikhanesi’ne, Korça mebuslarına ve Meclis-i Mebusan’a göndermişlerdir.⁴⁶⁰

Bu cemaat, söz konusu nizamname ile kiliselerinde Arnavutça ayin düzenleme konusunda izin talep etmiş, bu konuda daha önce Patrikhaneden izin istediklerini, fakat bundan sonuç alamadıklarını da belirtmişler. Bu Cemaatin beyan etmiş olduğu nizamnamede cemiyet ismi *Arnavut Ortodoks Cemaati* olarak belirlenmiş, amacı Korça ve ona bağlı nahiyelerde bulunan kiliselerin bakımını sağlamak, Arnavutça iptidai mekteplerini

⁴⁵⁷ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 25.

⁴⁵⁸ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 83-84.

⁴⁵⁹ Kaynaklarda “Görice Arnavut Ortodoks Birliği” olarak da geçmektedir. Bkz. Serbest, “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk’un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”, 37.

⁴⁶⁰ Arnavut Ortodoks Kilisesi’nin Osmanlı Devleti’ne olan bağlılığı Avlonyalı İsmail Kemal Bey’in Kasım 1912’de Durrës’ta bağımsızlık için şehir eşrafını bir araya getirip toplantı yaptığı zaman da kendini göstermiştir. Buradaki Rum Metropolidi İsmail Bey’in istiklal fikrine şu şekilde karşılık vermiştir: “Ben İzmir’de bir Osmanlı olarak doğdum, görevime başlamadan evvel Osmanlı Devleti’ne ve onun hükümlerine haklarına sadık kalacağıma dair yemin ettim. İşkodra Kalesi düşmana kahramanca dayanmaktadır. Harp devam ediyor ve bir sulh anlaşması imzalanmış değildir. Bu şartlar dahilinde ben Osmanlı hükümetine ihanet edemem.” Bkz. Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki*, 43.

işletmek, bu mekteplerin Osmanlı Devleti kontrolünde bulunmasını sağlamak ve yine bu mekteplerde resmî dil olan Türkçenin öğretilmesini zorunlu kılmaktır.⁴⁶¹

Arnavut Ortodoksların bu girişimleri ve çabaları *Journal des débats politiques et littéraires*⁴⁶² gazetesinin 5 Eylül 1908 tarihinde daha önce *Neue Freie Presse*⁴⁶³ gazetesinin de yayınladığı ve ünlü vatansever ve yayıncı Dervish Hima'nın kaleme aldığı bir yazısına da yansıtılmıştır. Gazetede bu yazının Brüksel'de yayın faaliyetlerine devam eden *Albania* gazetesi redaktörü Hima'nın Arnavutluk'taki ulusal hareketin tarihçesini detaylı bir şekilde anlattığı aktarılmaktadır. Yazıda Arnavutların, ulusal hareket başlamadan önce Jöntürkler tarafından kendilerine verilen vaadlerin yerine gelmesini talep ettiği, Arnavutluk'un Türk egemenliği altında Arnavutlara ait olmasını istedikleri, her şeyden önce Arnavut dilinin ve Arnavut ulusçuluğunun hükümet tarafından tanınmasını temin etmeye çalıştıkları kaydedilmektedir. Üç inanca mensup Arnavutların aynı haklara sahip olması, Arnavutluk'ta iç organizasyonun merkeziyetçiliğe dayalı olarak yapılması ve Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin bağımsız olmasını talep ettikleri belirtilmektedir. Yazıda ayrıca Adriyatik'in Arnavutluk tarafındaki kıyılarının İtalya'nın artan etkisinden kurtarılmasını talep ettikleri, mevcut üç inancı içeren bir ulusal parti kurmak istedikleri de vurgulanmaktadır.⁴⁶⁴

Arnavut Ortodoks Cemaati'nin kurulmasından sonra aynı yıl içinde yaşanan başka önemli bir gelişme İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'nin 12 Eylül 1908'de bir dizi metropolitliklere genelge göndermesi olmuştur. Adrianopoja, Yanya, Nikopoja, Didimotika, Kosturi, Durrës, Velegrad, Prespa, Dibra, Drinupoja, Moglena, Paramithia ve Vela metropolitliklerine gönderilen bu genelgeyle Preveze'den Dibra'ya kadar olmak üzere tüm Osmanlı Arnavutluk'unda, ayrıca yedi Arnavut Ortodoks köyünün bulunduğu Adrianopoja ve Didimotika'da da Ortodoksların bulunduğu belirtilmekteydi. Genelgede Hıristiyanların Arnavutlarla iyi ilişkiler kurması gerektiği ve Patrikhane'ye sadık olup da Arnavutça konuşanların geleceklerini ulusal Arnavut hareketine bağlamamaları gerektiği belirtilmektedir. Metropolitliklerden “Yunan olup da Arnavutça konuşan Ortodoksların” Ortodoksluğa karşı sadık olmaları, atalarının geleneğinden sapmamaları için her türlü

⁴⁶¹ Çelik, “Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç bir Dönemeç”, 145-150.

⁴⁶² 1789-1944 yıllarında yayımlanan bir Fransız gazetesiydi.

⁴⁶³ 1864-1939 yıllarında Viyana'da yayımlanan bir gazeteydi.

⁴⁶⁴ *Darsiani*, Aurenc Bebja, “Publicisti Dervish Hima per Neue Freie Presse (1908): “Shqiptarët kërkojnë përbushjen e premtimeve që u janë bërë nga xhonturqit.” (Yayıncı Dervish Hima Neue Freie Presse İçin Konuştu (1908): “Arnavutlar Jöntürklerin Vaadlerini Yerine Getirmesini Talep Ediyor”). <https://www.darsiani.com/la-gazette/publicisti-dervish-hima-per-neue-freie-presse-1908-shqiptaret-kerkojne-permbushjen-e-premtimeve-qe-u-jane-bere-nga-xhonturqit/>

çabanın gösterilmesi, kaçınılmaz olduğu takdirde Arnavutça konuşan toplulukların eğitim aldığı mekteplerde Arnavutçanın ders olarak dahil edilmesi talep edilmekte, ancak kiliselerde konuşulan tek dilin Yunanca olması gerektiği belirtilmektedir. Bu genelge Patrikhanenin Arnavutların ulusal menfaatlerine göre değil, Yunan devletinin menfaatlerine göre hareket ettiğini açıkça ortaya koymaktaydı. Bundan yola çıkarak Arnavut Ortodokslar ve kilise yöneticileri arasında büyük kopmalar ve fitneler yaşanmıştır. Diğer yandan Patrikhane, Arnavut Ortodokslarının giderek daha fazla ulusal direniş hareketine katılması ve kiliseden uzaklaşmasından dolayı metropolitleri beceriksizlikle suçlamış, görevleri hakkında yeterli bilgilere sahip olmadıklarını beyan etmiştir. Bu olaylardan sonra Patrikhanenin kararıyla Arnavut topraklarında görev yapan tüm metropolitler görevlerinden azledilmiş, yerlerine yenileri getirilmiştir. Bir yıl sonra 1 Şubat 1909'da Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Arnavut kimliğine bürünmesini ve kilisenin otosefalliğini amaçlayan *Ortodoks Birliği (Lidhja Orthodoxe)* kurulmuştur. Aynı isimle bir gazete de yayımlanmaya başlamıştır.⁴⁶⁵

Gazete açık bir şekilde Patrikhane'nin Helenleştirme politikasına karşı çıkmış, Arnavutçuluk fikri, Arnavut dilini ve Ortodoks öğretisinin mesajını yaymaya çalışmıştır. Ayrıca hükümetten özerk Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin tanınmasını ve ibadetlerde litürjik dil olarak Arnavutça kullanılmasını talep etmişler.⁴⁶⁶ Fakat Patrikhane'nin bu talebe sert bir şekilde karşı çıkmasının yanı sıra Divan-ı Hümayun'da bu talebin Rum Kilisesi ile Arnavutlar arasındaki ilişkileri daha fazla gerginleştireceği ve var olanlardan daha fazla soruna yol açabileceği gerekçesiyle kabul etmemiştir.⁴⁶⁷

Fan Noli'nin bu husustaki sözü dikkat çekicidir: “*Din, Arnavutlara devlet olarak sahip olmadıkları birliği verdi. Din aynı zamanda Batı ile birleşmek için bir halka görevi görmüştür.*”⁴⁶⁸

Birliğin kurulmasına önyak eden Mihal Grameno (1871-193), gazete aracılığıyla metropolitleri Arnavut Ortodokslarını zehirlemekle suçlamış, Ortodokslara bir an evvel Patrikhane'den ayrılmak gerektiğini yazmış, Patrikhane'ye her kilisenin kendi dilinde ayin

⁴⁶⁵ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, xiv.

⁴⁶⁶ Aynı tutum 14 Ağustos 2023'te Arnavut Ortodokslarından ileri gelenlerin İstanbul Patrikhanesi'ne ve dönemin Padişahı'na gönderdiği bir telegramda kendini göstermiş, burada kiliselerde Yunanca yerine Arnavutça'nın kullanılması talep edilmiştir. Burada şu ifadelere yer verilmiştir: “*Biz Arnavut olarak kalmak istiyoruz, Hıristiyan olsak da. Değilse İstanbul Patrikhanesi'nden ayrılacağız.*” Shatri, *1912'de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 653.

⁴⁶⁷ Serbest, “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”, 37.

⁴⁶⁸ Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 67.

düzenlemesi için izin vermeye çağırılmış ve yakında Arnavut Ortodoks Kilisesi'ni kuracaklarını ilan etmiştir.⁴⁶⁹

Ayrıca Ortodos Birliği yöneticileri Korça Metropolitleri Gjervas ile görüşerek tüm dinî ibadetlerini Arnavutça olarak yerine getirmeleri için talepte bulunmuşlar, o da Patrikhane'yi ikna edeceğine dair söz verdiyse de Patrikhane'den onay alamamıştır. *Ortodoks Birliği*, bir yandan Fan Noli'nin Amerika'daki faaliyetlerinden yola çıkarak tüm Arnavut Ortodoks rahiplerinden yeni kilise hareketine katılmalarını talep etmişti. Tüm rahiplerden Patrikhane'nin gönderdiği genelgenin tersine ayinleri Arnavutça düzenlemelerini talep etmişti. Gittikçe destek bulan bu gibi girişimler sonucu Arnavut kilise meselesi Arnavut Ortodokslar için ulusal meselenin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Korça Metropolitliği'nde yıllardır farklı sorunlar yaşanmaktaydı. Bölgede hiç Yunan nüfusu bulunmadığından Arnavut ve Ulah Ortodokslar ayinlerin Arnavut diliyle düzenlenmesini talep etmekteydi. Ulahlar Romanya hükümetinin müdahalesi sonucu 1905'ten itibaren Korça'da kendilerine ait bir kilise kurarak Arnavutça ayin düzenleme hakkını elde etmişler. Özellikle cenaze merasimleri sırasında bazı papazların ve Ortodoksların Arnavutça kullanması sebebiyle cenazeler papazlar tarafından defnedilmez, bu durumda Fan Noli'nin İncil çevirisinden bölümler okuyarak defin yapılırdı. Hatta sırf Arnavutça ritüel düzenledikleri için dört ayda dört rahip öldürülmüştü.⁴⁷⁰

Korça Metropolitliği'nin içinde Arnavut dilinin kullanılması meselesinden dolayı epey karışıklıklar yaşanmış, bu sebeple Ekim 1909'da tüm İhtiyarlık Kurulu üyeleri de değiştirilmişti. Kurulda iki Arnavut dışında hepsi Arnavut topraklarında yaşayan Yunanlardı. *Ortodoks Birliği* Başkanı Mihal Grameno Osmanlı Meclisi'nden ve Arnavut mebuslarından yardım talep etmiş, Patrikhane'den tekrar Arnavutça ayin izni talebinde bulunmuş, uzun uğraşlardan sonra Patrikhane nihayetinde kiliselerde Arnavut dilinin kullanılmasına izin vermişti. Fakat bunun için bir şart koşmuştu. Bu şarta göre mevcut kiliselerde Arnavutça ayin düzenlenmeyecek, ancak Patrikhane ve Devlet-i Aliyye'nin izniyle inşa edilecek yeni kiliselerde Arnavutça ayin düzenlenebilecektir. Oysa ki bu şartlara sahip bir kilise hiç inşa edilmedi. Patrikhane'nin kararına göre kilisede sadece İncil'in bazı kısımları ve mezmurların okunmasına izin verilecekti. Kısa bir süreliğine Arnavutça ayinler düzenlendi. Ancak 1910 yılında, Jöntürklerin politika değiştirmesiyle birlikte etnik

⁴⁶⁹ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 2.

⁴⁷⁰ Bunların ilki Florina'ya bağlı Negovan köyünde Arnavutçayı kiliseye sokan Papaz Vasil'di. Rruga, "Theofan Stilian Noli'nin Arnavut Ortodoks Kilisesi'ne Katkıları", 62.

derneklerin kurulması yasaklandı, *Ortodoks Birliği* de kapatıldı ve faaliyetlerine son verildi. Bu süreçten sonra Durrës Metropolitliği ve diğer metropolitliklerde hareketlilik yaşandı, hem gurbette olan Arnavut Ortodokslar, hem de Arnavutluk'ta yaşayan Ortodokslar metropolitliklerin engellerine rağmen Arnavutça ayinlerine devam etti ve bu durum bağımsızlığın ilan edildiği Kasım 1912'e kadar devam etti.⁴⁷¹

Arnavutluk Otosefal Ortodoks Kilisesi'nin kurulması 1 Nisan 1919 tarihinde *The New York Herald* gazetesinin ana sayfasına da yansımıştır. Amerika Arnavut Ortodoks Kilisesi'nde görev yapan Kutsal Konseyi'nin o zamanki ABD Başkanı Woodrow Wilson, Baron Sonnino ve Başbakanlardan Lloyd George ve Georges Clemenceau'ya gönderdiği karar "*Ortodoks Arnavutlar Restore Edilen Devlete Katılmak İstiyor*" başlığıyla yayınlanmıştır. Kararda tüm Arnavut Hıristiyanların siyasi olarak Arnavut devletiyle bağlanmaya dönük beklentileri dile getirilmektedir. Habere göre bu karar 16 Mart'ta Amerika Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal Konseyi tarafından onaylanmış, Rus Başpiskoposu Alexander Bew, Arnavut din adamları, Arnavutluk'un güneyinden olup da halen ABD'nin her yerinde yaşayan ve 52 kilise ve Arnavut Ortodoks topluluğunu temsil eden Ortodoks Kilisesi'nin 121 delegesi tarafından imzalanmıştır. Kararda Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un Güney Arnavutluk Ortodoks Arnavutlarının Yunanistan'la birleşmeden yana olduklarına dair iddialarına karşı tepki gösterilmektedir. Bu kararla da Ortodoks Arnavutlar, Barış Konferansı'na Arnavutluk bağımsızlığını yeniden tanınması, Ortodoks, Müslüman ve Katolik olan tüm Arnavutların İskender Bey'in bayrağı altında bir araya gelmesi, Çamerya ve Kosova bölgeleri de dahil olmak üzere Arnavutluk'un eski etnik sınırlarına kavuşturulması yönünde çağrı yapılmaktadır.⁴⁷²

6. OSMANLI ARŐIV BELGELERİNDE ARNAVUT ORTODOKS KİLİSESİ

Arnavutluk'taki Ortodoks mezhebinin ve buna bağlı olarak kilisenin gelişimi ve Osmanlı hâkimiyeti süresince gösterdiği gelişimi göz önüne serdikten sonra aşağıda söz konusu topluluğun 19. yüzyıldaki dinî yaşamı, sahip oldukları mabedler, kilisenin iç düzeni ve kiliselerin yönetim şekli gibi temel konularla alakalı Osmanlı arşiv belgelerinden birkaç örnek aktarılmıştır:

⁴⁷¹ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 16-22.

⁴⁷² Aurenc Bebja, "Rezoluta e Këshillit të Shenjtë të Kishës Ortodokse Shqiptare të Amerikës (Amerika Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal Konseyi'nin Kararnamesi)", *Kultplus* (20 Eylül 2022). <https://www.kultplus.com/lajme/rezoluta-e-keshillit-te-shenjte-te-kishes-ortodokse-shqiptare-te-amerikes/>

6.1. Kiliselerin ve Din Adamları İçin Meskenlerin İnşasına Dair Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen ve 1895 yılına ait bir belgede bir yandan Prizren'de faaliyet gösteren Sırp Ortodoks Darümuallimliği ile ruhban mekteplerinin genişletilmesi bildirilmiş, etrafındaki binalarla ilgili işlemlerin geciktirilmemesi konusunda yerel yönetimin dikkati çekilmiştir.⁴⁷³ Diğer yandan aynı mektepte okuyan 30 öğrencinin öğretmenleriyle yaşadıkları anlaşmazlıklardan ötürü Müslüman okullarına kayıt yaptırmak istedikleri belirtilmiştir.⁴⁷⁴ Bu belgeden Rusya'nın yardımlarıyla Sırbistan tarafından açıldığı anlaşılan bu ruhban mektebin sadece genişletme ihtiyacının değil, mektepte okuyan öğrencilerin de yaşadığı sorunlarının da göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.

1898 yılına ait başka bir belge Kosova Vilayeti dahilinde Gilan Kasabası'nın varoş mahallesinde Ortodoks cemaatine mahsus ve yanmış olan Aya Nikola Kilisesi'nin tamir ve inşasına, Müslüman mahallesine bakan pencerelerinin kapatılması şartıyla izin verildiği duyurulmuştur.⁴⁷⁵

Yine 1899 yılına ait başka bir belge yine Kosova'nın Priştine bölgesi ile ilgilidir. Nodça karyesinde bulunan Ortodoks cemaatine ait kilisenin yıkılmış kubbesinin tekrar inşa edilmesine ruhsat verildiği aktarılmıştır. İzin verilmesinin yanı sıra, kubbenin kadim olmasından dolayı inşaatı sırasında bazı teknik özelliklere dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiş, inşaat değeri olan 4 bin kuruş civarındaki paranın kilise vakfından sağlanacağı da bildirilmiştir. Bu belgeden Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere ait mabedlerin baştan inşaat ya da tamir gibi çalışmalarda kadim olanlara karşı gösterilen hassasiyete müşahede etmekteyiz.⁴⁷⁶

Arnavutluk Devlet Arşivleri'nde 1861 yılına ait başka bir belgede yukarıda farklı vesilelerle değindiğimiz mabedlerin inşası ya da tamiri konusunda izin alınması gerektiği, bunun için de belli adımların atılması gerektiğine ilişkin bilgiler yer almıştır. Her ne kadar Osmanlı Devleti bu konuda Hanefi fihına uygun olarak hareket edip ancak ihtiyaç durumunda yeni mabedlerin yapılmasına izin verdiyse de zaman içinde konulan düzen bozulmaya başlamış, farklı gayrimüslim cemaatleri yolsuzluk yaparak izin belgeleri temin

⁴⁷³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM.701.1.1).

⁴⁷⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı* (Y.PRK.ŞD.2/65).

⁴⁷⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı* (Y.PRK.AZN.21/58_4); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 281-282.

⁴⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.2227.42.1.1).

etmeye başlamıştı. Bunun sonucunda çok sayıda kilise ve buna benzer yapılar izinsiz inşa edilmişti. Elimizdeki belgeden ise Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerde izinsiz kilise ve okul tamiri ya da inşası gibi çalışmaların yapıldığından haberdar olduğunu bildirmekte, bu hususta yapılan ihlallerin önüne geçmek için Patrikhane'ye bir fermanın gönderildiğini duyurmaktadır. Fermana şu ifadelere yer verilmiştir:

“İlinizde bulunan kiliselerde suva çalışmaları, çatı ve çerçeve tamirleri dışında hiçbir kilisenin tamirini yapmaya denemeyin. Bir kilisenin ya da bir okulun tamiri ya da yeniden inşasına ihtiyaç duyulması durumunda bunları ortak bir raporla İsa'nın Büyük Kilisesi'ne gönderin, raporda Devlet-i Aliyye'den izin talep edilmesi için tam olarak ne gibi tamir çalışmalarının gerektiğini belirtin ki bu talep herhangi bir engelle karşılaşmadan kabul edilsin!”⁴⁷⁷

Aynı arşivde 1904 yılına ait başka bir belgede Korça Metropolit ve Yukarı Makedonya Metropolit Foti'ye Zepa Köyü'nde kutsal bir kilisenin inşaatına dair izin çıktığı bildirilmektedir. Yani bu belgelerden ve yukarıdaki benzer örneklerden aslında kanunen belirlenen yollardan herhangi bir inşaat ya da tamir izin kabul edildiğini, izin talebinden başlayıp da kabulüne kadar geçen yazışmaların ise titizlikle takip edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸

6.2. Ortodoks Kilisesi'nde Düzenlenen Ayinlerde Kullanılan Dil ve Kilisenin İç Düzeniyle İlgili Belgeler

BOA'da muhafaza edilen ve 1891 yılına ait bir belgede hangi bölgeyle ilgili olduğu belirtilmeden Hıristiyanların haçı suya atma töreni dolayısıyla kilisenin kapılara yapıştıracak ilanlardan bir örneğin komiserliğe gönderildiği aktarılmıştır. Bu belgede yerel yönetimin, gayrimüslim toplulukları tarafından yapılan faaliyetlerin titizlikle takip edildiğini, bu gibi toplu tören hazırlıklarında ne gibi mesajların aktarıldığının ilgili makamlara bildirildiği ortaya konulmuştur.⁴⁷⁹ Yine benzer bir belgede (yıl 1902) Prizren'deki Katolik ve Ortodoks cemaatlerinin yortuları ve suya haç atma töreninde padişaha dua edildiği, onun sayesinde asayişin ve serbestliğin sağlandığı bildirilmiştir. Aslında hem Katolik, hem de Ortodoks, ama özellikle cemaatlerin herhangi bir dinî törende padişaha dua etmek gelenek halini almıştı. Bu da bu geleneğin örneklerinden biridir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 33, 7 (Rumca el yazması)

⁴⁷⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 243, 1 (Rumca el yazması).

⁴⁷⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezâreti Maruzatı* (Y.PRK.ZB.7.17.1.1).

⁴⁸⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.2578.48.1.1).

1903 yılına ait bir belgede Papa'nın vefatı sebebiyle Manastır'da adı belirtilmeyen bir Katolik kilisesinde onun ruhu için ayin düzenlendiği belirtilmiştir.⁴⁸¹ Bir yıl sonrasına ait başka bir belgede ise Kosova Valiliği'ne Katolik piskoposları ve yerel yönetim arasındaki ilişkilerin ne şekilde olacağı sorulmuştur.⁴⁸² Aynı yıla ait başka bir belgede Prizren'in Müderris Mahallesi'nde Katolik Piskopos Monstur ve Papaz Padra Agustin'in mülkiyetlerinde kayıtlı iki hanenin vergisinden olan bir miktar borçları olduğu bildirilmekte, başka mülkleri bulunmadığından meselenin halli için nasıl takip edileceği Kosova Valisi'ne sorulmuştur. Burada vergi borçlarının titizlikle takip edilmesinin yanı sıra söz konusu kişilerin gayrimüslim din adamları olmasından dolayı meseleye hassasiyetle yaklaşıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸³ Bir yıl sonrasına ait bir belgede Kosova'daki Ortodoks topluluğu söz konusu iken polis komiserliği Ortodoks cemaatinin sabah saat ondan ikiye kadar ayinlerini icra edip dağıldıklarını bildirmiştir. Bu belge de merkez idarenin aslında hâkim olduğu tüm bölgelerdeki gelişmeleri yerel yönetim mekanizması aracılığıyla göstermektedir.⁴⁸⁴

1909 yılına ait iki belgenin ilkinde Arnavutluk'taki ulusal hareketin temel konularını teşkil eden Arnavutçanın kullanımı konu edilmiştir. Buradaki konu Korça'daki Arnavut Hıristiyanlar ve Rum Hıristiyanlar arasında ayin dilinin Arnavutça mı yoksa Rumca olacağı ile ilgilidir. Bilindiği üzere Helenleştirme çalışmaları kapsamında Arnavut Ortodoksları önce İstanbul Ekümenik Patrikhane'ne, ardından Yunan devletine bağlayabilmek için ayin dili büyük bir araç olarak kullanılmıştır. Konuyla ilgili detaylar aktarılırken Yunanlaştırma propagandası kapsamında Rum çocuklarının her nerede Arnavud çocuklarına tesadüf ederlerse “Yaşasın Yunan, kahrolsun Arnavudlar” gibi fesad çıkaran söylemlerden geri kalmadıkları belirtilmiştir.⁴⁸⁵ Bu konun yazışmaları kapsamında kısa bir süre sonra Adliye ve Mezahib Nezareti'nin sorunun çözümü için Patrikhane'ye başvurması talebi iletilmiştir.⁴⁸⁶

Aynı yıla ait başka bir belgede yukarıda Korça Metropolitliği başlığı altında ele alınan *Arnavut Ortodoks Hıristiyanları* adlı cemaatin Bâb-ı Âlî'ye gönderdikleri nizamnameden söz edilmiştir. Özetle kendi mezhep işleriyle uğraşmak, Türkçe ve Arnavutça eğitimin verileceği mekteplerin bekasını temin etmek ve siyasetle asla iştigal etmemek üzere

⁴⁸¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı* (TFR.I.MN.14.1307.1.1).

⁴⁸² Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı* (TFR.I.KV.123.12242.2.1).

⁴⁸³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı* (TFR.I.KV.123.12242.1.1).

⁴⁸⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı* (TFR.I.KV.48.4744.1.1).

⁴⁸⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.2780.21.1.1).

⁴⁸⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi* (DH.MKT.2780.21.2.2).

düzenlenen bu nizamnamenin karşılığında Osmanlı Devleti'nin Ekümenik Patrikhane'den aldığı cevaba yer verilmiştir. Patrikhane'nin bu konuyla alakalı verilen cevap dikkate şayandır:

“Görice’de 2 bin haneyi aşkın Rum cemaatine karşı Arnavutça âyin talep edenlerin sayısı çok azdır. Bunlar da ne olduğu belli olmayan işsiz güçsüz takımındandır. Bunların bir kısmı Patrikhane’ye bağlı değildir. Rum cemaat okullarındaki programlar patrik ve metropolithane tarafından tanzim edilmektedir. Arnavut Hıristiyanlara mabed ve okul konusunda gerekli iznin verilmesi halinde Rum ve Bulgar kilise ve okulları arasında sürtüşmelere yol açacaktır. Arnavut Ortodoks Kilisesi’nin kurulmasına çalışanlar arasında Arnavutluk’un istiklali emeline kapılan birçok Müslüman Arnavut da bulunmaktadır. Bu açıdan gelişmeler birçok rahatsızlık yaratabilir. Bu durum özellikle Bulgar, Sırp, Ulah ve hatta Katolik kiliselerine dahi sirayet edebilir.”⁴⁸⁷

Burada Arnavut Ortodoks topluluğun haklı taleplerine karşın uygun bir dil ve üslupla taleplerin reddedildiği bir örnekle karşı karşıyayız. Aslında Korça’daki topluluk 2 bin kişiden çok daha fazlaydı. Söz konusu cemaat üyeleri de aydın kişilerdi. Onlardan büyük bir kısmı Yunan eğitim kurumlarından yetişmişti. Ancak buna rağmen Patrikhane'nin tüm Arnavut Ortodokslar üzerindeki kutsal otoritesini kaybetmemek için çaba gösterdiği ve Ulusal Hareket ile Otosefal Ortodoks Kilisesi kurma girişimlerini tasvip etmediği anlaşılmaktadır.

Arnavutluk Devlet Arşivleri’nde muhafaza edilen belge örnekleri ise 1836-1896 yıllarını kapsamaktadır. İlk belgede dönemin Patriği VI. Gregor’dan Drinopoja ve Delvina Metropolitliği’ne gönderilen yazı yer almaktadır. Yazıda bir yandan vefat eden Hıristiyanların ruhlarını hafifletmek amacıyla âyinlerin düzenlenme öneminden bahsedilmiş, kiliseye ve yeni atanan Metropolit Neofit’e hediye bağışlama geleneği hatırlatılmıştır. Devamında ise bu hediyelerin Metropolit’in Patrikhane’ye olan borçlarını ödemesi ve cemaatindeki yaşam ve çıkarlarının en iyi şekilde ilerlemesi için verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁸⁸ 1820 yılında İstanbul Patrikhanesi’nin borcu 1.5 milyon Türk

⁴⁸⁷ Başka bir ifadeyle adı geçen ahalinin taleplerinin Patrikhanece uygun görülmemesi halinde hükümetçe bir şey yapmanın mümkün olamayacağı ifade edilmektedir. Yücel, *Osmanlı döneminde Balkanlarda Kiliseler ve Mektepler Meselesi*, 41-45.

⁴⁸⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 9, Bölüm 9 (Rumca el yazması).

kuruşuna ulaşmıştı. Diğer Ortodoks kurumlar da benzer miktarda borçlar altındaydı. Bu borçlar da nihai olarak kilisenin en alt düzeydeki üyeleri olan köylüler tarafından veya kilisenin mülklerinden elde edilen gelirlerle karşılanmak zorundaydı. Yukarıki mektup da borç yüzünden yaşanan zor durumun ifadesi olarak değerlendirilebilir.⁴⁸⁹ 1865 yılına ait aynı minvalde olan başka bir belgede İstanbul Ekümenik Patriği'nin bu sefer Korça Metropolitine mektup yazıp uzun zamandır Patrikhane'ye ödemesi gerektiği parayı ödemediği kaydedilmiştir. Metropolitan bu davranışı 'vurdumduymazlık' olarak ifade edilen mektupta Patrikhane'ye büyük ekonomik zorlukların yaşatıldığından iki yıllık ödemesi olan 3 bin⁴⁹⁰ değerindeki paranın en kısa zamanda ödenmesi için çağrı yapılmıştır.⁴⁹¹ Bu da sadece tek bir metropolitliğin değil, Arnavutluk'un en güçlü iki metropolitliği olan Gjirokastra ve Korça metropolitliklerinde finansal sıkıntıların yaşandığını ya da artık Patrikhane'ye ödeme yapmak istemediklerini göstermektedir.

Kilisenin iç düzeniyle yakından ilgili olan 1850 yılına ait başka bir belge, İstanbul Ekümenik Patrikhane'nin Korça Metropolitliği'ne gönderilen bir genelgeden ibarettir. Kilisede kullanılan müzik sistemiyle alakalı olan genelge, Patrikliğin onayına sahip olmayan Lesbos (Midilli) Adası'ndan olan Gjergji'nin müzik sisteminin kullanılmasını yasaklamış, Patriklik mezmurlarını hazırlayan ve müzikal yöntemler geliştirenlerin Konstantin Lambadhari ve Konstandin Seferi olduğu belirtilmiştir. Dinî kitaplara da değinilen belgede, ancak Patrikhane'nin mührünü taşıyan kitapların kullanılabilceği bildirilmiştir.⁴⁹² Bu belge İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'nin Arnavutluk'taki metropolitliklerin faaliyetlerini yakından takip ettiğini, müzik sistemi ve dinî yayınlar gibi kilisenin iç düzeniyle alakalı olarak kendi çizdiği çerçeveden çıkılmasını hiçbir şekilde tasvip ve tasdik etmediğini ortaya koymaktadır.

1854 yılına ait sıradaki belge diğerlerinden çok farklı, büyük ebatta el yazması nadir bir Patriklik ve Sinodluk genelgesidir. Ekümenik Patrik I. Anthimos (535-536) tarafından gönderilen, çok sayıda piskopos⁴⁹³ tarafından imzalanan ve AQSH'daki Korça

⁴⁸⁹ Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyıllar*, 58.

⁴⁹⁰ Mektupta para birimi belirtilmemiştir.

⁴⁹¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 62, 1 (Rumca el yazması).

⁴⁹² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 25 (Rumca el yazması).

⁴⁹³ Caesarea'dan Patrik (Filistin Kayseryası) Paisios, Kizikia Piskoposu Yoachim, Khalkidona Piskoposu Gjerasimos, Amasya Piskoposu Cyril, İkonya Piskoposu Neofit, Silivri Piskoposu Melet, Raskoprezen Piskoposu Melet, Iraklı Piskoposu Panaret, Nichomedia Piskoposu Dionis, Derk Piskoposu Gjerasim, Dimoteka (Dhidhimotihos) Başkanı Melet, Arta Piskoposu Sofron ve Niş Piskoposu Yoannikos'tan söz edilmektedir.

Metropolitliği Fonu'nda muhafaza edilen bu belge aslında uyarı niteliğindedir. “*Kardeşlerim uyanık olun, inanç üzerine kalın, adam olun ve güçlenin*” şeklindeki Pavlus’un sözleriyle başlayan genelge Ortodoks Hıristiyanlarının sahip olduğu kutsal inanca karşı savaş açıldığı, dolandırıcılar ve art niyetlilerin zarar vermek istedikleri belirtilmiştir. Buna karşılık kutsal çobanların öğretileri ve kutsal dersleriyle kutsal yazılarını kaleme aldıkları, inancı güçlendirip büyüttükleri ve takva örnekleriyle müminleri destekledikleri vurgulanmıştır. Kendini “İsa’nın Büyük Kutsal Kilisesi” olarak tanıtan Patrikhane bu noktada kendi temel yükümlülüklerini de dile getirmektedir. Ayrıca yine Pavlus’un sözlerine atıfta bulunarak “*Her can başında bulunan yönetime tabi olsun, zira İlah’tan başka yönetim ve güç yoktur, var olan yönetimler de İlah tarafından emredilmiştir*” diyerek Ortodoksları İmparatorluk yönetimine karşı gerektiği şekilde yükümlülükleri yerine getirmeleri için çağrı yapılmıştır. Bu durum da “*Hâkim güce karşı çıkanların İlah’ın emrine karşı çıktığı, karşı çıkanların da gazaba uğrayacağı*” sözleriyle ifade edilmektedir. Ayrıca Krallık gücüne karşı itaat edilmemesi durumunda hem yüce yönetime, hem de İlah’a karşı nankör duruma düşecekleri, bu durumda İlah’a karşı gösterilen nankörlüğün ağır bedeli olacağı vurgulanmıştır. Sultan Abdülmecit⁴⁹⁴ sayesinde oluşan güçlü koruma, ortak barış ve huzuru sarsmak isteyenlere kulak asmamak gerektiği, huzuru bozmak isteyenleri sadece dinlememekle kalmayıp onları hem yerel yönetime, hem de yaşadıkları bölgelerdeki kiliselere ihbar etmek gerektiği, böylece dedikoduların ve fitnelerin zararlı sonuçlarının önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınabileceği hatırlatılmıştır.⁴⁹⁵

Bu genelge Ortodoks dünyasının Osmanlı Devleti’ne bakışını ortaya koymaktadır. İstanbul Patrikhanesi, Osmanlı Devleti ile yakın ilişkileri ve işleyişindeki bozulmalara rağmen Ortodoks topluluğunu ideolojik açıdan neredeyse hiç değişmeyen bir konumda tutarak Hıristiyan halka önemli hizmetler vermiştir. Patrikhane, kendi cemaatine Osmanlı Devleti’nin zaferinin Hıristiyanların günahları yüzünden Tanrı’nın verdiği ceza olduğunu öğretmişti. Ona göre Müslümanların yönetimi geçiciydi, çok geçmeden Hıristiyanların galip konum elde edecekleri yeni bir dönem gelecekti. Patrikhane ayrıca Ortodoksluğu diğer mezheplerden de korumuş ve Hıristiyanlığı baş düşman olarak görmüştü. Çoğu zaman Osmanlı yönetimini bir Katolik gücün yönetimine göre daha tercih edilir olarak görmüştür. Ancak İstanbul Patrikhanesi’nin Osmanlı Devleti’ne olan bakışı Rusya’nın Osmanlı’nın

⁴⁹⁴ Sultan hakkında “Tanrı gözleri gibi korusun sahip çıksın”, “Gücü çoğalsın” ve “Adı nesilden nesle aktarılsın ve anılsın” şeklinde dualar edilmektedir.

⁴⁹⁵ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 35 (Rumca el yazması).

karşısında yer almasıyla tamamen değişmiştir.⁴⁹⁶ İki yıl sonrasına ait aynı belgenin neredeyse devamı olarak İstanbul Ekümenik Patriği Cyril'in tüm Ortodokslara gönderdiği bir genelgede Hıristiyanların güçlü Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gösterdikleri destekten dolayı teşekkür ifade edilmiştir. Genelgenin sonunda “*Tüm Hıristiyanları, Güçlü Krallık ve Devlet-i Aliyye'nin tüm temsilcilerine bağlılıkla ve koşulsuz olarak sadakatle hizmete devam etmeye çağırıyoruz*” ifadesi yer almıştır.⁴⁹⁷

1861 yılına ait başka bir belgede ölen Ortodoksların geriye kalan mülkleriyle alakalı fermanlar çıkmasına rağmen bunların Arnavutluk'ta gerektiği gibi anlaşılmadığı, bu sebeple Osmanlı Devleti'ne şikâyetlerin iletildiği bildirilmiştir. Hâl böyleyken bu konuyla ilgili Ekümenik Patrikhane'nin hazırladığı genel irade buyruğunun Osmanlı Devleti'ne de gönderilmesi ve sultanın onayı alındıktan sonra hem Arnavutluk'taki yerel yönetime, hem de din adamlarına bildirilmesi emredilmiştir. Bu hususta İrade Buyruğu'nun Yunancaya çevrileceği ve o şekilde aktarılacağı da eklenmiştir.⁴⁹⁸ Bu belgeden Arnavut Ortodokslarıyla ilgili yaşam ve ölümlerinin her hususunun fermanlarla düzenlendiğini, herhangi bir usulsüzlük ya da halk arasında hoşnutsuzluk olmaması için vefattan sonra geriye kalan mülklerle ilgili dahi özel hazırlıklar yapılmış, eski fermanlar yetersiz olduğunda ya da gereği gibi anlaşılmadığında daha detaylı fermanlar hazırlanmıştır. Bunları yaparken ilgili fermanların Arnavut Ortodoksların âyin dili olan Yunancaya çevrilmesi de ihmal edilmemiştir.

1864 yılına ait bir genelge ise diğerlerden çok farklı olarak hem dinî, hem sağlık yönü olan bir belgedir. Çok sayıda piskopos tarafından imzalanan bu belge,⁴⁹⁹ Serez'de vefat eden Çerkeslerin⁵⁰⁰ çok derin defnedilmedikleri sebebiyle tifo hastalığının yayıldığı bildirilmiş, bu hastalığa yakalanan 55 kişiden 8 günde 15 kişinin vefat ettiği duyurulmuştur. Bu olaydan sonra Osmanlı Devleti'nin de onayına sahip olan bu genelgeden itibaren mezarlıkların şehirlerin dışında kurulması, mezarların da en az 2 kut derinlikte kazılması emredilmiştir. Ayrıca kutsal kiliselerin bahçelerinde ya da içinde mezar kazımak gibi kötü

⁴⁹⁶ Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyıllar*, 58.

⁴⁹⁷ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 38, Bölüm 14, 1 (Rumca matbu arşiv belgesi).

⁴⁹⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 47, 1 (Rumca el yazması).

⁴⁹⁹ Iraklı Piskopos Panareti, Posna Piskopos İgnati, Melenik Piskopos Dionis, Samos Piskopos Gavril, Kastorya (Kostur) Piskopos Nikifor, Kasandra Piskopos Neofit, Nkomedia Piskopos Dionis, Girit (Kreta) Piskopos Dionis, Enos Piskopos Gavriil, Üsküp Piskopos Yoachim, Devri Piskopos Genad ve Velisa Piskopos Anthimos'tan söz edilmektedir.

⁵⁰⁰ Orijinalde: Kirkaslar. Kirkaslar Avrupa'da Çerkesleri ifade etmek için kullanılırdı.

alışkanlıkların tekrarlanmaması için çağru yapıyorken bu genelgenin uygulanması konusunda başpiskoposlukların sorumlu olduğu da eklenmiştir.⁵⁰¹

1888 yılına ait bir belgede yukarıda Korça Metropolitliği başlığı altında işlenen Metropolitlik Kasası Llaso'nun uygulamalarından birine yer verilmiştir. Bu belgenin içeriğine göre Yunanistan Bankası'nın Korça Eğitim Kurumları Müfettişleri'ne gönderdiği mektupta Müfettişlik adına mevduat faizlerinin, bankaya aynı yılın 21 Mart tarihinde gönderilen mektuba dayanarak vekâletname alan Ljaku kardeşlerine Selanik Millî Banka tarafından ödeneceği bildirilmiştir. Ljaku kardeşlerinden önce Müfettişlik tarafından vekâlet verilen Mano adındaki birine ise 1 Haziran 1885-30 Temmuz 1888 sürecinde toplam 2728,30 Drahmi ödendiği belirtilmiştir. Mektubun kaleme alındığı tarihte ise Selanik'te Parision Caddesi'nde Mano'ya 1888 yılının ikinci yarısı için 398,80 Drahminin ödendiği eklenmiştir.⁵⁰² Buradan metropolitlik gelirlerinin Yunanistan bankalarında faizle yatırıldığını ve faizlerin de gelirler arasında ayrı bir kalem oluşturdukları anlaşılmaktadır.

1896 yılına ait son örnek belge ise çalışmamızın konusu açısından kıymetli bilgiler içeren *Korça Rum Ortodoks Hristiyan Cemaati Yönetmeliği*'ni kapsamıştır. Korça Metropolitliği tarafından Llaso Ofisi kanonizminin 1876 ve Kilise kanonizminin ise 1886 yılında hazırlandığı göz önünde bulundurulursa bu yönetmeliğin ilk iki kanonizmin devamı olarak hazırlandığını söylemek mümkündür. Bu belgede özetle Korça Rum Ortodoks Hristiyan Cemaati Yönetim Kurulu'nda 7 üyenin yer aldığı, bunların nasıl seçildiği, seçilenlerin ve seçmenlerin ne gibi özellikler taşıması gerektiği, kimlerin seçilemeyeceği, seçim toplantılarının metropolit ya da epitrop tarafından yönetildiği, kilise gelirleri ya da hazine adıyla bilinen Llasso Ofisi'nin nasıl işlediği, bu ofisin mabedlerin bakımını nasıl sağladığı ve eğitim kurumların faaliyetlerini nasıl finanse ettiği belirtilmiştir. Ayrıca bu yönetmeliğin on yıldır geçerli olduğu, Cemaatin uygun gördüğü durumlarda yenilediği de eklenmiştir.⁵⁰³ Bu yönetmelik ve yukarıda zikredilen iki kanonizmden Korça Metropolitliği'nin diğer metropolitliklere nazaran daha sistematik bir şekilde izlediği, kendine has bir yönetim yapısına da sahip olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁰¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 58 (Rumca el yazması).

⁵⁰² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 153, 1 (Rumca el yazması).

⁵⁰³ Belgenin sonunda yönetmeliği düzenleyen komisyon üyelerinin isimleri ve imzaları (N. Mano, J.M. Mano, K. Niko, Rafael Poci, Mihal G. Ljako, Vasil Kolla, K. Niko, Nikolla V. Kacirjoti, Joan Mino, Sotir Naci, Athanas Themeli, Andrea Vangjeli, V. Mano, Naum Dh. Kolla. Cemaat / Kilise cemaat üyelerinin isimleri ve imzaları: N. Mano, Kristo Mili, I.M. Mano, K. Moska, Dh. Papadhopoulos, A. Ballauri ve Dhimitër G. Jatro. Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 184, 1-11 (Rumca el yazması). Yönetmeliğin tamamı için bkz. Ek-6.

6.3. Yüksek Rütbeli Din Adamlarının Tayinleriyle İlgili Belgeler

Ortodoks Kilisesi hiyerarşisinde yer alan tüm görevlilerin Osmanlı Devleti tarafından atandığı ya da azledildiğini yukarıda ifade etmiştik. Hatta atamalar doğrudan Ekümenik Patrikhane'ye bağlı olmadığından tüm kilise görevlileri devlet memurları olarak kabul edilmiş, bunların başına da Patrik gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sağladığı tüm topraklarda durum böyleyken Arnavutluk'ta da aynı uygulamalar devam etmiş, görevin kötüye kullanılması, devlet aleyhinde faaliyetlerin yapılması veya vefat gibi durumlarda yeni atamalara ihtiyaç duyulmuştur. Elimizdeki örnekte de Berat Metropoliti Bovasif Rahib'in vefatı üzerine onun yerine mühürdarı Antimos'a rütbe beratının verildiği duyurulmuştur.⁵⁰⁴

6.4. Eğitim Kurumlarıyla İlgili Belgeler

Mabedlerin inşası kadar eğitim kurumların inşası ya da tamiri, gerekli görüldüğünde bunların genişletilmesi, her şeyden önce iletilen taleplerin haklı olup olmamasının incelenmesi ve bu kurumlardaki faaliyetlerin gidişatının takip edilmesi de Osmanlı Devleti'nin Ortodoks Arnavutlarla olan ilişkilerinde önemli hususlar teşkil etmektedir. Aşağıdaki örneklerde Osmanlı Devleti'nin bu konuda gösterdiği titizlik ve hassasiyet göz önünde serilmiş, 1872-1908 yıllarına ait olan bu belgeler o dönemde eğitim alanında yaşananları birebir aktarmıştır.

1872 yılına ait belgede Yenipazar Sancağı'na bağlı Prepol'ün Varoş Mahallesi fakir ahalisinin avâriz vergisini karşılamak üzere kilise vakfı tarafından Lim (Lima) Irmağı yanında satın alınan hane ve bahçe arazisi üzerine Ortodoks cemaati için masrafları tamamen vakıf tarafından karşılanmak şartıyla Meryemana adlı bir kilisenin yapılmasına ruhsat verildiği duyurulmuştur. Ruhsat verilmesinin yanı sıra kilisenin dış görünüşünün çizimine de yer verilmiştir.⁵⁰⁵

1895 yılına ait başka bir belgede 205 hane ve 948 Ortodoks nüfusun bulunduğu Tiran Kasabası'nda faaliyet gösteren ve erkek ile kız çocuklarının eğitim aldığı okul binasına iki kat eklenmesi ve genişletilecek şekilde yeniden inşa edilmesinin bir mahzuru olmadığı bildirilmiştir. Böylece ihtiyaç gereği yapılan bu talebin haklı görülerek kabul edildiği

⁵⁰⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî* (A.DVN.MHM.13.54.1.1).

⁵⁰⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde – Dahiliye* (İ.DH.86342); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 269-273.

anlaşılmiştir. Ardından 300 lira olarak değerlendirilen masrafların kiliseye vakfedilen paradan alınacağı ifade edilmiştir.⁵⁰⁶

1903 yılına ait sıradaki belgede Yanya Vilayeti'nde Berat Sancağı'na bağlı Fiyer (bugünkü ismiyle Fier) Nahiyesi'nde 400 hane gayr-ı müslim bulunduğu, nahiyedeki Ortodoks kız okulunun genişletilerek 16.30 metre uzunluk 5 metre genişliğinde 4.700 kuruş harcanarak yeniden inşasına izin verildiği belirtilmiştir. Belgede ayrıca okulu yeniden inşa etme masraflarının mevcut paradan temin edileceği, kimseden zorla akça toplanmayacağı belirtilmiştir.⁵⁰⁷

Arnavutluk Devlet Arşivleri'nde 1882 yılına ait başka bir belge yurt dışında yaşayan Arnavut Ortodoksların Korça'daki metropolitlik faaliyetlerine nasıl yardım ettiğini göstermektedir. Bu yardımla ilgili, Korça'dan yüksek düzeyde bir yetkili İhtiyarlık Konseyi adına Bükreş'te yaşayan Jorgji Theodhori isimli bir kişinin kız okulunun inşaatı için yardım yaptığını duyurmuş, bununla ilgili rapor da hazırlamıştır. Theodhori'nin okul inşaatını başkasına emanet ettiği belirtilmiş, okulun Bitola'daki okulun planına uygun olarak inşa edildiği de kaydedilmiştir. Ayrıca inşaat çalışmalarına dair günlük raporların kilise yönetici tarafından kurula teslim edildiği de bildirilmiştir. Devamında, bu tarz yurt dışından yapılan yüklü miktardaki yardımların karşılığında kilisenin nasıl teşekkür ettiği, minnetini nasıl ifade ettiğini göstermek için kızlar okulunun ilk ders gününde Theodhori'nin sağ olan ve olmayan tüm yakınlarına ait isimlerin okunduğu, kutsal âyinin ardından kız öğrencilerin mezmurlar okudukları bildirilmiş, aynı gün akşam üstü binanın "ayazması" da yapılmıştır. Devamında "halk coşkulu bir şekilde 'mükâfatını hak etmiştir' diyerek alkışladı. İsminiz şehirlerin kitaplarında ve halkın kalplerinde yazıldı, onlar sizi vatanın saygın hayırseveri olarak ilan etti" şeklindeki ifadelere yer verilmiştir.⁵⁰⁸

1894 yılına ait başka bir belge Yunan okullarındaki Osmanlıca öğretimiyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Korça bölgesinde bulunan kız ve erkek Yunan okul müdürlüklerine gönderilen mektupta Genel Eğitim Müdürlüğü'nden İmparatorluk topraklarında bulunan Hıristiyan okullarda öğrencilere Osmanlıca eğitiminin verilmesi yönünde talimatın verildiğini, bundan yola çıkarak diğer bölgelerde olduğu gibi öğrencilerin Osmanlıca dilini öğrenmeleri için gerekli çalışmaların yapılması lazım geldiği, dil

⁵⁰⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Adliye ve Mezahib* (İ.AZN.1312.N/8).

⁵⁰⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Maarif* (İ.MF.1321.L/6).

⁵⁰⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 126, 1-3 (Rumca el yazması).

öğreniminin kontrolör huzurunda verileceği, bu dil üzerine sınav düzenleneceği ve öğrencilerine Osmanlıca dilini öğretmeyen okulların ise kapatılacağı belirtilmektedir.⁵⁰⁹ Yani bu talimatta Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ya da diğer ifadeyle özel okullarda Osmanlıca öğretimine dair ne gibi kuralların uygulandığı ortaya konulmuş, Osmanlıcanın öğretilmediği okulların ise kapatılacağı uyarısı yapılmıştır. 1899 yılına ait başka bir belgede ise köy öğretmeni olan Grigor Suljoti ve Voskopoja'da öğretmen olan Dhimitër Andoni adındaki öğretmenlerin Korça Kutsal Metropolitliği'nin Genel Sekreteri Jorgji'den (soyisim belli değil) 1898-1899 eğitim-öğretim yılına ait ilk dört aylık süreci için biri 4 Lira, diğeri 7 Lira civarında ödeme aldıklarına dair beyanatlarına yer verilmiştir.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 173, 1 (Rumca el yazması).

⁵¹⁰ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 206, 1-2 (Rumca el yazması).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARŞİV BELGELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA
MÜSLÜMAN- HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

Çalışmamızın dördüncü ve son kısmını oluşturan bu bölümde çokdinli olan Arnavut topraklarında 19. yüzyılda yaşanan olaylar ve kayıt altına alınan tarihî gerçekler ışığında azınlık olan Hıristiyanlar ve çoğunluğu oluşturan Müslümanlar arasındaki ilişkiler irdelenecek, bunu yaparken öncelikle Osmanlı arşiv belgelerine, ardından Arnavutluk Devlet Arşivleri Müdürlüğü'nde farklı dillerde muhafaza edilen arşiv belgelerine ve konuyla alakalı mühim kaynaklara öncelik verilecektir. Bir yandan bu konuyu işlerken 19. yüzyılda yürürlükte olan idarî taksimata, yani Arnavut topraklarını kapsayan İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerine göre genel inanç tabloları çizilecek, hangi vilayette nüfusun inançlara göre nasıl yayıldığı, hangi şehir veya kaza merkezinde ne gibi eğitim faaliyetlerin düzenlendiği, her bir inancın sahip olduğu mabedlerin neler olduğu ortaya konulacak, bir yandan da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Arnavutluk'un bağımsızlığı ve Arnavut topraklarının çoğunluğunun bunun sınırlarının dışında kalmasıyla sonuçlanan ulusal hareketlerin Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği de ele alınacaktır. Bölümün sonlarına doğru bu iki ana kategori arasındaki ilişkilerle ilgili bazı temel konular üzerine örnekler verilecek, önceki yüzyıldan itibaren var olmalarına rağmen 19. yüzyılda daha fazla gün yüzüne çıkması sebebiyle Laramanizm ve Kriptohıristiyanlık olgularına geniş yer verilecektir.

1. ARNAVUT TOPRAKLARINDA NÜFUS DAĞILIMI VE GENEL İNANÇ TABLOSU

19. yüzyılın 30'lu yıllarına gelindiğinde Arnavut topraklarında öne çıkan yerleşim birimleri ve bu yerleşim birimlerindeki toplam nüfus şu şekildeydi: Kosova bölgesinde Prizren yaklaşık 20.000, Gjakova 11.000, İpek (Peja) 7.000 ve Priştine 6.500 kişilik nüfusa sahipti. Kuzeydoğu Arnavutluk'ta yer alan Dibra ve Ohri 8'er bin, Tetova ise 5-6.000 kişilik nüfusa sahipti. Aynı bölgede bulunan Kuzey ve Orta Arnavutluk'ta Ulqin (Ulgin) 6.000, İşkodra 40.000, Tiran 8.000 ve Elbasan 10.000 kişilik nüfusa sahipti. Aşağı Arnavutluk'ta Berat 8-10.000, Gjirokastra 7-12.000, Korça 5-6.000, Vlora 4-5.000, Yanya (Janina) 25-30.000, Arta 5-6.000 ve Preveze yaklaşık 9.000 kişilik (5.556 erkek ve 4.504 kadın) nüfusa sahipti.⁵¹¹

Çoğunlukla Arnavut topraklarındaki nüfus yerli halktan oluşmaktaydı, fakat sınırlı sayıda da olsa bazı bölgelerde Slav asıllı nüfus, Ulahlar, Türkler, Yahudiler ve Mısır ya da

⁵¹¹ Preveze'nin Tanzimat dönemindeki durumu hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. İlber Ortaylı, "Yanya Vilayeti'nin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze", *Bellekten* (62/233, 1998), 146.

Sudan asıllı Çingeneler de vardı. Slav azınlık Osmanlı döneminde yerli halkla bir arada yaşayarak kendi mahallelerini, esnaflarını ve dinî topluluklarını kurmuştur. Bu nüfus Ortodoks Slav Kilisesi tarafından yönetilmekteydi. Ulahlar ise Arnavutluk'ta daha çok Voskopoja tarafında yerleşmişti, fakat bu şehir 18. yüzyılda hızlı bir gelişim kaydetmesine rağmen yine hızlı bir şekilde bu gelişmeyi kaybetmiş ve buranın Ulah azınlığı da Arnavutluk'un farklı şehirlerine dağılmıştı.⁵¹²

Yunan azınlığı ise nüfusun çoğu Müslüman Arnavutlardan oluşan Dropull Ovası ve Çamerya bölgesinde yerleşmişti. Çamerya'nın başmerkezi olan Filat'ta da halkın çoğu Arnavut Müslümanlardan oluşmaktaydı. Tepedelenli Ali Paşa'nın yanında görev yapan İngiliz Elçisi John Cam Broughton⁵¹³ Preveze'den söz ederken burada yaklaşık üç bin kişilik bir nüfusun olduğunu, bunlardan yarısının Türk olduğunu kaydetmektedir. Diğer yandan yine 19. yüzyıla ait kaynaklara göre Kosova'ya binlerce Çerkes gönderilmiş, fakat onlar da zamanla yerli halkla bir arada yaşayarak asimile olmuştur. Aydonat ya da Paramithia şehri ise Tepedelenli Ali Paşa'nın eline düştükten sonra 400 Müslüman aile ve 40 Hıristiyan aileye ev sahipliği yapmaktaydı. Margelliç adlı küçük şehirde de 400 Müslüman Arnavut hane ikâmet etmekteydi. Tepedelenli Ali Paşa ile birlikte büyük bir ekonomik, sosyal ve siyasî öneme kavuşan Yanya 19. yüzyılın başlarında 12.000 Yunan, 10.000 Arnavut Müslüman ve 6.000 Yahudi nüfusa sahipti. Artık Yanya'da sadece Osmanlı Devleti ile kısıtlı değildi, Almanya, İtalya ve Rusya ile ticaret faaliyetleri yürütülmekteydi.⁵¹⁴

Genel olarak 19. yüzyılda Osmanlı yönetimi tarafından Arnavut topraklarında nüfus sayım çalışması yapılmadığından bu konuyla ilgili günümüze ulaşan veriler o sırada Arnavutluk'u ziyaret eden Osmanlı diplomatlar, genç Avrupalılar ve bölgede görev yapan diplomatlardan gelmektedir. Seyyahların verdiği bilgilerden yola çıkacak olursak 19. yüzyılın başında toplam nüfusun yaklaşık 1 milyon, 30-40'lı yıllarda 1.6 milyon, yüzyılın sonunda ise 2 milyona kadar ulaştığını, bu nüfustan üçte ikisinin Müslüman olduğunu, Ohri, Üsküp, Manastır ve Yanya gibi farklı etnik grupların yaşadığı yerleşim birimlerinin dışında çoğunlukla nüfusun yerli ve otokton olduğu söylenebilir. Fransız coğrafya bilimcisi Elisee Reclus (1830-1905) 1875 yılında Arnavutluk nüfusundan bahsederken toplam nüfusun

⁵¹² Castellanos, *Balkan Tarihi*, 222.

⁵¹³ 1786 yılında dünyaya gelen ve 1869 yılında hayata gözlerini yuman Broughton'ın seyahatnamesi için bkz. *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, London 1813.

⁵¹⁴ Arzu Erman, "Yunan kaynaklarına göre Tepedelenli Ali Paşa ve Yönetimindeki Yunanlar", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2021 Bahar (34), 335.

1.400.000 olduğunu, İşkumbin Nehri'nin kuzeyinde 600 bin Gegin yaşadığını, bunlardan 2/3 Müslüman, 1/3'ünün ise Latin Katolik olduğunu kaydetmiştir. Diğer yandan nehrin güneyinde ise 800 bin Toskun yaşadığını, bunlardan 3/4'ünün Müslüman, geri kalanın ise Ortodoks olduğunu belirtmiştir. En büyük şehri 40 bin nüfusla Prizren'i gösterirken Tirana'nın sadece 10 bin kişilik nüfusa sahip olduğunu yazmıştır. Arta, Yanya ve Preveze'de sadece birkaç ailenin Müslüman olduğunu ve Arnavutça konuştuğunu kaydederken bu şehirlerin Helenleştiğini de kaydetmiştir.⁵¹⁵

2. 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK'TA ETKİLİ OLAN DIŞ GÜÇLER VE BUNLARIN HİRİSTİYAN NÜFUSLA BAĞLANTILARI

2.1. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu

Roma, doğrudan Osmanlı Devleti ile ilişkileri bulunmadığından, Arnavut toprakları üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için Viyana'yı bağlantı köprüsü olarak seçmişti. 16. yüzyılın sonlarına doğru Hırvat bir Fransiskan olan Francesco Bertucci Arnavutluk Katolik Kilisesi ve Avusturya arasında aracı işlevini görmüş, onun aracılığıyla bazı Arnavut prensler, İşkodra, Durrës ve Prizren'den bazı şahsiyetler Osmanlıya karşı yardım almak ümidiyle yönlerini Avusturya'ya çevirmişti.⁵¹⁶

Bu ilk girişimin ardından, yaşanan tarihî gelişmelerden ve Osmanlı'nın nüfuz kaybetmesinden de yararlanan Avusturya devleti, 19. yüzyılda Arnavutluk'a Katolik okullar açma amacıyla misyonlar göndermiş, mabedlerin tamir edilmesine katkıda bulunmuştur. Bu yüzyılın başlarında, tam olarak 1836 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na resmî olarak Arnavut Katolik din adamlarını ve Katolik halkı koruma hakkını vermişti. Arnavutluk gibi nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülke için Vatikan'ın amacı yetimhane, okul ve hastane gibi Katolik kurumlarını ayakta tutmaktı. Kultusprotektorat olarak bilinen bu hakkın verilmesi ise aynı yılda İşkodra Piskoposu Benjamin Albertini'nin önce Roma'yı, ardından Papalık kurumunun tavsiyesi ile Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'i (1830-1916) ziyaret etmesinden sonra gerçekleşmişti. Bu görüşmeler sonucu 1837 yılında Tuna Monarşisi'nin Arnavutluk topraklarında Roma ile Katolik Kilisesi arasında arabuluculuk yapmakla resmî olarak görevlendirildiği papalık kararnamesi

⁵¹⁵ Castellanos, *Balkan Tarihi*, 378.

⁵¹⁶ Simon Lufi, "Vatikani dhe Shqipëria. Përfaqjet për Nënshkrimin e Konkordatit (Vatikan ve Arnavutluk. Kararnamenin İmzalanması için Gösterilen Çabalar)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 317.

hazırlandı. Kultusprotektorat hakkı kapsamında ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun kiliseleri inşa ve tamir konusunda yardım etmesi, günlük yaşamda destek vermesi, din adamlarının eğitilmesi, dinî ve kültürel kitapların yayınlanması ve Arnavut topraklarında konsolos atamaları yapılacağı zaman danışmanlık hizmetinin verilmesi öngörülmekteydi.⁵¹⁷

Bu hak Tivar, Durrës ve Üsküp başdiyosezleri, aynı şekilde İşkodra, Sapa, Lezha, Pult ve Mirdita diyosezlerini kapsamaktaydı. İlk aşamada iki güç arasındaki koordinasyon Tivar ve İşkodra Başpiskoposu Carlo Pooten tarafından sağlanmıştır. Pootem'in dışında Papalık makamı farklı üst düzey din adamları ve sahada inceleme yapan yetkili kişilerden de bilgi almaktaydı. Buna göre 1912-1922 yıllarında İşkodra hakkında bu bölgenin başpiskoposu Jak Sarreqi, Durrës hakkında Preng Bardhi (1893-1921) ve Üsküp hakkında ise Lazër Mjeda'dan (1909-1922) bilgi almıştır. İlerleyen yıllarda İmparatorluğun dinî-kültürel ve siyasî-diplomatik konulara olan bağlılığını takdir eden Papalık, 18 Ağustos 1855'te Viyana ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler hem Papa IX. Pius, hem de İmparator Franz Joseph tarafından onaylanmıştır.⁵¹⁸ Avusturya'nun Kultusprotektorat olarak adlandırılan haktan dolayı elde ettiği nüfuz 1918 yılına kadar etkili olmuştur.⁵¹⁹

Bu gelişmelerin ardından, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 1878 yılında Bosna-Hersek'i işgal ettikten sonra Arnavutluk coğrafyasıyla yakından ilgilenmiş, bölgede hâkimiyet kurmak için Rusya ve İtalya ile rekabet eder hale gelmiştir. Bu kapsamda Prizren, İşkodra ve Manastır'da açtığı konsolosluklarda da halkla doğrudan temas kurabilmek için yerel toplumu tanıyan ve yerel dili konuşabilen konsoloslar atamaya özen göstermiştir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Arnavutluk politikasını Rus nüfuzunun yayılmasını engellemek ve Arnavutluk'u Pan-Slavist ve Pan-Ortodoks politikaları karşısında bir set olarak kullanma düşüncesi belirlemiştir. Rusya'nın himaye ve kontrolü altındaki Sırbistan'ın kendisinin Adriyatik'teki konumunu sarsacağını düşünen Avusturya, Arnavutluk'un Sırbistan'a karşı bir denge unsuru olabileceğini düşünmüştür. Bir yandan tam tersini iddia etse de Arnavut topraklarına ilgi duymaya başlamıştı.⁵²⁰

⁵¹⁷ Serbest, "20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi", 30.

⁵¹⁸ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 213-214.

⁵¹⁹ Lufi, "Vatikan ve Arnavutluk. Kararnamenin İmzalanması için Gösterilen Çabalar", 317.

⁵²⁰ Kemalettin Kuzucu, "Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XII/2 (Kış 2012), 323

Bu kapsamda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İşkodra Konsolosu Friedrich Lippich, 1877 yılında yazdığı bir memorandumda Kuzey ve Kuzeydoğu Arnavutluk'un işgalinden yana olduğunu, Ortodoksluğa karşı Katolikliğin kullanılması gerektiğini, hatta Müslümanların dahi Katolik yapılması gerektiğini, toplumda çoğunun inancını değiştirmesine rağmen eski dinlerini muhafaza edenlere karşı bir üstünlük kurmadığını kaydetmiştir.⁵²¹ Ona göre Geg, yani Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Arnavutlar Hıristiyanlığa, özellikle Katolik inancına karşı daha sadıktırlar. Ayrıca onların Avusturya-Macaristan'a karşı sempati duyduklarını, genel olarak Arnavutların, özel olarak ise kuzeyli Arnavutların Macarlara benzediğini, muhafazakâr ve enerjik bir ırk olduğunu, en azından bugüne kadar görünür bir başarıyla ulusal bağımsızlıklarını koruduklarını ifade etmiştir.⁵²²

Habsburg, 21 Temmuz 1718'de Osmanlı Devleti ve Habsburg Hanedanlığı arasında imzalanan Pasarofça Antlaşması sonucu Balkan'da yeni bir güç olarak ortaya çıkmış, 1866 yılından itibaren ise devletlerarası ilişkilerde din vurgusunu ön plana çıkarmış, kendisinin Katolik kimliğinin en üst siyasal temsil makamı olduğu algısını oluşturmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımı sonucunda "Kultus Protektorat" olarak bilinen ve aslen "kültür korumacılığı" anlamına gelen kavramı esasen çoğunlukla Arnavutluk ve Makedonya'da yaşayan Katolikleri himaye hakkı olarak kullanmıştır.⁵²³ Böyle hareket ederek Arnavut ve Makedonya Katolikleri üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmiştir.⁵²⁴

Bu durum 1912 yılında bağımsızlığı ilan eden Osmanlı bürokrat ve siyasetçi Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in hatıralarında da yer almış, Avusturya-Macaristan devletinin

⁵²¹ Raporun Arnavutçası ve Türkçesi: Çështja e krishterizimit eventual të shqiptarëve myslimanë të Veriut, në rast të një pushtimi të vendit nga Austro-Hungaria, duhet të kuptohet vetëm si konvertim i tyre në kishën katolike, se vetëm në një rrugë të tillë kombi do të mbetet i bashkuar edhe si besim, gjë e cila sigurisht do të ishte plotësisht detyra që do të binte përsipër shqiptarëve, veçanërisht për t'iu kundërvënë sllavizimit ortodokso-grek, detyrë e vështirë kjo nëse ata copëtohen në një pjesë katolike dhe në një pjesë ortodokse. (Ülkenin Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmesi durumunda, Kuzeydeki Müslüman Arnavutların nihaî olarak Hıristiyanlaştırılması sorunu, yalnızca Katolik Kilisesi'ne geçmeleri olarak anlaşılmalıdır, çünkü ulus ancak bu şekilde inanç açısından da birlik içinde kalabilir. Bu da elbette tamamen Arnavutların üzerine düşen bir görevdir. Özellikle Ortodoks-Yunan Slavcılığına karşı koymak için gereklidir. Eğer Arnavutların bir kısmı Katolik, bir kısmı ise Ortodoks olursa bu görev zorlaşır.) Lippich'in tüm raporları için bkz. Marenglen Verli, *Shqiptarët në optikën e diplomacisë austro-hungareze (1877-1918) (Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar (1877-1918)* (Tiran, Klean Yayınları, 2014), 33-34, 47-75;

⁵²² Hasan Bello, *Shqipëria, Kisha Katolike dhe Vatikan (Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan)* (Tiran: Akademia e Studimeve Albanologjike-Instituti i Historisë (Albanoloji Araştırmaları Akademisi -Tarih Enstitüsü, 2019), 22.

⁵²³ Senem Gönenç, "Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dahilî Meseleler (1908-1914)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 15 (Ekim 2022), 101-102.

⁵²⁴ Said Olgun, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki 'Muzır Faaliyetlerine' Bazı Örnekler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (Haziran 2017), 246; Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 37.

Arnavut Katoliklerinin karşılaştığı birtakım sorunların çözülmesi bahanesiyle bu devletin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını doğru bulmadığını ifade etmiştir.⁵²⁵

Kultusprotektorati hakkı en çok İşkodra, Prizren, Yakova, İpek, Ülgün, Traboin (Hot) ve Dalmaçya'nın Xara bölgesinde uygulanmış, bu uygulama 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyılı boyunca devam etmiştir. Bu hak kapsamında Arnavutça okullar ve eğitimin gelişmesine özel önem verilmiş, öyle ki 1896 yılına kadar Arnavutluk genelinde Avusturya tarafından 14 okul açılmış, I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına kadar bu sayı 28'e çıkmıştır.⁵²⁶

1837 yılından itibaren Papa XVI. Gregorius, Arnavut Katolikleri himaye hakkını Avusturya İmparatoru'na devretmiş, 1841 yılından itibaren Cizvitler Arnavutluk'ta faaliyet göstermeye başlamış,⁵²⁷ Papa IX. Pius ise 1855 yılında Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'le bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşma dinî açıdan Tuna monarşisini Vatikan'ın hükmü altında tutmaktaydı. Vatikan ve Katolik Kilisesi Franz Joseph'in hükümdarlığını Avrupa'daki Katolikliğin ve Balkan'da Katolik inancın yayılmasının kalkanı olarak görmekteydi. Kultusprotektorat yaklaşımı da, “barışçıl nüfuz” ve Osmanlı Devleti'nde baskın konumları temin etmede önemli bir rol oynamıştır. Böylece 17. yüzyıldan itibaren bu politika, Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı Devleti'ndeki Katolik kiliselerini ve kurumlarını koruma hakkı açısından tarihî ve hukukî bir emsal oluşturmuştur. Kilise kurumları (okullar ve kiliseler) ve Fransiskan, Cizvit ve Lazaristler gibi dinî tarikatlar Kultusprotektorati'nin ana odağıydı.⁵²⁸

Katolikleri himaye hakkı İmparatorluğa din adamlarını destekleme ve okullar açma hakkını da vermiştir. Bu bağlamda 1857 yılında Arnavut rahipleri yetiştirmek amacıyla çoğunlukla İmparatorun desteği ile bir enstitü açılmıştır. Ayrıca İşkodra Vilayeti'nde dört asırdır Pazar günlerinde kurulan haftalık pazar, Çarşamba gününe taşınmış ve böylece Katoliklerin Pazar günü düzenlenen ayine katılmasına olanak tanınmıştır. Bu değişiklik, 1856 tarihli bir sultan fermanıyla mümkün olmuştur. Bu konuda Avusturya Konsolosluğu ile beraber Fransa ve İngiltere Konsoloslukları da müdahalede bulunmuştur. Bunlardan sonra İşkodra, Lezha ve Tivar gibi kuzey bölgelerinde kilise inşa çalışmaları da başlamıştır.

⁵²⁵ Serbest, “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”, 30.

⁵²⁶ Hoti, “Eğitim, kültür ve bilim alanında Arnavutluk-Avusturya ilişkileri”, 33.

⁵²⁷ Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 11, 13.

⁵²⁸ Kuzucu, “Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)”, 323.

İşkodra ve Prizren’de açılan Katolik okullar da Avusturya-Macaristan Konsolosluğu tarafından yakından takip edilmiştir.⁵²⁹

Yaklaşık 112.000 Katoliğin bulunduğu düşünülen İşkodra’da Fransiskan ve Cizvitlerin yönetiminde 115 şapel ve kilise kurumunda hizmet eden 115 kişilik bir personel kadrosu görev yapmaktaydı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Kultusprotektorat himaye hakkı kapsamında Osmanlı Devleti’nde açılan toplam 240 eğitim kurumunun 220’si Arnavutluk’un farklı bölgelerinde bulunmaktaydı. 4. yüzyıldan itibaren piskoposluk olan ve Osmanlı döneminin son yüzyılında dört başpiskoposluktan biri olarak kabul edilen İşkodra’ya bağlı Durrës Başpiskoposu Raffaele d’Ambrosio’ya göre göre 19. yüzyılda Durrës’ta 9 kilise, 7 okul ve 12 misyon kurulmuştu. Ayrıca Venedik Cumhuriyeti’nin çöküşünden sonra Avusturya hükümeti Arnavutluk’ta ticarî açıdan ilk sırada yer almıştı.⁵³⁰

Böylece Avusturya, 1699 tarihli Karlofça Antlaşmasının on üçüncü, 1718 tarihli Pasarofça Antlaşmasının on birinci, 1739 tarihli Belgrad Antlaşmasının dokuzuncu, 1791 tarihli Zıştovi (Arn. Sistova) Antlaşmasının on ikinci, 1878 tarihli Berlin Antlaşmasının altmış ikinci maddelerine dayanarak Balkan coğrafyasında başta Arnavutlar olmak üzere Katoliklerin hamiliği iddiasında bulunmuştur. Bu iddiasına bağlı olarak Avusturya, Arnavutluk’ta Latin serpiskoposunun beratlarının Avusturya sefaretinin talebi üzerine Bâb-ı Âli tarafından verilmesi, okul tesisi için gerekli olan ferman ve izin Avusturya sefaretinin talebine istinaden verilmesi ve Katolik Arnavut cemaatine ait emvalin idaresinde ortaya çıkan davaların konsolosluk memurunun katılımıyla görülmesi gibi taleplerde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti, Avusturya’nın içişlerine müdahale etmek için kullanmak istediği hamilik iddiasını ve buna bağlı taleplerini reddetmiştir.⁵³¹

Örneğin İşkodra’daki Stimmanite rahiplerinin idaresinde bulunan kız mektebinin genişletilmesine ve tamirine izin verilmesi hakkında mektebin müdiresi tarafından yapılan müracaata padişahın müsaadesi Latin Başpiskoposluğu’na tebliğ edilmişken, bu hususta İşkodra Avusturya Konsolosluğu’ndan mektebin genişletilmesine ve resmî ruhsat alınmasına yönelik bir tahrir gelmiştir. Bunun üzerine Latin Başpiskoposu’nun idaresinde bulunup, doğrudan doğruya yerli Latin cemaatine ait olan bu ve benzeri eğitim kurumları

⁵²⁹ Olgun, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki ‘Muzır Faaliyetlerine’ Bazı Örnekler”, 252.

⁵³⁰ Bello, *Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan*, 20-21.

⁵³¹ Olgun, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki ‘Muzır Faaliyetlerine’ Bazı Örnekler”, 246.

üzerine Avusturya konsolosunun iddia ettiği himaye hakkına yönelik bir anlaşma olmadığından bunun tanınmaması gerekeceği İşkodra vilayetinin yazısına atfen dâhiliye nezaretinden bildirilmiştir. Başka bir örnekte yine İşkodra’da çiçek hastalığının epey yaygın olduğu ve ölümlerin yaşanması sebebiyle belediye doktorları tarafından mektep çocuklarına aşı yapılmak istenirken Latin mektebin müdürleri doktorları kabul etmemiş, bu durumda Başpiskoposa gönderilen tebligatın cevabında Katolik mezhebinin Avusturya’nın himayesinde olduğundan çocuklara mektebe girmeden önce Avusturya Hastanesi doktorları tarafından aşı yapıldığı belirtilmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti de iddia edilen himaye hakkın ilim ve hayır müesseseleri asla kapsamayacağını bildirmişti.⁵³²

Osmanlı Devleti’nin bu himaye hakkını genişletme çalışmalarını her seferinde engellemesine rağmen Habsburg, 1879 yılında imzalanan Berlin Antlaşması’ndan sonra daha yayılmacı bir politika takip etmeye başlamış, Katolik Arnavutları kullanabilmek için de Fransiskan rahiplerinden yararlanmış. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Arnavutluk’un kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini kapsayacak özerk bir prenslik kurmak ve buraları Avrupalı bir prens aracılığıyla yönetmekti.⁵³³

Ancak Avusturya’nın bu gibi hedeflere sahip olması yerli Katolik din adamları tarafından hep hoş karşılanmazdı. Örneğin Korça Başpiskoposu, Karadağlılara Katolik papazlardan daha fazla güvendiğini diyerek şunları yazmıştı: *“Keşke tüm Avrupa piskoposları bizim Türkiye’de sahip olduğumuz ve istediğimiz gibi hareket ettiğimiz özgürlüğe sahip olsaydı. Fakiriz, ama özgürüz, bu da özgürlüğün olmadığı zenginlikten çok daha kıymetli bir şeydir.”*⁵³⁴

Bu politika doğrultusunda Avusturya, o dönemin Arnavutluk’unda Katolik Arnavutların yoğun olarak yaşadığı İşkodra’daki Fransiskan rahiplerin maaşlarını, açtığı okul ve yetimhane gibi kuruluşların masraflarını karşılamıştır. Bölgede otorite sağlama çalışmalarını hem desteklediği okullarda öğrencilere maddi yardım sağlayarak, hem de Arnavut beylerine kredi dağıtarak sağlamayı hedeflemiştir.⁵³⁵

⁵³² Benzer örnekler için bkz. Gönenç, “Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dahilî Meseleler”, 101-106.

⁵³³ Serbest, “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk’un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”, 30.

⁵³⁴ Bello, *Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan*, 25-26.

⁵³⁵ Olgun, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki ‘Muzır Faaliyetlerine’ Bazı Örnekler”, 245-246.

Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasındaki işbirliğin artması bir yandan Rusya'nın desteklediği Panslavizm hareketinin tehlikesinden de kaynaklanmaktaydı. Zira Rusya'nın gizli Hıristiyanlara (Kriptohıristiyanlara) yönelik takip ettiği Ortodokslaştırma politikası da başka bir endişe oluşturmaktaydı.⁵³⁶

Bu kapsamda 1877'de Ermeni asıllı Osmanlı diplomat Azaryan Efendi, bu gibi tehlikeleri önlemek için Vatikan'ın Kutsal Makam görüşleri ve talepleri hakkında Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra sunmuştu. Muhtıradaki Panslavizmin Balkan'daki Müslümanlara ve Katoliklere karşı ortak tehlike oluşturduğu, bu tehlikelerin önüne çıkmak için de Papa'nın yardımına ihtiyaç duyulduğu belirtilmekteydi. Bunun için de Azaryan Efendi'ye göre iki şey yapmak gerekiyordu: Birincisi Papa'nın yardımıyla tüm Katoliklerin desteği sağlanmalı, ikincisi de daha önce bazı dönemlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti ve Papalık Makamı'nın da arzusuyla tüm Katolikler için tek bir patrik seçilmelidir. Ona göre bu adımlar sayesinde Katolik Slavlar da Rus nüfuzundan kurtulacak, ayrıca Müslümanların ve Katoliklerin menfaatlerini koruyacak ortak bir gazete de yayımlanacaktı. Ancak İstanbul'da görev yapan Avusturya-Macaristan Elçisi Heinrich Baron Von Calice, böyle bir muhtıradan dolayı Osmanlı Devleti'nin daha çok istifade edeceğini ve Arnavut Katoliklerinin durumunu kötüleştirecek şekilde "Kultusprokterat" hakkının kaybedilmesine yol açacağını diyerek karşı çıktı ve dolayısıyla bu muhtıra imzalanmadı.⁵³⁷

Bunların yanı sıra iki büyük gücün arasındaki yakın işbirliğinin bir başka nedeni Osmanlı Devleti'nde, özellikle de Arnavut vilayetlerinde etkili olmayan ve kilise yöneticileri için endişe haline gelen Protestan misyonerlerinin aktif olmasıydı.⁵³⁸ Bu kapsamda İşkodra Başpiskoposu Pasquale Guerini (görev süresi 1886-1910) Osmanlı Valisi Mustafa Asım

⁵³⁶ Bu bağlamda Arnavutluk'un farklı bölgelerinden Ortodoksların Rusya Çarı'ndan yardım istemesi de etkili olmuştur. Örneğin 1759 yılında Himara ve komşu bölgelerin ileri gelenleri Rusya Çarı'na mektup yazıp Arnavutluk'u himaye altına almasını talep etmiştir. Bu durumda Himaralılar ve diğer güneyli topluluklar, Osmanlı Devleti'nden kurtulmak amacıyla güçlü bir ordu kurmaya hazır olduklarını beyan etmişler. Aynı mektupta Rusya'dan bölge çocuklarının eğitiminin sağlanması, mevcut mabedler için çan gönderilmesi talep edilmiştir. Bu mektupta şu ifadeler yer verilmiştir: "Biz Ortodoksuz, hepimiz aynı piskoposun yetkisi altındayız, dinî açıdan da Kostantinopolis Patrikhanesi'ne bağlıyız. Ancak Arnavutça konuşuruz, yani Bosna'ya kadar konuşulan dili konuşuruz. Bazı yerlerde tahsilli olanlar Yunanca da konuşur, en önemli aileler ise İtalyancayı kullanır, çünkü tahsil görüp de rütbeli asker olan birçok gencimiz yabancı devletlerde hizmet ederler. Bizim birçok gencimiz Padova Semineri ve Napoli Semineri'nde eğitim görmektedir. Bizim yönetim şeklimiz halk yönetimidir." Bkz. Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 92; Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 80.

⁵³⁷ Halil Altıntaş, "Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* VII/2, 76.

⁵³⁸ Kuzucu, "Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)", 324.

Paşa'dan İşkodra'da bir Protestan kilisesinin inşasına ve Katolikliğin ilkelerine ters düşen kitaplarının dağıtılacağı okulların açılmasına izin verilmemesini talep etmişti. Aynı dönemde İşkodra ve Durrës başpiskoposları, Osmanlı Devleti'ne karşı her türlü karmaşaya ve çatışmaya karşı sadakat ve işbirliği ifade ettikleri bir beyanat göndermişler. İnanç Propagandası'nın girişimiye yapılan bu beyanatın devamında Katolikliği destekleyen kişiler olarak tespit edilen bazı Osmanlı paşalarına Papa tarafından madalya verilmişti.⁵³⁹

Ancak daha sonra Avusturya-Macaristan da Fransa'nın bölge politikasını izlemiş ve mevcut durumun korunması amacıyla Mayıs 1897'de Rusya bir anlaşma imzalamıştı. Eger mevcut durum korunamaz ise Yanya ile İşkodra arasında Arnavutluk'un kurulması, geriye kalan Makedonya'nın da Balkan devletleri arasında paylaşılması öngörülmüştü. Balkan savaşlarından sonra da zaten bu plan çoğunlukla hayata geçirilmişti.⁵⁴⁰

2.2. İtalya

İtalya da özellikle 19. yüzyılda Arnavutluk Katolikleri üzerine nüfuz kurmaya çalışmış, bunu yaparken de sahada Sırbistan ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun uzun zaman önce başlayan nüfuz çalışmaları ve Rusya'nın yeni başlayan propaganda faaliyetleriyle karşı karşıya gelmiştir. Coğrafi olarak Arnavutluk'a daha yakın olması sebebiyle mutlak otoritenin ancak Papalık Makamı'nda olduğunu ileri süren *İnanç Propaganda* misyonerleri, Arnavutluk'ta görev yapan Katolik din adamlarının bir kısmını kendi tarafına çekmeyi başarmış, bir yandan Panslavizmin yayılması için mücadele ederken, bir yandan da Avusturya-Macaristan'ın daha fazla Katolikler üzerine söz sahibi olmasını engellemeye çalışmıştır. Osmanlı hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte zayıflayan Arnavut Katolik cemaatini yeniden düzenlemiş, okullar, kolejler ve kütüphaneler açarak eğitim alanındaki arayı kapatmaya çalışmıştır. İtalyan papazlar köylerde Katolik Arnavutlar arasında dolaşarak Arnavutlar ile İtalyanların aynı ırka mensup oldukları, Arnavutların asıl vatanlarının İtalya olduğu yönünde birtakım telkinlerde bulunmuştur.⁵⁴¹

Bu amaçlarına ulaşabilmek için İtalyan-Arnavut kolonisi içinde yer alan aydınlar arasında Arnavutçu düşüncelerini yaygınlaştırma çalışmaları yürütmüş, ayrıca bu Arnavutçu

⁵³⁹ Bello, *Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan*, 26-27, 30-32.

⁵⁴⁰ Kuzucu, "Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)", 328.

⁵⁴¹ Olgun, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki 'Muzır Faaliyetlerine' Bazı Örnekler", 252.

hareketi Avusturya-Macaristan'ın bölgedeki nüfuzuna karşı kullanmak amacıyla Consiglio Albanese d'Italia (İtalya Arnavut Konseyi) adında bir örgüt kurmuştur.⁵⁴²

Hal böyleyken özellikle Berlin Kongresi'nden sonra Arnavutluk'taki Katolik din adamlarının bir kısmı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu desteklerken, bir kısmı da İtalya'yı desteklemiştir. İtalya'yı destekleyenlerin başında Fransiskanlar, Stigmatin kardeşler ve seküler din adamları yer almıştır. Bu kapsamda İtalya, Avusturya'dan farklı olarak işgal hedeflerini de ortaya koymuş, "Venedik Cumhuriyeti'nin mirasını" iddia etmişti, ayrıca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sahip olduğu "Kultusprotekorat" hakkına karşı propaganda yürütmüştü. Bu emellerini gerçekleştirmek, din adamlarını yetiştirmek ve İtalyan okullar açabilmek için kendi cemaatlerini oluşturmuştu.⁵⁴³

İtalya'nın bu kapsamlı propaganda çalışmalarına dair rapor hazırlayan Avusturyalı diplomat Theodor Anton Ippen,⁵⁴⁴ Arnavutluk'taki başpiskoposlar ve piskoposlar arasında Avusturya-Macaristan'ın güçlü temsilcisi ve sadık kimsenin bulunmadığı, seküler din adamlarından çoğunun Arnavut olduğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından desteklenen yabancı din adamları ve misyonerlere güvenmediklerini, ayrıca yerli din adamlarına kilise hiyerarşisinde yüksek makamlar verilmediğinden bir memnuniyetsizlik halinin bulunduğunu yazmıştı. Ippen'e göre kilise politikasının revize edilmesi, eğitim kurumlarına ve seminerlere yönelik "Kultusprotekorat" hakkının daha iyi değerlendirilmesi ve Müslüman nüfusa karşı yasal bir hakkı olmadığından onların Arnavutça okullar açmasının desteklenmesi gerekmektedir. Yine ona göre Arnavut Müslümanların sempatisini kazanmak için yoğun çabaların gösterilmesi, İşkodra'da faaliyet gösteren İtalyan okullarına karşı çok sayıda Katoliklerin İtalya'ya meyiletmesi sebebiyle eğitim kurumlarının güçlenmesi gerekmektedir.⁵⁴⁵

Ippen ayrıca Güney İtalya'da açılan, Arnavut gençlerini yetiştiren ve yetiştirdikten sonra onları yeniden Arnavutluk'ta aktifleştiren çok sayıda okulun açılmasından da endişe duymaktadır. Ippen, Mirdita Başrahibi Preng Bibë Doda'nın Avusturya-Macaristan

⁵⁴² Serbest, "20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi", 33.

⁵⁴³ Gönenç, "Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dahilî Meseleler (1908-1914)", 101.

⁵⁴⁴ Ippen tarihçi, etnolog ve coğrafya bilimcisi olarak kabul edilmektedir. Ippen 1885-1887 ve 1897-1904 yıllarında İşkodra'da Genel Konsolos olarak görev yapmıştır. Eserleri arasında *İşkodra ve Kuzey Arnavutluk'un Kıyı Ovası (Scutari und die Nordalbanische Küstenebene)* adlı çalışması ön plana çıkmaktadır. Bkz. Hoti, "Eğitim, kültür ve bilim alanında Arnavutluk-Avusturya ilişkileri", 37.

⁵⁴⁵ Olgun, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki 'Muzır Faaliyetlerine' Bazı Örnekler", 247.

İmparatorluğu'ndan özerk bir Katolik birimin kurulmasına yönelik teklifine sert bir şekilde karşı çıkmaktaydı. Ippen'e göre böyle bir görüş bir ütopyaydı ve İmparatorluğun Arnavutluk'taki politikasını olumsuz etkileyebilirdi. Tüm bu şartlar altında yerli Katolik din adamlarına güvenmeyen ve Arnavutluk politikasını Ippen'in raporlarına göre belirlemeye çalışan Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı da Arnavutluk'ta yabancı din adamlarının görev yapması gerektiğine, yerel din adamlarının ancak para aracılığıyla hüküm altına alınabileceğine inanmaktaydı. Bu girişim de Arnavutluk'un kuzeyinde giderek artan İtalyan nüfuzuna karşı alınması gereken önlemlerden biri olarak gösterilmekteydi.⁵⁴⁶

2.3. Fransa

Avrupa'nın diğer gelişmiş ülkeleri gibi 19. yüzyılın başlarında Fransa da, Napolyon döneminin doğu politikası dahilinde, Balkan Yarımadasına ayrı önem vermiştir. Bölgede propaganda ve stratejik, siyasî ve ekonomik bilgilere ulaşmak amacıyla bir dizi konsolosluk ve konsolosluk büroları kurulmuş, askerî ve siyasî emirler gönderilmiştir. Bunların arasında en önemlilerinden biri 1806 yılında kurulan İşkodra Konsolosluğu'dur. 1814 yılında İşkodra Konsolosluğu'nun ve diğer birçok konsolosluğun kapanmasıyla Fransa'nın bu planları gerçekleşmemiştir. 19. yüzyılın ortalarında Fransa burjuvazisi tekrar I. Napolyon izinde gitmeye başlamıştır. Kırım savaşının birinci yılı olan 1853'te Fransa devleti İşkodra'daki konsolosluğunu yenilemiştir. Fransız konsolosluğu için İşkodra en uygun şehir olarak kabul edilmişti. Arnavutluk ve Bosna ile Dubrovnik ve Draç (Durrës) Limanı buradan daha kolay gözlemlenebilir, İşkodra'daki Katolikler aracılığıyla Fransa propagandasını yayabilir, İşkodra konsolosluğu Yanya ve Preveze'de olduğu gibi Draç'ta da bürosunu açabilirdi. 1853 yılında İşkodra viskonsolos görevine H. Ekar getirilmiştir. 1862 yılında onun yerine E. Wiet tayin edilmiştir. Fransız emperyalist siyasetinin gerçek temsilcileri olarak her ikisi de çok verimli faaliyetler gerçekleştirmişti. Bu faaliyetler onların Paris'te Dışişleri Bakanlığı'na devamlı gönderdikleri siyasî ve ticarî raporlarına yansıtılmaktadır. Çeşitli detaylarla zengin olan bu raporlar sadece İşkodra ve Arnavutluk için değil, Kosova ve Karadağ için de önemlidir. Fransa'nın İşkodra konsolosu Emile Wiet, Paris'te 1866 yılında "Mémoire sur le Pachalık de Prisrend" (*Bulletin de la société Géographie*, oct.,1866) başlıklı bir çalışma yayınlamış; Fransa'nın İşkodra konsolosu H. Hecquard da birkaç defa Prizren'i ziyaret etmiş

⁵⁴⁶ 19. yüzyılın son çeyreğinde ve bağımsızlığa kadar geçen 20. yüzyılın ilk yıllarında Avusturya'nın Arnavutluk'taki politikaları ve İtalya ile çatışmaları hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Bello, *Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan*, 32-37, 90-91.

ve “Historie et description de la Haute Albanie uo Guegarie” başlıklı eserinin sonunda İşkodra Paşalığı ve “Le Pachalik de Prizren” arasındaki sınırların çok açık bir şekilde çizildiği Kuzey Arnavutluk’un büyük bir haritasını vermiştir.⁵⁴⁷ Wiet, Prizren’le ilgili verdiği bilgilerde buranın merkezinde 38 bin kişinin yaşadığını kaydetmiş, bunlardan büyük bir kısmının Arnavutça konuşan Müslümanlar olduğunu, geri kalan kısmın ise Ortodoks Sırp, Müslüman Türkler, Roman Katolik Arnavutlar ve Çingenelerden oluştuğunu duyurmuştur.⁵⁴⁸

2.4. Sırbistan

Çalışmamızın farklı bölümlerinde Osmanlı öncesi dönemden itibaren Arnavutlar ve Sırlar arasındaki ilişkilere değinildi, Sırbistan’ın Arnavut milletini ve topraklarını hem işgal, hem de Sırplaştırma, yani Ortodokslaştırma emelleri olduğu belirtildi. Bu emellerine 1900’lerin başında Arnavut topraklarının bir kısmını alarak ulaştığı da bilinen bir gerçektir. Sırbistan’ın Arnavut toprakları ve milletine dönük emellerinin en yoğunlaştığı yıllar 1885-1897 yılları olmuştur. Bu süreçte Makedonya’daki din, eğitim, kültür ve ticaret propagandasını arttırarak on binlerce kitap, gazete, dergi, takvim ve haritalar dağıtılmıştır. Yeni kütüphaneler, okullar ve kiliseler açılmıştır. Bulgar ve Rum okullarından ayrılan öğrencilere eğitim bursu verilmiştir. Bu süreçte Sırbistan yönetimi Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler sürdürmeye çalışmış, 1887’de Sultan II. Abdülhamid’in izniyle Üsküp ve Selanik’te konsolosluklar açmıştır. Osmanlı Devleti de Sırbistan’ın “Türk dostluğu” olarak adlandırdığı politikasını kullanarak 1894 yılında Makedonya’da okul, okuma salonları, kütüphaneler açma; kitap dergi ve gazete dağıtma, din adamları gönderme, banka şubeleri açma gibi imtiyazları tanıyarak büyük bir ustalıkla Sırbistan’ı Bulgaristan’a karşı öne sürmüştür. Osmanlı idaresi, 1896 yılında yine denge politikası sonucu Sırbistan Piskoposluğu’nun kurulmasına izin vererek, bölgede eşit kuvvetler dengesi oluşturmaya çalışmıştır. Bütün bu gelişmelerden sonra Makedonya’da 3 Temmuz 1910 yılına kadar Bulgaristan ve Sırbistan arasında eğitim, din, kültür ve ekonomi alanlarında çatışma yaşanmaya devam etmiştir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ Derviş, *18. Yüzyılda Prizren*, 49-50.

⁵⁴⁸ Yücel Yiğit, “Prizren Sancağı’nın İdarî Yapısı (1864-1912)”, *History Studies* 2/1 (2010), 118-119.

⁵⁴⁹ Olgun, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki ‘Muzır Faaliyetlerine’ Bazı Örnekler”, 80.

Sırbistan'ın bu hedefleri karşısında başta Avusturya-Macaristan olmak üzere tüm Batı devletleri tepki göstermiş, Sırbistan'ın Rusya'nın güdümünde hareket ettiğini ileri sürerek Adriyatik'te hâkimiyet kurmasını engellemeye çalışmıştır.⁵⁵⁰

3. 19. YÜZYILDA ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNİ ETKİLEYEN TARİHİ OLAYLAR VE 1878 YILININ ÖNEMİ

Arnavut milleti ve topraklarının tarihine baktığımızda 1878 yılının aslında birçok açıdan bir dönüm noktasının olduğu, Arnavut milletinde var olan üç ana inanç, yani İslâm, Ortodoks ve Katolik inançlarını ve bu inançlara mensup olanların birbiriyle ilişkilerinden başka bu toprakların geleceğine yön verdiği ve artık odak noktasının istikrar ve refaha ulaşmak yerine hayatta kalabilmek ve varlığı devam ettirebilmek olduğu anlaşılmaktadır. Ayastefanos Antlaşması, Prizren Birliği ve Berlin Antlaşması gibi bu yılda kaydedilen önemli olaylar Osmanlı Devleti'nin yaklaşık beş asırlık bir süreçte büyük bir dikkatle yürüttüğü denge politikasını temelden sarsmış, dinî kimlik oluşturma çabalarının yerine ulusal kimlik oluşturma çabaları başlamış ve ardından bağımsızlıkla sonuçlanan isyanlar gelmiştir. Bu üç önemli olayın aşağıda ayrı ayrı incelenmesinin sebebi de söz konusu yüzyılda Arnavutluk'taki Hıristiyanlığı ve Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini daha anlaşılır kılmaktır.

3.1. Ayastefanos Antlaşması (03 Mart 1878)

Osmanlı Devleti'nin 1877 yılında Bulgaristan'daki Plevne muharebelerinde yaşadığı yenilgisi sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'yla birlikte Arnavut topraklarının çoğu yeni kurulan Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'a verilmiştir. Bu duruma tepki gösteren Arnavut milleti ve aydınlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin nezdinde "Arnavut meselesi" baş göstermiştir.⁵⁵¹

Tam bu süreçte Arnavut vatanseverler ikinci Osmanlı meclis seçimlerine de ilgi göstermişler. Bu seçimlerde Abdyl Frashëri başta olmak üzere birkaç vatansever şahsiyet de milletvekili olarak seçilmiştir.⁵⁵² Aynı yılın Aralık ayında Meclis çalışmalarının

⁵⁵⁰ Serbest, "20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi", 32.

⁵⁵¹ Yavuz Haykır – Mehmet Aslan, "Arnavut Ayrılıkçı Hareketleri ve Bağımsızlık Süreci", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 32/2, 817-834.

⁵⁵² Abdyl Frashëri ya da Türkçe kaynaklarında geçtiği şekilde Abdullah Hüsnü Bey veya Fraşarlı Halid oğlu Abdullah Hüsnü'den söz edilmektedir. Abdullah Hüsnü Bey aynı zamanda siyaset ve edebiyat alanında ünlü olan Sami (Şemseddin Sami) ve Naim'in de ağabeyidir. Her üç kardeş de Arnavutluk'un siyasî ve düşünce tarihinde önemli rol oynamıştır. Bir dönem Yanya Milletvekili olarak görev yapan Abdullah Hüsnü Frashëri Arnavutluk'un özerkliğini savunan bir hareketin düşünce lideriydi. Üç kardeş Arnavutluk'un ulusal

başlamasıyla birlikte İstanbul'da Yunan Komitesi tarafından Arnavutluk'un tüm bölgelerini temsil eden şahsiyetlerin davet edildiği ulusal düzeyde bir görüşme organize edilmiştir. 18 Aralık 1877'de düzenlenen ilk toplantıda Yurtsever Devrimci Örgütün "Arnavut Vatandaşlığının Haklarının Korunması Merkez Komitesi" veya kısaca "İstanbul Komitesi" adlı komitesinin kurulması onaylanmıştır.⁵⁵³

Arnavut Ulusal Hareketinin önde gelen şahsiyetlerden Abdül Frashëri komite başkanı olarak seçilmiştir. Komite üyeleri arasında birçok önemli isim de yer almıştır.⁵⁵⁴ Aynı yılda Abdyl Frashëri (1839-1892) Yanya'da gizli bir toplantı düzenleyerek Arnavutluk topraklarının Osmanlı tarafından korunmaması halinde otonom bir Arnavut idaresinin kurulup Arnavutlar tarafından savunulacağını bildirmişti. Bu komite ile ilgili Osmanlı Devleti'ne gönderilen yazıda Arnavutluk vilayetlerinin tek vilayet altında toplanması, Arnavutça eğitim veren okulların açılması ve askerlik hizmetlerinin de bu vilayet toprakları içinde sınırlandırılması talep edilmişti.⁵⁵⁵ Ancak bu talepleri kabul edilmemiş, buna rağmen Arnavutlar kendi yurtlarını korumak üzere Osmanlı ordusuna katılarak Rusya'ya karşı savaşmıştı.⁵⁵⁶ Yanya'da düzenlenen bu toplantı Arnavut Rönesansı'nın ilk siyasi eylemi olarak kabul edilmiştir.⁵⁵⁷

1878 yılının başlarında cephedeki durumlar gittikçe kötüleşmişti. Balkan dağlarını geçen Rusya ordusu hızla güneye doğru ilerlemeye başlamıştı. 4 Ocak 1878'de Sofya'yı, 18 Ocak'ta Edirne'yi ele geçirmiş ve 28 Ocak'ta da İstanbul'un yakınlarında bulunan Ayastefanos Köyü'ne varmıştı. Fırsattan istifade eden Sırp orduları herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Kosova Vilayeti'ne doğru ilerlemiş, Pirot, Niş, Kurşumlu ve Vranja'yı ele

kahramanları olarak kabul edilmektedir. Şemseddin Sami'nin "Kâmüsü'l-A'lâm" adlı eserinde öz ağabeyi Abdyl'den söz ederken Abdyl'ün etnik toprakları koruma ve Osmanlı Devleti'ne hizmet etme noktasında vermiş olduğu olağanüstü katkıları dile getirmiştir. Bkz. Sami Frashëri, *Personalitetet shqiptare në Kâmûs Al-a'lâm (Kâmüsü'l-A'lâm'da Arnavut Şahsiyetler)*, Derleyen ve tercüme eden Mehdi Polisi (Üsküp: Logos-A, 2002), 47-49.

⁵⁵³ Başka bir kaynağa göre "Arnavut Haklarını Savunma Komitesi" isimli komite 30 Mayıs 1878'de kurulmuştur. Bkz. Ercan Yücel, *Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kiliseler ve Mektepler Meselesi* (1909-1911) (Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 43.

⁵⁵⁴ Pashko Vasa (1825-1892), Jani Vreto (1822-1900), Ymer Prizreni (1820/21-1887), Zija Prishtina, Sami Frashëri (Şemseddin Sami – 1850-1904), Ahmet Koronica, Mihal Harito (1836-1897), İljaz Dibra, Mehmet Ali Vrioni (1842-1895), Seid Toptani, Basri Beadini, Mustafa Nuri Vlora, Mane Tahiri ve Kadri Bajri (1823-1913).

⁵⁵⁵ Selda Kılıç, "Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri", *OTAM* 19/19 (Ankara 2006), 259. Ayrıca 27 Ağustos 1879 tarihli ve BOA.Y.PRK.MYD, 2/1_3-4 kodlu bu belgenin aslı için bkz. Sarımay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 31-38. Aynı talepler Avlonyalı Ferit Bey'in başında olduğu Güney Arnavutluk feodallerinin 1877 yılının ilkbaharında düzenlediği bir toplantı sonucu oluşturulan ve ardından Yanya Valisi'ne sunulan bir muhtırada da yer almıştı. Bkz. Buda, *Tarih Araştırmaları*, 341.

⁵⁵⁶ Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)", *Avrasya Etüdleri* 38/2011-1, 158.

⁵⁵⁷ Castellanos, *Balkan Tarihi*, 381.

geçirdikten sonra Ocak ayının sonuna doğru Gilan'a varmıştı. Diğer yandan Karadağ orduları 10 Ocak'ta Bari'yi (Tivar), 19 Ocak'ta Ülgün'ü ele geçirmiş ve bir hafta sonra İşkodra Gölü'nün ve Buna Nehri'nin kıyılarına ulaşmıştı. Osmanlı ordusunun yenilgileri ve Rus ordusunun hızlı ilerleyişi başta Britanya olmak üzere tüm Büyük Güçler'i sarsmıştı. Britanya, her koşulda Rus ordusunun İstanbul'a girmesini engellemek için Marmara'ya deniz filosunu göndermişti. Onun da etkisiyle 31 Ocak 1878'de Edirne'de Osmanlı ve Rusya arasında ateşkes imzalanmıştı. Bu gelişmelerin ışığında İstanbul Komitesi ilk toplantıda onayladığı programı yeniden gözden geçirmiş ve stratejik değil, taktik değişiklikler yapmıştı.⁵⁵⁸

Komite yöneticileri Arnavut ulusal devletinin kurulmasına yönelik önceki hedeflerinden vaz geçmemişti. Onlar, yeni oluşan şartlarda uluslararası arenadan herhangi bir desteğe sahip olmadıklarından Arnavutluk bağımsızlığının henüz imkânsız olacağını düşünmekteydi. Bu noktada Arnavutlar, tam ulusal bağımsızlık yerine Osmanlı Devleti'nin kapsamında tüm Arnavut topraklarını bir araya getiren özerk bir vilayetin oluşmasını talep etmeye karar verdiler. Komite üyeleri bu vilayetin uluslararası arenada, en azından Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını istemeyen Büyük Güçlerin desteğini alabileceklerini düşünüyordu.⁵⁵⁹

Bunun dışında toprak bütünlüğünü muhafaza etmek için Osmanlı Devleti'nden ayrı olarak Slav, Yunan, Avusturyalı ya da İtalyan tehlikesine karşı savaşmaya ve Arnavutluk'un ulusal çıkarlarını korumaya karar verdiler. Onlar, böyle bir savaşın ve özerk Arnavut vilayetinin kurulmasının uluslararası düzeyde millet olarak Arnavutların varlığını ve Arnavutluk'un toprak bütünlüğünü kanıtlayacağına inanıyordu. Bu aşamadaki planları o zamanlar Kosova Valisi'nin danışmanı konumunda görev yapan Pashko Vasa⁵⁶⁰ hazırlamıştı. İstanbul Komitesi'nin üyeleri, tamamen Arnavut-Türk silahlı çatışmasından kaçınan yeni programlarıyla Osmanlı Devleti'nin Arnavut Birliği'ni kurmaya engellemeyeceğine inanıyorlardı.⁵⁶¹

⁵⁵⁸ Korkuti vd., *Arnavut Milletinin Tarihi*, 140.

⁵⁵⁹ Kılıç, "Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri", 260.

⁵⁶⁰ Vasa'nın hayatı, Osmanlı yönetimi kapsamında yerine getirdiği görevler, yazdığı eserler ve Ulusal Direniş sürecinde verdiği olağanüstü katkıları için bkz. Gazmend Shpuza, "Pashko Vasa – Ideologu i parë i madh i rilindjes sonë kombëtare (Paşko Vasa – Ulusal Rönesansımızın İlk Fikir Babası)", *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2004/3 (34), 75-92.

⁵⁶¹ Buda, *Tarih Araştırmaları*, 347.

Bu bağlamda Komite, Pashko Vasa'nın başında bulunduğu özel bir komisyon Birliği kurmaya yönelik Osmanlı Devleti'nden gerekli izin alınması için görevlendirildi. Ancak bir ay kadar bir süre içerisinde bu taleplerine herhangi bir cevap verilmedi, 3 Mart 1878'de ise 24 Nisan 1877'de patlak veren Rus-Türk Savaşı'nı sona erdiren ve Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadası'ndaki hâkimiyetinden %80'ini kaybetmesine sebep olan Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Ayastefanos Barış Antlaşması, tarihte ulaşılan en sert antlaşmalardan biriydi. Bu antlaşma ile birlikte Arnavut topraklarının geleceği tehlikeye girmişti.⁵⁶²

Ayastefanos Antlaşması'nda Arnavutluk'tan hiç bahsedilmemişti. Antlaşmaya göre Arnavut topraklarının neredeyse yarısı Balkan Slav devletlerine verilmişti. Yine bu antlaşmaya göre, Karadağ sınırları içinde, Ülgün (Ulqin), Bar (Tivar) ve Buna Nehri kıyısının üst kısmı, İşkodra Gölü, Hoti, Gruda, Tuz, Kelmend, Rugova, Plava ve Gusine'nin (Gucia) neredeyse tamamında Arnavutların yaşadığı topraklar yer almaktaydı. Bulgaristan'ın toprakları Ohri Gölü kıyılarına kadar uzanmıştı. Yani Ayastefanos Antlaşmasıyla birlikte Rusya, nüfuzunu korumak için Büyük bir Bulgaristan, aynı zamanda büyük ve bağımsız Karadağ ve Sırbistan'ı kurmayı amaçlamıştı. Bu da Rus politikasının iki ana eğilimine dayanmaktaydı: Birincisi olabildiğince daha fazla Slavın özgürlüğe kavuştuğunu görmek isteyen Slav yanlılarını memnun etmek ve Avusturya-Macaristan'ı Balkan'dan kovup boğazlar üzerine Rusya'nın egemenliğini kurmaktı.⁵⁶³

Bu kapsamda Sırbistan Görice (Korça), Bihlişte (Bilisht), Pogradec, Struga, Dibra, Kırçova, Gostivar, Kalkandelen (Tetova), Üsküp ve Kaçaniği alacaktı. Yunanistan ise hiçbir şey kazanamadı. Yani Arnavut toprakları dört ülke arasında bölünecekti, geri kalan topraklar ise Arnavutluk dahilinde kalacaktı. Ayastefanos Antlaşması'na karşı duyulan öfke, köylüler ve zanaatkârlardan feodal ve ticarî çevrelere kadar Arnavut nüfusunun tüm katmanlarını kapsamıştı. Arnavutların bu öfkesi sadece Rus İmparatorluğu'na ve onun Balkan müttefiklerine değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne de yönelikti. Diğer büyük güçlerin

⁵⁶² Kuzucu, "Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk'un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)", 317.

⁵⁶³ Bkz. Skëndi, *Arnavut Millî Uyanış 1878-1912*, 43.

hiçbirinin Arnavutluk'un ulusal hakları için sesini yükseltmemesi, sonunda Arnavutları tamamen yalnız olduklarına ikna etmişti.⁵⁶⁴

Ayastefanos Antlaşması kararlarına gösterilen tepki Arnavut ulusal hareketinin yükselmeye başladığı anlardan birini işaret etmektedir. Bu antlaşmadan sonra yurt içi ve yurt dışında yaşayan birçok Arnavut kendi görüş ve vizyonları çerçevesinde ulusal hareketin platformunu hazırlayıp Büyük Güçlerden herhangi birinin yüksek yetkilisine ulaştırmışlardır. Yazar ve düşünür Faik Konica'nın 26 Kasım 1897 tarihinde Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Baron Goluhovski'ye yazdığı uzun mektup bunun en seçkin örneklerinden biridir.⁵⁶⁵

Vatanlarının kaderi ve geleceği için endişelenen Arnavutlar Ayastefanos Antlaşması'na karşı çıkmak için Nisan-Mayıs 1878 aylarında vatanın dört tarafında protestolar düzenlediler. Yayın faaliyetleri kapsamında ayrıca Prizren Birliği'nin şubelerinden İşkodra ve Yanya'da gazeteler yayınlandı.⁵⁶⁶

Örneğin 1868 yılında yayınlanmaya başlanan *İşkodra* gazetesi Osmanlıca ve beyteci edebiyatı üzerinde,⁵⁶⁷ yani Osmanlı yazısı ile Arnavut dili üzerine yazılmış ilk Arnavut gazetelerinden biri olarak kabul edilimektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk yayınlanan resmî gazete *Takvim-i Vekâyi*'den (1831) sonra Tanzimat reformları kapsamında yayıncılıkla ilgili yasalar ve düzenlemeler hazırlandı ve 19. yüzyılımı ortalarında Osmanlı Devleti'nin tüm vilayet merkezlerinde gazeteler yayımlanmaya başladı. Araştırmacı Atilla Girgin ilk yayınlanan gazeteler arasında İşkodra'da 1868 yılında Osmanlıca yayımlanan *İşkodra* ve Osmanlıca ile Yunanca dillerinde yayımlanan *Yanya* gazetelerini sıralamaktadır. Bu basın organlarında yayımlanan yazılarda yazarların veya gazetecilerin isimleri yer almıyordu. Bu gazetelerin çoğunun bir diğer özelliği de gazetenin adının vilayetele aynı olması ve gazetenin bir bölümünü kapsayan Osmanlıca dışında bölgenin ikinci dili üzerine yazılmış olmasıdır. Başka bir araştırmacı olan Hıfzi Topuz ise bu gazetelerden başka *Selanik*

⁵⁶⁴ Mithat Aydın, "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)", *BELGİ Dergisi* (Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 17, Kış 2019/1), 1096.

⁵⁶⁵ Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 146-150.

⁵⁶⁶ Prizren Birliği'nin şubeleri Debre, Berat, Vlora ve Gjirokastra'da açılmış, bu şubelerin merkezi Gjirokastra olmuştur. Buda, *Tarih Araştırmaları*, 347.

⁵⁶⁷ Beyteci edebiyatı hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Jorgo Bullo, "Një aspekt i ndikimit të kulturës islame në letërsinë shqipe – Poezia e Bejtexhinje" (İslam Kültürünün Arnavut Edebiyatına Etkisinin bir Yönü: Beyteci Edebiyatı), *Simpoziumi Ndërkombëtar Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët (Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslam Geleneği Konulu Uluslararası Sempozyum)*, 15-16-17 Ekim 1992 (Pristine 1995), 243-247; Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 203-209.

(Osmanlıca-Yunanca, 1869 yılı) ve *Aydın* (İzmir, Osmanlıca, 1874 yılı) gazetelerini de zikretmektedir. Bu yıllarda İşkodra, Yanya, Prizren, Manastır ve Selanik'te yayımlanan gazetelerde Arnavutların yaşamları konu edilmesine rağmen yazılar Osmanlıca harflerle Arnavut dilinde yazılmıştır. İşkodra Vilayeti 24 Haziran 1879'dan itibaren kendi resmî gazetesini yeniden yayımlamaya başlamıştı. Gazete iki yıl boyunca haftada bir kez olmak üzere Perşembe gününde Osmanlıca ve Arnavutça dillerinde yayımlanmış ve İşkodra Valisi Hüseyin Paşa tarafından yönetilmiştir.⁵⁶⁸ Hüseyin Paşa'nın II. Sultan Abdülhamid'in emriyle Prizren İttihadı'nı kurduğuna dair iddialar da vardır. İttihad şeriat temellerine göre kurulmuş Müslüman bir organizasyondur ve bu yapıda sultanın hakları bilhassa kabul edilmiştir.⁵⁶⁹

1880 yılında gazete yöneticileri bu yayının Prizren Birliği'ne bağlı bir şubenin organı olduğunu ilan edince aynı yılda Prizren Birliği'nin dağıtılması sebebiyle yayın hayatına ara verilmiş, daha sonra 1897 ve 1903 yılında yeniden yayımlanmaya başlamıştı. Bunların dışında Bükreş'te Arnavutça ve Rumence yayımlanan *Sqipetari Albanezul* gazetesinin ilk sayısı 8 Ağustos 1888'de, ABD'de ilk Arnavut gazetesi olan *Kombi (Ulus)* gazetesinin ilk sayısı 1906'da, Sofye'de *Drita (Işık)* gazetesinin ilk sayısı 1901'de çıkmış, bu gazetenin adı 1909'da ismi *Dielli (Güneş)* olarak değişmişti. Belgrad'da yayımlanan *Albania – Shqipnija e Shkiptarvete* gazetesinin ilk sayısı 1901'de ve Makedonya'da yayımlanan *Albania-Makedonia* gazetesinin ilk sayısı ise 28 Aralık 1893'de yayınlanmıştır. Arnavut topraklarında ilk çıkan bunun gibi süreli yayınların bir yandan halkı bilgilendirme ve Osmanlı hükümetiyle bağlantısını canlı tutma ve bir yandan da ulusçuluk hareketini destekleme noktasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir.⁵⁷⁰

Diğer yandan Katolik din adamlarının girişimleriyle yayın hayatına başlayan gazete ve dergiler kısaca şöyle özetlenebilir: 1891 yılından itibaren çalışmalarına başlayan *Elçija e*

⁵⁶⁸ Avusturya-Macaristan Krallığı'nın Konsolosu Friedrich Lippich von Lindburg 27 Haziran 1879 tarihinde Viyana'daki Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektupta bu gazetenin yeniden yayımlanmaya başladığını duyurmuş, gazetenin yerel yönetim personeli tarafından hazırlandığını, Arnavutça kısmıyla ilgili haberleri ise Avrupa basınından temin ettiklerini belirtmiştir. Ona göre gazetenin tam yönetimi İşkodra Valisi Hüseyin Paşa'nın elinde ve ilk sayıdan itibaren bir yıl kadar önce Avusturya ve Macaristan tarafından işgal edilen Bosna hakkında yazılmış, Avusturya İmparatorluğu kınanmıştır. Ilirjan Agolli, "Fillimet e gazetarisë shqiptare (Arnavut gazeteciliğinin başlangıcı)", *Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2018), 168.

⁵⁶⁹ Mustafa Gençoğlu, "Osmanlı Devleti'nin İşkodra Vilayeti'ndeki Eğitim Politikası (1876-1908)", *Yeni Türkiye Dergisi* (69/2015), 4920.

⁵⁷⁰ Ilirjan Agolli, "Gazete e parë në tokat shqiptare: 'Iskodra' e vitit 1868, ku asnjë fjalë nuk ishte shqip! (Arnavut Topraklarında İlk Gazete: 1868 Yılında Yayınlanan "İşkodra" Gazetesinde Tek Bir Arnavutça Kelime Yoktu!)", *Telegrafi* (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/gazeta-e-pare-ne-tokat-shqiptare-iskodra-e-vitit-1868-ku-asnje-fjale-nuk-ishte-shqip/>

Zemrës s'Jezu Krishtit (İsa'nın Kalbinin Elçisi) dinî dergi ve Rahipler Meclisi tarafından 1912'den itibaren yayımlanmaya başlayan *Zani i Shna Ndout (Aziz Ndou'nun Sesi)* dinî ve kültür dergisi.⁵⁷¹

3.2. Prizren Birliği (10 Haziran 1878)

Günümüz Türkçesinde Prizren Ligi, Prizren İttifakı ya da eski adıyla Prizren İttihat Cemiyeti adıyla bilinen Prizren Birliđi'ni organize etme girişimini İstanbul Komitesi üstlenmişti. Prizren Birliđi'nden önce Karadađ'ın Osmanlı güçlerine karşı koymasý sonucu çoğunlukla Arnavutların ikâmet ettiği Tivar, Trepsh ve Hoti'yi ele geçirmiş, bunun üzerinde çiftlik sahiplerinden Gosineli Ali Paşa'nın (Ali Pashë Gucia) inisiyatifi sonucu 30 Mayıs 1878'de Yakova'da tehdit altında olan İpek, Yakova, Gash, Krasniq ve Prizren gibi bölgelerin temsilcileri bir araya gelmiş, Büyük Güçlerin Arnavutluk aleyhine verebileceği kararları önlemek için Prizren'de geniş bir toplantı düzenlemeyi kararlaştırmıştır.⁵⁷²

13 Haziran 1878'de Berlin Kongresi'nin toplanacağı haberi yayılır yayılmaz, Prizren'e gidecek delegeleri seçmek için dört vilayetin topraklarında toplantılar yapılmıştı. Arnavutluk'un Kosova, İşkodra, Manastır ve Yanya vilayetlerinden Prizren'e gidecek delegeler seçilmişti. Delegelerin seçilmesinde millî duyguları ağır basanların seçilmesinde özen gösterilmişti. Bu gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti Mayıs ayının sonunda Arnavut siyasetinden öne çıkan şahsiyetleri İstanbul'a davet etmiş ve bu birkaç günlük ziyaret sırasında bu Meclisin bir Balkan İslâmî Örgütü olması için baskı uygulamıştı. Fakat Arnavut şahsiyetleri buna karşı çıkmıştı. Millî Meclisin çalışmaları 10 Haziran'da Prizren'de başlamıştı. Bugüne kadar bu önemli Millî Meclise tam olarak kimlerin katıldığı kesin bilinmese de bu Meclis'e katılanlar arasında 110'dan fazla isim bilinmektedir, bunların çoğu da Kosova Vilayeti'nden gelmekteydi.⁵⁷³

Bunlar farklı sosyal tabakaların temsilcileri, çiftlik sahipleri ve ağalar, tüccarlar ve zanaatkârlar, din adamları ve devlet görevlileri, bayraktarlar ve Malisörlerdi. Aralarında geçmişten gelen önde gelen siyasî isimleri olduğu gibi ülkenin siyasî hayatına yeni giren

⁵⁷¹ Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 49-53.

⁵⁷² Buda, *Tarih Araştırmaları*, 345-346.

⁵⁷³ Kushtrim Shehu, *Prizren Birliği'nden Bağımsızlığa – Arnavut Millî Kimliğinin Oluşumu 1878-1912* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 92.

isimler, Tanzimat'a karşı çıkan ayaklanmalara katılan veya komşu Balkan monarşilerinin ordularına karşı uzun süre savaşıyan şahsiyetler de vardı.⁵⁷⁴

Prizren Birliği'ne aynı zamanda Bosna-Hersek topraklarından bazı Slav feodaller de katılmıştı. Birlik çalışmaları Abdyl Frashëri'nin konuşması ile açılmış ve Birliğin üzerine durduğu ana konular şunlar olmuştur: a. Arnavutluk'un tek bir vilayet altında toplanması,⁵⁷⁵ b. Diplomatik mücadeleye geçilmesi, c. Bağımsızlık çalışmalarının hazırlanması.⁵⁷⁶

Bu Birliğe katılan Arnavut ulusçular Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından ötürü en fazla Arnavutların zarar göreceğinin farkındaydılar. Bu sebeple Arnavutlar arasında birliği ve bütünlüğü sağlamanın tek yolu Osmanlı Devleti sınırları dahilinde kalmak, ancak bir yandan da bölgenin özerkliği için mücadele vermektir. Birliğe katılan delegeler iki ana farklı görüşe sahipti.⁵⁷⁷ Muhafazakâr kesim bu önemli organizasyona İslâmî bir karakter kazandırılması ve Osmanlı otoriteleri ile işbirliği içinde hareket etmek gerektiğini savunurken Abdyl Frashëri'nin temsil ettiği radikal ulusçu kesim ise Arnavutluk'un bir an evvel özerk ilan edilmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Ali Guçia, Abdyl Frashëri, İljaz Dibra, Hasan Tetova, Ymer Prizreni (Meclis Düzenleme Komitesi Başkanı), Abdullah Dreni, Ahmet Koronica, Shaban Prizreni, Zija Prishtina, Jashar Shkupi, Shaban Peja, Filip Doda, Sulejman Vokshi, Shuajip Spahiu ve Ali Ibra.

⁵⁷⁵ Frashëri kardeşlerinden Şemseddin Sami bu ana fikirden biraz daha farklı olarak Arnavutluk'un 15 sancağa ve bunlardan her birinin 3-4 kazaya ayrılması gerektiğini ve idare merkezi olarak Arnavutluk'un merkezinde Skanderbegas adında yeni bir şehrin kurulması gerektiğini kaydetmiştir. Ona göre bu şehir halkının da muhtelif Arnavut kabilelerinin bir karışımı olması ve bu sayede milliyet ve dil birliği teşkil etmesi ve gerekirdi ve Arnavutluk "ihtiyarler heyeti" tarafından yönetilebilirdi. Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 236. Bartl'ın başka bir eserinde ise Şemseddin Sami'nin 27 Eylül 1878 tarihinde Tercüman-ı Şark gazetesinde yayınladığı Arnavutluk özerklik programına yer verilmektedir. Buradaki programa göre mevcut dört vilayet tek bir Arnavut vilayeti haline gelmeli, Arnavutluk'ta görev yapan memurlar Arnavutça bilmeli, yılda iki kez vilayetin Genel Meclisi bir araya gelmeli, okullardaki eğitim dili ve devlet kurumlarında konuşulan dil Arnavutça olmalı, Osmanlıca sadece merkez yönetimle iletişimde kullanılmalı ve tüm vilayeti kapsayacak Arnavut milis ordusu oluşturulmalıydı. Bu yazıdan bir yıl sonra organize edilen Prizren Birliği de büyük ölçüde bu maddeler üzerinde durmuştur. Bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 108-109.

⁵⁷⁶ 3 Ekim 1879 tarihli bir belgede Arnavutların yaşadığı toprakları Osmanlı Devleti'nden koparmayı ve Müslümanları Rumeli'den atmayı hedefleyen Avrupa devletlerinin düşüncelerine karşı Manastır, Debre, Kosova, Priştine, Prizren, Üsküp, Yenipazar, Preveze, Yanya, Ergiri ve Berat Sancakları ileri gelenlerinin Müderris Hacı Ömer Efendi'nin başkanlığında, 2 Ekim 1879 tarihinde Prizren Maraş Tekkesi'nde bir araya gelerek Prizren Heyet-i İttihadiyesi'ni kurdukları / Sayısı hükümetçe 10'a çıkartılması düşünülen Arnavut vilayetlerinin söz konusu toplantı kararlarına göre tek bir vilayette birleştirilerek ehliyetli bir valinin atanmasını istedikleri ve talepler gerçekleşmeden hiçbir islahatı kabul etmeyecekleri belirtilmektedir. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat* (Y.PRK.ASK, 3/17); Buda, *Tarih Araştırmaları*, 349.

⁵⁷⁷ Arnavutluk'ta tarih araştırmalarıyla ön plana çıkan tarihçi Aleks Buda'nın çalışmasında aslında Prizren Birliği'nde tüm delegelerin Padişah'ın hükmü altında kalmak istedikleri ifade ettikleri belirtilmiştir. Buda, *Tarih Araştırmaları*, 346.

⁵⁷⁸ Kushtrim Shehu, *Prizren Birliği'nden Bağımsızlığa*, 93.

Bu Birlikten sonra ulusçu liderler Debre'de bir araya gelmişler, burada da Osmanlı Devleti'ne sunulmak üzere şu kararları almışlar: a. Arnavutluk bir vilayet olarak tek merkezden idare edilecek şekilde idarî yapının oluşturulması, b. Arnavutluk'ta bulunacak tüm memurların yerel dili bilmesi, c. Vilayet merkezinde yılda dört kez toplanacak Meclis-i Umumi'nin devlet ve millete faydalı kararlar alması, ç. Eğitimin yaygınlaştırılarak Arnavutçanın eğitim dili olarak kullanılması,⁵⁷⁹ d. Eğitim ve bayındırlık işlerine harcamak üzere vilayetin bütün gelirlerinden belli bir miktarın ayrılması. Prizren Birliği Başkanı Debreli İlyas Paşa'nın başkanlığında 9 kişilik bir heyet bu talepleri Ocak 1879'da Padişah'a iletmiş, fakat dönemin padişahı II. Sultan Abdülhamid olumlu cevap vermemiş, ancak karşı da çıkmamıştır.⁵⁸⁰

Prizren Meclisi'nin tarihî ulusal misyonu siyasî ve askerî nitelikte bir örgüt ve birlik kurma kararıydı. Bu birliğin de tek bir yönetim merkezi olacaktı, ülkenin tüm bölgelerinde şubeleri olacaktı. Birliğin amacı her ne pahasına olursa olsun ülke menfaatlerini korumaktı. Prizren Meclisi'nin Cemiyeti kurma kararı Arnavut Ulusal Hareketi için büyük bir zaferdi. Birliğin kurulmasından hemen sonra, en yüksek organları oluşturulmuştu. Birliğin başında, eyalet şubelerinin bağlı olacağı Prizren'deki yasama işlevleri ve genel merkezi olan Genel Kurul bulunmaktaydı. Genel Kurul'un başkanı ise İljaz Dibra seçilmişti. Birliğin çalışmaları sırasında iki belge onaylanmıştı. Bunlardan biri Kararname (Birlik Kanunu) ve çalışmalar sırasında alınan kararları kapsarken diğeri de Talimat (Genelge) niteliğindediydi. İkincisinde Birliğin örgütlenme yönleri yer almıştı. Bu Kararname ile birlikte Prizren Birliği Arnavut bir siyasî örgüt olarak tarihe geçmiş ve örgütün görevleri belirlenmişti. Kararname'nin 14. maddesinde İstanbul ya da Osmanlı Devleti'nin hiçbir şekilde Arnavutluk'un kararlarına karışmayacağı belirtilmektedir.⁵⁸¹

Birliğin kurulduğu haberi Arnavutluk'un her tarafına yayılmış, çok sayıda vatansever Birlik ordusuna katılmak istemişti. Dönemin ileri gelenleri dört vilayetten daha fazla delegenin katılacağı ikinci bir Birlik Meclisi'nin düzenlenmesini talep etmişti. O

⁵⁷⁹ Aynı bağlamda 1898 yılının Kasım ayında Arnavutluk'un her tarafındaki temsilcilerin katıldığı bir toplantıda Arnavut vilayetlerindeki tüm okullarda Arnavutçanın zorunlu ders olarak yeleştirilmesi için Osmanlı Devleti'ne hitaben şu ortak bildiri hazırlanmıştır: “*Ödediğimiz verginin bir bölümünün halk eğitimine gittiği dikkate alınır ve ayrıca Arnavutça gazeteler, kitaplar bu dilin profesörleri ve bu dili yazıda kullanan 100 bin Arnavut olduğunu ve dilin önemli sayıda Avrupalı bilim adamı tarafından da tanındığını düşünürsek, bütün bunların yanında, Arnavutluk'taki yabancılar 5 bin okula sahipken Arnavutça eğitim yapan hiçbir okulun olmaması şaşırıcıdır.*” Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 250.

⁵⁸⁰ Kılıç, “Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri”, 260-262.

⁵⁸¹ Bkz. Skendi, *Arnavut Millî Uyanış*, 45-46.

dönemde Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin ana delegesi Birinci Beaconsfield Kontu Benjamin Disraeli (1804-1881) 500 İşkodralı Arnavuttan bir mektup almıştı. Mektupta Arnavutların Türkiye'den kopmak istediği ve özerk bir Arnavut devletinin kurulmasını talep ettikleri yazılmaktaydı.⁵⁸²

Yine 20 Haziran 1878'de Büyük Güçlerin dışişleri bakanlarına İstanbul'da yaşayan Arnavut şahsiyetler tarafından bir muhtıra ulaştırılmıştı. Bu muhtırada Büyük Güçlerin son hareketlerinden duyulan endişeler ifade edilmekte, Arnavut topraklarının birleştirilmesi ve parçalanmaması talep edilmekteydi.⁵⁸³

Prizren Birliği'nden sonra özellikle Arnavutça eğitim ve yayınlar konusunda ilerleme kaydedilmişti. Arnavutça eğitim veren okullar arasında 1880 yılından önce Üsküp, Zymi, Ferizaj ve Vitia'ya bağlı Stublla bölgesinde erkek öğrencilere yönelik Arnavutça eğitim veren okullar faaliyet gösterirken 1893 yılında yine aynı şekilde eğitim veren Shiroka Okulu açılmıştı. Aynı yılda Selca'da papaz P. Jak Sereqi tarafından 50 öğrenciye hizmet verecek şekilde okul açılmıştı. 1898 yılında Hot ve Pedhana'da papaz Ndoc Mjedja tarafından bir okul açılmıştı. 1901 yılında Biza'da, 1907'de Gomsiqe'de, aynı yılda Puka'ya bağlı İballe bölgesinde birer okul açılmıştı.⁵⁸⁴

Prizren Birliği, 20. yüzyıldan önceki en büyük ulusal olay olarak kabul edilmektedir. Zira bu Birlik ulusal bir Arnavut devletinin kurulmasının yolunu açmış, Arnavutların siyasî birliğinin temellerini atmış, Arnavutların çabalarını birleştirmiştir.⁵⁸⁵

⁵⁸² Mektubun tam metni içi bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 104; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 97.

⁵⁸³ Andi Belegu, *Abdyl Frashëri – Jeta dhe kontributi i tij në çështjen kombëtare shqiptare (Abdyl Frashëri - Hayati ve Arnavut Ulusal Meselesine Katkısı)*. Prishtine: Prishtine Üniversitesi, 2013. PDF (28 Kasım 2022) <https://pdfslide.net/education/abdyl-frasheri-jeta-dhe-veprimaria.html>

⁵⁸⁴ Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 36-37.

⁵⁸⁵ Daha geniş bilgiler için bkz. Bozborra, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 184; Enver Bytyçi, "Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe rrethanat ndërkombëtare në të cilat u mbajt ajo (Arnavut Prizren Birliği ve Birliğin Düzenlendiği Uluslararası Şartlar)", *Interdisciplinary Journal of Research and Development* 5/1, (Durrës: "Aleksandër Moisiu" Üniversitesi, 2018); Besnik Rameti, "Sa ishin të përgatitur shqipëtarët në aspekt diplomatik ndaj vendimeve të Kongresit të Berlinit (1878-1881) (Arnavutlar, Berlin Kongresi Kararlarına Diplomatik Açından Ne Kadar Hazırlıklıydılar?)", *Interdisciplinary Journal of Research and Development* 5/1 (Durrës: "Aleksandër Moisiu" Üniversitesi, 2018). Ayrıca bkz. *Lidhja Shqiptare e Prizrenit (Arnavut Prizren Birliği 1878-1881)*, (Prishtine: Instituti i Historisë Prishtinë (Prishtine Tarih Enstitüsü), 2011); Kushtrim Shehu, *Prizren Birliği'nden Bağımsızlığa*, 92; Nuri Bexheti - Selver Islamaj, "Situata politike dhe përshtypjet e të huajve mbi vilajetin e Kosovës gjatë viteve 1880" (1880'li Yıllarda Kosova Vilayeti'nin Durumu ve Yabancıların Vilayetle İlgili Gözlemleri)", *Kosova Dergisi* 43, (Prishtine: "Ali Hadri" Prishtine Tarih Enstitüsü, 2018); Zavalani, *Arnavutluk Tarihi*, 171-177.

Ayrıca çoğu araştırmacı ve tarihçi Prizren Birliği'ni Arnavut ulusunun doğasını etnik-ulusal ve din-üstü bir bağlılık olarak resmileştirdiğini kabul etmektedir.⁵⁸⁶

3.3. Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878)

Berlin Kongresi'nin çalışmaları 13 Haziran 1878'de başlamıştı. Kongre'nin gündemi Ayastefanos Antlaşması'nın kararlarını gözden geçirmektir. Kongreye Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'dan heyetler davet edilmişti, bu heyetler özel oturumlarda Ayastefanos Antlaşması'nın kararlarıyla ilgili endişelerini dile getireceklerdi.

Arnavutlar da Kongre katılımcılarına gönderdikleri yüzlerce muhtıra ve mektup aracılığıyla endişelerini dile getirmişti. Aynı şekilde Abdyl Frashëri da Prizren Birliği'nin 15 Haziran'da onayladığı imza kampanyası aracılığıyla doğrudan bu endişeleri dile getirmişti. Bu imza kampanyasında Arnavutluk'a özerklik haklarının verilmesi talep edilmişti. Yoğun çabaların ardından Lord Beaconsfield fikirlerini iletmiş, fakat söyledikleri dikkate alınmamıştı. Daha sonra Abdyl Frashëri Şansölye Bismark'la bir araya gelmiş, Bismark da sert bir şekilde kendisine Arnavutluk için bir oturumun düzenlenmeyeceğini, *"Arnavut milleti diye bir milletin var olmadığını"* söylemişti. Dolayısıyla Arnavut meselesi Berlin Kongresi'nde tartışılmamıştı.⁵⁸⁷

Berlin Kongresi'nde alınan kararlarla birlikte Müslümanların yanı sıra Katoliklerin de yaşadığı birçok bölge Karadağ'a verilmişti. Bu da her iki grubu da etnik ve dinî asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıya getirmişti. Bu dönemde Katolik din adamlarının aralarında Slav asıllı yabancı papazların da bulunması sebebiyle durum zorlaşmıştı. Ayrıca Berlin Kongresi'nde alınan kararların arkasında Avrupa'nın Katolik ülkeleri bulunduğu için dolayı Katolik din adamlarının o dönemde ortaya çıkan isyanları teşvik ettiği ve organize ettiğine dair söylentiler yayılmıştı. Bununla ilgili günümüzde çok sayıda araştırmalar yapılmış, bu söylentiler belgeleriyle ispatlanmıştır.⁵⁸⁸

İşkodra Başpiskoposu'na göre ise bu iddialar asılsızdı, zira Hoti, Gruda ve Kastrati gibi bölgelerin Malisörleri tarafından yürütülen isyan hareketleri misyonerler ve papazlardan

⁵⁸⁶ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 9.

⁵⁸⁷ Zavalani, *Arnavutluk Tarihi*, 214; Castellanos, *Balkan Tarihi*, 381.

⁵⁸⁸ Katolik din adamlarının Ulusal Hareket'te oynadığı rolü ve gösterdiği faaliyetlerle ilgili detaylı bilgiler için bkz. Romeo Gurakuqi, "Aspekte të qëndrimit të klerit katolik shqiptar në agimin e pavarësisë shqiptare" (Arnavut Katolik Din Adamlarının Arnavutluk Bağımsızlığı Arifesinde Gösterdiği Tutum)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 288-289.

bağımsız bir şekilde yürütülmüştü. Ona göre İşkodralı Katolikler, bölgedeki Müslümanlarla gizlice anlaşmışlar ve her türlü işgal girişimine karşı çıkacaklardı.⁵⁸⁹

Bu kararların ardından yaşanan birçok olaydan sonra 1 Kasım 1878 yılında Debre (Dibra) Kongresi gibi bir dizi toplantılar ve meclisler düzenlenmiş, bunlarda da İstanbul'a karşı silahlı ayaklanmanın organize edilmesine izin verilmişti. Arnavutlar ise bir yandan Arnavutluk'ta görev yapan Avrupalı diplomatlardan yardım talep etmişti.⁵⁹⁰

Aynı yıl içerisinde yaklaşık 400 delegenin katılımıyla Preveze Toplantısı düzenlenmişti. Bu toplantıda da Abdyl Frashëri'nin yöneteceği Diplomatik Komisyon da dahil olmak üzere birkaç komisyonun kurulmasına karar verilmişti.⁵⁹¹ Prizren Birliği'nin tüm çabalarına rağmen Ülgün Karadağ'a verilmişti. Prizren Birliği ile aynı çabalar kapsamında 1881 yılında başında Ymer Prizreni, Shuaip Spahiu, dışişlerinden sorumlu Abdyl Frashëri ve askerî işlerden sorumlu Sylejman Vokshi'nin başında bulunduğu Geçici Arnavutluk Hükümeti kurulmuştu.⁵⁹²

Yukarıda gözler önüne serilen ulusçu mücadele ya da ulusal direniş veya uyanış kapsamında Arnavutluk'ta başlayan milliyetçi hareketleri ve Berlin Antlaşması gibi uluslararası toplantılarda Arnavutluk'tan temsilci kabul edilmediği halde Arnavut topraklarının parçalanıp komşu devletlere verilmesi sürecinde Arnavut aydınların Osmanlı Devleti'ne bakışlarını gösteren Abdyl Frashëri'nin 13 Ekim 1880'de II. Sultan Abdülhamid'e hitaben yazdığı "Arnavutluk'a dair Abdullah Hüsni'nün layihası" ulusal hareket faaliyetlerin doğru anlaşılması açısından önemlidir. Bu layihada Frashëri şu ifadeleri kullanmıştı:

"Avrupalı Hıristiyanların İslam ahalinin aleyhinde bulunmaları yeni bir durum değildir. (...) Avrupalılar, 'Osmanlı'yı yavaş yavaş küçültmek ve zayıflatma' çabasıdadır. Amaçlarının ilki Rumeli kıtasındaki Osmanlı topraklarını Devlet-i Aliyye'den ayırmak gayretine düşüp, devletin bu kıtadaki son zabtıyla dahi kanaat etmeyerek, bu yerleri devlete büsbütün kaybettirmektir. (...) Ancak Rumelinin batı tarafındaki çoğunluk nüfusun Müslüman olması, Hilafete ve İslâmiyete sadık olup 'Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'den başka bir idare kabul etmeyerek büyük bir cesaretle bulduklarını görerek, Osmanlı Devleti'ne bağlı bu kavmi kırıp mahvetmeye karar

⁵⁸⁹ Bello, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 27-28.

⁵⁹⁰ Skëndi, *Arnavut Millî Uyanış*, 43-44.

⁵⁹¹ Korkuti vd., *Arnavut Milletinin Tarihi*, 133-174.

⁵⁹² Buda, *Tarih Araştırmaları*, 346.

vermişlerdir. (...) Böyle bir durumun ortaya çıkmasındaki en önemli neden Arnavutların kendi dillerinde eğitim-öğretim yapan okullarının bulunmayışıdır. (...) Bunun çaresi ise, Arnavut dilinin, Arnavut okullarında okutulmasının kabul edilmesi ve uygulanmasıdır. Bu şekilde gerek Müslüman gerekse Hıristiyan bütün Arnavutlar kendi dillerini ve bunun yanında devletin resmî dili olan Osmanlı lisanını tahsil etmelidirler. (...) Arnavutluk'ta çobanlara varıncaya kadar bütün Müslüman halk Osmanlıya sadıktır. Ancak bir kısım memurlar, Arnavutların devletlerine olan sadakatlerini bilmediklerinden mi, anlamadıklarından mı, yoksa devlet ve milletim selametini istemediklerinden mi, ya da bir başka nedenden midir? Ama her neden ise, Arnavutların devletlerine olan sadakatleri hakkında, aleyhte bilgi vermektedirler. (...) Devletin aleyhinde çalışan bu memurların sadık Arnavut tebaasının aleyhindeki söylemleri yanlıştır.”⁵⁹³

Dönemin ön plana çıkan şahsiyetlerinden biri olan Avlonyalı Ekrem Bey (1885-1964) de aynı minvalde yazılar yazarak Osmanlı Devleti'nden Ortodoks Hıristiyanların, Yunanlaştırma, Bulgarlaştırma ve Sırplastırılmalarını önlemek için yabancı okulların haklarının kısıtlanmasını talep etmiştir. Onunla çağdaş olan ve “Bashkimi” (Birlik) cemiyetinin aktif üyelerinden olan Rexhep Voka (1847-1917) da “Nasihathlar” adlı eserinde Arnavutların diğer Balkan milletlerine göre çok geri kaldığını ve Arnavutça eğitim veren okulların açılmasının zorunluluğunu anlattığı satırlarda şu ifadeleri kullanmıştır: “*Buna Müslüman, buna Hıristiyan, bunun Tosk, şunun Geg olduğunu söylememeliyiz, çünkü hepimiz Arnavutuz ve aynı kökten gelmekteyiz.*”⁵⁹⁴

4. ARNAVUTLUK'TA OSMANLI DEVLETİ'NİN YEREL YÖNETİMİ: EYALETLER VE VİLAYETLER

4.1. Eyaletler ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

4.1.1. Rumeli Eyaleti (14.-19. Yüzyıl)

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, Balkan Yarımadası ve Avrupa'dan bazı bölgelerinin üzerine hâkimiyetini sağladıktan sonra Rumeli ve Anadolu eyaletleri kurulmuş, bu kapsamda bugün Batı Balkanlar olarak bilinen bölgenin neredeyse tamamı da Rumeli eyaleti adı altında idarî bir organizasyona tabi tutulmuştur. 1830'lu yılların başına gelindiğinde ise Arnavutluk topraklarından Manastır, İşkodra, Prizren ve İpek paşalıkları

⁵⁹³ Bkz. Kılıç, “Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri,” 263-268.

⁵⁹⁴ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 245.

Manastır eyaletine, Priştine, Üsküp, Vranja, Leskovik ve Niş Paşalıkları Sofya eyaletine, Güney Arnavutluk ve Teselya toprakları da Yanya eyaletine dahil olmak üzere üç eyalet şeklinde bir idarî taksimata tabi tutulmuştu. Böylece 1362 yılında kurulan Rumeli Eyaleti'nin (Beylerbeyliği) geçerliliği İşkodra'nın ayrı eyalet olmasıyla birlikte sona ermiştir. Ancak İşkodra eyalet olmaktan sonra birkaç kez yeniden Rumeli Eyaleti'ne bağlı liva olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁹⁵

Rumeli Eyaleti'nin kapsamında şu sancaklar yer almıştır: Prizren, Dukagin (Dukagjin), Üsküp (Shkup), Yanya (Janinë), Elbasan, İskenderiye (İşkodra), Avlonya (Vlora), Ohri, Alacahisar (Krujë), Selanik, Köstendil, Tırhala ve Delvine (Delvina).⁵⁹⁶ Ancak 16. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin sınırları genişleyince Rumeli, Temişvar, Budin ve Bosna olmak üzere dört eyalet üzerine yeni bir idarî taksimat uygulanmıştır. 19. yüzyılın başında ise Osmanlı Devleti'nde ıslahat çalışmaları daha fazla hız kazanmış ve 3 Kasım 1839'da yeni bir idarî düzen anlamına gelen "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" ya da diğer adıyla Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanla birlikte Balkan'da birçok millet ilk aşamada kendi ulusal kiliselerini kurmaya çalışmış, ardından bağımsızlık yollarını aramıştır. 1910 yılına ait Rumeli kiliseleri ve okullarını konu alan yasada Osmanlı Devleti kiliselerin inşa edilmesinde maddi yardımda bulunacağını taahhüdünü vermiş, Yunan ve Bulgar patrikhaneleri arasındaki çatışma sonucu Bulgarlar 1870 yılında verilen berat belgesiyle Patriklikten ayrılmış ve "Bulgar Eksarhlığı" adı altında kendi patrikhanelerini kurmuştu.⁵⁹⁷

İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'nden ayrılımların başladığı ve millî kiliselerin kurulduğu bu süreç Osmanlı Devleti tarafından 3 Temmuz 1910 tarihinde ilan edilen "Rumeli'de Kâin Münazaun-fih Kilise ve Mektepler Kânûnu"⁵⁹⁸ ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu kanun yukarıda izah edilen bölge halkları arasındaki çatışmalar ve ecnebi devletlerin etkisi ile oluşan durumdan çıkmak için kan dökülmeden bir çözüm bulmak için tasarlanıp ilan edilmişti. Elbette ki bu amaçla çıkarılan kanunun daha sonra yerli halkların bağımsızlık elde etmelerine yardımcı olacağı hesap edilmemişti.⁵⁹⁹ Şemseddin Sami'nin bu konuyla ilgili eserlerinde yer verdiği bu sözü dikkate şayandır: "*Ortodoks Hıristiyan*

⁵⁹⁵ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı*, 25.

⁵⁹⁶ Kaya, *Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Uyguladığı İskân Politikası*, 36; Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık süreci (1877-1913)", 155-196.

⁵⁹⁷ Akman, "İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihinde Kilise ve Sinagogların Konumu", 127.

⁵⁹⁸ Kanunun ortaya çıkışı, basına yansımaları, konunun Meclis'e taşınması, kanuna farklı unsurlar tarafından verilen tepki ve uygulanmasına yönelik çalışmalar gibi konular hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Yücel, *Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kiliseler ve Mektepler Meselesi*, 65-138.

⁵⁹⁹ Yücel, *Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kiliseler ve Mektepler Meselesi*, Önsöz kısmı, I-IV.

Arnavutlar, Yunan, Sırp ve Bulgar kiliselerine bağlılıklarını çözümler kendi papazlarıyla millî kiliselerini ve Arnavutça dinî ayinleri hazırlamak zorundadırlar.’’⁶⁰⁰

Genel olarak söyleyecek olursak Hıristiyan Ortodoks Osmanlı unsurları arasında düşmanlığa ve çatışmalara yol açan kilise ve mektepler meselesi, Osmanlı toplumunu yönetmek amacıyla oluşturulmuş olan “millet sistemi”nin 19. yüzyıldan itibaren gelişen milliyetçilik akımları sonucu geçerliliğini yitirmesi ile ortaya çıkmıştır.⁶⁰¹

4.1.2. Niş Eyaleti (1846-1864)

Bugünün sınırlarına göre Sırbistan’ın güneyinde yer alan Niş Eyaleti (Beylerbeyliği) 1846 yılında kurulmuş, 1864 yılında ise lağvedilmiştir. Tam olarak 1846 yılında Manastır, Rumeli Eyaleti’nden ayrılarak eyalet olmuş, Manastır Eyaleti’ne bağlı olan Niş de yine bu yıl içinde bu eyaletten ayrılmış, bağımsız bir eyalet teşkil etmiştir. 1864 yılında ise Niş Eyaleti, Vidin Eyaleti ve Silistre Eyaleti ile birleştirilerek Tuna Vilayeti kurulmuştur. Kronolojik olarak baktığımızda Niş, 1498 yılında Semendire – Rumeli Eyaleti’ne bağlı bir kaza, 1530 yılında Alacahisar – Rumeli Eyaleti’ne bağlı bir kaza, 1846-1864 yıllarında bir eyalet, 1865-1870 yıllarında Tuna Vilayeti’nin bir sancak, 1871-1874 yıllarında Prizren Vilayeti’nin bir sancağı, 1875 yılında Tuna Vilayeti’nin bir sancak, 1876-1877 yıllarında Sofya Vilayeti’ne bağlı bir sancak, 1878 yılında Kosova Vilayeti’ne bağlı bir sancak olmuş, 1878 yılında ise Sırbistan’a geçmiştir. Niş Eyaleti’nin kuruluşundan ilgasına kadar devam eden süreçte sınırları içerisinde toplam 3 sancak ve 17 kaza yer almıştır.⁶⁰²

4.1.3. Üsküp Eyaleti (1846-1850, 1852-1868)

Üsküp bölgesi öncesinde Rumeli Beylerbeyliği’ne bağlı olup Paşa livası sınırları kapsamında yer almıştı. 1580 yılından sonra Rumeli Eyaleti’nin müstakil livası (sancağı) olmuş, Tanzimat’a kadar bu statüsünü muhafaza etmişti. 1831’de Rumeli Eyaleti’ne bağlı onbeş sancaktan biri iken 1847 yılına doğru Üsküp Eyaleti kurulmuştur. 1868 yılında yapılan idarî taksimata göre Üsküp sancağı Manastır Vilayeti’ne, ardından 1877’de yeni kurulan Kosova Vilayeti’ne bağlanmıştır. Bu dönemde Üsküp sancağının kapsamında Üsküp, Kalkandelen, Kırçova, Köprülü, Pirlepe, Kıvırcık, Kırnık ve Kaçanik olmak üzere toplam sekiz kaza yer almaktaydı. Aynı yıla ait Avusturya Konsolosu Friedrich Lippich’in raporuna

⁶⁰⁰ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 236.

⁶⁰¹ Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, 5.

⁶⁰² Bkz. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 591.

göre Üsküp ve Kumanova kazalarında yaşayan ve hepsi Müslüman olan Arnavutların toplam nüfusu 31.000 kişilikti. Bu haliyle sancağın toplam nüfusu olan 109.500'den %28.31'i, yani 31.000'i Arnavut nüfustu ve hepsi Müslümandı.⁶⁰³

1908 yılına gelindiğinde ise Üsküp sancağının on kazası, beş nahiyesi ve 795 köyü bulunmaktaydı. 1913 yılında ise Fransız araştırmacı Gabriel Louis Jaray'a göre "*Üsküp Arnavutların öncü kalesi ve onların en önemli şehirlerinden biridir. Yaklaşık 45 bin nüfusa sahiptir. Bunlardan 25 bini Müslüman, bunlardan neredeyse tamamı Arnavuttur. 10 ya da 15 bini Bulgar, 3 bini Sırp ve 2 bini Yahudidir.*"⁶⁰⁴

20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalan şehir, Ekim 1912'de Sırp'lar tarafından işgal edilmiş, Bükreş Antlaşması (10 Ağustos 1913) ile birlikte Üsküp, Manastır, Priştine ve İştîp gibi Türk şehirleri Sırbistan'a verilmiştir.⁶⁰⁵

Kronolojik olarak baktığımızda Üsküp, 1465-1522 yıllarında Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir kaza, 1578-1716 yıllarında Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir sancak, 1846-1850 yıllarında eyalet, 1851 yılında Prizren Eyaleti'ne bağlı bir sancak, 1852-1868 yıllarında eyalet, 1869 yılında Selanik Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1870-1871 yıllarında Prizren Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1872 yılında Kosova Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1873-1874 yıllarında Prizren Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1875-1877 yıllarında Manastır Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1877-1912 yıllarında Kosova Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1912-1915 yıllarında ise Sırbistan'a verilmiştir. Üsküp Eyaleti'nin kuruluşundan ilgasına kadar devam eden süreçte sınırları içerisinde toplam 1 eyalet, 4 sancak ve 26 kaza yer almıştır.⁶⁰⁶

4.2. Vilayetler ve Müslüman-Hıristiyan İlişkileri

Eyalet idarî yönetim şekliyle vilayete geçişte Arnavutluk'un tüm topraklarını kapsayan İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinden önce Tuna ve Prizren vilayetleri kurulmuş, ömürleri nispeten kısa olan bu iki vilayet ve diğer dört ana vilayete ilgili bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

⁶⁰³ Verli, *Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar*, 36.

⁶⁰⁴ Verli, *Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar*, 147.

⁶⁰⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/377-381.

⁶⁰⁶ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 791.

4.2.1. Tuna Vilayeti

Tuna Vilayeti idarî organizasyonda yeni uygulamaya geçmeden önce bir deneme olarak kurulmuş ve bu şekilde yeni organizasyon şeklinin işlevselliği sahada test edilmiştir. Tuna (Ruscuk) Vilayeti, vilayet teşkilinin ilk uygulandığı yer olarak 1868-1878 yıllarında geçerli olmuş, 1878 yılında ise lağvedilerek Bulgaristan Prenslığı'ne geçmiştir. Bu vilayetin 10 yıllık geçerliliği sürecinde çatısı altında toplam 6 sancak, 2 kasaba, 55 kaza ve 4 nahiye yer almıştır.⁶⁰⁷

4.2.2. Prizren Vilayeti

Osmanlı egemenliği başladığında, yani Fatih Sultan Mehmet zamanında Prizren sancak haline getirilmiş ve bu dönemde sancağa bağlı olan kazalar şunlar olmuştur: Prizren, Suva, Reka, Has ve Bihor. 1530 yılına gelindiğinde ise Prizren Sancağı'nın kaza sayısı 11'e yükselmiştir. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Prizren Sancağı aşağı yukarı aynı yapıyı muhafaza etmiş, bu süreçte Kosova sahrasının büyük bir kısmı idarî olarak Prizren, Vulçitrin ve Dukagin Sancakları sınırları içerisinde yer almıştı. Az bir kısmı Üsküp Sancağı'nda yer almıştı.⁶⁰⁸

1868'de yeniden yapılan düzenlemeye göre burası yeni kurulan Prizren Vilayeti'nin merkezi olmuştur. Vilayet dahilinde bazı idarî birimler birleştirilmiş ve yeni birimler kurulmuştur. Bu vilayete Manastır Vilayeti'ne bağlı Debre ve Üsküp sancakları ile Tuna Vilayeti'ne bağlı Niş sancağı dahil edilmiştir. Özetle vilayet dahilinde Prizren, Üsküp, Debre ve Niş sancakları ile şu kazalar dahil edilmiştir: Priştine, Kalkandelen, Yakova, İpek, Şekirköy, Leskofça, İvraniye, Ürgüp, İznik, Kurşunlu, Luma, Gilan, Vuçitrin, Gusinye, Gostivar, Elbasan, Mat, Kumanova, Kratova, Koçana, Vranje, Znepolje, Leskovaç, İştıp, Pirot, Radovişte, Palanka, Debre-i Zir ve Malsiya-i Zir.⁶⁰⁹

1877 yılında Avusturya Konsolosu Lippich tarafından kaleme alınan rapora göre Prizren, Yakova, İpek, Gusine ve Luma kazalarından oluşan Prizren Sancağı'nın toplam nüfusu 278.200 kişi iken bunların 109.200'i veya %71.6'sı Arnavuttur. Arnavutlardan 185.500'i veya %93.12'i Müslüman, 13.700'si veya %6.87'i ise Katoliktir. Leskove,

⁶⁰⁷ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 764.

⁶⁰⁸ Vala Sylejmani, *1844 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Prizren Kazası* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 24-26, 87.

⁶⁰⁹ Bkz. Yücel Yiğit, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Prizren* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 79-81. Ayrıca bkz. Yiğit, "Prizren Sancağı'nın İdarî Yapısı (1864-1912)", 114-146.

Prokuple ve Kurşumlu adındaki üç kazadan oluşan Niş Sancağı ise 136.500 kişilik nüfusa sahipti. Bu nüfustan 58.000 kişi Arnavuttu. Tamamı Müslüman olan bu Arnavutlar toplam nüfusun %42.49'unu teşkil etmekteydi. 1877-1878 yıllarında bu sancağın Sırbistan tarafından işgal ve ilhak edilmesinden sonra buraya Vranje'den hepsi Müslüman olan 25.000 Arnavutun da göç etmesiyle Arnavutların toplam nüfusu 83.000'e ulaşmıştır.⁶¹⁰

Kronolojik olarak ifade etmek gerekirse Prizren 1478-1518 yıllarında Vulçitrın Sancağı'na ve dolayısıyla Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir nahiye, 1527-1718 yıllarında Rumeli Eyaleti'ne bağlı bir sancak, 1846-1848; 1849-1850; 1850-1855 ve 1855-1864 yıllarında Üsküb Eyaleti'ne bağlı bir sancak, 1865 yılında Üsküb Eyaleti'ne bağlı bir kaza, 1866 yılında Üsküb Eyaleti'ne bağlı bir sancak, 1867-1868 yıllarında Üsküb Eyaleti'ne bağlı bir kaza, 1869 yılında İşkodra Vilayeti'ne bağlı bir kaza, 1870-1871 yıllarında Prizren Vilayeti'ne bağlı bir kaza, 1872 yılında Kosova Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1873-1874 yıllarında Prizren Vilayeti'ne bağlı bir kaza, 1875-1877 yıllarında Manastır Vilayeti'ne bağlı bir kaza, 1878 yılında Kosova Vilayeti'nin merkezi, 1880 yılında Kosova Vilayeti'ne bağlı bir kaza, 1881-1912 yıllarında Kosova Vilayeti'ne bağlı bir sancak, 1913 yılında ise Sırbistan'a geçmiştir. Prizren Vilayeti'nin sınırları dahilinde toplam 3 sancak ve 20 kaza yer almıştır.⁶¹¹

1844 yılına ait nüfus defterine göre Prizren kazası 21 mahalleden⁶¹² oluşmaktaydı. Prizren kazasının toplam 130 köyü bulunmaktaydı. Aynı deftere göre Prizren'in nüfusu 50.884'tür.⁶¹³ Başka bir kaynağa göre 1878 yılında buranın nüfusu 101.409'a ulaşmıştır. Ancak bu yılda yaşanan olaylardan sonra Arnavut topraklarının parçalanması sonucu buranın nüfusu 15.020'e düşmüştür.⁶¹⁴

17. yüzyılın başlarında Prizren'i ziyaret eden Tivar Piskoposu Marino Bizzi (1565-1625) ve Pietro Massarecchi (Pjetër Mazreku - 1584 - 1634-5)⁶¹⁵ Prizren'in nüfusu hakkında

⁶¹⁰ Verli, *Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar*, 36.

⁶¹¹ Bkz. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 638.

⁶¹² Bunlar Mahalle-i Atik, Terzi Mahallesi, Mahmut Paşa Mahallesi, Maksut Paşa Mahallesi, Seydi Bey Mahallesi, Hacı Ali Efendi Mahallesi, Kurula Mahallesi, Tercüman İskender Mahallesi, Emin Paşa Mahallesi, Suzi Mahallesi, Hacı Kasım Mahallesi, Cedid Mahallesi, Sinan Paşa Mahallesi, Beyzade Mahallesi, İlyas Toka Mahallesi, Hacı Ramazan Mahallesi, Çukacı Mahmut Efendi Mahallesi, Ahmed Bey Mahallesi, Budak Hoca Mahallesi ve Saraçhane Mahallesi idi. Sylejmani, *1844 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Prizren Kazası*, 25.

⁶¹³ Sylejmani, *1844 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Prizren Kazası*, 48.

⁶¹⁴ Fetnan Derviş, *XVIII. Yüzyılda Prizren: Siyasî ve Sosyo Ekonomik Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi) 2007, 15.

⁶¹⁵ Mazreku'nun 1623-1624 yılına ait Arnavutluk ile ilgili genel raporunda Roma'ya yakın tüm milletler için kolejler kurulmuşken Roma'nın eşiğinde bulunan Arnavut milleti için aynı şeyin düşünülmediğini, herhangi bir yardımın verilmediğini, mevcut ayın görevlilerin çok az sayıda ve okuma yazma bilmediklerini, hal

farklı bilgiler kaydetmiştir. Bizzi'ye göre Prizren'de 8.600 hane var iken Massarecchi'ye göre Prizren nüfusu 12.000 Türk (Müslüman), 600 Sırp ve 200 Katolikten oluşmaktaydı. Başrahip Gjergj Bardhi (Giorgio Bianchi ya da Franciscus Blanchus) 1639 yılında Prizren'de 22 Katolik, 22 Ortodoks ve 3.000 Müslüman hane olduğunu yazmaktadır. 1791 yılında ise feodal beylerinden Kara Mahmut Buşatlı şehri ele geçince mücadele sırasında şehrin harap olması sonucu 18. yüzyıla ait nüfus bilgileri yok olmuş, ancak bu yüzyılda Prizren'de Arnavutlar, Türkler ve Sırp'ların yanı sıra değişik gruplara mensup Rumlar, Ulahlar ve Katoliklerin yaşadığı bilinmektedir. Bunların dışında sonradan Müslüman olan Çingene ve onların arasında Hıristiyan olanları da vardı. 19. yüzyıla gelindiğinde bu dönemde Prizren'i ziyaret eden seyyahlar, konsolos raporları ve salnamelere göre şehrin nüfusu şu şekildeydi:

- Ami Boué⁶¹⁶ ve Gisenbah: Şehrin nüfusu 26.000. Gisenbah'a göre nüfus 3.500 Arnavut ve 50 Rum haneden oluşur. Böylece Türkleri, Boşnakları ve Çingeneleri saymamıştır.

- Rus seyyah Aleksandar Gilferding 1857 yılında Prizren'de 3.500 Müslüman, 900 Ortodoks ve 100 Katolik aile yaşadığını yazmıştır.

- Avusturya'nın Yunanistan Konsolosu Johann Georg von Hahn 1865 yılında Prizren nüfusunu 46.000 kişilik olarak göstermiştir.

- Fransa'nın İşkodra Konsolosu Emile Wiet de 1866 yılında Prizren nüfusunu 46.000 kişilik olarak göstermiştir. Bunlardan 31.000'inin Müslüman (çoğunlukla Arnavut Müslüman) 10.000'in Ortodoks, 2.000'in Katolik, 3.000'in ise Yahudi olduğunu kaydetmiştir. Ona göre Prizren'de toplam 11.340 hane mevcuttu, bunlardan 3.000'i Ortodoks, 340'ı ise Katolikti. Prizren'de 26 cami ve 3 Ortodoks Kilisesi mevcuttu. Katolikler dinî ayinlerini düzenlemek için bir evde bir araya gelirlerdi.

böyleyken İşkodra ve Lezha'ya Arnavutça bilmeyen yabancıların görevlendirildiğini yazmaktadır. Mazreku Arnavutluk'ta din adamı yetiştirecek bir kolejlin açılmasını önerirken buradaki gençlerin diğer derslerin yanı sıra Yunanca da öğrenmelerini tavsiye etmiştir. 1633 yılına ait raporunda ise özetle Arnavutluk ve Sırbistan için 16 öğrenciye eğitim verileceği bir kolejlin açılmasını, kolejde Arnavut öğrencilerin Sırpça, Sırp öğrencilerin ise Arnavutça öğrenebileceklerini, sadece dört öğrenciyi Roma'ya okutmak yerine yüksek masraflar yapmak yerine Arnavutluk'ta on öğrencinin yetiştirilebileceğini yazmıştır. Bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 227-230.

⁶¹⁶ Asti Papa, "Ami Boue: Një dashamirës i hershëm i Shqipërisë dhe i shqiptarëve (Ami Boue: Arnavutluk ve Arnavutların erken bir hayırseveri)", *Zemra Shqiptare* (23 Kasım 2022). <http://www.zemrashqiptare.net/news/1013/ami-boue-nje-dashamires-i-hershem-i-shqiperise-dhe-i-shqiptarëve.html>

- 19. yüzyılda birkaç yıl Prizren’de yaşayan Avusturyalı danışman ajan Dr. Von Petelenz’e göre şehirde toplam 11.540 haneden 8.400’ü Müslüman, 3.000’i Ortodoks ve 150’si Katoliklere aitti. 46.000 kişilik toplam nüfustan 36.000’i Müslümandı.

- Rusya’nın Prizren Konsolosu olan İvan Stepanoviç Jastrebov 1894 yılında Prizren’de 4.084 hane bulunduğunu yazmaktadır.

-1894 yılında Prizren’i ziyaret etmiş olan Sırbistan’ın Priştine Konsolosu Branislav Nusiç’e göre Prizren’de toplam 10-15 gerçek Müslüman hanesi, 400 Sırp, 180-200 Ulah ve 200 Katolik hanesi bulunmaktadır.⁶¹⁷ Nusiç, Prizren’den bahsederken onu “şehirlerin şehri” diye nitelendirmiş, “güzel teferrüc ve iyi su” diyerek iki ana özelliklerini sıralamıştır.⁶¹⁸

Görüldüğü üzere her birinin verdiği bilgiler birbirinden tamamen farklıdır. Bazıları nüfusun sadece belli kesimlerini kaydetmiş, bazıları ise toplam hane sayısını kaydetmekle yetinmiştir. Bunların dışında günümüze ulaşan bilgilere dayanarak 1831 tarihli sayıma göre Prizren’de 9.488 Müslim, 2.867 reaya, 366 Çingene; 1874 yılında 728.286’sı Müslüman, 470.868’i gayrimüslim olmak üzere toplam 1.199.154 kişilik nüfus; 1895 yılında kadınların da dâhil edildiği Kosova Vilayeti’nin nüfus istatistiğinde Prizren Sancağı’nda 73.708 Müslüman, 24.101 Hıristiyan olmak üzere toplam 97.809 kişilik nüfus; 1896 yılında 7.263 Müslüman, 2.035 Ortodoks, 389 Katolik, 489 Müslüman Kıpti mevcuttu, hane sayısı 3.892, toplam nüfus ise 10.176 kişilik idi.⁶¹⁹

4.2.3. İşkodra Vilayeti

Başta İşkodra vilayeti olmak üzere Arnavut topraklarının neredeyse tamamını içeren İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin başlıkları altında sadece bu vilayetlerin tarihçesi, nüfus sayımı bilgileri ve farklı inançlara göre nüfusun dağılımına yer verilmeyecek, aynı zamanda bu vilayetlerde hangi inanç mensuplarının hangi bölgelerde yerleştiği, geçimlerini nasıl sağladıkları, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerine de değinilecek, bunun için farklı arşiv belgeleri veya Avrupalı seyyahların kaleme aldıkları eserlerden notlar da örnek olarak zikredilecektir.

İşkodra şehri 18-19. yüzyıllarda ekonomi ve kültür açısından önemli merkezlerden biri haline gelmişti. 18. yüzyılda İşkodra Sancağı’nın hem Osmanlı Devleti, hem de Adriyatik

⁶¹⁷ Yiğit, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Prizren*, 107-108.

⁶¹⁸ Derviş, *XIII-XIX. Yüzyıllarda Prizren*, 3.

⁶¹⁹ Yiğit, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Prizren*, 104-109.

etrafındaki Hıristiyan devletler için hususî bir önemi vardı. Bir yandan da *İnanç Propagandası* aracılığıyla Katolik inancı bölgede belli bir nüfuz kurmuştu. İşkodra Diyosezi 387 yılından itibaren kayıtlara geçmiş, daha sonra piskoposluk ve ardından başpiskoposluk düzeyine yükselmişti.⁶²⁰ İşkodra, Arnavutluk'taki Katolikliğin merkezi olarak kabul edilmekteydi. Dahilinde birçok tarikat faaliyet göstermekteydi. Bunların başında Fransiskanlar, Cizvitler, Stigmatin rahibeler, Zagreb rahibeleri, Katolik cemaatler ve seminerler gelmektedir.⁶²¹

Limanları sayesinde "Borderland" (sınır toprağı) olarak bilinen İşkodra'nın Venedik'le yakın ticarî ilişkileri olması, *İnanç Propagandası*'nın etkili olması, Osmanlı idarî sisteminin yerleşmiş olması ve şehirde yabancı konsolosluklarının açılmış olması şehri kültürel ve siyasî açıdan da önemli bir konuma getirmişti. Tüm bu nedenlerden dolayı 19. yüzyılda İşkodra'nın kültürel açıdan heterojen bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. İşkodra'da İngiliz Konsolosluğu'nun himayesi ve Katolik kilise yetkililerinin onay vermesi sonucu farklı dünya ülkelerinden birçok kişi İşkodra'ya gelip yerleşmişti.⁶²²

Tanzimat döneminin başlarına gelindiğinde İşkodra, İskenderiye ismiyle Rumeli Eyaleti'ne bağlı ve mutasarrıf bir paşanın idaresinde bir liva, yani sancak durumundaydı. 1851'den itibaren livanın ismi, İşkodra olarak değiştirilmiş, İskenderiye adı ise sadece liva merkezi olan İşkodra kazasının diğer bir ismi olarak bir müddet daha kullanılmaya devam etmişti. 1861'de Berlin Antlaşması'ndan kaynaklanan memnuniyetsizlikler ve endişeler sonucu İşkodra'da meydana gelen isyanlar sancağın statüsünü de etkilemişti. Bu yılda İşkodra'da mutasarrıf Çerkez Abdi Paşa'nın istifasına varan bir ayaklanma çıkmıştı. Bu yaşanan olaylardan sonra 1862'de İşkodra livasının eyalet yapıldığı ve valiliğine Rumeli Eyaleti valiliği de uhdesinde olan Müşir Abdi Paşa'nın getirildiği görülmektedir. Neticede İşkodra, kısa bir müddet valinin yönetiminde kaldıktan sonra mutasarrıf bir paşanın idaresinde tek sancaklı eyalet statüsüne kavuşmuştur.⁶²³

⁶²⁰ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 104.

⁶²¹ Bello, *Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan*, 20.

⁶²² Dorina Arapi, "Shkodra, një dëshmi e konvergimit kulturor në panoramën e mes shekullit XIX" (19. Yüzyıl Ortalarının Panoramasında Kültürel Yakınsamanın bir Örneği Olan İşkodra), *Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 21 (Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 21 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 21) (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2018), 117-121.*

⁶²³ İlkay Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2014), 92.

Yıl bilgisine göre belirleyecek olursak 1479-1867 yıllarında Rumeli Eyaleti'nin bir parçası olmuş, 1870-1874 yıllarında vilayet olmuş, 24.06.1874'de vilayetliği düşürülmüş ve Manastır vilayet yapılmış, ancak sancak vali tarafından idare edildiği için salnamelerde "Valilik" olarak geçmiş, 1878-1880 yıllarında eyalet olmuş, 1881-1913 yıllarına kadar ise vilayet olarak tarihte yerini almıştır. 1867 yılında kurulup Nisan 2013'e kadar geçerliliği devam eden İşkodra Vilayeti'nin içinde toplam 2 sancak, 24 kaza ve 19 nahiye yer almıştır.⁶²⁴

4.2.3.1. İşkodra Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri

İşkodra Vilayeti'nin tesisi ve mülkî taksimatı hususunda Tanzimat'ın hedeflemiş olduğu merkezîyetçiliği sağlamak için modern bir vilayet yönetimine ihtiyaç duyulmuştu. Yeni vilayet düzenine geçişin ilk önemli adımı da, Osmanlı Sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa,⁶²⁵ Osmanlı Sadrazamı Midhat Paşa ve Türk devlet ve ilim adamı, tarihçi, hukukçu ve şair Ahmed Cevdet Paşa'nın⁶²⁶ ortak çalışmasının bir ürünü olan ve Tuna Vilayeti'ne münhasıran 8 Kasım 1864'te yürürlüğe sokulan nizamname ile atılmıştı.⁶²⁷ Bu nizamname sonucu İşkodra Vilayeti kurulmuştu. İşkodra Vilayeti'nin yüzölçümü 9.000 km olarak kayıtlara geçmiş, İşkodra ve Durrës sancaklarından oluşmuştur. Bu iki sancak 10 kazaya bölünmüş, vilayet kapsamında 247 köy yer almıştır.⁶²⁸

Osmanlı diplomatı ve tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın hususî bir görevle İşkodra'ya gönderilmesinden sonra bu bölge hakkında hazırladığı raporunda Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilişkiler hakkında şu ifadeler yer verilmiştir:

"Ehl-i İslâm ile Hıristiyanların te'lifî bahsine gelince İşkodra'da Müslim ile gayrimüslim arasındaki herhangi bir inanç düşmanlığı söz konusu değil, kavim farklılığı hüküm sürüyor. Şöyle ki Arnavutlar ve İslavlar arasında kavmiyetçe farklılık mevcut olup, fakat Arnavutların çoğunluğu Müslim ve Latin olarak birbirleriyle müttelikler. (...) Fakat İşkodra'daki pek az mevcut olan Ortodokslar, tek

⁶²⁴ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 388.

⁶²⁵ Geniş bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Keçecizade Fuad Paşa (1815-1869)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/202-205.

⁶²⁶ Geniş bilgi için bkz. Gökhan Çetinsaya – Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa (1822-1884)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/7-11.

⁶²⁷ Mustafa Gençoğlu, "İşkodra Vilayeti'nin İdarî Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 13/ 3 (Eylül 2015), 261-263.

⁶²⁸ Shatri, *1912'de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 14.

mezhebe bağılı olduklarından dolayı Karadağlı'ya eğilimlidirler. ⁶²⁹ İşkodra tarafında olup da Katolik mezhebinde bulunan Hırvatlar dahi ehl-i İslâm ve Latin Arnavutlar ile birlikteydi ve ehl-i İslâm ile Latinler yukarıda beyan olunduğu üzere o kadar birlik idiler ki beyinlerinde asla inançlara dayalı düşmanlık fikri yoktu. Ve Latin papaz ve piskoposlarının Malisyalılarında/Malisörlerde etkileri ve nüfuzları yoktur. ⁶³⁰

Aynı raporda Karacadağ Malisörlerinin nasıl Müslüman oldukları da belirtilmiş ve şu sözlere yer verilmiştir:

“Vaktiyle Karacadağ ahalisi hep Latin iken yakın bir zamanda Müslüman olmuşlar. Şöyle ki bir Pazar günü lituryaya yetişemediklerinden dolayı ekmek ve şaraptan mahrum kalmışlar. Papaza ‘Tekrar bizim için ekmek ve şaraba oku!’ diye teklif ettiklerinde papaz, ‘Lituryanın tekrarı caiz olmaz’ diyerek okumamış, yine ısrar edip oku demişler yine okumamış. Nihayet papazı öldürmüşler. Onun üzerine piskopos onları aforoz etmiş, onlar da piskoposa darılıp Müslüman olmuşlar ve hâlâ hepsi Müslümandır. ⁶³¹

Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı raporundan sonra ise es-Seyyid Mehmed İzzeti'nin ⁶³² 1880 yılında İşkodra Vilayeti'nin genel durumu hakkında hazırladığı raporda ahalisinin 2/3'ü dağ kesimlerde yaşayan Malisörler ve 1/3'ü şehir ve kasabalarla ova kesimlerinde bulunan köylerde yaşayan İşkodra Vilayeti halkının yaklaşık 35.000 haneye sahip olduğu, şehir merkezindeki 2.600 haneden yarısının Müslüman, diğer yarısının Katolik ve 130 hanesinin ise Ortodoks olduğu, vilayetdeki Malisörlerin 1/5'inin Müslüman, geri kalanın Katolik olduğu belirtilmektedir. ⁶³³

Yine Müslümanların daha çok tarımla meşgul olmalarına karşın ticaret ve sanatla uğraşan Ortodoks ve Katoliklerin ekonomik durumlarının daha iyi durumda olduğu, İşkodra

⁶²⁹ Ortodoks Arnavutlar mezhep olarak Karadağ'a yakın olması sebebiyle bu kesim Müslüman ve Katolik Arnavutlar tarafından “kâfir” olarak görülürdü. Bkz. Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 135.

⁶³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE.79/8). Raporun tamamı için bkz. Sarıncay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 279-280.

⁶³¹ Sarıncay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, Ahmet Cevdet Paşa'nın raporu, 252.

⁶³² İzzetî Mehmed Efendi'den söz edilmektedir. A. Azmi Bilgin, “İzzetî Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/564-565.

⁶³³ Bu hususta 1902 yılında İşkodra, Manastır ve Kosova vilayetlerinde yapılan nüfus sayımında İşkodra Vilayetinde genel nüfusun 259.619 olduğu, Draç ve İşkodra sancaklarında toplam Müslüman nüfusunun 173.590, gayrimüslim nüfusunun ise 86.029 olduğu belirtilmektedir. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı* (Y.PRK.BŞK.68/74); *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.626/73); Sarıncay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk, İşkodra, Manastır ve Kosova Vilayetlerinde Nüfus Sayımı*, 234-235.

halkının çoğunluğunun Arnavutça konuştuğu, İşkodra merkezi ile Leş, Ülgün, Puka ve Mirdita kazalarında yaşayanların askerlik ve benzer vergilerden muaf oldukları gibi bu kazalara veya doğrudan doğruya İşkodra'ya bağlı olan Malisörlerin ise hiçbir mükellefiyetlerinin bulunmadığı da vurgulanmaktadır. Ayrıca İşkodra şehrinin kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan Hot, Gruda, Kastrat, İşkrel (Shkreli), Reç ve Loha (Lohje) dağlarında yaşayan halkın *Cibal-i Sitte (Altı Dağlık Bölgeler – Gjashtë Malësitë)* denilen özel bir idare sistemine sahip oldukları, bunlar gibi Şale (Shalë) ve Şoş (Shoshë) dağlıları ile Mirdita ve Puka kazalarında yaşayanların da kendilerine mahsus birer idarî sistemlerinin mevcut olduğu da aktarılmaktadır.⁶³⁴ Cibal sistemi İşkodra bölgesinin tarihsel kimliğini inşa eden Lek Dukakin Kanunu'na dayanarak hazırlanmış bir sistemdir.⁶³⁵

İşkodra merkezli Cibal sistemine göre tüm dağlık bayraklar vali tarafından atanan birer kişiden temsil edilir, komisyonun başında da yine valinin belirlediği bir kişi olurdu. Bu sisteme göre şehirdeki Müslümanların dağlarda Katolik akrabaları olurdu. Bunlar da mensup oldukları cibalin ismiyle anılırdı. Hüseyin Ağa (Lohe) veya Hasan Ağa (Hot) gibi.⁶³⁶ Bu sistem bir nevi Eski Kanunu'nun yerine geçmekteydi. Ancak bu sistem dağlık bölgelerinin tamamında yerleşmemiş, dolayısıyla 1864 yılında Yakova, Dukagjin, Shala ve Shosh bölgelerinde kendilerini temsil eden bölükbaşları kovmuşlar.⁶³⁷

Aynı döneme yakın, tam olarak 1877 yılında Avusturya Konsolosu Lippich tarafından kaleme alınan bir raporda İşkodra, Podgoriçe, Tivar, Ülgün, Zadrime, Leş, Puka, Krajina, Anamal, Kuç, Akçahisar, Dıraç ve Tiran gibi 13 kazadan oluşan İşkodra Sancağı'nın toplam 147 bin kişilik nüfusa sahip olduğunu, bunlardan 87.600'ünün Müslüman, 58.900'unun Katolik ve 500'ünün Ortodoks olduğu belirtilmektedir. 13 il veya kazada yaşayanların dışında bu sancağın 17 dağ kabilesinde (Mirdita, Hot, Kastrat, Kelmend, Shkrel, Triepsh, Rioll, Grudë, Postribë, Gjovanj, Plaut, Kir, Sumë, Toplanë, Dushman, Shalë ve Shosh) yaşayan 52.750 kişilik nüfustan 7.500'inin Katolik, 45.250'inin

⁶³⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE,12/15); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 199-204.

⁶³⁵ Ramazan Balcı, "The Ottoman Practices of the Kanun of Dukagjini: The Method of Cibal", *Türkiyat Mecmuası* (26/1, 2016), 31. Ayrıca 28 maddeden oluşan Cibal Usulü Kanunnamesi'nin tam metni için bkz. 44-47.

⁶³⁶ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı*, 135.

⁶³⁷ Buda, *Tarih Araştırmaları*, 339.

ise Müslüman olduğunu, İşkodra Sancağı'ndaki toplam 243.550 kişilik nüfustan Arnavut olan nüfusunun 199.750 kişilik olduğu yazılmaktadır.⁶³⁸

Peter Bartl'a göre ise 1900 yılında İşkodra sancağının nüfusunun 64.380'u (%38) Arnavut Müslümanı, 104.090'u (%62) Katolik ve %20'si de Ortodokstu.⁶³⁹ 1910 yılına ait gerçekleşen nüfus sayımına göre İşkodra Vilayeti'nin toplam nüfusu 238.106 olarak kayıtlara geçmektedir. Bunlardan 135.442 Müslüman Arnavut, 93.201'i Katolik Arnavut, 8.643'i ise Ortodoks Arnavuttu.⁶⁴⁰

1911 yılında ise Osmanlı devlet adamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın gerçekleştirdiği nüfus sayımına göre İşkodra Vilayeti'nde farklı inançlara göre nüfus dağılımı şu şekildeydi: İşkodra'da 122.128 Müslüman, 119.202 Katolik ve 2.176 Yunan olmak üzere toplam 243.506 kişilik nüfus ve Durrës'ta 95.961 Müslüman, 1.409 Katolik ve 8.579 Yunan olmak üzere toplam 105.949 kişilik nüfus bulunuyor. Yani bu verilere göre İşkodra Vilayeti'nin toplam Müslüman nüfusu 218.089, toplam Katolik nüfusu 120.611 ve toplam Yunan nüfusu 10.755 olmak üzere vilayet 349.455 kişilik nüfusa sahipti.⁶⁴¹

Arnavutluk Devlet Arşivleri'ne ait yıl bilgisi olmayan bir Arnavutça matbu belgesinde Koramiral Cecil Burney, Tuğamiral G. Patris, Tuğamiral M. Njegovan, Gemi Kaptanı G. Laugier, Fırkateyn Kaptanı L. Von Klitzing'den oluşan bir komisyon, Malisörlerden önde gelenlerinden Müslümanları ve Hıristiyanları bir araya getirdiklerini, aynı anneden olan bu Arnavutların arasındaki kardeşlik bağlarını güçlendirme yönünde çağrıda buldukları anlaşılmaktadır. Komisyon üyeleri Malisörlerden önde gelenlere vatanın yararına birlikte çalışmaları, o günden itibaren kavgaların sebeplerini ve kan davalarını unutmaları, hakka ve kanunlara göre başkasına ait hayvanlar ya da başka şeylere sahip olanların bunları gerçek sahiplerine iade etmeleri için çağrıda bulunmuşlar, böylece onlara göre birlikte kardeşçe yaşamının boş bir söz olmadığı, gelecek için önemli bir hedef olduğu gösterilmiş olacaktı. Kan davalarının ortaya çıkmasının sebepleri ise kasıtlı cinayet, herhangi bir kişinin kaçırılması, zina, iftira, ahde vefaya (besa) riayet edilmemesi ve mahkemede yalancı şahitlik yapmak gibi durumları.⁶⁴²

⁶³⁸ Verli, *Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar*, 35-36.

⁶³⁹ İşkodra Vilayeti'ne bağlı her bir kaza ve bayraklarının nüfusu ve dinî dağılımı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 66-91.

⁶⁴⁰ Shatri, *1912'de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 16-17.

⁶⁴¹ Karcic, *Balkan Müslümanları*, 45.

⁶⁴² Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 66.

Komisyon üyelerinin ayrıca hem Müslümanlar, hem Hıristiyanların katılımıyla jimnastik veya literatür gibi farklı kulüplerin açılması ve böylece farklı inanç mensuplarının bir araya gelmesini teşvik ettiklerini öğrenmekteyiz. Bu kulüplerin açılması için komisyon üyeleri Malisörlerin önde gelenlerinden yardım talep etmişler, onlar da bu kulüplerin açılması ve yönetilmesinde ise büyük bir memnuniyetle destek olacaklarını ifade etmişler. Hatta işe koyulmak için Uluslararası Komisyonu'nun para yardımı sağlayacağı bir "birlik kulübünün" hemen kurulması önerilmiştir. Komisyon üyeleri gücün birlikten geldiğini, ayrı ayrı kalarak ancak zayıf olabileceklerini, bu kulüpler inisiyatifinde inançlarının ön plana konulmaması gerektiğini, kulüp üyelerinden her birini kendini onurlandıracığını, kendi inancına saygı gösterdiği gibi başkalarının inançlarına da saygı duymuş olacağını ifade etmişler. Onlar Arnavutluk'un refaha ulaşmasının ve kalkınmanın ancak kardeşlikle sağlanabileceğini ifade etmişler.⁶⁴³

Yine Arnavutluk Devlet Arşivleri'ne ait yıl bilgisi olmayan bir Arnavutça matbu belgesinde Zadrima Katoliklerin Piskoposu Gjergj Koleci'nin İtalya'nın Durrës Bakanı Aliot'a yazdığı bir protesto notuna rastlanmaktadır. Koleci, Arnavutluk meselesiyle ilgili İtalyan gazeteciler tarafından yazılanların yanlışlığına işaret etmek için Katoliklerin vatan adına verdikleri mücadelede Kosovalı, Gjakovalı ve Toskalı Müslümanlarla yanyana savaştıklarını, millî duygularının ön plana çıktığını, Katoliklerden tanınan bir şahsiyet olan Monsinyor Nikollë Kaçorri'nin⁶⁴⁴ savaştan kaçtığına yalan olduğunu, yine Monsinyör Mikel Bushari ve Monsinyor Luigj Bumçi'nin hakkında söylenenlerin de yalan olduğu, bu yalanların Arnavutluk Katoliklerine ve halkına, aynı zamanda iki ülke halkının arasındaki sevgiye de zarar verdiği söylenmektedir.⁶⁴⁵

⁶⁴³ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 12, 0001 (Arnavutça matbu mektup).

⁶⁴⁴ Piskopos Nikollë Kaçorri (1862-1917) bir vatansever olarak bilinmektedir. Arnavutluk Bağımsızlık Bildirgesi'ni imzalayan din adamlarından biridir. Aşağıdaki kaynaktan Kaçorri'nin, 12 Kasım 1912 tarihinde başka birkaç Müslüman ve Katolik vatanseverle birlikte Avusturya-Macaristan Kralı ve İmparatoru Franz Josef I'e gönderdiği mektubun orijinaline ulaşabilirsiniz. Kaçorri mektupta dört vilayetin boyunduruk altında bulunduğu ve Arnavutların esareti çekemediklerini, bağımsızlık, kendi okul, kültür ve gelenekler hakkının tanınmasını talep ettiklerini, İmparatorluk'tan Arnavutluk topraklarının parçalanmasına izin vermemesini talep etmektedir. Kaçorri, Arnavutluk'un bağımsızlığı ilan edildiğinde Avlonyalı İsmail Bey'in yardımcısı, yani ilk Arnavutluk hükümetinin başkan yardımcısı olarak seçilmişti. Bkz. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 186-188; Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 128-148; Pjeter Logoreci, "Nuk ka shqiptar më idealist e atdhetar se imzot Nikollë Kaçorri (Nikollë Kaçorri'den Daha İdealist ve Vatansever Arnavut Yoktur)", *Kultplus* (22 Ekim 2022). <https://www.kultplus.com/lajme/nuk-ka-shqiptar-me-idealiste-atdhetar-se-imzot-nikolle-kacorri/>

⁶⁴⁵ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 23, 0001 (Arnavutça matbu mektup).

Vatikan Devlet Arşivleri'nde de Arnavut topraklarıyla ilgili olan zengin belgelerin arasında Arnavutluk'un Osmanlı dönemini aydınlatacak ve Müslüman-gayrimüslim ilişkilerini ortaya koyacak önemli belgeler yer almaktadır. Bunlardan Hırvatistan'ın Zara kentinde 15 Ocak 1645'de yazılan bir belgeden⁶⁴⁶ bir zamanlar "Arnavut ulusunun" papazı (chaplain) olan Don Girolamo Mengo'nun Zara Kanonluğu'nda kendisine apostolik yardım yapılması için *İnanç Propagandası*'na dua ettiğini, bunu yaparken yaptığı hizmetlerle gurur duyduğunu, hizmet yaptığı sırada elli-altmış kişinin İslâm dininden veya Ortodoks inancından Katolikliğe geçtiği öğrenilmektedir. Aynı arşivde Kuzey Arnavutluk'ta bir yerde yazılan bir belgeden⁶⁴⁷ "aşağı" Arnavutluk'ta İşkodra bölgesinde yer alan Kuçi, Kelmendi, Gruda, Hoti, Kastrati, Shkreli, Pulti, Vilëza halklarının tek bir genç ve cahil papazları olduğunu, dini iyi anlatmayı bilmediğini, hatta vaftiz bile yapmayı bilmediğini düşünenlerin olduğu söylenmektedir.⁶⁴⁸

Aynı kaynaktan 8.V.1652'de Kelmend'de Arnavutluk'taki misyonların vali yardımcısı konumunda olan Fra Benedetto Trivisiano tarafından yazılan bir başka belgede⁶⁴⁹ Kelmend'deki halk üzerine Katolik inancına ait az izlerin bulunduğunu, onların vaftiz edildiğini, Kutsal Roma Kilisesi'ne karşı bağlılık gösterdiklerini, fakat diğer ritüellerden, doğa ve ilahî normlarından habersiz olduklarını, büyücülük, batıl inançlar, yanlış gözlemler, şeytanların çağırılması ve benzeri şeylerin, ne Tanrı'yı ne de azizleri onurlandırmayı bilmeyen Kelmend halkı tarafından günah olarak kabul edilmediği belirtilmekte ve şu ifadelerle yer verilmektedir:

"Kendi dinindeki herkesin ilahi kurtuluşu bulabileceğine inanıyorlar ve Tanrı'ya ya da azizler adına yalan yemin etmeyi günah olarak görmüyorlar: sadece bir kilisede ya da bir bebeğin beşiği üzerine yalan yemin etmeyi günah olarak görüyorlar. Zira onlar için bir bebeğin beşiği Vaftizci Yahya'yı temsil ediyor ve onlar Vaftizci Yahya'ya Tanrı'dan daha fazla saygı gösteriyorlar. Kutlamalarını Yunan adetlerine

⁶⁴⁶ Belgenin orijinaline şu koddan ulaşılabilir: APF. SOCG, C. 126, 100r, 106v.

⁶⁴⁷ Belgenin orijinaline şu koddan ulaşılabilir: APF. SOCG, C. 410, 162v, 173v.

⁶⁴⁸ Bu bölgeden olan birçok kişinin, Katolik papazların eksikliğinden dolayı Sırp skizmasına düştükleri ifade edilmektedir. Belgeye göre Katoliklerin çoğunun itiraflarını dile getirecek bir yer ve çocuklarını vaftiz edebilecek kimse olmadığı için aynı skizmaya düşebilir. Bu nedenle bölgeye papazların gönderilmesi, mümkünse halen Roma'da bulunan ve İliiryalı Koleji'nin öğrencisi olan Arnavut papaz Don Marku'nun gönderilmesi önerilmektedir. Ayrıca Arnavutluk fakir bir ülke olduğu için gönderilecek papaza yeterli miktarda yardım verilmesinin önemli olduğu söylenmektedir. Örneğin yanına kaliçe (küçük halı), papaz kıyafetleri ve gerekli kitapların verilmesi gerektiği yazılmaktadır. Adı geçen halkların yetenekli ve bilinçli papazlara ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır. Bu kapsamda bir süre Arnavutluk'ta bulunan Don Pietro Marcigna ve uzun süre boyunca görev yapanların duyulan ihtiyaçları çok iyi bildikleri söylenmektedir.

⁶⁴⁹ Belgenin orijinaline şu koddan ulaşılabilir: APF. SOCG, C. 266, 39r-v, 55r-v.

göre yapıyorlar, anne babaya hakaret etmekten çekinmiyorlar, nefret etmeyi günah olarak görmüyorlar, biri öldürüldüğünde kanı kanla ödüyorlar ve bunu günah olarak görmüyorlar, evlilik dışı ilişkileri de günah olarak saymıyorlar."⁶⁵⁰

Diğer yandan Avusturyalı diplomat Theodor Anton Max Ippen'e göre ise Kuzey Arnavutluk'taki Katolik kiliselerinden söz ederken onların alçak ve küçük olduklarını, içlerindeki eşyaları açısından çok fakir olduklarını yazmaktadır. Ona göre İşkodra'da 900 Katolik hane olmasına rağmen bunların mabedleri yoktu, bu nüfus ayinlerini açık alanda düzenliyordu. Yine Prizren'de, kilise olmadığı için Arnavut Katolik topluluğu kötü şartlara sahip küçük bir evde dinî ayinlerini düzenliyordu. 19. yüzyılın ortalarına kadar hiçbir rahip kendi dinî üniformasıyla dolaşamazdı, bu yüzden emniyet açısından deri şayakta saklanmış iki tabanca ile birlikte Katolik tüccarların kıyafetlerini giyerlerdi.⁶⁵¹ Ayrıca ona göre 19. yüzyılın ilk on yılına kadar İşkodra Piskoposu'nun şehirde yaşaması yasaktı.⁶⁵² İşkodra'da ikâmet etmek yerine şehirden iki saat uzaklıkta bulunan Jubani köyünde ikâmet ederdi.⁶⁵³

Aynı şekilde bu yazarlara göre Ortodoks Kilisesi, İstanbul fethinden itibaren Ekümenik Patrikhane'ye tanınan ayrıcalıklardan dolayı daha özgürce hareket edebilmiş, böylece 19. yüzyılda Ortodoks toplulukları daha çok güçlenmiştir. Yunan, Slav ve Ulah unsurlarını da içeren bu topluluk zamanla Durrës, Tiran, Elbasan, Berat, Korça, Yanya, Manastır, Üsküp, Ohri ve Prizren'de metropolikler kurmuştur. Bu merkezlerde oluşturulan dinî topluluklar ise sosyal, kamusal ve dinî sorunlarla ilgilenmekteydi. Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla (1714) birlikte Rusya da Balkan'ın Slav Ortodoks nüfusunu koruma hakkını elde etmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın Balkan üzerindeki etkisi güçlenmiş, ilk aşamada Slav Ortodoks kiliselerinin yanında önce dinî, ardından siyasî karakterli okullar açılmıştır.⁶⁵⁴

Öteki yandan Katolik Arnavutlar da Tivar, İşkodra, Durrës, Tiran, Dukagjin Ovası ve Kosova'da kendi topluluklarını kurmuştu. Dinî ve siyasî açıdan bu topluluklar Avusturya tarafından himaye edilmişti. Böylece Ortodoks ve Katolik din adamları yabancı güçleri desteklemeye başlamış ve yabancı devletler tarafından finanse edilen dinî topluluklar ve kurumlar her açıdan çok güçlenmişti. Bu dönemde kiliseler, hatta katedraller, okullar ve dinî

⁶⁵⁰ Etleva Lala, "Shqipëria etnike që në 1600-ën, e vërteta në 11 dokumentet e Vatikanit (1600'den İtibaren Etnik Arnavutluk, Vatikan'ın 11 Belgesinde Yer Alan Gerçekler)", *Shqiptarja* (17 Eylül 2022). <https://shqiptarja.com/lajm/shqiperia-etnike-qe-ne-1600en-e-verteta-ne-11-dokumentet-e-vatikanit>

⁶⁵¹ Benzer ifadeler Bartl'dan da aktarılmıştır. Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, 68.

⁶⁵² Kamsi, "Orta Çağ'da İşkodra ve Çevresinde Kiliseler ve Manastırlar", 127.

⁶⁵³ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, 69.

⁶⁵⁴ Skëndi, *Arnavut Ulusal Uyanış 1878-1912*, 185-186.

seminerler inşa edilmiş, bazı şapellerde sanat grupları oluşturulmuş, hatta bazı ana merkezlerde Avusturya, Rusya ve İtalya gibi yabancı güçlerin etkisinde kilise gazeteleri yayımlanmaya başlanmıştı.⁶⁵⁵ Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iç sorunlarından dolayı 18. yüzyılın sonundan itibaren Arnavut topraklarının neredeyse tamamında paşalıklar kurulmuş ve tedrici bir şekilde yerel yönetim Arnavutların eline geçmiştir.⁶⁵⁶

Böylece 1757-1831⁶⁵⁷ yıllarında Buşatlı ailesinin yönettiği İşkodra Paşalığı,⁶⁵⁸ 1764-1787 yıllarında Berat'ta başında Ahmet Kurt Paşa'nın bulunduğu Berat Paşalığı, 1786-1822 yıllarında aşağı Arnavutluk'ta Tepedelenli Ali Paşa'nın yönetiminde büyük Yanya Paşalığı,⁶⁵⁹ 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında ise büyük Arnavut aile Gjinolli tarafından Priştine Paşalığı kurulmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısında yine Peja (İpek), Prizren, Gjakova ve Vuçitern gibi bugün Kosova sınırları içerisinde kalan bölgelerde küçük paşalıklar kurulmuştur. Yine aynı şekilde Kruja, Kavaja, Elbasan, Vlora, Delvina ve Gjirokastra'da da şehrin en güçlü aileleri bir nevi yarı özerk yönetimlerini kurmuştur.⁶⁶⁰

4.2.3.2. İşkodra Vilayeti'nde Kilisenin Durumu ve Farklı İnanç Mensupları Arasındaki İlişkiler

İşkodra Piskoposluğu 4. yüzyılda kurulmuş, Selanik, Justiniana Prima, Ohri, Durrës ve Tivar gibi farklı metropolitliklere bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Tarih içerisinde yaşanan değişiklikler sonucu Bizanslılar, Bulgarlar, Sırp'lar ve Venediklilerin etkisi altında olmuştur. İşkodra bölgesi 1479 yılında Osmanlı hâkimiyetinin altına girmiş, bu durum 1912 yılına kadar devam etmiştir. Tivar Başpiskoposu'nun 1702 yılında bu şehirde düzenlediği ziyaretin ardından kaleme aldığı raporunda genel olarak İşkodra Piskoposluğu'na bağlı olarak 19 şapele ayrılmış 12.676 Katolik ve 1.531 Katolik hanenin bulunduğunu

⁶⁵⁵ Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 49-53.

⁶⁵⁶ Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 161.

⁶⁵⁷ Bazı kaynaklara göre İşkodra Paşalığı 1757-1812 yıllarında geçerliliğini muhafaza etmiştir. Bkz. Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 161-164.

⁶⁵⁸ Buşatlı ailesi Arnavutluk'ta Osmanlı dönemi başlamadan önce de 12. yüzyılın ilk yıllarından başlayan yaklaşık 100 yıllık bir süreçte Gegalık bölgesinin çoğunu yönetmiş, Osmanlı dönemi boyunca da başta İşkodra olmak üzere civar bölgelerde de etkili olmuştur. Şemseddin Sami'nin ifadesiyle bu hanedanın kurucusu olan Mehmed Paşa, Buşat köyünden olduğu için Buşatlı hanedanı olarak kayıtlara geçmiştir. Bkz. Sami Frashëri, *Personalitetet shqiptare në Kâmûs Al-a'lâm (Kâmûsü'l-A'lâm'da Arnavut Şahsiyetler)*, Derleyen ve tercüme eden Mehdi Polisi (Üsküp: Logos-A, 2002), 76-78.

⁶⁵⁹ Aynı kaynağa göre Yanya Paşalığı 1788-1812 yıllarında geçerliliğini muhafaza etmiştir. Bkz. Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 164-168.

⁶⁶⁰ Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare (Millî Yeniden Doğuş Döneminde Arnavut Şehirlerinin Durumu)* (Tiran: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë – Instituti i Historisë (Arnavutluk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi – Tarih Enstitüsü), 1984), 36-51.

kaydetmiştir. 1867 yılında Tivar Başpiskoposluğu'yla birleşince İşkodra Piskoposluğu da başpiskoposluk unvanını almış, 1886 yılında Tivar Başpiskoposluğu sadece Karadağ Piskoposluğu'ndan sorumlu olunca o zaman İşkodra, 22 Nisan 1887 tarihinden itibaren, Kuzey Arnavutluk Kilise İli'ni oluşturacak şekilde kendisine bağlı Lezha, Pulti ve Sapa Arnavut diyozeleriyle başpiskoposluk unvanını koruyabilmiştir.⁶⁶¹

İşkodra Başpiskoposu Pasquale Guerini'ye göre 1887 yılında bu başpiskoposlukta yaşayan Katolik sayısı 25.870 idi. Bunlar 24 şapele ayrılmış ve bunlarda 24 diyoz papazı, 11 Fransiskan ve 9 Cizvit görev yapmaktaydı. 1890 yılında ise Avusturya-Macaristan'ın Prizren'deki Konsolos Yardımcısı Pisko İşkodra Başpiskoposluğu'nda 36.396 Katolik, 25.904 Müslüman ve 1.460 Ortodoksun yaşadığını, Katoliklere 25 şapel aracılığıyla hizmet verildiğini, bunlardan 17'sinde diyoz papazların bulunduğunu, Kastrat bölgesinde ise 8 şapelle birlikte Viyana destekli Fransiskan papazların hizmet ettiğini kaydetmiştir.⁶⁶² Guerini aynı zamanda 1879 yılında verdiği bir röportajda Türklerin hoşgörüsünden bahsederken şöyle demiştir: “*Dinî konularda Türklerin hoşgörüsü mutlakdır, böyle bir şey hiçbir Avrupa ülkesinde görülmez.*”⁶⁶³

Bağımsızlığın ilan edilmesinden birkaç yıl önce, tam olarak 1907 yılına ait misyoner Lovro Mihaçević'in kaydettiği bilgilere göre İşkodra Başpiskoposluğu başta olmak üzere kuzey Arnavutluk'taki şapel ve Katolik sayısı şu şekildeydi:

Başpiskoposluk/Piskoposluk/Manastır adı	Şapel sayısı	Katolik sayısı
İşkodra Başpiskoposluğu	30	33.807
Lezha Piskoposluğu	11	7.406
Sapa Piskoposluğu	24	17.280
Pulti Piskoposluğu	13	14.644
Nulius Manastırı ⁶⁶⁴	16	16.550

⁶⁶¹ Shufraj, *Türkler Öncesi Arnavutluk'ta Kilisenin Durumu*, 42-43.

⁶⁶² Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclisleri Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 72-73.

⁶⁶³ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, 70.

⁶⁶⁴ Arn. Abbacia Nulius. Mirdita'da başrahıp tarafından yönetilen Aziz İskender Manastırı veya Meclisi'nden söz edilmektedir. Bu manastır başrahıp Preng Dochi tarafından kurulmuştur.

Tivar Başdiyosezi	-	11.470
Durrës Başdiyosezi	21	12.037
Üsküp Başdiyosezi	11	19.743
-	126	132.667 ⁶⁶⁵

Rus diplomat Ivan Jastrebov (1839-1894) ise Kuzey Arnavutluk halkından bahsederken şunları kaydetmiştir:

“Kuzey Arnavutluk göçmeni ilk Arnavuttur. O hiçbir vakit, ne Hıristiyanlığın ne de Müslümanlığın yüksek öğretilerini önemsememiştir. (Ben yalnızca halk yığınlarından söz ediyorum.) İsa ve Muhammed, onun için, doğaüstü ve büyülü iki diridirler, her biri canları isterse mucizeler yaratmağa muktedirler... O, hocasına papazından daha çok önem vermez. Onu cami hariç, hiçbir zaman ne dua ederken ne de af dilerken görmedim. Eğer samimi bir Müslüman olsa, bazı derviş tekkelerine –tercihan Bektaşiliğe- ait olur.”⁶⁶⁶

İşkodra Vilayeti'nin önemli bir kazası olan Podgoriçe kazasında 1862 yılına gelindiğinde 905 Müslüman, 440 Katolik ve 1320 Ortodoks hanenin yaşadığını arşiv kayıtlarından öğrenmekteyiz. Yine arşiv kayıtlarına göre 1869 yılında burada 7 kilise, 4 cami, 2 okul ve 1 medrese bulunmaktaydı. 1875 yılında ise şehirde bir hükümet konağı, 1 medrese, 1 eczane, 1 hamam, 1 hastane, 1 telgrafhane, 2 Hıristiyan mektebi, 3 karakolhane, 5 han, 10 İslâm mektebi, 35 meyhane, 40 değirmen, 351 dükkân, 2244 hane ve 12 cami bulunmaktaydı.⁶⁶⁷

Bar kazası da Berlin Antlaşması'nın 28. Maddesi gereği Podgoriçe, Kolaşin, Gusinje, Plav ve Ülgün'le birlikte Karadağ devletine verilmiştir. Bu antlaşma gereğince Osmanlılar 26 Ocak 1879 tarihinde Podgoriçe'den çekilmiştir.⁶⁶⁸ Bunun sonucu İşkodra

⁶⁶⁵ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 199-200.

⁶⁶⁶ Yine Jastrebov'a göre dağlık bölgede yaşayan Müslümanlar Ramazan ayında oruç tutmaz ve ibadetlerini de yerine getirmezlerdi. Hatta aralarında Fatiha'yı bilen çok az kişi vardı. Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 163. Jastrebov aynı şekilde Dibra ve Kukës arasında yer alan Doda Kalesi'nden bahsetmiş, bölge kiliselerinin başmerkezi olduğu tahmin edilen Tallamas Manastırı'ndan söz etmiş, *“Veleshica ve Çernjeva arasında Tollumbas adını taşıyan bir harabe bulunmaktadır. Orada bir mezarlık da vardır”* şeklinde bilgiler kaydetmiştir. Bkz. Beqir Shehu, “Doda Kalesi'nde İslam Geleneği ve Mirası,” 156. *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*.

⁶⁶⁷ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 35.

⁶⁶⁸ Adnan Pepiç, “Podgorica'nın Kısa Bir Tarihçesi”, *OTAM* (18/2005), 281-281.

hem nüfus kaybetmiş, hem de eski ticarî canlılığını kaybetmeye başlamıştır.⁶⁶⁹ Bar⁶⁷⁰ şehri 14. yüzyılın sonlarında yaklaşık 4.000 kişilik gibi bir nüfusa sahipken bunlardan 2.500 kadarı Müslümandı. Müslümanlar Osmanlıca konuşurken, Katolikler Arnavutça ve Ortodokslar ise Slavca konuşurdu. Çevre köyleri halkı ise Arnavutça konuşurdu. 1869 yılına gelindiğinde şehirde 14 kilise, 6 cami, 2 mekteb ve 1 medrese vardı. 1875 yılına ait verilere göre şehirdeki diğer yapıların yanı sıra şehirde 2 Hıristiyan mektebi ve 2 İslâm mektebi vardı ve şehir nüfusu 1880 Ortodoks, 50 Katolik ve 2000 Müslüman'dan oluşmaktaydı. Bar kazasının çevre halkı Boşnalı olduğundan Boşnakça konuşurdu, kaza merkezinde ise Osmanlıca ve Boşnakça konuşulurdu.⁶⁷¹

Tuz kazasıyla ilgili günümüze ulaşan bilgilere göre 1900 yılında 2.520 Müslüman Arnavut, 4.380 Ortodoks ve 600 Müslüman Sırp ikâmet etmekteydi.⁶⁷² Aynı vilayet kapsamında yer alan Akçahisar kazasına gelince buranın nüfusu 1898 yılında 12.550 Müslüman ve 5.050 Katolik olmak üzere 17.600 olarak gösterilmiştir. Kazada hane sayısı 2.164 iken 26 tekke, 17 kilise, 13 mescid, 3 cami, 4 iptidai mektebi ve 1 rüştiye mektebi de faaliyet göstermekteydi.⁶⁷³ 1900 yılında nüfusu 14 bin Müslüman ve 9.700 Katolik'ten oluşmaktaydı. Mirdita kazası ise 1900 yılında 19.190 Katolik ve 10 Müslüman nüfusa sahipken, 1901 yılında bazı araştırmacılara göre Katolik sayısı 8.500 iken 1916 yılında ise 16.877 Katolik ve 49 Müslüman olarak gösterilmektedir.⁶⁷⁴

Puka kaza merkezinde 6 bayrakta toplam 8 cami ve 9 kilise, ayrıca 3 İslâm mektebi vardı, kazanın genelinde ise 90 cami, 4 İslâm mektebi ve 9 kilise vardı. Dıraç kasabasında 1892 yılına ait verilere göre 3 cami, 1 kız mektebi, 4 kilise, 1 sıbyan mektebi, 1 medrese, 2 Rum mektebi ve 1 Katolik mektebi vardı. Tiran kazasında 1898 yılına ait verilere göre 62 mescit, 32 zaviye, 25 mektep, 15 tekke, 6 cami, 2 Rum kilisesi, 1 medrese, 1 rüştiye, 1 Rum mektebi, 1 Katolik mektebi, 1 Katolik kilisesi bulunuyordu. Malisya (Arn. Malësia e Madhe) bölgesinde yer alan kabilelerde 32 kilise, 23 cami ve 11 İslâm mektebi bulunuyordu. İşkodra

⁶⁶⁹ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 79.

⁶⁷⁰ Kaynaklarda Tivar ve Antivar isimleriyle de anılmaktadır.

⁶⁷¹ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 36.

⁶⁷² Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Sürecinde Arnavutluk Müslümanları*, 80.

⁶⁷³ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 99.

⁶⁷⁴ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Sürecinde Arnavutluk Müslümanları*, 83-84.

kalesinde ise genelde valinin yaşadığı harap bir konak, depo ve kışla olarak kullanılan yapı ve fetihten sonra camiye dönüştürülen bir cami bulunuyordu.⁶⁷⁵

İşkodra Vilayeti'nin sınırları içerisinde yer alan camiiler ve kiliseler kabile meclislerinin toplantı yerleri olarak da kullanılırdı. Toplantılarda farklı konular ele alınır ve karara bağlanırdı. Arnavutların en gelişmiş hukuk sistemi olarak kabul edilen Dukagin Kanunu antik bir kanun olup başta kuzeydekiler olmak üzere tüm Malisörlerin yaşamını düzenleyen bir kabile sistemidir. Bu kanunun maddeleri sanki şansölye kuralları ya da savaş kurallarımış gibi riayet edilmiştir.⁶⁷⁶

Aile ve evlilik kurallarına gelince İşkodralı erkekler Müslüman bir kızla evlenebildikleri gibi Katolik bir kızla da evlenebilirdi. Bir köyün halkı birbirini aynı ailenin üyesi olarak gördüklerinden birbiriyle evlenmezler. Evlilikler köyler arasında yapılırdı.⁶⁷⁷ Evlilik dışı ilişkiler ölümle cezalandırılır, bu durumlarda aldatan kadın ve adam aynı silahla öldürülürdü. Bu cezadan sonra öldürülen kadının ailesi damada bir kurşun hediye ederdi.⁶⁷⁸

İşkodra şehrinde yaşayan Katolikler rahiplerin huzurunda kıydıkları nikâhtan başka hâkim huzurunda da evlenirlerdi. Ancak Ortodokslarda rahiplerin kıydığı nikâh yeterli olurdu. Malisörlerde ise durum farklıydı, çünkü onlarda beşik kertmesi, yani daha bebekler beşikteyken evlendirilmesi yaygındı. Bebekken nişanlananlar eğer Müslümansa düğünden 5-10 gün evvel İşkodra Şer'iyye Mahkemesi'nde nikâh kıyarken Hıristiyan olanlar kendi ruhbanlarının huzurunda nikâhlarını kıyarlardı. Şehirde yaşayan Müslüman ve Katolik Arnavutlar ortak bir bakış açısı benimseyerek düğünlerine kadar gelin ve damadı görüştürmezlerdi.⁶⁷⁹

Osmanlı döneminin başlarında İşkodra Vilayeti'ne bağlı bazı köylerde düğün törenleri için aileyi zora sokacak kadar yüksek masraflar yapılıncaya Osmanlı Devleti buna

⁶⁷⁵ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 52, 56, 67. Başka bir kaynağa göre 1478-1479 yıllarında İşkodra fethedildiğinde kale surlarının dışında bulunan *Kisha Zoja e Këshillit të Mirë (Madonna del Buon Consiglio Kilisesi)* camiye dönüştürülmüş ve II. Sultan Mehmet adını almıştır. Daha sonra yine kale surlarının dışında bulunan bir başka kilise *Kasem Ali Sultania* ismiyle camiye dönüştürülmüştür. 1479 yılında kale içinde bulunan *Aziz Shtjefën Martir Katedral Kilisesi* de aynı şekilde camiye dönüştürülmüştür. Kardinal Santori'nin 15 Temmuz 1590 tarihli ve *La Civiltà Cattolica* (Katolik Medeniyeti) gazetesinde yayınlanan raporuna göre İşkodra Piskoposluğu Şehitlerden Aziz Sergj ve Bachi (S. S. Martyrum Sergii et Bachi) adlı eski Arnavut Benediktin Meclisi tarafından yönetilirdi. Bkz. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 104-105.

⁶⁷⁶ Bozbor, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 33-34.

⁶⁷⁷ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 61.

⁶⁷⁸ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 125-126.

⁶⁷⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE.79/8); Sarımay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 267-269.

müdahale etmiş, düğün sebebiyle yapılan yemekli-tatlılı cemiyetlerin üç günle sınırlandırılmasını sağlamıştır. Yukarıdaki belirtildiği üzere Katolik Arnavutlar her ne kadar ilk eşleriyle olan nikâhlarının rahibin huzurunda kıysalar da çoklu evlilik yasak olmasına rağmen birden fazla kadınla evlenir, bu birden fazla sayıdaki evliliği ilk nikâhın içinde sayarlardı. Katolikler arasında çok eşlilik rağbet görürken Müslümanlar arasında bu durum yaygın değildi. İşkodra ahalisi inanca bakmadan ilişkilerini sürdürmüş, özellikle Katolik ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler zaman zaman karışık evliliklere de sebep olmuştur.⁶⁸⁰

Katolikler arasında görev yapan rahipler 6. dereceden sonraki nikâhlara izin verdikleri halde yerel ahali buna yanaşmazdı. Bu noktada Katolik kabileleri ve Müslüman kesimi arasında benzerlik vardı. Ancak burada belirtilmesi gereken şu ki akrabalar arasındaki evlilikler yasağında sadece baba tarafıyla ilgili dikkat edilirdi, anne tarafı aynı kandan sayılmadığı için dikkat edilmezdi. Bu hususta sadece Puka'daki Nikaj kabilesi anne tarafı akrabalıklarına da önem verirdi. Puka'nın bir başka özelliği ise dağlık bir bölge olmasından dolayı yerli halkın çoğunlukla Katolikliği gizlice yaşarken nüfus sayımlarında Müslüman olarak kaydedilmiş olmasıdır.⁶⁸¹

Yani kısacası çoğunlukla evlilikler kabile içi değil, farklı kabileler arasında olurdu. Bazen de aynı kabile içinde farklı bayraklar arasında evlilik yapılırdı.⁶⁸² Katolikler arasında “vaftiz babası” uygulaması yaygındı. Bu durumda aynı vaftiz babasına sahip olanlar 6. dereceye kadar evlenemezlerdi. Bunun dışında bir nevi sağdıç veya kirve uygulaması gibi “kumbari i flokëve” denilen çocuğun ilk saçını kesenle oluşan akrabalığa da önem verilirdi. Bu durumda saç kesilen çocuk, sağdıçın çocuğu olarak görülürdü. Sağdıçlık meselesi vaftizden daha mühim görülürdü. Önemli olan bu olay olana dek çocuğun daha önce saçını kesmemiş olmasıdır. Katoliklerin saç kesme geleneğinde 4 tutam kesilirken Müslümanlar 3 tutam keserlerdi. Evliliğe engel olan vaftiz babalığı ve sağdıçlığın dışında kan kardeşliği olayı da vardı. Kanlarını bir şekerle ya da şarabın üzerine akıtan kan kardeşleri bu şekeri yer ya da şarabı içerlerdi. Böylece bu iki kişinin neslinden arada 100 yıl geçse dahi evlilik yapılmazdı. Bunların ölmesi akrabalığın bittiği anlamına gelmezdi. Evlenecek çiftten biri ya da ikisi Laramansa ve büyüdüklerinde Müslüman olmasınlar diye çocuklarını vaftiz etmeye

⁶⁸⁰ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 61; Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 126.

⁶⁸¹ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 139.

⁶⁸² Bayrak sayısı bazı kaynaklarda 65 veya 128 olarak gösterilmiştir. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 84.

karar verilerse o zaman bu vaftiz çoğu zaman gizli yapılır ve “vaftiz babası” da papazların kendisi olurdu.⁶⁸³

Ayrıca yukarıda söz etmiş olduğumuz beşik kertmesinden biraz daha farklı bir durum yaşanırdı ve daha bebekler annelerin karınlarındaiken birbiriyle evlendirilir, böylece ergenliğe ulaştıklarında da kimle evlenecekleri belli olurdu. Kız çocuğunun babasına da yüksek miktarda para verilirdi, yani başka bir ifadeyle baba kendi kızını daha doğmadan satmış olurdu. Önceden belirlenen bu evlilik sadece kızın cami ya da kilisede şahitler huzurunda ömür boyu bekâr kalacağını yemin etmekle gerçekleşmezdi. Olur da kız yeminini bozarsa o zaman kan davası çıkardı. Bu durumda bekârlık yemini eden pek çok Arnavut kız olurdu.⁶⁸⁴

Boşanma durumlarında erkek, kadına ait bir elbiseden bir parça keser ve onun ailesine gönderirdi. Ancak evlilik, erkeğin ölümü sebebiyle sona ererse kadın ölen eşinin kardeşleri ya da kuzenleri tarafından kuma olarak alınırdı. Bazen bu durum çok eşliliğin uygulandığı Müslüman kabilelerde de yaşanmaktaydı. Dul kalan kadın artık evin reisi kimse onun malı sayıldığından çocuklarıyla birlikte satılabilirdi. Bu yüzden bir kadının dul kalması zor bir durum olurdu. Karışık evlilikler kuzey Arnavutluk'ta daha sık yaşanırken güneyde daha nadir rastlanmıştır.⁶⁸⁵

İşkodra'daki Katolikler ve Müslümanlar arasındaki farklı aile ve evlilik uygulamaları onların farklı din anlayışlarında aranmalıdır. Kuzey bölgedeki Katolikler arasında Mirdita kabilesi karışık evlilikler konusunda istisna teşkil etmektedir. Zira Mirdita'da Müslümanlarla Hristiyan kızların evlenmesine hiçbir şekilde rıza gösterilmezdi. Şöyle ki bir Mirditalı genç kızı bir Müslümanla evlendirilir yahut ona satılırsa anne ve babasının evi yakılır, yeniden yapılması engellenir ve kabilede kovulurdu. Geri dönebilmeleri için kızlarını geri getirmeleri gerekirdi. Bu işe aracı olanlar da kiliseye sokulmazdı. Kilise yetkilileri de diğer yandan bu gibi karışık evlilikleri engellemeye çalışmaktaydı. Dolayısıyla Tivar (Bar) Başpiskoposu Zmajevich (1671-1694) de Sapa bölgesine yeni tayin edilen piskoposa şu ikaz mektubunu göndermiştir: *“Türklerle (evli) Hristiyan kadınların anlamsız (başarısız) evlilikleri dağıtılacaktır ve onları dinsiz cinsel ilişkiden vazgeçirmek ve uzaklaştırmak (gerekir)... Böylesi dinsiz birleşimleri dağıtmadan*

⁶⁸³ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 134.

⁶⁸⁴ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*, 131.

⁶⁸⁵ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 203.

önce (ve) her iki (suça ait) suçlunun ayinleri paylaşmaları (katılmaları) ve Kilise'ye girişleri yasaklanacaktır.”⁶⁸⁶

4.2.3.3. İşkodra Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarında düzenlediği eğitim faaliyetleri iki kategoriye ayrılabilir. Bunlardan birincisi Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen süreç, ki bu süreçte okullarda dinî dersler verilmekteydi, ikincisi ise birçok tarihçi tarafından “modernleşme süreci” olarak adlandırılan süreçtir. Bu ikinci süreçte dinî derslerin yanı sıra fen bilimlerine de yer verilmiştir. Osmanlı döneminin başından itibaren en yoğun açılan okullar ise mektepler olmuştur. Bunların yanı sıra büyük şehirlerde rüşdiye ve medreseler de açılmıştır. Mekteplerde muallimlik yapanlar ise halk arasında “icazetli” veya “İstanbul hocaları” olarak adlandırılan cami imamları olmuştur.⁶⁸⁷

İşkodra Vilayeti'nde de eğitim faaliyetleri ilk asırlarda değil, Osmanlı döneminin son asırlarında yoğunlaşmıştır. Bu faaliyetlerin düzenlenmesinde Osmanlı Devleti'nin bu konudaki çalışmalarının yanı sıra yerli bey ve eşrafının da katkısı olmuştur. 1768-1775 yıllarında görev yapan Buşatlı Mehmet Paşa'nın (Mehmet Pashë Plaku) inisiyatifiyle 1773 yılında İşkodra'da inşa edilen Kurşunlu Camii şehrin mimarî yapısı açısından önemli rol oynamış, daha sonra bu gibi seçkin yapılar etrafında medrese, yatılı yurt ve kütüphaneden oluşan külliye oluşmuştur.⁶⁸⁸

Kaynaklarda Qafa Medresesi olarak geçen ve Buşatlı Mehmet Paşa'nın katkılarıyla inşa edilen medrese şehirdeki ilk eğitim-kültür kurumu olmuş, bu medrese ile birlikte şehirde ilim faaliyetlerinin temeli atılmıştır. Yine Buşatlı Mehmet Paşa'nın döneminde inşa edilen ve bir kısmı bugün dahi varlığını koruyan köprü ve çeşme gibi benzer yapılar şehrin ticarî açıdan gelişmesine vesile olmuştur. Babasının açtığı yolda ilerleyen ve 1749-1796 yıllarında

⁶⁸⁶ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 149-170.

⁶⁸⁷ Mekteplerde Osmanlıca'nın yanı sıra Arapça ve Farsça da öğretilirdi. Daha sonra Kur'an-ı Kerim, tarih, belagat ve tasavvuf dersleri de eklenmiştir. Mektepler genelde camilerin yanlarında bulunur, talebeler imarethanelerde yemek yer, camilerde ise vaaz dinlerlerdi. Daha sonraki dönemlerde medreselerde sınıflar kurulmaya başlamıştır. Bkz. Maksut Haxhibrahimi, “Mejtepët dhe medreseja e Ulqinit (Ülgün mektepleri ve medresesi)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 12 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 12)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2010), 233.

⁶⁸⁸ En önemli kütüphaneler Vakıf Kütüphanesi, Qafa Mahallesi'nde bulunan Këlliçi (Myftiej) ve Ndocej Mahallesi'nde bulunan “Myftiej” Kütüphanesi olmuştur. Her biri hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Bkz. Smajl Bala, “Bibliotekat myslimane në Shkodër (İşkodra'da Müslüman Kütüphaneler)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 17 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 17)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2016), 237-242.

görev yapan oğlu Buşatlı Kara Mahmut Paşa da aynı minvalde çaba göstermiş,⁶⁸⁹ nüfus oranı 30 bine ulaşmıştır.⁶⁹⁰

Ticarî açıdan önemli bir merkez haline gelen şehir İşkodra, İtalyan devletleri ve Avrupa ülkeleri arasında önemli bir bağlantı haline gelmiştir. Aynı paşanın döneminde Pazar Medresesi inşa edilmiş, kurumda geniş eğitim alanları hizmete sunulmuştur. Aynı medresenin bitişiğinde yeğeni Buşatlı Mustafa Paşa tarafından Pazar Kütüphanesi adında ilk halka açık kütüphane kurulmuş, bu kütüphane dönemin Balkan'daki en büyük kütüphanesi olarak kayıtlara geçmiştir.⁶⁹¹

İşkodra bölgesindeki mektepler iki aşamada faaliyet göstermeye başlamıştı. İlk aşamada Rozafa Kalesi'nin karşısında ve özellikle Eski Pazar'da mektepler açılmıştı. Bu mekteplerde tek bir hoca ders verirdi, her biri ayrı bir binadaydı ve mektep de ders veren hocasının ismini alırdı. Bu kategoriye ait mektepler Eski Pazar bölgesinin önemini yitirmeye başladığı 1910 yılına kadar faal olmaya devam etmişti. Tanzimat Fermanı'na göre kız çocukların 6-10, erkek çocukların ise 7-11 yaşları arasında mektebe gitmeleri zorunluydu. Bu kurallar 1910 yılına kadar çoğunlukla yerine getirilmişti. Bu iki aşamaya dahil olan mektepler arasında 28 mektep ön plana çıkmaktaydı.⁶⁹²

⁶⁸⁹ 1741-1800 yıllarında İşkodra'da sadece Venedik'le ticaret yapan 800 tüccar kayıtlara geçmektedir. Bunlardan 128'i Katolikti. Bunların yanında Ulqin'den yaklaşık 200, Tiran'dan 46, Elbasan'dan 20 ve Durrës'tan 6 tüccardan bahsedilmektedir. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 92.

⁶⁹⁰ Kara Mahmut Paşa, Hıristiyan devletlere gönderdiği mektuplarında çoğu zaman kendini "Arnavutluk Prensi" olarak tanıtmıştır. Bkz. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 84.

⁶⁹¹ Zenepe Dibra, "Kontributi i Bushatllinjve në ndërtimin e hapësirës shkodrane (shek. XVIII-XIX) (Buşatlıların İşkodra Bölgesinin İnşasına Katkısı (XVIII-XIX. Yüzyılları), *Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 21 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19)*, (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2018), 143, 145, 147.

⁶⁹² Bu mektepler Molla Ferhat Mektebi, Halil Boriçi Mektebi, Molla Mustafa Mektebi, Molla Kamer Mektebi, Molla Abdyl Mektebi, Molla Küçük Abdyl Mektebi, Molla Sylo Mektebi, Molla Jakup Mektebi, Plakë Cami'nde bulunan Molla Hafız İbrahim Dibra Mektebi, Hacı Tahir Mektebi, Molla Mahmud Mektebi, Molla Mahmud Nalban Mektebi, "Qafë" Mahallesi Mektebi, Hafız Harap Mektebi, Bahçallëk Mahallesi Mektebi, Ajasëm Mahallesi Mektebi, Tepe Mahallesi Mektebi, Tophane Mahallesi Mektebi, Parrucë Mahallesi Mektebi, Perash Mahallesi Mektebi, Rus Maxharr Mahallesi Mektebi, Ndocej Mahallesi Mektebi, Dudas Mahallesi Mektebi, Kiras Mahallesi Mektebi ve Dërgut Mahallesi Mektebi idi. Smajl Bala, "Historia e institucioneve arsimore islame të zonës së Shkodrës: Mejtëpet" (İşkodra'da İslamî Eğitim Kurumlarının Tarihi: Mektepler)", *Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 21 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 21)*, (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2022), 200-213. Benzer durum Dibra'nın Doda Kalesi'nde de yaşanmış, 1873 yılına ait bilgilere göre burada 350 erkek ve 100 kız çocuğun eğitim aldığı 7 mektep kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra çoğu köyde de mektepler açılmıştır. Beqir Shehu, "Doda Kalesi'nde İslam geleneği ve mirası", 161.

Bazı kaynaklara göre 1892 yılında İşkodra Vilayeti'nde 2 medrese, 2 kütüphane, 17 Müslüman, 1 Rum ve 5 Katolik okulu mevcuttu. Ayrıca vilayet genelinde inşaatları devam eden ve Müslümanlara ait 110 okul da mevcuttu.⁶⁹³

1892/3-1894/5 yıllarında vilayette 2 medrese, 12 Müslüman mektebi, 1 Rum mektebi ve 5 Katolik mektebi bulunurken ⁶⁹⁴ 1898/9-1899/1900 yıllarında İşkodra, Akçahisar (Kruja), Dıraç (Durrës), Tiran ve Kavaye'de (Kavajë) toplam 5 rüştiye, İşkodra'da 1, Dıraç'ta 3 olmak üzere 4 Rum mektebi, İşkodra'da 3 ve Dıraç'ta 3 olmak üzere 6 medrese faaliyet göstermekteydi. 1900/1-1903/4 yıllarında İşkodra Vilayeti'ne bağlı İşkodra, Dıraç, Tiran, Kavaye ve Şiyak kazalarında gayrimüslimlere ait 8 iptidai olmak üzere 12 mektep faaliyet gösterirken İşkodra ve Dıraç kazalarında faal olan 11 ecnebi okuldan 2'si Cizvitlere, 9'u ise Katoliklere aitti. Bu Katolik mektebinden 4'ü İtalyan mektebi olarak adlandırılmıştı. Tam olarak 1872-1894 yıllarında Durrës Başpiskoposu Raffaele d'Ambrosio'nun hazırladığı rapora göre Durrës'ta 5'i erkek, 2'si ise kız öğrencilere hizmet vermek üzere 7 ilkokul faaliyet göstermekteydi. Bunlara Avusturya ve İtalya devletleri tarafından finansman sağlanıyordu. Burada Katolik, Ortodoks ve Müslüman öğrenciler eğitim alırken dersler İtalyanca, Almanca ve Arnavutça olarak verilmekteydi. Bu okulların yanı sıra kiliselerin yanında şapel görevlilerinin yönetiminde eğitim faaliyetleri düzenlenmekteydi.⁶⁹⁵

1907 yılında İşkodra'da İtalya tebaası adına bir ticaret okulu, bir sanat mektebi ve bir gurabahane ve erkek ile kızlar için 2 rüştiye ve 1 iptidaiye faaliyet göstermekteydi. Cizvitlere mahsus olarak eğitim veren iptidaiye, rüştiye ve ticaret mektebi aynı binada bulunmaktaydı. Fransiskan rahip ve rahibelerine hizmet veren 1 iptidaiye, 1 rüştiye, nakkaşlık ve el işlerine tahsis edilen 1 yetimhane bulunmaktaydı. 1876 yılından 1904 yılına kadar geçen süreç içerisinde vilayette açılan okul sayısı 40 iptidai ve 1 rüştiye olmak üzere 41'e ulaşmıştı.⁶⁹⁶

⁶⁹³ Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, 88.

⁶⁹⁴ Başka bir kaynağa göre bu yıllarda İşkodra'da 75'i Eski Usul, 26'sı da Yeni Usul olmak üzere şehir ve köylerde toplam 101 iptidaiye mektebi faaliyet göstermekteydi. Aynı yılda 103 öğrencisi olan rüştiye mektebi açılmıştır. Bkz. Bala, "İşkodra'da İslamî Eğitim Kurumlarının Tarihi: Mektepler", 201.

⁶⁹⁵ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 173.

⁶⁹⁶ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 60-61;

Bunların yanı sıra İşkodra'da açılan Katolik eğitim kurumları arasında 1860⁶⁹⁷ yılında üç Cizvitli misyoner tarafından açılan ve ilkokul, ortaokul ile yüksek İlahiyat kursu düzeylerini dahil eden "Arnavut papalık okulu" (Seminari Papnor Shqiptar),⁶⁹⁸ 17 Ekim 1877'de Rahip Luigj Mazza tarafından kurulan ve 1919 yılına kadar Avusturya-Macaristan tarafından finanse edilen "Saverian Koleji" (Kolegji Saverian)⁶⁹⁹, 1879 yılında açılan ve Fransiskan Tarikatı'na göre kız öğrencilere hizmet veren Stigmatik Kardeşler Pedagojik Okul (Shkolla Normale e Motrave Stigmatine), aynı gruplar tarafından Durrës'ta 1907 yılında açılan okul, Üsküp Başpiskoposu Andrea Logoreci'nin girişimiyle Prizren'de 1892 yılında açılan Kızlar Koleji (Kolegji i Vajzave në Prizren) ve 1854-1855 yıllarında İşkodra'da Fransiskan Tarikatı'na uygun olarak açılan "Illyricum" Lisesi yer almaktadır.⁷⁰⁰

Bunların yanı sıra Katolik halka hizmet etmek üzere Cizvit Semineri'nin faaliyetleri kapsamında 1870 yılında ilk başta "Shtampa e Seminarit" (Seminer Matbaası) ismini alan, ardından "Shtypshkronja e Zonjës së Papërlyeme" (Lekesiz Hanımın Matbaası) olarak isimlendirilen bir matbaa kurulmuş, 40 yıl boyunca Arnavutluk'taki tek matbaa olarak faaliyet göstermiştir. Bu süreçte yüzlerce eser yayınlanmıştır.⁷⁰¹

İşkodra Vilayeti'nde ruhban cemiyetlerinin yayılması, bunların eğitim faaliyetleri ve yerel halkı Hıristiyanlaştırmasıyla ilgili BOA'dan çarpıcı bir belgeye rastlamaktayız. Belgede şu ifadeler yer verilmiştir:

"Zikredilen vilayette yabancı ruhban cemiyetleri, ahalinin cehaleti ve gafletinden istifade ederek köylerden fakir çocukları alıp İşkodra'daki rahib mektebinde eğitim veriyorlar. Bu durumda ahalinin fikirleri perişan olmakta ve Malisörlerden birçok Müslüman Hıristiyanlaşmış, bu hal kasabalara da sıçramıştır. Bu sebeple birçok Müslüman köylerinde Hıristiyanlık rağbet görmüştür. Zahirde Hıristiyanlığı yaymaya çalışan bu cemiyetlerin siyasî açıdan fesat tohumları ektikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Zikredilen ecnebi ruhban cemiyetleri Arnavutlara kendi dillerinde dinlerini anlatarak fukara çocuklarını toplayıp İşkodra merkezindeki ruhban mektebinde eğitim veriyorlar, eğitim verdikten sonra onları yine köyelerine gönderiyorlar. Bunlara karşılık İşkodra merkezinde yatılı bir Darulmuallimin'in

⁶⁹⁷ Başka bir kaynağa göre bu okul 1856 yılında kurulmuştur. Bkz. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 13.

⁶⁹⁸ İtal. Pontificio Seminario.

⁶⁹⁹ İtal. L'Istituto Francesco Saverio.

⁷⁰⁰ Ahmeti, *Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler*, 38-48.

⁷⁰¹ Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 41.

*tesis edilmesi gerekiyor. Bu Darulmuallimin’de köylü fakir çocuklarına temel dini bilgiler öğretilmeli, gerekli eğitim verildikten sonra da İslâm dinini telkin etmek ve yaymak için tekrar kendi köylerinde vazifelendirmek gerekiyor. Bu durumda kısa bir zaman zarfında ecnebi ruhbanların neşriyatları imkân bulamaz, fesatlarını da yayamazlar.*⁷⁰²

Bu çağruların karşısında talebesiz kalan mekteplerin tekrar açılmasını sağlamak ve okul açmak gibi çalışmalarla halkı ilim ve maarif tahsiline teşvik etmek amacıyla Davut Şükrü (Davut Boriçi) Sultan Abdülaziz döneminde bölgede görevlendirilmiştir. Boriçi de dağlık bölgelerde birçok sıbyan mektebinin açılmasını ve denetlenmesini başarıyla tamamlamıştı. Bir yandan da bölgede tüm masrafları devlet tarafından karşılanan sünnet merasimlerini gerçekleştiren komisyon başkanlığı görevini de yapmıştı. Boriçi ayrıca ders kitapları olarak kullanmak üzere Arap alfabesi ile Arnavutça eserler hazırlamıştı.⁷⁰³

Ancak İşkodra Sancağı’nın, diğer sancaklardan farklı olarak yukarıda da bahsedilen ve dağlık bölgelerde uygulanan Dağlı İdaresi veya Cibal Sistemi bulunmaktaydı. Bu sisteme 10 cibal ve bunlara bağlı olarak 27 bayrak bağlıydı. Dağlık bölgeden hem Müslümanlar, hem Katolikler dahil olabiliyorken şehirden sadece Müslümanlar dahil olabiliyordu. Dağlı İdaresi’nin uygulandığı bölgeler aynı zamanda nüfus sayımının yapılmadığı yerlerdi. Bölgedeki cehalet ve eğitimsizliğin önüne geçebilmek için 1863 yılında ıslahat girişimleri başlatılmıştır. İlk aşamada cami ve okulların açılması kararlaştırılmıştı. Bu karardan kısa bir süre sonra 850 erkek ve 345 kız öğrenci eğitim almaya başlamış, 5.173 kişinin sünnet merasimleri düzenlenmişti. Köylerde ise imamlar aynı zamanda öğretmen oldukları için ayrı binalara ihtiyaç duyulmamıştı. 1860-1865 yıllarında toplam 24 okul açılmış, bir sonraki yıllarda 2 okul daha açılmıştı. 1867 yılında hocaların maaşları vilayete havale edilmiştir. Zamanla Buşat köyünde olduğu gibi mektepler ahali tarafından inşa edilmiş, tayin edilen hocaların maaşları da yine onlar tarafından karşılanmıştır. Okul inşaatları başlamış ve 1897 yılında sadece Puka kazasında 8 okul açılmıştır. Tüm bu okullarda temel dini bilgiler ve Osmanlıcanın öğretimine ve yaygınlaşmasına ayrı önem verilmiştir. Aynı çalışmalar bağımsızlığın ilan edildiği 1912 yılına kadar devam etmiştir. Tüm bu çalışmaların tatbikinde

⁷⁰² Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.302.216.1.1).

⁷⁰³ Gençoğlu, “Osmanlı Devleti’nin İşkodra Vilayeti’ndeki Eğitim Politikası (1876-1908)”, 4921-4922; Bardhi, “Müfettiş Davut Boriçi’nin Günlüğünde İşkodra Vilayeti’nde Eğitim”, 42-60.

eğitim müfettişi gibi görevler yerine getiren ve eğitim alanında tecrübes olan Davut Borıçı gibi isimlerin büyük katkısı olmuştur.⁷⁰⁴

4.2.4. Kosova Vilayeti

Arnavut toprağı olup da bugün ayrı bir cumhuriyet olarak bağımsızlığını ilan eden ve devlet olarak kendini geliştirmeye gayret eden, Arnavutluk'ta yaşayan Arnavutlarla aynı dili konuşan ve neredeyse aynı âdet ve geleneklere sahip olan Kosova, Arnavutluk'un 1912 yılında ilan ettiği bağımsızlıktan bu yana hiçbir zaman Arnavutluk'tan ayrı görülmemiş, Arnavutluk'un ikinci ülkesi olarak kabul edilmiş, 2008 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonra iki ülke, fakat aynı millet arasındaki ilişkiler giderek güçlenmiştir.

4.2.4.1. Kosova Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri

Tarihe baktığımızda Kosova 395 yılında Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun, Avarların ve Slavların hâkimiyetinde kalmış, 10. yüzyıldan itibaren Sırp, Bulgarlar ve Bizanslılar arasında el değiştirmişti. 1389 yılında ise Osmanlı akınlarına karşı koyan Sırp Kralı Lazar'ın öncülüğündeki müttefik kuvvetlerin yenilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmişti. Yine 1344 yılında Macar Kralı Hünyadi Yanoş önderliğindeki müttefik haçlı güçleriyle yapılan II. Kosova Savaşı'yla birlikte Kosova sahrasının kuzey sınırlarını oluşturan Vulçitrin (Arn. Vushtrri) yöresi haricindeki bütün Kosova toprakları Osmanlıların eline geçmişti. Fatih Sultan Mehmet döneminde, tam olarak 1455 yılında ise Kosova'nın tamamı Osmanlı idaresi altına girmiş, böylece bölgede yaklaşık beş yüz yıl sürecek olan Osmanlı hâkimiyeti başlamıştı.⁷⁰⁵

Tapu tahrir defterlerinden elde ettiğimiz bilgiler ışığında Kosova'da Rumeli Beylerbeyliği'ne bağılı olarak 1462 yılında kurulan ilk sancağın Vulçitrin Sancağı olduğu söylenebilir. Zaman içerisinde bu sancak bir kasaba konumuna dönüşmüştür.⁷⁰⁶ Rumeli

⁷⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin İşkodra'nın dağlık bölgelerine yönelik başlattığı ıslahat girişimleri kapsamında yürütülen eğitim faaliyetleri ve açılan okullarla ilgili detaylı bilgiler için bkz. İlky Erken, "İşkodra Vilayeti'nde Malisörlerin Eğitimi (1863-1912)", *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, ed. Serdar Öztürk (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 157-161.

⁷⁰⁵ Münir Aktepe, "Kosova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 26/216-219.

⁷⁰⁶ Vulçitrin Roma İmparatorluğu zamanında "Vicianum" adıyla kayıtlara geçmiştir. Slav dilinde bu isim "kurt ini" anlamına gelmektedir. Bkz. İsmail Arslan, "19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrin", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (XII/2 Kış 2012), 413.

Beylerbeyliği'ne bağlı Vulçitrin Sancağı'nın kapsamında Vulçitrin (Vushtrri), Priştine, Novabırda ve Bellasiņa (Belabırda) kazaları bulunmaktaydı.⁷⁰⁷

1486-1487 yılına gelindiğinde Kosova'nın bugünkü başkenti konumunda olan Priştine'de Müslüman mahallede 51, gayrimüslim mahallede ise 248 hane bulunmaktaydı. Bunlardan Mitropolid Mahallesi'nde 28, Koçanoviç Mahallesi'nde 50, Pojasar Mahallesi'nde 51, Potoçishte Mahallesi'nde 32, Shtitar (İştitar) Mahallesi'nde 15, Verliçko Mahallesi'nde 40, Gjymryk (Gümrük) Mahallesi'nde 17, Latinler Mahallesi'nde 4 ve Llukar Mahallesi'nde ise 31 hane mevcuttu. Priştine şehrinin 51 köyü vardı ve Trabzonlu Yunus'un zimmetindeydi.⁷⁰⁸ 1530 yılında ise Priştine'nin nüfusu Müslümanlara ait 144 haneden ve gayrimüslimlere ait toplam 453 haneden oluşmaktaydı. Yine bu yılda şehirde 3 cami bulunmaktaydı. Ayrıca *Botoç Bgorodic Viluşer* isminde ve bir haneden ibaret olan bir manastır da vardı.⁷⁰⁹ 16. yüzyılın son çeyreğinde, tam olarak 1570 yılında şehrin nüfusu artmış, Müslüman hane sayısı 273'e ulaşmış, gayrimüslimlere ait hane sayısı ise 302'ye inmiştir. Bu dönemde şehirde 11'i Müslüman, 9'u ise gayrimüslimlere ait olmak üzere 20 mahalle,⁷¹⁰ 10 cami ve mescid bulunmaktaydı.⁷¹¹

Bu verilere bakarak bu dönemde Priştine'deki Müslüman nüfusun %47.5, Hıristiyanların ise %52.5 oranında olduğunu, yani neredeyse eşitlendiği görölmektedir. Müslüman nüfus oranının bu şekilde değişmesi ve artış göstermesi aynı zamanda Bosna, Arnavut ve Bulgar köylerinin yanında Osmanlı idarî kadroları içinde yer alan Hıristiyan sipahiler ve feodal beylerin din değiştirmelerinden de kaynaklanmaktaydı.⁷¹²

⁷⁰⁷ Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 100, 582, 628, 793.

⁷⁰⁸ Besir Neziri – Mead Osmani, *Katalogu i dokumenteve osmane në arkivin komunal të Prishtinës (Priştine Belediye Arşivindeki Osmanlı Belgelerinin Kataloğu)*, Priştine: Priştine Belediyesi, Priştine Belediye Arşivi, 2019), 18; Gülin Öztürk- Şenay Karaçam Atam, “Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine”, *TÜBAR XXX* (Güz 2011), 287.

⁷⁰⁹ Rahman Şahin, “Fatih Sultan Mehmed Devri Priştine Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)”, *Capadocia Journal of History and Social Sciences* (10/April 2018), 216.

⁷¹⁰ Müslüman mahallelerinden Sultan II. Mehmet Han Mahallesi'nde 44, Mehmet Bey Mescidi Mahallesi'nde 29, Sinan Bey Mescidi Mahallesi'nde 24, Çarşı Mescidi Mahallesi'nde 12, Hasan Bey Mescidi Mahallesi'nde 30, Emin Alaaddin Mahallesi'nde 48, Yunus Kadı Cami'nin Mahallesi'nde 34, Çelebi Yusuf Bey Mescidi Mahallesi'nde 38, Emin Hasan Mescidi Mahallesi'nde 16, Hatuniye Mescidi Mahallesi'nde 12 ve Çavuş Ramazan Mahallesi'nde ise 20 hane mevcuttu. Gayrimüslimlerin oturduğu mahallelere gelince Metropolit Mahallesi'nde 6, Buçanoviç Mahallesi'nde 91, Botishte Mahallesi'nde 29, Gehriç Mahallesi'nde 12, Bojsar ya da Bojsad Mahallesi'nde 33, Virlaçka Mahallesi'nde 39, Latin Mahallesi'nde 6, Shtetar Mahallesi'nde 34, Llukar Mahallesi'nde ise 27 hane mevcuttu. Bu bilgilere dayanarak bu yılda Priştine'de 307 Müslüman, 351 ise gayrimüslim hane bulunmaktaydı. Bu da gösteriyor ki bu yıla gelindiğinde artık nüfusun neredeyse yarısı İslâm dinini kabul etmiştir.

⁷¹¹ Neziri – Osmani, *Priştine Belediye Arşivindeki Osmanlı Belgelerinin Kataloğu*, 18.

⁷¹² Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 57.

Priştine ve Üsküp'te Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı mahalleler de bulunmaktaydı. Müslüman mahallelerin idarî sorumluluğu muhtarlara ait iken gayrimüslimlerin temsilcisi kocabaşı ve papazlardı. 1845 yılına ait arşiv kayıtlarına göre Priştine'deki gayrimüslimlerin kocabaşısı İstafe oğlu Petros iken şehirde resmî görev yapan papaz sayısı üçtü. Priştine'de "reaya" olarak kayıtlara geçen Hıristiyanların hane sayısı 239 ve bunların çoğu Mahalle-i Varoş'ta oturmaktaydı. Bu mahallede 94 hane, yani ortalama 470 kişi yaşamaktaydı. Diğer yandan Korça, Përmet ve Konica'da mevcut tımarların %28'i, Kosova'da ise %15'i Hıristiyan sipahilere aitti.⁷¹³

Priştine şehrinde yaşayan gayrimüslimlerin ödedikleri yıllık toplam vergi 7496.5 kuruştı. Bu da onların yıllık gelirinin %6.3'üne tekabül etmekteydi. Kıptilerden ise Müslüman ya da gayrimüslim olduklarına bakmadan Müslümanların ödediği vergi miktarının aynısı alınmıştır. Yani reaya kıptiler, diğer Ortodoks, Katolik ya da Yahudiler gibi cizyeye tabi tutulmamıştır. Öşür vergisi ise tüm Müslümanlar ve gayrimüslimlerden 1/10 oranında alınan bir vergiydi. Gayrimüslimler çoğunlukla arabacı, bakkal, bezirgan, çapacı, çarıkçı, ekmekçi, hizmetkâr, terzi, tüccar, yanaşma, ziraatçi, araba kiracısı, meyhaneci, papaz, oduncu, samancı, semerci, sığır çobanı, simitçi, tuz satıcısı, tüfekçi, yemenici, kalaycı, kebabçı, mutafçı, abacı, anbarcı, aşçı, baltacı, bostancı, çerçi, çeşmeci, çilingir, çoban, çömlekçi, deri ve kürk boyacısı, boyacı, kürekçi, ırgat, kasap, kestane satıcısı, kiremitçi, kocabaşı, kömürcü, dülger ve hancı gibi mesleklerle işğal olmaktadır.⁷¹⁴

Kosova Vilayeti'nin yüzölçümü 32.900 km olarak kayıtlara geçmiş, Üsküp, Priştine, Prizren, İpek, Senica ve Taşlica sancaklarından oluşmuştur. Bu altı sancak otuz kaza ve onaltı kasabaya bölünmüş, vilayet kapsamında 3.120 köy yer almıştır.⁷¹⁵

Osmanlı-Rus savaşına, yani 1877-1878 yıllarına kadar Kosova Vilayeti'nin idarî yapısı içerisinde toplam 7 sancak, 4 kaza merkezi, 37 kaza ve 39 nahiye yer almıştır. Vilayetin toplam nüfusu 898.772 idi. 1893 yılına gelindiğinde Kosova Vilayeti'nin nüfusu 409.510'u Müslüman, 29.393'ü Rum, 274.793'ü Bulgar, 1.706'sı Yahudi, 97'si Protestan, 5.588'i Latin olmak üzere 721.087 kişilik idi. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kosova Vilayeti kapsamındaki sancak sayısı 7'den 5'ye düşmüş, 1909 yılına kadar yeniden

⁷¹³ Öztürk- Karaçam Atam, "Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine", 289.

⁷¹⁴ Öztürk- Karaçam Atam, "Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine", 287-289, 292-293, 302-305.

⁷¹⁵ Shatri, 1912'de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması, 13.

değişikliklere uğramıştır. 1893-1914 yıllarında ise Kosova Vilayeti'nin nüfusu 721.087 iken 1.175.087'ye ulaşmıştır.⁷¹⁶

Kosova Vilayeti'nin merkezi önce Priştine, ardından da Üsküp olmuştur. Prizren, 1869 yılında Manastır Vilayeti'nden ayrılıp bir vilayet halini almıştır. Merkezi Prizren olan Prizren Vilayeti'nin 1877 yılında Priştine'ye taşınmasıyla vilayetin adı Kosova Vilayeti olarak değişmiştir. 1879-1893 yıllarında başsancak ya da başkent Priştine iken 1893 yılından itibaren vilayetin başsancığı Üsküp olmuştur. Üsküp Piskoposluğu erken yıllarda kurulmuş, Ortaçağ döneminde sözde Sırbistan Kilise İli'nin bir parçası olmuştur. Her zaman doğrudan Roma'ya bağlı olarak faaliyet göstermiştir. 1392 yılında Osmanlı hâkimiyetinin altına giren Üsküp, 1656 yılında Piskopos Andrea Bogdani'nin önderliğinde başpiskoposluk olmuştur. 1702 yılında başpiskoposlukta çok az sayıda Katolik ve sadece 11 şapel vardı, bunlardan dördü bugünkü Arnavutluk sınırları içerisindeydi. 1865 yılında toplam 6 şapelde 6 yerli papaz ve 7 yabancı misyoner görev yapmış, 4 Katolik okulu hizmet vermiş ve Katolik sayısı ise 10.112 olarak kayıtlara geçmiştir. 1889 yılında bu sayı 15.226'ya yükselmiş, bu Katolik nüfus 1914 yılında 12 şapele ayrılmıştır. Üsküp'ün son başpiskoposu Laza/ër Mjeda (1909-1921)⁷¹⁷ Sırp tarafından sürgüne zorlanmış, 1921 yılında ise İşkodra Başpiskoposu olarak atanmıştır.⁷¹⁸ Aynı yılda Üsküp Başpiskoposluğu başpiskoposluk unvanını kaybetmiştir.⁷¹⁹

Üsküp kadar önemli bir merkez olan Priştine'ye gelince 1893 yılında bu sancağın nüfusu 42.756 Müslüman, 11.897 Ortodoks, 1.333 Katolik ve 305 Yahudiden oluşmaktaydı. Yani nüfusun çoğu Müslümandı, konuşulan dil Arnavutça olmakla birlikte Osmanlıca da yaygındı. 1902 yılına gelindiğinde Priştine'de toplam 3.760 hane, 13 mahalle ve 18.800 kişilik bir nüfus mevcuttu. Çarşıda ise 500 dükkan ve 12 hane kayıtlara geçmiştir. 1912 yılında Sırbistan tarafından işgal edilince uygulanan şiddet ve zulüm sonucu çok sayıda

⁷¹⁶ Vilayetin mülkî yapısı hakkındaki değişiklikler için bkz. Yiğit, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Prizren*, 92-98.

⁷¹⁷ Lazër Mjeda, Ndue Bytyqi, Ndoc Nikaj, Frano Gjini, Lekë Sirdani, Prend Suli-Spaçi, Ndue Suma, Nikollë Gazulli, Lazër Shantoja, Ndre Zadeja, Nikollë Prenushi ve Nikollë Mazreku Arnavutluk'taki Cizvit misyoner faaliyetleri kapsamında yetiştirilen düşünür ve yazarlar arasında kabul edilmektedir. Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 41.

⁷¹⁸ Mjeda'nın görevi süresince sadece bir başpiskopos olarak değil, aynı zamanda diplomat, siyasetçi ve halkın muhafaza edilmesinde öncü olarak yaptığı faaliyetler hakkında detaylı bilgi için bkz. Don Ndue Ballabani (ed.), *Lazër Mjeda mbrojtës dhe lëvrues i identitetit shqiptar (Arnavut Kimliğinin Savunucusu Lazër Mjeda)* (Zagreb: Hırvatistan Arnavut Katolik Misyonu 2009), 4.

⁷¹⁹ Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 76-77.

Arnavut aile Türkiye'ye göç etmişti. Böylece şehrin birçok mahallesi terk edilmiş, çarşı da esnafların uzaklaşması sonucu önemini yitirmişti.⁷²⁰

Alman tarihçi Peter Bartl'ın aktardığı bilgilere göre 1900 yılına gelindiğinde Kosova Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.006.000 kişilik idi. Bunlardan 260.000'i (%32) Arnavut, 280.000'i (%31) Sırp, 187.000'i (%21) Bulgar, 130.000'i Osmanlı Türk'ü ve 4.000'i de farklı milletlerdendi. Bunların 507.000'i (%59) Müslüman, 187.000'i Yunan-Ortodoks, 149.000'i Bulgar-Ortodoks ve 20.000'i de Katolikti.⁷²¹

1910 yılına ait başka nüfus sayımına göre Kosova Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.157.440 kişilikti. Bunlardan 661.230'i Müslüman Arnavut, 25.770'i Katolik Arnavut, 233.902'si Sırp, 194.742'si Bulgar-Makedon, 73.480'i Türk, 50.601'i Bosnalı, 18.952'si Rum, 2.623'ü Yahudi ve 5.369'u Ulahti. Müslüman ve Katolik Arnavutlar nüfusun %54.70'ini (687.777) oluşturmaktaydı.⁷²²

1911 yılında Osmanlı devlet adamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın gerçekleştirdiği nüfus sayımına göre Kosova Vilayeti'nde farklı inançlara göre nüfus dağılımı şu şekildeydi: Novi Pazar'da (Yenipazar) 98.093 Müslüman, 67.578 Bulgar ve 316 Yahudi olmak üzere toplam 167.987 kişilik nüfus; Plevla'da (Taşlıca) 38.872 Müslüman ve 32.450 Yunan olmak üzere toplam 71.322 kişilik nüfus; Peja'da (İpek) 95.789 Müslüman, 27.942 Bulgar ve 5.043 Katolik olmak üzere toplam 128.774 kişilik nüfus; Üsküp'te 215.498 Müslüman, 13.271 Yunan, 272.228 Bulgar, 2.394 Yahudi, 195 Protestan, 66 Katolik ve 1.411 Çingene olmak üzere 505.063 kişilik nüfus; Priştine'de 239.616 Müslüman, 127.599 Bulgar, 577 Yahudi ve 6.146 Katolik olmak üzere toplam 373.938 kişilik nüfus ve Prizren'de 271.307 Müslüman, 18.878 Yunan, 64.048 Bulgar, 3.632 Katolik ve 1.411 Çingene olmak üzere toplam 1.602.949 kişilik nüfus mevcuttu. Yani bu verilere göre toplam Müslüman nüfusu 959.175, toplam Yunan nüfusu 92.541, toplam Bulgar nüfusu 531.453, toplam Yahudi nüfusu 3.287, toplam Protestan nüfusu 195, toplam Katolik nüfusu 14.887 ve toplam Çingene nüfusu 1.411 olmak üzere vilayetin toplam 1.602.949 kişilik nüfusa sahipti.⁷²³

Diğer yandan BOA'da muhafaza edilen Üsküp Eyaleti dahilindeki Priştine Kaymakamlığı kazalarından Vulçitrin kasabasından söz etmektedir. Bu defterde yer alan

⁷²⁰ Bkz. Neziri – Osmani, *Priştine Belediye Arşivindeki Osmanlı Belgelerinin Kataloğu*, 20.

⁷²¹ Kosova Vilayeti'ne bağlı her bir kaza ve bayraklarının nüfusu ve dini dağılımı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 91-112.

⁷²² Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 14-15.

⁷²³ Karcic, *Balkan Müslümanları*, 45.

bilgilere göre 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Vushtrri’de 3 Müslüman, 3 de gayrimüslim mahallesi olmak üzere altı mahalle bulunmaktaydı. Müslüman mahalleler Gazi Ali Bey (83 hane), Hürrem Çavuş (67) ve Müslüman Kıptî (25) Mahalleleri’dir. 1844 yılında Vushtrri’de 175 Müslüman hane mevcuttu. Kayıtlarda geçen Hıristiyan hanesinin toplam sayısı ise 138 idi. Kasabadaki Hıristiyanlar Kasaba Reayası (61), Mahalle (40) ve Hıristiyan Kıptî (12) mahallelerinde ikâmet etmekteydi. Yani görüldüğü gibi Kıptî Mahallesi’nde 25’i Müslüman, 12’si de Hıristiyan olmak üzere toplam 37 hane bulunmaktaydı. Yani zikredilen yılda kasabada 175’i Müslüman, 138’i de Hıristiyan olmak üzere 313 hane yaşamaktaydı. Bu rakamların yüzdesine göre ise kasabanın %56’sı Müslüman, 44’ü de Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.⁷²⁴ Priştine Üniversitesi emekli Şarkiyat ve Tarih Profesörü Iljas Rexha’nın 1566-1574 yılları arasında Vulçitrın Sancağı’nın demografik yapısı üzerine verdiği bilgileri esas alarak bir karşılaştırma yaptığımızda ise sancakta altı Müslüman, dört de Hıristiyan olmak üzere toplam on mahalle bulunmaktaydı.⁷²⁵

Müslüman mahallelerinin isimleri: Cami-i Şerif (mahalle-i hisar – 32 hane), Kadı (63 hane), Zağanos (47 hane), Hürrem Çavuş (22 hane), Doğancı (18 hane) ve Tahir (23 hane) şeklindeydi. Hıristiyan mahallelerinin isimleri ise Gradiçka (23 hane), Tregovişte (Tergovişte-30 hane), Ratay (28 hane) ve Şuster (6 hane) idi. Böylece bu dönemde Vulçitrın’da 205 Müslüman ve 87 Hıristiyan olmak üzere toplam 292 hane ikâmet ediyordu. Yani 16. yüzyılın ikinci yarısında Müslümanlar sancağın %70’ini, Hıristiyanlar ise %30’unu teşkil ediyordu. Bu bilgilerden anladığımız kadarıyla kasabanın en eski mahallesi Hürrem Çavuş iken, Kıptî Mahallesi 19. yüzyılda kurulan ve her iki dinden mensup haneleri barındıran bir mahalle olmuştur. Diğer yandan 1896 tarihli Kosova Salnamesi’nin verdiği bilgilere göre 19. yüzyılın sonlarında Vulçitrın Kazası’nda mevcut mahallelere “İkramiye” adında bir mahalle daha eklenmiş, hane sayısı 600-700 civarına ulaşmış, kazaya bağlı köy sayısı ise 191’e yükselmişti.⁷²⁶

⁷²⁴ Arslan, “19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın”, 413-414.

⁷²⁵ Rexha, “Osmanlı Kamu Yönetimi Balkanlardaki Hıristiyan Halkların Yer İsimlerini Zorla Değiştirmede”, 404-406.

⁷²⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Arslan, “19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın”, 415. 1844 yılına ait bir Temettuat Defteri’ne göre Priştine’de Müslümanların oturduğu 12 mahalle bulunmaktaydı: Büyük Cami Mahallesi, Küçük Cami Mahallesi, Mehmet Bey Mahallesi, Pirnazër Mahallesi, Jarar Çeribash (Yarar Çeribaş) Mahallesi, Hasan Bey Mahallesi, Hasan Emin Mahallesi, Yusuf Çelebi Mahallesi, Hatuniye Mahallesi, Ramazaniye Mahallesi, Alaeddin Mahallesi ve Yunus Efendi Mahallesi. Bu defterin verdiği bilgilere göre şehirde Müslümanlara ait 779, gayrimüslimlere ait ise 239 hane mevcuttu. Bunlardan Romen topluluğuna ait 63, Hıristiyanlara ait 59, Hıristiyan Romen topluluğuna ait 122,

Priştine Sancağı'nın en büyük kazası Gilan'da ise 1832 ile 1845 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında sadece Müslüman mahalleler, hane ve nüfus sayısı hesaplanmış ve 1832 yılına ait sayıma göre bu kazada 6 mahalle, 88 hane ve 263 Müslüman kayıtlara geçmiştir. 1844 yılına ait Temettuat Defteri'ne göre ise kazada 5 mahalle kaydedilmiştir. Köylerin bekçileri tarafından kaleme alınan deftere göre 1901 yılına gelindiğinde Gilan kazası kapsamında 191 köy bulunmaktaydı. Defterde belirtildiği gibi bu bilgiler köylerin muhtarlarından alınan bilgilerdir. Bu bilgilere göre toplam 191 köyden 100'ünde sadece Müslümanlar yaşardı, 16'sında gayrimüslimler yaşardı, 75'inde ise ahalisi farklı inançlara sahipti. Genel olarak Gilan kazasının nüfusu 35.131 Müslüman ve 19.999 gayrimüslimden (Hıristiyan Arnavutlar ve Ortodoks Sırp) oluşmaktaydı. Yani toplam 55.130 kişilik nüfusun %63.72'si Müslümanlardan, %36.28'i ise gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁷²⁷

4.2.4.2. Kosova Vilayeti'nde Kilisenin Durumu ve Farklı İnanç Mensupları Arasındaki İlişkiler

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti kurulunca Kosova bölgesinin ekonomisi güçlenmiş, bu da köy halkının büyük şehirlere akın etmesine vesile olmuştur. Bunun sonucunda 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu bölgedeki şehirlerinin nüfusu ve aynı şekilde Müslümanların sayısı da ciddi oranda artmıştır. 15. yüzyıldaki bu artış daha yavaş ilerlerken 16 ve 17. yüzyılda hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Örneğin o dönemde Kosova'nın en zengin şehri Novobërda'nın 15. yüzyılda sahip olduğu 354 haneden 148'i Müslüman iken Priştine'de 521 haneden 309'u, Janjeva'da 259 haneden 42'si, Trepça'da 441 haneden 23'ü Müslümandı. 16. yüzyılda ise İpek'te nüfusun %90'ı, Vuçiterna'da %80'i, Priştine'de %60'ı ve Prizren'de %56'sı, yani Kosova bölgesinin sahip olduğu nüfusun %60'tan fazlası hür iradesiye İslâm'ı kabul etmiş ve benimsemiştir. Diğer yandan Kosova'daki tüm kiliseler, Ortodoks ya da Katolik olsun, Osmanlı Devleti'nin kararı sonucu ve İstanbul Patrikhanesi'nin rızasıyla İpek Patrikhanesi'ne bağlanmış, bu Patrikliğe önemli haklar tanınmış, Kosova'da ancak bu Patrikhane'ye bağlı olan kiliseler tanınmıştır.⁷²⁸

Yahudi topluluğuna ait ise 6 hane mevcuttu. Bu deftere göre şehirde toplam 1146 hane ve yaklaşık 6.000 kişilik nüfus vardı. Bkz. Neziri – Osmani, *Priştine Belediye Arşivindeki Osmanlı Belgelerinin Kataloğu*, 19.

⁷²⁷ Bkz. Agron Islami, "Popullsia e Kazasë së Gjilanit sipas regjistrimeve osmane të shekullit XIX-XX" (XIX-XX. Yüzyıllara Ait Osmanlı Nüfus Sayımlarına Göre Gilan Kazası'nın Nüfusu), *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 5 (İlkbahar 2020), 69-89. (Not: Kaynakta Osmanlıca belgelerin fotoğraflarına da yer verilmiştir.)

⁷²⁸ Jelavich, *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyıllar*, 90-91.

Ancak Kosova bölgesinde kaynaklarda genelde tam tersi aktarılsa da gayrimüslim nüfus kapsamında sadece Ortodokslar yaşamamış, aynı şekilde Katolikler de toplum yapısında önemli bir unsur olmuştur. Özellikle şehirlerde, büyük pazarlara ve maden ocaklarına yakın Katolikler de yaşamış, bu kapsamda onlarca kilise, manastır ve katedraller kurulmuştur. Kosova’da gayrimüslimlerin mabedleri değerlendirildiğinde burada Latin Katolik, Bizans ve Sırp-Ortodoks şeklinde üç ayrı külte ait mabedlerin bir arada yaşadığını görmekteyiz.⁷²⁹

Fakat zaman içerisinde İstanbul Patrikhanesi ve ona bağlı olan İpek Patrikhanesi arasında sorunlar yaşandığından Ortodokslardan bir kesim İslâm’ı tercih etmiş, yaşanan sorunlar çözülemeyince de 1766 yılında bu Patrikhane ilga edilmiş, ona bağlı olan tüm kiliseler doğrudan İstanbul Patrikhanesi’ne bağlanmıştır. Böylece Bizans döneminde nasıl ki İstanbul Patrikhanesi’ne bağlı olan Ortodoks kiliseleri faaliyet gösterdiyse, Kosova’nın toprakları Osmanlı’nın hâkimiyeti altına girince de bu kiliseler devletin himayesine girerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Katolik Kiliseleri ise önceden olduğu gibi Tivar Piskoposluğu’na bağlı kalacak şekilde faaliyetlerini sürdürmüş, ancak Katoliklerin çoğu İslâm’ı tercih ettiğinden bu kiliselerin faaliyetleri sembolik olarak devam etmiştir.⁷³⁰

Tivar Piskoposluğu özel fermanlarla himaye altına alınmış, faaliyetlerini yürütebilmesi için her türlü yetki verilmiştir. Buna göre Piskoposluk her türlü ayini

⁷²⁹ Örneğin Prizren’de Shën Pjetri, Zoja Mëri ve Shënkoll kiliseleri, Novobërda’da Katedral Kilisesi (Santa Maria de Nuovamente), Shënkollu kilisesi, diğer yandan Raguz’a’daki Fransiskan ve Dominiken manastır tipine göre inşa edilen Deçan Manastırı ve Katedral Kilisesi ve yanındaki üç kilise ve Yanyava’da bulunan Shënkoll Kilisesi de bunlardan bazılarıdır. Benzer kiliseler Trepça, Graçanicë ve Rogozina’da da bulunmuştur. Drançolli, “Kosova’da Orta Çağ Döneminde Katolik Kilisesi’ne Ait Eserler”, 149-151.

⁷³⁰ Tivar ilk kez 1043 yılında piskoposluk olarak zikredilmiş, 1089 yılında ise Papa III. Clemens tarafından metropolitlik derecesine yükselmiştir. Tivar yıllar içerisinde güneydoğu Adriyatik bölgesinde önemli bir yere sahip olmuş, bu durumda Kotorri, Budva, Ulqin, Shas, İşkodra ve Lezha dibi kuzey Arnavutluk’ta yer alan piskoposlukların yanı sıra Arnavutluk’un dağlık bölgeleri olan Sapa, Danja, Sarda, Drishti, Pulti ve Prizren piskoposlukları da bu metropolitliğe bağlanmışlar. Osmanlı döneminden önce kendisine bağlı sekiz piskoposluk varken Osmanlı’dan sonra bu sayı dörde düşmüş ve sadece İşkodra, Sapa, Pulti ve Lezha ona bağlı kalmıştır. 1571 yılında Tivar’ın Osmanlı hâkimiyetinin altına girmesinden sonra buranın başpiskoposu komşu Budva Diyosezi’nde yerleşmiş, başpiskoposun kalacağı yer ise ancak 1857-1858 yıllarında inşa edilmişti. Tivar Piskoposu Zmajevich’in başpiskoposluk bölgelerini ziyaret ederek 1703 yılında yazdığı bir raporda bu piskoposluk kapsamında beş şapel ve 2.144 Katolikten söz etmektedir. 1867 yılında Papa IX. Pius Tivar Başpiskoposluğu’nu İşkodra Piskoposluğu ile birleştirmiş, başpiskoposluk merkez ofisini de İşkodra’ya taşıma kararı almıştı. 1878 yılında ise Tivar, Karadağ tarafından işgal edildiğinde Osmanlı Devleti’nden kopmuş, Kutsal Merkez ve Karadağ Prensiği arasında 18 Ağustos 1886 tarihinde varılan anlaşma sonucu Tivar, kendisine bağlı Kuzey Arnavutluk diyosezlerinden ayrılmış, doğrudan Roma’ya bağlanmıştır. Bir yıl sonra bu piskoposlukta toplam 4.494 Katolik, 11 şapel, 6 diyosez papazı ve 6 devamlı kilise görevlisi kayıtlara geçmiştir. Şapelde Arnavutça, Hırvatça, Sırpça ve Osmanlıca konuşulurdu. Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk’ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 71-72; Shuflaj, *Türkler Öncesi Arnavutluk’ta Kilisenin Durumu*, 42-43; Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 112.

düzenlemeye ve kiliselerin sahip olduğu malvarlıklarını yönetmeye hakkına sahip olmuştur. Bunun dışında yukarıda farklı başlıklar altında da ifade edildiği üzere daha sonra Fransa ve Avusturya gibi ülkeler Arnavut Katoliklerin himaye hakkını üstlenmiştir. Özet olarak söylemek gerekirse Osmanlı döneminde Hıristiyanlara dinlerini yaşamaları açısından herhangi bir sınırlama getirilmemiş, tam tersi bu konuda kendilerine serbestiyet tanınmış, reaya statüsü kapsamında ödedikleri cizye (bedel-i askeriye) ya da harçlar dışında herhangi bir yükümlülük yüklenmemiş, kendi inançlarını, örf ve adetlerini yaşamaları için himaye altına alınmışlardır.⁷³¹ Ancak diğer yandan Müslümanlara yönelik de Tanzimat Fermanı'nın ilanına dek çok yoğun dinî bilgiler eğitimi verilmemiştir. Rus diplomat Jastrebov Kosova'da yaşayan Müslümanlardan söz edince şu ifadeleri kullanmıştır:

“Ramazan boyunca bütün evleri ziyaret edip gece boyu sohbet eden din adamları, halka, Allah, cennet ve şeytan hakkında az da olsa bazı düşünceler açılıyorlardı ve halkın dinî bilgileri sadece bunlardan ibaret kalıyordu.”⁷³²

Kosova Katolik Kilisesi'nin Osmanlı dönemindeki durumuna gelince bu süreçte ileri gelen piskoposlar şunlardı: 1- Andrea Bogdani,⁷³³ 2- Pjetër Bogdani,⁷³⁴ 3- Daniel Duranti,⁷³⁵ 4- Matej Mazreku,⁷³⁶ 5- Andrea Logoreci⁷³⁷ ve 6- Lazër Mjeda.⁷³⁸

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Avrupa ülkelerine Kosova'da kilise inşa etme ve Katolik cemaatini himaye altına alma hakkının tanınması üzerine Katolik Kilise sayısı ikiye katlanmış, yine aynı dönemde Büyük Güçlerle yapılan anlaşma gereği bu kiliselerde Slav dilinin ve liturjinin kullanılmasına izin verilmişti. Osmanlı'nın son döneminde tarihçilere göre Kosova Katolik Kilisesi'nin 60-65 bine yakın mensubu kayıtlara geçmiştir.

⁷³¹ Bkz. Paqarizi, *Kosova'da Katolik Kilisesi*, 71-74.

⁷³² Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 163.

⁷³³ 1647 yılında Prizren'de göreve başlamış, 1649 yılında Ohrid Piskoposu olarak tayin edilmiştir. Ardından Janjeva'da yerleşerek oradan misyoner faaliyetlerini yürütmüştür.

⁷³⁴ 1651-1654 yıllarında Pult ve Prizren'de misyonerlik faaliyetleri düzenlemiş, bu çalışmalarla bölgenin Katolik Kilisesi'ne değerli katkılarda bulunmuştur. Ardından Tivar, İşkodra, Kosova ve Üsküp vilayetlerinde de görev yapmıştır. Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 99-100.

⁷³⁵ Duranti kendisinden önce aynı makamda bulunan Pjetër Bogdani'nin yerine geçmiş, ayrıca Kahire'de misyoner faaliyetleri sürdürmüş, San Pietro in Montorio Okulu'nda bu faaliyetlerine devam etmiştir.

⁷³⁶ Tomiçiç Kilisesi'nde ve daha sonra Dubrovnik şehrinde piskopos olarak görev yapmıştır.

⁷³⁷ Üsküp Kilisesi'nde görev yapmış, Katolik cemaatini organize etmek için çabalar sarfetmiş, Üsküp Katolik Kilisesi bünyesinde din eğitimi verilmesi amacıyla Prizren ve Gjakova şehirlerinden öğretmen getirtmiştir.

⁷³⁸ İlk önce doğum yeri olan İşkodra'da görev yapmış, sonra 1909 yılında Üsküp Kilisesi'nde atanmıştır. Yeni kiliseler inşa etme ve genç nesilleri yetiştirme noktasında çalışmalar yapmıştır. Mjeda aynı şekilde Üsküp'ün son piskoposudur. Bu isimlerin yanı sıra Pjetër Karagiçi, Mikel Suma, Nikoll Kazazi, Tomë Tomiçiçi, Matej Krasniçi, Pjetër Shala, Dario Bucciarelli, Fulgenc Carevi, Pashk Trokshi, Ivan Gdinovec, Smlijan Frano Çekada gibi piskoposlar da buralarda farklı görevler yapmış, misyoner faaliyetleri düzenlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sonucu bölgeden çekilmesiyle birlikte Kosova bölgesi Sırbistan-Hırvatistan-Slovenya Krallığı tarafından işgal edilmiş, II. Dünya Savaşı'na kadar devam eden bu süreçte Katolikler kendi inançlarını özgürce yaşama konusunda serbest bırakılmış, dolayısıyla faaliyetlerini aksatmadan devam ettirmiştir. II. Dünya Savaşı'nın sürecinde ise Kosova Katolik Kilisesi dört bölgeye ayrılmış ve dolayısıyla kilisenin otoritesi güç kaybetmiştir.

Kosova Vilayeti'yle ilgili bazı arşiv belgelerinde hem vilayetin genel durumu, hem de vilayet içinde yaşayan Hıristiyanların Müslümanlarla olan ilişkiler hakkında önemli bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu belgelerden birkaçına aşağıda değinilecektir:

1871 yılına ait BOA'da muhafaza edilen bir belgede nedenleri belirtilmemesine rağmen herhangi bir karışıklığın çıkmasını önlemek amacıyla İstefipas isimli Ortodoks Kilisesi'nin açılmaması talep edilmiş, bu talebin de Prizren Metropoliti'ne telgrafla bildirildiği belirtilmiştir.⁷³⁹ Muhtemelen dönemin şartları gereği kilise açılışının geciktirilmesi yerel yönetim tarafından uygun görülmüş, bu da ilgili Ortodoks makamlarına bildirilmiştir.

1880 yılına ait iki belgeden ilkinde ise nüfus bilgileri aktarılmıştır. Ancak nüfus sayımında sadece erkekler sayılmış, onlar da Müslim, Hıristiyan, Yahudi ve muhacir olmak üzere dört kategoride tasnif edilmiştir. Bu bilgilere göre Kosova Vilayeti'nin sancak ve kazalarında 154.839 Müslim, 116.670 Hıristiyan, 475 Yahudi ve 40.895 muhacir olmak üzere toplam 312.670 erkek yaşamaktaydı. Belgede Priştine, Üsküb, Yenipazar ve Taşlıca Sancaklarında kazaları ve nahiyeleriyle birlikte tüm rakamlar detaylı bir şekilde aktarılmıştır.⁷⁴⁰ Bu bilgiler yukarıda Kosova Vilayeti bölümünün girişinde verilen demografik verileri tasdik eder niteliktedir.

İkinci belgede ise Prizren'de ikâmet eden Müslümanlar ve gayrimüslimlerin ilişkilerini ortaya koyacak kayda değer bilgiler ihtiva edilmiştir. Bu belgede şehirdeki Katoliklerin Müslümanların asayiş bozucu hareketlerinden dolayı şikâyet ettikleri ortaya konulmuştur. Prizren Birliği'nin düzenlenmesinden iki yıl kadar sonra yaşanan bir hadiseyi konu edilen belge, o dönemde Kosova Vilayeti'nin içinde bulunduğu karmaşık durumu da gözler önüne sermiştir. Burada Prizrenli Müslümanların bir papazı azarlayıp darbettikleri,

⁷³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Tercüme Odası Belgeleri* (HR.TO.549.62.1.1).

⁷⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Umum Vilayetler Tahrirâtı*, Y.PRK.UM.1/99; Sarıncay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, 332-334.

hatta ölü halde bıraktıktan sonra Köseb Mitroviç adında bir Katoliği de katlettikleri bildirilmiştir. Bu olaylar üzerinde halkın galeyana gelmesi sonrasında ruhbanlar tehdit edilmiş, dolayısıyla dağılmışlar ve kilise de kapanmıştır. Hal böyleyken sıradan insanların sokağa çıkmaktan korktukları ifade edilmiş, konuyla ilgili Üsküp Katolik Başpiskoposu'na bilgi verildiği, gerekli tedbirlerin alınması için umut edildiği de eklenmiştir. Bu şikâyet de önce Fransız Konsolosluğu'na gönderilmiş, ardından yerel yönetimin yazışmalarına da yansıtılmıştır.⁷⁴¹

Ayastefanos Antlaşması, Berlin Antlaşması ve Prizren Birliği gibi 1878 yılına ait önemli gelişmelerin kaydedildiği dönemden ve büyük toprak kaybından kısa bir süre sonra yaşanan bu olaylar bir yandan misyoner olarak görev yapan Katolik papazların halk içindeki propagandalarını akla getirmekte, bir yandan da ulusal hareketin gelişmeye henüz başladığı bir dönemde halkın içinde bulunduğu belirsiz ve karma karışık durumu ortaya koymaktadır.

1891 yılına ait başka bir belge doğrudan Katolik Kilisesi hakkında bilgiler içeren bir belgedir. Belge dört madde üzerinde düzenlenmiştir: 1- Valinin görevine hemen son verilsin. Rıfat Paşa'nın valilik yaptığı dönemde o kilisede ayin icrasına Osmanlı Devleti tarafından izin verilmişti. Sonradan gelen Vali Kemal Paşa bundan haberdar mıydı değil miydi soruşturulsun. 2- Yusuf Efendi (Gladoviç) adlı şahıs sadece Kosova Vilayeti'nden değil, Avusturya konsoloslarının bulunduğu tüm bölgelerden uzaklaştırılsın. Bunun ne zaman istihdam edildiği soruşturulsun. 3- Kosova Katolik Kilisesi'nin sahip olduğu kurallar, hak ve imtiyazlar, Padişah'ın bu kiliseyi himayesi altına almış olması ve Avusturya konsoloslarına hürmet edilmesi gibi konularda Kosova Vilayeti'ne bilgi verilsin. Avusturya'nın yeniden imtiyaz talep etmemesi ve dolayısıyla pek çok fenalığın ortaya çıkmaması için gerekli kararlar alınsın. 4- Katolik Kilisesi'nin sahip olduğu hak ve imtiyazların ileride ispatlanmasının yanı sıra Katolik Kilisesi'nden özür dilensin. Osmanlı Devleti'nin öteden beri dinler ve mezhepler serbestiyetini muhafaza etmesinden ötürü şimdi kiliseden özür dilemenin hükümeti küçük düşürmek anlamına geldiği ve bunun çirkin bir şey olduğu akıldan çıkartılsın.⁷⁴²

Devamı niteliğindeki aynı tarihe ait başka bir belgede yukarıda zikredilmiş olan dört maddenin Avusturya sefiri tarafından Osmanlı Millî Eğitim Bakanlığı'na verildiğini, bu maddelerin sadrazam ve nâzırlardan oluşan Osmanlı hükümetini temsil eden mecliste

⁷⁴¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Tercüme Odası Belgeleri* (HR.TO.206.1.1.1).

⁷⁴² Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye* (İ.DH.1223.95727.1.1).

müzakere edileceği belirtilmiştir.⁷⁴³ Sert ifadelerin yer aldığı yukarıdaki belgede Osmanlı Devleti'nin bir kiliseden özür dilemeye zorlaması gibi detayları tam aktarılmayan bir hadiseden söz edilmiştir. Ancak bu hadise kilisenin sahip olduğu hak ve imtiyazlar kapsamında değerlendirildiğinden, bu hadisenin de Avusturya konsolosu tarafından yakından takip edildiğinden sadrazam ve nâzırların katıldığı meclis gibi yüksek bir makamda tartışılacağı da aktarılmıştır. Bu tartışmadan çıkan sonuca henüz ulaşılmadıysa da Avusturya devletinin bir yandan Arnavut Katolik kiliselerini ve din adamlarını himaye etmek isterken bir yandan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştığı açıktır.

1900 yılına ait bir belgede yine Kosova Vilayeti'nin nüfusuyla ilgili kıymetli bilgiler aktarılmıştır. Burada yer alan bilgilere göre Kosova Vilayeti altı sancağı ve bir milyon nüfusa yakın bir nüfusa sahiptir. Ahalinin %95'i Müslüman Arnavutlardan oluşmakta, bunlar çoğunlukla İpek, Prizren ve Priştine sancaklarında bulunmaktadır. Bunların Osmanlı Devleti'ne ne kadar sadık oldukları malum olmakla birlikte onların sadakatinden yeterince istifade edilmemiştir. Bunun sonucunda cehalet içinde kalmışlar ve durum böyleyken ikide bir karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Durumdan haberdar olan komşu devletler ve özellikle Avusturya, konsoloslar ve Latin papazlar aracılığıyla bu durumdan fazlasıyla istifade etmiş ve fesat çıkarmıştır. Bunlar ahaliyi Yüce Hükümet'ten soğutmak için çalışmalar yapmış, bu da Hükümeti zayıf göstermiştir. Hatta ahaliyi kendi tarafına çekme maksadıyla bazı ileri gelenlere para verilmiş, ücretsiz bir şekilde Avusturya ve Almanya mekteplerini kabul etmeye hazır oldukları gösterilmiştir. Bu belge ilk başta nüfus bilgileri içeriyor gibi görünse de aslında o dönemde duyulan tehditlere yer vermiş, mevcut diplomatik durumu nezih ifadelerle anlatmıştır. Hükümetin bölgede nüfuz kaybetmemesi için harekete geçmesi gerektiği ima edilmiştir. Kosova Vilayeti'nin nüfusunun %95'i Müslümanlardan oluşmakla birlikte zaman içinde eğitime yeteri kadar önem verilmemesinden ötürü birçok sorunun ortaya çıktığı gösterilmiştir.⁷⁴⁴

1901 yılına ait sıradaki belge Kosova Vilayeti'nde hangi milletlerin yaşadığı belirtilmiştir. Belgede şu ifadelere yer verilmiştir:

“Vilayet merkezi olan Üsküb kasabası kısmen Türk'dür. Merkez kazasına bağlı karyelerin tamamı Gega Arnavududur. Merkeze bağlı Orhaniye kazası Gega Arnavududur. İştib (İştib), Koçana, Osmaniye, Kratova, Radovişte, Palanka kazaları

⁷⁴³ Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye* (İ.DH.1223.95727.2.1).

⁷⁴⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı* (Y.PRK.ŞD.2.65.1.1).

hepsi Türk'tür. Komanova (Kumanova) kazasının Üsküb ve Preşova (Presheva) ciheti, yani kuzeybatısı Gega Arnavud'dur. Köprülü kazasının kasabadan Prilep'e giden tarikin garb cihetinde olan İslâm karyeleri Gega Arnavud'dur. Bunlar Bulgarca da konuşurlar. İpek sancağı, kazalarıyla beraber kâmilten Gega Arnavud olup, yalnız Preşova kazasına eklenmiş Belac karyesi ve civarı, yani Komanova kazası hududunda olan karyeler İslâmiye Türk'dür. Priştine sancağı hepsi Gega Arnavud olup, yalnız Yenipazar kazasındaki karyelerin çoğu Boşnak'dır. Seniçe ve Taşlıca sancaklarında pek az Arnavut olup bir kısmı ise Boşnak'dır. Kosova vilayetinin Arnavud olan bazı kazalarında Türk ve Çerkes karyeleri de vardır."⁷⁴⁵

Vatikan Devlet Arşivi'nde Prizren'le ilgili bilgiler içeren ve yıl bilgisi belirtilmeyen bir arşiv belgesi⁷⁴⁶ Tivar Başpiskoposu'nun⁷⁴⁷ yeğeni Don Gegë Mazreku'nun *İnanç Propagandası*'na kendi faaliyetleri hakkında gönderdiği ayrıntılı raporu ihtiva etmiştir. Mazreku'nun 1647 yılında felsefe ve İlahiyat eğitimini tamamladığı ve sınırları *Makedonya ve Arnavutluk*'la çevrili olan Prizren şehrine misyoner olarak gönderildiği belirtilmiştir. Raporda Prizren şehriyle ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“Şehirde 24 Hıristiyan hane bulunuyor. Çevre bölgelerinden ise Suhareka'da 100, Studenčan'da ise iki Hıristiyan kadın yaşıyor. Soçishta'da 2 Hıristiyan hane var, Ostrobuzhi'de önceden 200 Hıristiyan hanenin bulunmasına rağmen bunlar zamanla Müslüman olmuş, Veleshta'da ise hanelerin birinde tüm aile üyeleri Hıristiyan iken diğerinde sadece kadınların Hıristiyan oldukları, erkeklerin ise Müslüman oldukları söyleniyor.”

Mazreku, aile içinde farklı inançların bulunduğu durumlarda papazların itiraf almak için gizlice evlere çağırıldıklarını kaydetmiş, bu sebeple gizlice hizmet etmek için izin talep etmiştir. Mazreku ayrıca bölgenin örf ve âdetlerinden bahsederken Hıristiyanlardan kız ve kadınların yılda sadece bir kez ayine katıldıklarını, gözü, başı ya da ayakları ağrıyanların bir çingeneye ya da Türk bir kadına gidip fal baktırdıklarını, bunların bazı kelimeleri söyleyerek ağrıyan yere üflediklerini kaydetmiştir. Birinin vefatı durumunda ise buğday ve ceviz haşladıklarını söylemiştir. Bunların yanı sıra Hıristiyanların Türklerle olan evliliklerinden, Azize Ana bayramından, başlıca Türk 'işgalcilerden' kaynaklanan maddi sorunlardan söz

⁷⁴⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Bükreş Sefareti Belgeleri* (HR.SFR.4.639.16.1.1; HR.SFR.4.639.16.2.1).

⁷⁴⁶ Belgeye şu orijinal koddan ulaşılabilir: APF. SOCG, C. 220, 368r-373r (olim 204r-209r (344r-349r).

⁷⁴⁷ O yıllarda Tivar Başpiskoposu Hırvatistan'ın Zara bölgesinden Joseph Maria Bonaldus idi, 10.IX.1646-14.VII.1655.

etmiş ve misyoner faaliyetlerine devam edebilmek için *İnanç Propagandası*'ndan⁷⁴⁸ yardım talep etmiştir.⁷⁴⁹

Kosova Vilayeti'nde yer alan ve farklı din ve etnik topluluklardan oluşan İpek Sancağı'nda da Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ilişkiler hem iç, hem dış etkilerden etkilenmiş, bunun sonucunda bir takım ihtilaflar oluşmuştur. Osmanlı yönetimi de bu oluşan sorunların halli için seferber olmuştur. 1889 yılında Katolik Arnavutlar ve Malisörler arasında çıkan bir anlaşmazlığın yapılan incelemeler sonucu aslında Üsküp Latin Piskoposu tarafından genişletildiği anlaşılmış, söz konusu piskoposun Prizren, Yakova ve İpek bölgelerine girmesi engellenmiştir. Yakova'daki vekili olan Amilyo Dukal'in de bazı sakıncalı neşriyattan dolayı Üsküp'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Yerli halkın ana unsurları olan Müslüman ve Hıristiyanlar arasında fitne sokmak isteyenler bunu yapmak için farklı neşriyatları da kullanmış, Müslümanların Hıristiyanlara zulüm ettiklerine dair iddialarını güçlendirmek için de bu neşriyatları kullanmıştır. Benzer bir örnek 1890 yılında İpek'te meydana gelmiştir. Yapılan inceleme sonucu bu neşriyatı gerçekleştirenin İpek

⁷⁴⁸ Fatmira Nikolli, "Propaganda Fide: Porta e Lartë ankohe për përfshirjen e klerit në politikë (İnanç Propagandası: Devlet-i Aliye din adamlarının siyasete dahil olmasından şikâyetçi)", *Gazeta Shqiptare* (13 Ağustos 2022). <http://gazetashqiptare.al/2018/06/10/propaganda-fide-porta-e-larte-ankohet-per-pershirjen-e-kerit-ne-politike/> Aynı kaynaktan 4 Mart 1648'de Budva'da yazılan bir belgede Arnavutluk topraklarından sorumlu apostolik vikar Gjon Baptista'nın Sapa Piskoposu yasadışı yollardan Arnavutluk'a girdiğini söylediği Gjergj Bardhi'nin yanındayken Budva kardinallerine mektup yazdığını, mektupta Türkler tarafından işgal edilen Arnavutluk'u geri almayı planladıkları, fakat Vatikan'dan yardımların gelmemesi sebebiyle bunu başaramadıkları anlatılmaktadır. Plana göre aynı yılın 24 Ocak tarihinde Durres Başpiskoposu (Akçahisarlı (Kruja) Marcus Scura, 10.IX.1640-27.VIII.1657), Vatikan filusunun ulaşması ve Kelmend halkı ile İşkodra'ya yakın diğer halkların aynı anda İşkodra'ya saldırma sözünü tutmaları durumunda 6 bin savaşçıyla Kruja ve Lezha'ya saldıracaktı. Belgede ihanetlerinden dolayı Fra Giacomo, Fra Ferdinando da Genova isyan etmeleri ve Hıristiyan ordusu hareketini organize etmelerinden dolayı kadı tarafından idam cezasına çarptırıldıkları, Lezha Piskoposu Benedictus Orsini'nin (Ursinus – 21.VI.1621-6.III.1656) hapsedildiği, İşkodra ve Sapa papazlarının ise ülkeyi terk ettikleri kaydedilmiştir. Bkz. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 111.

⁷⁴⁹ Arnavutluk yerel medyasında 19. yüzyılda Kosova Vilayeti'nde, tam olarak Jakova bölgesindeki Arnavut Katolikler ve Müslümanlar arasındaki ilişkilerden söz eden bir haberden de ilginç bilgiler aktarılmıştır. Haberde özetle şu bilgilere yer verilmektedir: 1878 yılın sonbaharında Jakova'daki Arnavut Katolikler ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler Mehmed Ali Paşa cinayeti sırasında kötüleşti. Bu olaydan sonra çıkan çatışmalarda ise yüzlerce kişi hayatını kaybetti. Yakova'da Katoliklere karşı şiddetin kontrolden çıkmasında ise Jakova Kadısı Ahmed Efendi Koronica gibi şahsiyetler özel bir rol oynadı. Eğer Yakova Müftüsü ve Müslümanlardan bazılarının ileri gelenleri karşı çıkmasaydı katliam yaşanırdı. Avusturyalı diplomat Theodor Anton Max Ippen'e göre Priştine halkı demiryolu istasyonunu "şeytanın işi" olarak görüyordu. Prizren Birliği'ne de katılan ve Arnavut isyancılarından biri olan İsa Boletini 1900'lerin başında Kosova'da yeteri kadar hocalarımız var diyerek kendi çocuklarını medreseye göndermeyen ve yabancı okulların açılmasına öncülük eden Müslümanlardan biriydi. Bu bilgiler Dr. Eva Anne Frantz'ın *Şiddet ve Barışçıl Birlikte Yaşam Arasında – Geç Osmanlı Döneminde Kosova'daki Müslümanlar ve Hıristiyanlar – 1870-1913* (Viyana Üniversitesi, 2014) konulu doktora tezinden alınmıştır. Zefi, "Kilise Raporları Işığında Arnavutlarda İslamlaşma Devam Ederken Yaşanan Laramanizm Olgusu", 182; Enver Robelli, "Me racë jemi gegë dhe në vendin tim askush asnjë fjalë turqisht nuk e flet (İrk olarak Gegiz ve Benim Topraklarımda Kimse Tek Bir Türkçe Söz Konuşmaz)", *Gazeta Tema* (10 Kasım 2022). <https://www.gazetatema.net/rajon/me-race-jemi-gege-dhe-ne-vendin-tim-askush-asnje-fjale-turqisht-nuk-e-fle-i349197>

Kilisesi Başrahibi Safranyan'ın olduğu belirlenmiştir. Yine benzer bir iddia ortaya atarak İpek ve civarındaki Katoliklerin zorla İslâmlaştırıldığı, Kabash adlı bir Müslüman kabilenin bu konuda baskı ve tehdit uyguladığı şikâyet babında Papa'ya iletilmiş, yapılan incelemede bunun aslının olmadığı, Kabash ailesinden birinin Katolikler tarafından öldürüldüğü ve karşılığında kan talep edildiği için bu iddianın ortaya atıldığı tespit edilmiştir.⁷⁵⁰

4.2.4.3. Kosova Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri

Kosova Vilayeti'ndeki eğitim çalışmalarına gelince buradaki eğitim faaliyetleri kapsamında 1877-1912 yıllarını kapsayan süreçle ilgili tam olarak 911 adet belge bulunmakta, bu belgeler söz konusu faaliyetlerin farklı yönlerine ışık tutmaktadır.⁷⁵¹

Fakat buradaki eğitim faaliyetleri 1877 yılından önce başlamış, 1869'da yayımlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile birlikte daha çok hız kazanmıştır. Örneğin 1865 yılından itibaren Yakova'da hizmet veren bir okul, 1866 yılında Prizren'de 30 öğrenciye hizmet veren bir okul ve İpek'te hizmet veren bir okul, ardından 1880'de Zym'de ve Üsküp'te faaliyet gösteren okullar en erken okullar olarak bilinmektedir.⁷⁵²

1893 yılına gelindiğinde vilayet genelinde 22 erkek (zükür) rüştiye mektebi, 1 kız (inas) rüştiye mektebi, 342 erkek iptidai mektebi, 46 kız rüştiye mektebi, 35 medrese ve 7 kütüphane bulunmaktaydı. Mektepler ve medreseler bilindiği üzere Osmanlı geleneği olarak fetihten hemen sonra inşa edilen camiileri destekleyici şekilde açılmış ve toplumun farklı kesimlerine hizmet vermişlerdir. Bu eğitim kurumlarında dinî bilgiler, Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh, ahlak, itikat ve ibadet gibi dersler verilmiştir. Vilayetin önemli bir bölgesi olan Üsküp Sancağı'ndaki eğitim çalışmalarına ayrı özen gösterilmiş, buradaki en önemli ve etkili eğitim kurumu II. Abdülhamid Sultan'ın inisiyatifi sonucu 1888 yılında açılan ve lise düzeyinde hizmet veren *Mekâtib-i İdadi-i Mülki* ve ondan iki yıl sonra ilkokullara öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan Darümuallimin olmuştur. Buradaki eğitim çalışmaları daha sonraki yıllarda da hızlı bir şekilde devam etmiş, dolayısıyla 1893'de *Mekteb-i Edeb*, 1896'de *Üsküp Rüşdiye-i Askeriye* ve *Üsküp Inas Rüşdiye Mektebi*, 1898'de ise *Kosova Sanayi Mektebi* açılmıştır.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Bkz. Şahin Ahmetaj, *İpek Sancağı'nın İdari ve Sosyal Yapısı*, 78-80.

⁷⁵¹ Demir, "1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim", 10.

⁷⁵² Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 177.

⁷⁵³ Demir, "1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim", 10-12.

1900'de vilayette faaliyet gösteren ecnebi okullar farklı etnik ve dinî kökene dayalı olarak Rum, Bulgar, Sırp, Ulah, Katolik, Yahudi ve Protestan olarak adlandırılmaktaydı. Bu dönemde 193'ü köyde, 62'si ise kasabada olmak üzere toplam 255 iptidai varken, 12 rüştiye ve 1 idadi de faaliyet göstermekteydi. Bu okulların muallimlerinden 19'u Sırbistan ve 2'si Romanya vatandaşı iken bazıları Osmanlı vatandaşı olup Bulgaristan, Almanya ve Rusya'da eğitim görmüş kimselerdi. 1901/2 Kosova Vilayeti'nde toplam öğrenci sayısı 31.067 idi. Aynı yılda 23 rüştiye, 1 askerî rüştiye ve 1 idadi bulunmaktaydı. Vilayette eğitim veren 17 gayrimüslim mektebinden 10'u Bulgarlara, 4'ü Ortodokslara, 2'si Musevilere ve 1'i Rumlara aitti. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılından itibaren 1901/2 eğitim alanında kazandırılan ilerleme sonucu toplam iptidai okul sayısı 198'e ulaşmış, bu yıldan itibaren 42 kız iptidai mektebi, 22 erkek iptidai mektebi, 1 sanayi, 82 sıbyan mektebi, 1 inas sıbyan mektebi ve 35 zukur sıbyan mektebi olmak üzere 381 mektep açılmıştır.⁷⁵⁴

Kosova Vilayeti'nin sınırları içerisinde yer alan ve önemli bir kaza olan Gilan kazasında düzenlenen eğitim faaliyetleri üç kişiden oluşan bir Eğitim Komisyonu tarafından düzenlenir ve denetlenirdi. 1874 yılında Gilan ve çevresinde beş iptidai ve biri şehirde, diğeri Dobërçan köyünde olmak üzere iki medrese faaliyet göstermekteydi. 1887 yılından itibaren Gilan'da 36 öğrencisi olan rüştiye mektebinden söz edilmektedir. 1893 yılına gelindiğinde kaza genelinde 341 öğrencinin eğitim aldığı 7 iptidai mektep ve şehirde kız çocuklara mahsus bir iptidai mektebin varlığından haberdar olmaktayız. 20. yüzyılın başlarında 3'ü erkek (toplam 260 öğrenci) ve 2'si de kız (toplam 75 öğrenci) çocuklara mahsus olmak üzere şehirde 5 devlet iptidai mektebi mevcuttu. Gilan çevresinde ise 40-43 büyük köyde karışık iptidai mevcut ve bunlarda yaklaşık 1.300 öğrenci eğitim görmekteydi.⁷⁵⁵

Cami imamının ders verdiği köylerin iptidai okullarında ise Yukarı Morava'da 11 köyde, Aşağı Morava'da 10 köyde, Gallapi bölgesinde 7 köyde ve Karadak'ta 3 köyde iptidai mektepleri vardı. Bu okullardaki eğitim dili ise Osmanlıca ve Arapçaydı. Mekteplerde okuma-yazma, ahlak, edebiyat, Kur'an hafızlığı, aritmetik, Osmanlı kısa tarihi, fen bilimleri temel bilgileri gibi dersler verilirdi. Gilan iptidaiye mekteplerinde ikişer muallim çalışırken

⁷⁵⁴ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 61-62.

⁷⁵⁵ 1900-1901 eğitim-öğretim yılında Gilan'da faaliyet gösteren okullar şunlardı: Çarşı Mahallesi Erkek İptidai Mektebi (120 öğrenci), Çarşı Mahallesi Kız İptidai Mektebi (45 öğrenci), Eski Cami Mahallesi Erkek İptidai Mektebi (110 öğrenci), Eski Cami Mahallesi Kız İptidai Mektebi (30 öğrenci) ve Yeni Mahalle İptidai Mektebi (30 öğrenci).

köy iptidailerinde birer muallim çalışırdı. Bunlar ya medrese ya da Darülmualimin ya da Üsküp veya Priştine’de faaliyet gösteren idari mekteplerinin mezunları olurdu.⁷⁵⁶

4.2.5. Manastır Vilayeti

4.2.5.1. Manastır Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri

Manastır Vilayeti de diğer vilayetler, sancaklar, kazalar ve kasabalar gibi Osmanlı hâkimiyeti süresince idarî, sosyal ve demografik açısından pek çok değişikliğe uğramıştır. 1864 yılında vilayet olarak ilan edilmiş, 1913 yılında ise geçerliliğini yitirmiştir. Manastır Vilayeti’nin yüzölçümü 28.500 km olarak kayıtlara geçmiş, Manastır, Debre, Korça, Elbasan ve Serfice sancaklarından oluşmuştur. Bu beş sancak yirmi iki kazaya bölünmüş, vilayet kapsamında 1.977 köy yer almıştır.⁷⁵⁷

Bu süreçte Manastır Vilayeti’nin sınırları çerçevesinde bulunan İşkodra 1867, Prizren ise 1869 yılında ayrılmıştır. Tarihçi Kemal H. Karpat’ın 1830-1914 yıllarını kapsayan Osmanlı Nüfusu adlı eserinde bu vilayetin ihtiva ettiği sancakların isimleriyle birlikte *Müslüman, Ortodoks Rum, Ortodoks Bulgar, Yahudi, Ulah ve Başka* başlıkları altında farklı inanç mensuplarının dağılımına yer verilmiştir. Bu önemli kaynağa göre Manastır Vilayeti 95.191 Müslüman, 85.729 Ortodoks Rum, 171.618 Ortodoks Bulgar, 4.559 Yahudi ve 652 Ulah’la toplam 358.317 nüfusa sahipti. Manastır Sancağı aynı zamanda vilayetin merkez sancağıydı. Ardından sırasıyla 76.870 Müslüman, 118.247 Ortodoks Rum, 3.393 Ortodoks Bulgar, 24 Yahudi ve 1.714 Ulah’la toplam 200.986 nüfusa sahip Serfice (Serfiçe) Sancağı; 32.526 Müslüman, 10.555 Ortodoks Bulgar’la toplam 43.081 nüfusa sahip Debre (sayım sırasında sadece erkekler sayılmış) Sancağı; 38.056 Müslüman, 818 Ortodoks Bulgar’la toplam 38.874 nüfusa (31.182 erkek ve 7.692 kadın) sahip Elbasan Sancağı; 85.908 Müslüman, 82.025 Ortodoks Rum, 10.704 Ortodoks Bulgar, 876 Yahudi ve 3.190 Ulah’la toplam 183.570 nüfusa sahip Görice Sancağı bulunmaktadır.⁷⁵⁸

⁷⁵⁶ Aliriza Selmani, “Shkollat fetare islame në kazanë e Gjilanit në gjysmën e dytë të shek. XIX” (19. Yüzyılın İkinci Yarısında Gilan Kazasında İslam Okulları”, *Simpoziumi Ndërkombëtar Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët (Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslam Geleneği konulu Uluslararası Sempozyum)*, 15-16-17 Ekim 1992 (1995); Verli, *Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar*, 36.

⁷⁵⁷ Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 13.

⁷⁵⁸ Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) – Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2003), 166-167; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914) – Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, England 1985.

Manastır Vilayeti'nin sınırları dahilinde toplam 4 sancak, 3 kaza merkezi, 53 kaza ve 34 nahiye yer almıştır. Bazı kazalar tek bir yıl vilayete dahil kalmışken bazıları daha uzun kalmış, aynı süreçte bazen Manastır Vilayeti'ne, bazen diğer komşu vilayetlere dahil olmuşlar. Aynı şekilde 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan siyasî gelişmelerden dolayı idarî ve demografik açıdan ciddi değişiklikler kaydedilmiş, bir zamanlar sancak olan yerleşim birimleri kaza olmuş ya da tam tersi, bir zamanlar kaza olan yerleşim birimleri ise sancak olmuştur. Bu noktada Anadolu'dan Arnavut topraklarına ve tam tersi, yani Arnavut topraklarından Anadolu'ya yoğun göçlerin de yaşanması sonucu her bölgenin nüfus bilgileri ve toplum yapısı da değişikliğe uğramıştır.⁷⁵⁹

Alman tarihçi Bartl'a göre Manastır Vilayeti'nin 1901/2 yıllarında sahip olduğu nüfus 890.100 idi. Bunlardan 250.000'i Arnavut (%28), 300.000'i Bulgar, 120.000'i Ulah, 110.000 Yunan, 90.000'i Türk, 15.000'i Sırp ve 5.100'ü Yahudiydi. Dinî dağılımlarına göre ise 433.000'i (%46) Müslüman, 226.000'i Ortodoks, 225.000'i Bulgar-Ortodoks ve 5.100'i Yahudiydi.⁷⁶⁰

1910 yılına ait gerçekleşen nüfus sayımına göre Manastır Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.032.798 kişilik idi. Bunlardan 483.016'sı Müslüman Arnavut, 116.566'sı Ortodoks Arnavut, 191.675'i Bulgar-Makedon, 31.775'i Türk, 17.207'si Sırp, 184.707'si Rum, 7.852'si Çingene ve Yahudiydi. Müslüman ve Ortodoks Arnavutlar toplam nüfusun %58.05'ini (599.582) oluşturmaktaydı.⁷⁶¹

1911 yılında ise Osmanlı devlet adamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın gerçekleştirdiği nüfus sayımına göre Manastır Vilayeti'nde farklı inançlara göre nüfus dağılımı şu şekildeydi: Manastır'da 113.879 Müslüman, 103.340 Yunan, 2 Ermeni, 5.454 Yahudi, 205.311 Bulgar, 640 Çingene ve 37 yabancı olmak üzere toplam 428.663 kişilik nüfus; Serfice'de 91.961 Müslüman, 141.466 Yunan, 2 Ermeni, 29 Protestan, 4.059 Yahudi, 2.051 Bulgar, 851 Çingene ve 26 yabancı olmak üzere toplam 240.445 kişilik nüfus; Dibra'da 77.652 Müslüman ve 25.199 Bulgar olmak üzere toplam 102.851 kişilik nüfus;⁷⁶²

⁷⁵⁹ 1878-1912 yıllarında yaşanan yoğun göçler için bkz. Nedim İpek, "Kosova Vilayeti'nde Gerçekleşen Göçler", *History Studies* 2/1 (Ankara 2010), 65-81.

⁷⁶⁰ İşkodra Vilayeti'ne bağlı her bir kaza ve bayraklarının nüfusu ve dinî dağılımı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 112-128.

⁷⁶¹ Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 16.

⁷⁶² Dibra veya Debre'de 1845 ile 1858 yıllarında Aşağı Debre ve Yukarı Debre'de yapılan nüfus çalışmaları sırasında Müslüman ve Bulgarların yanı sıra bir kısmı Müslüman, bir kısmı gayrimüslim olan Kıptilerin varlığından da söz edilmektedir. Bkz. Alketa Gjoni – Hasip Saygılı, "Popullsia e Kazave Dibër e Epërme ve Dibër e Poshtme në Regjistrat Osmanë (1845-1858)" (Osmanlı Defterlerinde Yukarı Debre ve Aşağı Debre

Elbasan'da 69.454 Müslüman, 2.790 Yunan ve 978 Bulgar olmak üzere toplam 73.222 kişilik nüfus ve Görice'de 102.774, 101.945 Yunan, 5 Ermeni, 5 Protestan, 1.048 Yahudi, 12.805 Bulgar ve 1.026 Çingene olmak üzere toplam 219.608 kişilik nüfus. Yani bu verilere göre Manastır Vilayeti'nin toplam Müslüman nüfusu 455.720 iken, toplam Yunan nüfusu 349.541, toplam Ermeni nüfusu 97, toplam Protestan nüfusu 34, toplam Yahudi nüfusu 10.561, toplam Çingene nüfusu 2.517 ve toplam yabancı nüfusu 63 olmak üzere vilayet 1.064.789 kişilik nüfusa sahipti.⁷⁶³

BOA'da muhafaza edilen farklı arşiv belgelerinde bu vilayetin yapısı, vilayetin farklı bölgelerinde konuşulan dil, Hıristiyanlar ve Müslümanlar ve Katolikler ile Ortodokslar arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir:

1891 yılına ait bir belgede çalışmamızın farklı bölümlerinde gizli Hıristiyanlık olayıyla anılan Shpat, yani Elbasan'a bağlı Eşpat nahiyesinde yaşayan ahalinin sorunlu olduğu ve ıslahat çalışmalarının yapılması gerektiğine dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Elbasan'da görev yapan yerel yetkililer tarafından belgede adı geçen nahiyede yaşayan ahalinin hallerinden söz edilirken bunların vaktiyle ıslah edilmemesi durumunda verdikleri zararın kat be kat artacağı belirtilmiştir. 28 köyden oluşan ahalinin Müslüman olarak geçinip Müslüman isimleri taşıdıkları ifade edilmiş, ancak mezhep değiştirme meselesinde Yunanistan'dan etkilendikleri belirtilmiştir. Bu nahiyenin tam da Arnavutluk'un ortasında ve en iyi yerinde bulunmasından dolayı buradaki ahalinin sadece Ortodoks mezhebine yakınlık göstermeleri değil, aynı zamanda bunun siyasî bir mesele olduğu aktarılmıştır. Cesaretleriyle ön plana çıkan bu bölge halkının arasında çıkan mezhep değiştirme fikrinin fesata sebep olmaması için bazı tedbirlerin alınması gerektiği duyurulmuştur. Belgenin devamında konunun ciddiyetini ortaya koymak amacıyla şu ifadeler yer verilmiştir:

“Söz konusu nahiye bugüne kadar görünüşte İslâm'a, gizliden Hıristiyanlığa ait iki mezhebe bağlı olmuşlar, bugüne kadar mektepleri olmamış, hatta daskal (öğretmen) mektepleri de olmamış ve böylece iki mezhebden hiçbirine bağlı olmayarak vahşi birer mahluk olmuşlar, kendilerini Hıristiyan olarak göstermemenin sebebi asker vermemek içindir. Bunları azdırıp teşvik eden ve himaye eden ise Berat sancağı metropolididir. Bu arada zikredilen metropolid Rum patriklik vekâletine tayin olunca Eşpat nahiyesini Rumlaştırarak istediği anlaşılmış, bunları eski

Kaydedilen Nüfus (1845-1858 yılları)”, (Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 33 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 33) (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2021), 33-44.

⁷⁶³ Karcic, *Balkan Müslümanları*, 44.

âdetlerinden vaz geçirmek için ise İlbasan sancağında memur olan Astarova kazalı Berzeşte karyesi eşrafından Selim Ağa'nın o civar İslâm ve Hıristiyan Arnavutlarla Eşpat nahiyesinden ahalisince meşhur ve sözü sayılır takımdan bulunduğundan, ıslahat çalışmaları için yirmi sekiz köyününün ileri gelenlerinden birkaçını alıp arzuları doğrultusunda zaptiye kaydetmesi ve isimleri Müslüman kalması şartıyla kimini onbaşı ve kimini çavuş yapması gerekir. Bu babda onların rütbeleri terfi edilirse kısa bir zaman içerisinde mezheplerinden geri dönme ve yeniden İslâmiyete girmeleri konusunda muvaffakiyet elde edilecektir.”⁷⁶⁴

Kriptohıristiyanlığın aslında Osmanlı döneminin neredeyse tamamında farklı şekillerde kendini gösterdiği ifade edilmişti. Ancak bu fenomenin ortaya çıkması ve Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmesi 1800'lerin sonlarında gerçekleşmiştir. Bu noktada da Arnavutluk'ta görev yapan farklı düzeydeki resmî görevlilerden ıshalat çalışmaları kapsamında bölgeden bölgeye farklılık gösterecek şekilde birçok öneri merkez idareye ulaştırılmıştır.

1898 yılına ait bir belge ise çok dinli bölgelerden biri olan Manastır Vilayeti'ne bağlı Esbati Köyü ve civar köylerden bilgiler ihtiva etmiştir. Rusya Sefiri'ne göre nüfus sayımında Müslüman olarak yazılan, ancak gerçekte Ortodoks mezhebine mensup olan Arnavutların Katolik Mezhebi'ne girmeleri için Avusturyalı papazlar tarafından kışkırtma çalışmaları yapılmaktadır. Rusya Sefiri, konuyla ilgili tahkikat yapılmasını talep etmiş, kısa bir süre sonra tahkikat yapıldıktan sonra gerekli tedbirlerin alınması da talep edilmiştir.⁷⁶⁵ Burada Rusya'nın da Balkan bölgesiyle ilgilenmeye başlamasından sonra Katolik devletlerden Avusturya ile olan rekabetinden ve sahadaki nüfuz çatışmalarından bahsedilmiştir.

1901 yılına ait başka bir belgede Manastır Vilayeti'nde hangi millet mensuplarının hangi bölgede ikâmet ettikleri, bunların dine mensup olduğu ve hangi dili konuştukları da belirtilmiştir:

“Kasabada Türkçe ve Bulgarca konuşulur. Kasaba halkı Türk'dür. Merkez tarafından yalnız Kırşova (Kërçova) nahiyesi İslâmları Gega Arnavud'dur, geri kalan ise Türk'dür. Merkez sancağında eklenmiş Pirlepe kazasının şarkı olup, Tikveş kazası hududunda bulunan İslâm köyleri Türk'dür, diğer karyeler hepsi Gega

⁷⁶⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Umumi* (Y.PRK.UM.23.5.1.1).

⁷⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubu Kalemi* (BEO.1081.81034.1.2); Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubu Kalemi* (BEO.1081.81034.2.1).

Arnavud'dur. Florine kazası Türk'dür, bu kazada Türkçe ve Ulahca tekellüm ederler. Kırçova kazası hepsi Gega Arnavud'dur. Arnavutça ve Bulgarca tekellüm ederler. Ohri kazasında kasabanın doğusu, yani Resne ciheti Türk olup Arnavud ve Bulgarca konuşurlar. Ostroga nahiyesi Toska Arnavud'dur. Debre ve İlbasan sancakları hepsi Arnavud'dur. Serfice sancağı hepsi Türk'dür. Bir kısım ahali yalnız Rumca konuşurlar. Görice sancağına gelince Görice kasabası Toska Arnavudu olup doğu cihetinde olan nahiyeler ve Kesriye kazası Türk'dür. Diğer Estarve ve Kolonya kazaları Toska Arnavud'dur. Manastır vilayetinin Debre ve İlbasan sancakları dahilinde bazı Türk karyeleri bulunur."⁷⁶⁶

1903 yılına ait başka örnek bir belgede Korça Rum Metropoliti'nin Rumlaştırma propagandası hakkında bilgi verilmiştir. Belgede metropolitin köy papazlarını toplayarak nüfus yazımında Ulah ve Arnavud olanların Rum yazılmasını ve yazılmayanların aforoz edileceklerinin bildirilmesini ihtar ettiği bildirilmiştir. Belgede Bihlişte (Bilisht) papazı Petro Efendi'nin de aynı şekilde hareket ettiği ve bu konuyla ilgili Patrikhane'den emir aldığını belirttiği ifade edilmiştir.⁷⁶⁷ Bu örnekte 20. yüzyılın başlarında dahi Arnavut Ortodoks üst düzey yönetici ve görevlilerin Ortodoksluğu yaymaktan ziyade Helenleştirme propagandası yaptıkları ve bunun için ellerindeki her türlü imkân kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu gibi çalışmalar Yunan devletinin kurulmasıyla hız kazanmış, Arnavutluk'un büyük ölçüde toprak kaybı yaşamasından sonra daha fazla artmıştır.

İnanç Propagandası'ndan Lezha Temsilcisi'ne gönderilen bir mektupta, Katolik din adamlarının Ulusal Arnavut Hareketi'ne katılımlarından dolayı Osmanlı Devleti'nin memnuniyetsizlik duydukları ifade edilmiş, Katolik din adamlarına siyasî meselelerine dahil edilmemesi de önerilmiştir. Aynı kapsamda Durrës Başpiskoposu ve Lezha'daki Fransiskan Temsilci arasında Osmanlı yetkililerinin Hıristiyanlara karşı uyguladıkları keyfi davranışlardan söz edilmiş, Hıristiyanlara karşı şiddet uygulandığı ve mezarlardaki haçlarının kırıldığı belirtilmiştir.⁷⁶⁸ Bu mektupta yer alan 'Hıristiyanlara karşı şiddet uygulandığı ve mezarlardaki haçlarının kırıldığı' ifadelerinin gerçekliğine şüpheyle yaklaşmak gerekir. Zira hem Osmanlı dönemi, hem de onun öncesinde hangi inanca mensup

⁷⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Bükreş Sefareti* (HR.SFR.4.639.16.1.1; HR.SFR.4.639.16.2.1).

⁷⁶⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Şifre Kalem Belgeleri* (DH.ŞFR.353.125.1.1).

⁷⁶⁸ Fatmira Nikolli, "Propaganda Fide: Porta e Lartë ankohe për përfshirjen e klerit në politikë (İnanç Propagandası: Devlet-i Aliye Din Adamlarının Siyasete Dahil Olmasından Şikâyetçi)". *Gazeta Shqiptare* <http://gazetashqiptare.al/2018/06/10/propaganda-fide-porta-e-larte-ankohet-per-perfshirjen-e-klertit-ne-politike/>

olurlarsa olsunlar, Arnavut milleti her daim birbirinin inancına ve kutsalına saygı göstermiş, hatta bu uyum aynı bayramları kutlamaya kadar varmıştır.

Ohri Başpiskoposu Raphael Levacovich'in (27.5.1647-27.2.1651) temsilcisi Pjetër Bogdani tarafından İnanç Propagandası'na gönderilen bir mektupta Ohri diyozelerinde halkın büyük maneviyat ihtiyacı dile getirilmiştir. Bogdani'ye göre Priştine, Trepça, Scegieci (Shegjec!/Shën Gjergj), Kratova ve Karadağ'da çok sayıda Katolik var, fakat şapellerin (Arn. famulli) eksikliğinden dolayı skizmatik, yani Ortodoks olma tehlikeleri vardır. Bogdani, bu tehlikeden söz ederken İpek Patrikhanesi'nin Yunan Patriği'nden dert yanmış, onun Üsküp ve Kosova'nın tamamında yaşayan Katolıklere ağır vergiler yüklediğini, Katolik papazlara da yıllık vergi yüklediğini kaydetmiştir. Bogdani Yunan Patriği'nin hareketlerini şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Kratova Kilisesi gibi Katolik kiliselerimizi kapatmaktadır, ta ki Katolikleri Ortodoks olarak çevirene dek susuzluğunu gidersin. Bu ifsatçı şahıs yüklediği vergilerin ödenmemesi durumunda hizmet etmek üzere kendi papazlarını bizim kiliselerimize göndermekle tehdit ediyor. Bunu da sonuna kadar yapacaktır, zira kendisi çok zengindir."*⁷⁶⁹

Bu durumun önüne geçebilmek için Priştine'ye 40 yaşında olan, uzun süredir Tivari Piskoposu Bardhi'nin yanında çalışan öğrenci ve papaz Don Gjin Bardhi'nin, Sapa'da papaz olarak görev yapan 35 yaşındaki Arnavut Don Gjergj Mazreku'nun, Scegieci'ye bu bölgede papaz olarak hizmet veren 30 yaşındaki Arnavut papaz Don Gjon Damussi'nin, Fransiskan misyonerler için tercüman olarak Kratova için uzun zamandır Piskopos Bardhi'ye hizmet veren 40 yaşındaki papaz Kratovalı Don Stefani, Trepça için ise Bari'de eğitim alan 35 yaşındaki Fransiskan papaz Bernardino da Montenero'yu önermiştir. Aynı kaynaktan 1650 yılına ait bir başka belgede⁷⁷⁰ Sırbistan Krallığı'ndan ve dahilindeki inanç dağılımından söz edilmektedir. Bu topraklarda Türkler, skizmatikler (Ortodoks Sırplar), Yahudiler, Katolikler ve bazı bölgelerde Ermenilerin yaşadığı, kesin sayı bilinmese de Katoliklerin skizmatik ve Türklere kıyasla daha az sayıda olduğu, bunların Üsküp (Scopia), Metropol, Prizren (Priseren), Prokupla (Procopia), Priştine (Przstina), Janjeva (Jagnevo), Novo Brda (Montenovo), Jagodina (Jagodna), Vushtrria (Vuciter), Nish (Nissa), Krushevci (Krusovaz), Novi Pazari (Novopazar), Leskovci (Lescovaz), Kratova (Cratova), Letnica

⁷⁶⁹ Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları*, 97.

⁷⁷⁰ Belgenin orijinaline şu koddan ulaşılabilir: APF. SOCG, C. 220, 19r-v, 22r, 25r, 26r.

(Letniza) ve çevre bölgelerden özellikle Ovçe Pole (Ovce Pogle), Kosova (Cossovo) ve Karadağ'da (Montenero) yaşadıkları kaydedilmiştir.⁷⁷¹

4.2.5.3. Manastır Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri

Diğer vilayetlerde olduğu gibi Manastır Vilayeti'nde de yürütülen eğitim faaliyetleri doğrudan Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri etkilemiş, özellikle 19. yüzyılda düzenlenen bu faaliyetler aynı zamanda birçok dinî, siyasî, ekonomik ve kültürel olayların akışını da yakinen yönlendirmiştir. Örneğin Manastır Vilayeti'nin önemli merkezlerinden olan ve farklı etnik gruplarından oluşan nüfusla dikkatleri üzerine çeken Üsküp'te 18. yüzyılın sonlarından itibaren Arnavutların yerleştiği bölgelerde yoğun bir şekilde eğitim kurumları faaliyet göstermiştir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eserinde aktardığı bilgilere göre Üsküp'te bulunan mektep sayısı 70 iken bunların arasında en meşhurları Koca Mustafa Paşa Mektebi, Aladdin Mektebi, Gazi Yahya Paşa Mektebi ve Kayma Hatun Mektebi idi. Aynı şehirde 9 dârülkurrâ, 6 medrese ve 9 imarethane vardı. Benzer faaliyetler Manastır, İştîp, Ohri, Ustrumca, Radovişte ve Prilepe'de de yürütülmüştür.⁷⁷²

Ulqin veya diğer adıyla Ülgün'de ise 1909 yılına ait istatistik bilgilere göre 11 camide görev yapan 11 hoca, başta Pazartepesi Camii Mektebi, Rana Camii Mektebi, Kale Camii Mektebi, Lam Camii Mektebi, Pazarınbaşı Camii Mektebi başta olmak üzere birçok mektepte faaliyet göstermiş, bunların yanı sıra bazı hafızlar kendi evlerinde de mektepler açmıştır. Bunlardan başka 1878 yılından itibaren iki medrese de faaliyet göstermiş, burada farklı mekteplerde görev alan birçok kişi mezun olmuştur.⁷⁷³

Ancak bilhassa bu yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen eğitim faaliyetleri, sırf eğitim faaliyetleri olmaktan ziyade çoğunlukla arka sahnede belli bir siyasî maksatları olan ve görünüşte sıradan eğitim faaliyetleri gibi görünse de aslında farklı yabancı güçlerin propagandasını yürüten çalışmalardı. Örneğin Korça'da 19. yüzyılın 80'li yıllarında yerli Hıristiyanlar, Ulah ve Bulgarlara hizmet veren 4 Yunan okulu faaliyet göstermekteydi. Aşağı Arnavutluk'un diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da Yunan Ortodoks okulları yerel halkı

⁷⁷¹ Etleva Lala, "Shqipëria etnike që në 1600-ën, e vërteta në 11 dokumentet e Vatikanit (1600'den İtibaren Etnik Arnavutluk, Vatikan'ın 11 Belgesinde Yer Alan Gerçekler)". *Shqiptarja* <https://shqiptarja.com/lajm/shqiperia-etnike-qe-ne-1600en-e-verteta-ne-11-dokumentet-e-vatikanit>

⁷⁷² Makedonya genelinde Osmanlı camileri, mektepleri, medreseleri, imaretleri ve Türk kültürüne ait olan tüm eserler hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Djuneis Nureski, "Osmanlı'dan Günümüze Makedonya'daki Türk Kültürü ve Makedonya'nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Avrasya Etüdləri* 50/2 (2016), 365-366.

⁷⁷³ Haxhibrahimi, "Ülgün mektepleri ve medresesi", 234-236.

Yunanlaştırma yuvalarına dönmüştü. Bu okullarda öğretilen dualar da bunu göstermektedir: *“Benim sevgili vatanım Yunanistan, seni bir bambaşka anne gibi seveceğim... Her şey senin sunağında olacak, arzular, servet ve hayat. Ama eğer ki ben senin sadık bir evladın olmayacaksam o zaman Tanrı'nın laneti üzerimde olsun. Amin!”*⁷⁷⁴

Yunan devleti tarafından çokyönlü yürütülen tüm propaganda çalışmalarına rağmen bunlardan halkın geniş bir kesiminden ziyade sadece ekonomik açıdan Yunanistan'la bağlantılı olan zengin Ortodoks tüccar burjuvası, yerel din adamları, Yunan okullarında eğitim gören bazı eğitilmiş aydınlar ve halktan bazı unsurlar etkilenmiştir.

Bu propaganda faaliyetleri 7 Mart 1887⁷⁷⁵ tarihinde Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye'nin üyeleri tarafından yapılan girişimler sonucu Osmanlı Devleti'nin Korça'da açılmasına izin verdiği Arnavutça okulla birlikte büyük darbe almıştır. Bu okul aynı zamanda tam millî özelliklere sahip ilk laik okul olarak anılmaktadır. Ancak bu okulun açılması Korça'nın Yunan Metropoliti Filotheu'nun sert tepkisiyle karşılaşmıştı. Metropolit Filotheu, yerel Osmanlı yöneticilerinden okulu derhal kapatmalarını talep etmiş, ancak Osmanlı yöneticileri bu talebi reddetmişti. Bu kadarla yetinmeyen Filotheu, okulun ilk müdürü olan Thanas Sina'yı kiliseden aforoz ettiğini ilan etmiş, okulun tüm öğretmenlerini ve çocuklarını okula gönderen velileri aforoz etmekle tehdit etmişti, onların defnedilecek yerleri olmayacağını ve cehenneme gideceklerini açıklamıştı. 1907 yılında Hadson'da genç bir Arnavut Ortodoksun vefatı üzerine Filotheu'nun onu Ortodoks Mezarlığı'na kabul etmemesi üzerine durumlar daha çok kızışmıştı. Ölen kişi “istenmeyenlerin mezarlığı” olarak anılan yeni bir alanda defnedilmişti. Ortodoks Mezarlığı'nda defnetmemenin sebebi olarak ise “Arnavut milliyetçi” olması şeklinde gösterilmişti.⁷⁷⁶

Yine bu olayların devamında 1888 yılında Sofya ve İstanbul'da yaşayan Arnavutlar Ekümenik Patrikhanesi'nden Arnavut topraklarında Arnavutça ayinlerinin düzenlenmesine izin verilmesini talep etmişti, fakat Hariciye Nâzırlığı'nın tüm ısrarlarına rağmen Patrikhane, bunu talep edenlerin Osmanlı aleyhinde amaçları olduğunu diyerek bu taleplerini reddetmişti. Korça'da da aynı yılda bazı Ortodokslar şehrin ana kilisesinde ayinin Arnavutça

⁷⁷⁴ Duanın Arnavutçası: *“Atdheu im i dashur, i bukur, Greqi, si nënë tjetër do të dua... Gjithçka do të jap në altarin tënd; dhe dëshirat pasurinë dhe jetën. Por nëqoftëse nuk do të bëhem bir besnik i yt, le të kem mallkimin e perëndisë. Amin.”*

⁷⁷⁵ 7 Mart tarihi bugün Arnavutluk'ta öğretmenler günü olarak kutlanmakta ve okulun binası da ulusal eğitim müzesi olarak ziyaretçilerini ağırlamaktadır.

⁷⁷⁶ Nesimi, *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*, 81.

düzenlenmesini talep ettiklerinde Filotheu karşı çıkmıştı. Ayini Yunan dilinde yapabilmek için Osmanlı jandarmasına haber vermişti. Drinopoja, Korça ve Kosturi metropolitliklerinde hal böyleyken Tiran Metropolitisi Visarion (1867-1900) Elbasan, Tiran ve Durrës okullarında Arnavutçanın öğretilmesine izin vermişti. Aynı metropolikte 1900'den itibaren görev yapan Joan, Durrës'taki Yunan okullarının öğrencilerine aralarında Arnavutça konuşmaları durumunda ağır cezalar kabul edeceklerini ve birbirleriyle sadece Yunanca konuşacaklarını ifade eden bir beyanat imzalamaya zorlamıştı.⁷⁷⁷

Diğer yandan İşkodra'da da 1855 yılında İşkodralı yüksek düzey din adamları Avusturyalı konsolosun müdahalesi ve bazı zengin tüccarların desteğiyle İtalyan okullar açılmıştı. Ancak yabancı eğitimciler tarafından yönetilen bu okullar halk arasında memnuniyetsizliğe yol açmış ve 1861 yılında bu eğitimciler İşkodra'yı tamamen terk etmek zorunda kalmıştı. Bu dönemde dinî karakterli bu okullara karşı çıkan rönesansçılardan Zef Jubani şunları yazmıştı: *"Bizim evlatlarımıza eğitim verecek, onları bugüne kadar kaldıkları şekilde karanlıkta kalmalarına izin vermeyecek, onlara iyi Arnavut olmalarını öğretecek, dinî ve yabancı etkilerden tamamen özgür olacak okullar gerekiyor."*⁷⁷⁸

Manastır Vilayeti'nin genelinde gayrimüslim nüfusa yönelik düzenlenen eğitim faaliyetlerine gelince 1892 yılında Manastır Vilayeti'nde 4 idadi, 1 darümuallimin, 23 rüştiye ve 291 sıbyan okulu mevcuttu. Aynı vilayete bağlı Debre, Görice, Elbasan ve Serfice'de ruhsatlı okul sayısı 936 idi. Bu okulların çoğu gayrimüslim cemaatlere aitti.⁷⁷⁹

1896 yılında ise Manastır, Serfice, Debre ve Görice sancaklarında resmî ruhsatlı olarak Bulgar, Protestan, Musevi ve Arnavut gayrimüslimlere ait olmak üzere rüştiye ve iptidaiye derecelerinde toplam 194 mektep faaliyet göstermekteydi. Bu mekteplerden 169'u Bulgar, 2'si Protestan, 21'i Ulah, 1'i Rum ve 1'i de Musevilere ait idi. Aynı yılda Manastır Maarif Müdürlüğü'nün raporlarına göre resmî ruhsatlı Rum okul sayısı 350'i iptidaiye, 29'u rüştiye ve 1'i idadi düzeyinde olmak üzere toplam 380 idi. 1901/2 yılına gelindiğinde vilayetin toplam nüfusu 838.354 kişilik iken eğitim gören öğrenci sayısı 51.286 olarak kayıtlara geçmekte ve bunların arasında Manastır, Görice ve Serfice'de birer idadi, Manastır'da öğretmenlerin yetiştirildiği bir Darümuallimin, Nasliç, Alasonya, Debre-i Bâlâ ve Elbasan'da birer rüştiye ile Manastır şehrinde bir inas rüştiyesi faaliyet göstermekteydi.

⁷⁷⁷ Bido, *Arnavut Ortodoks Kilisesi*, 10-11.

⁷⁷⁸ Shkodra, *Millî Yeniden Doğuş Döneminde Arnavut Şehirlerinin Durumu*, 84-87.

⁷⁷⁹ Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, 88.

Aynı yılda 1'i Musevilere, 2'si Ulahlara, 51'i Rumlara, 11'i Bulgarlara ve 2'si Sırlara ait olmak üzere 67 mektep faaliyet göstermekteydi. Bunların dışında Protestan Hareketi'nin adına 1892 yılında ruhsat verilen bir mektep de faaliyet gösterirken burada 36 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bu zikredilen okulların dışında 1876-1901/2 yıllarında farklı düzeylerde 192 mektep daha eğitim hayatına başlamıştı.⁷⁸⁰

4.2.6. Yanya Vilayeti

4.2.5.1. Yanya Vilayeti Hakkında Genel Bilgiler ve Arşiv Belgeleri

Yanya şehri Ekim 1430'de Osmanlı topraklarına dahil olmuştur. *Türkler'in Beylerbeyi* olarak bilinen Sinan Paşa tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Yanya, muharebe yapılmadan şehir halkına verilen emanname⁷⁸¹ aracılığıyla teslim alınan bölgeler arasında yer almaktadır.⁷⁸²

Emannamelerden sonra şehir ahalisine malî, askerî ve idarî düzeyde bazı ayrıcalıklar tanınmış, bu haklar ikiyüz yıl kadar geçerli olmuş, bu kapsamda 17. yüzyıla kadar burada nüfus iskânı yapılmamıştır. Bunun sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin 9 Ekim 1430 tarihinde Yanya üzerine hâkimiyet kurmasından başlayıp şehirde yaşayan Hıristiyanların 1611 yılında isyan çıkarmasına kadar bu ayrıcalıklar devam etmiş, bu isyan sonucu kale içinde yaşayan Hıristiyanlar buradan çıkartılıp yerlerinde Türkler ve Yahudiler yerleşmiştir. Kale kayıtlarda *Castron* olarak geçmiştir.⁷⁸³ Fakat bölgede uygulanan millet sisteminin sağladığı avantajlar ve Osmanlı Devleti'nin Katoliklere karşı Ortodoks Kilisesi'ne imtiyaz tanınması bölgede Rum etkisinin artmasına sebep olmuştur.⁷⁸⁴

Yanya, Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Rumeli Eyaleti'nde yer alan sekiz sancaktan biriydi. 1564 yılına ait tahrir bilgilerine göre Yanya

⁷⁸⁰ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 62-63.

⁷⁸¹ Ahidname, güvenlik teminatı.

⁷⁸² Machiel Kiel, "Yanya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/317; Aysu Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017) 195.

⁷⁸³ Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*, 196, 206.

⁷⁸⁴ 18. yüzyılda görev yapan bir piskoposun ifadesiyle "*Hıristiyan imparatorluk zamanında (maalesef) piskoposlar sadece papazlığa ve dinsel konulara karışırdı, sivil konulara karışmazdı. Oysa şimdi bölge piskoposları mirasla, borçla ve Hıristiyan medeni hukukunun hemen her konusuyla ilgili medeni davalara ve mahkemelere bakıyorlar.*" Hıristiyan din adamlarında seküler ve dinsel yetkilerin birlikte verilmesi yolsuzluk da yaygınlaşmış, hırslı din adamları kariyerlerine yükselebilmek için sık sık rüşvet ve yolsuzluğa başvurmuştur. Bkz. Bachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 72-73; Kiel, "Yanya", 317.

livası Yanya ve Narda adlı iki kazaya ayrılmıştı. Bunların kapsamında Yanya, Malkas, Kurenduz, Çarnakovišta, Zagorya, Laka, Podgoryani, Konice, Rinase, Radoviz, Çemernik, Roguz ve Grebene nahiyeleri bulunmaktaydı. 1530 yılında düzenlenen nüfus sayımına göre Yanya’da Hıristiyanların ikâmet ettiği 600 haneden ibaret 39 mahallesi, 45 hanesi olan bir Müslüman mahallesi ve dizdar komutasında 42 kişilik bir garnizasyon bulunmaktaydı.⁷⁸⁵

1579 yılında nahiyeler arasında Kakotranko, Babenkoz, Kopniç ve Cayim da eklenmişti. Bu yıllarda şehirde kaydedilen 30-39 mahalleden sadece biri Müslümandı. Yanya 17. yüzyıla kadar Rumeli Beylerbeyliği’nin kapsamında liva merkezi olarak yerini muhafaza etmiştir. 1700-1718 yıllarında Manastır merkezli Rumeli eyaletinin idarî taksimatı içerisinde bir sancak olarak kayıtlara geçmiştir.⁷⁸⁶ Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde Yanya’da toplam 18 cami, 12 mahalle mescidi, 6 medrese, 11 mektep, 7 tekke, 3 han, 2 hamam, 1900 dükkan bilgisi zikredilmiştir.⁷⁸⁷

1787’ye geldiğinde sınırları doğuda Tırhala, kuzeyde Berat, güneyde Narta ve batıda Adriyatik kıyılarına ulaşacak ve başında idareci olarak Tepedelenli Ali Paşa’nın bulunacağı şekilde Yanya Paşalığı kurulmuş, Tepedelenli Ali Paşa’nın Osmanlı Devleti’nden bağımsız davranması sonucu 24 Ocak 1822’de öldürülmesiyle paşalık devri de sona ermiştir.⁷⁸⁸

Şubat 1830’da Londra Antlaşması sonucu Rumların bağımsızlığı Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Yanya’nın ana kazalarından Narda Osmanlı Devleti’nde kalmış, böylece Güney Arnavutluk’un sınırları Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki sınırını teşkil etmiştir.⁷⁸⁹ Aynı yıllarda önemli bir gelişme yaşanmış ve tımar sistemine son verilmiştir. Tüm bu gelişmelerin sonucunda 1833 yılına geldiğinde Yanya, Avlonya ve Delvine sancakları Güney Arnavutluk’u kapsayan ve Rumeli Eyaleti’ne bağlı olan idarî birimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Güney Arnavutluk’un merkezi olarak

⁷⁸⁵ Kiel, “Yanya”, 318.

⁷⁸⁶ Yanya Vilayeti’nin yüzölçümü 17.900 km olarak kayıtlara geçmiş, Yanya, Preveze, Gjirokastra, Çamerya ve Berat sancaklarından oluşmuştur. Bu iki sancak yirmibir kazaya bölünmüş, vilayet kapsamında 949 köy yer almıştır. Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 14.

⁷⁸⁷ Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk’taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*, 196.

⁷⁸⁸ Tepedelenli Ali Paşa Arnavut tarih kitaplarında Arnavut devletinin kuruluşunun habercisi olarak kabul edilmiş, Avrupa basınında ise “Yanya’nın aslanı” lakabıyla anılmıştır. Bartl, *Orta Çağ’dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 88.

⁷⁸⁹ İlkay Erken, “Yanya Vilayeti’nde bir Muhacir Kasabası: Loros”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (63/Eylül 2018), 557.

kabul edilen Yanya (Janina) Vilayeti 1864 yılında kabul edilen Teşkilî Vilayet Nizamnamesi'yle Yanya Eyaleti'nin kaldırılmasından sonra kurulmuştur.⁷⁹⁰

Yanya Eyaleti esasen 1846 yılından itibaren kayıtlarda geçmekte ve bu eyalet kapsamında Yanya, Berat ve Ergiri olmak üzere üç sancak bulunmaktaydı. 1864 yılına kadar da Yanya, Berat, Ergiri, Narda ve ara sıra Tırhala da dahil olmak üzere Yanya Eyaleti mülkî taksimatını genel hatlarda muhafaza etmiştir. Bu yılda ise, tam olarak 6 Mart 1867'de Osmanlı taşra idaresinde vilayet olarak yerini almış, aynı yılda mülkî taksimatı yeniden düzenlenmiş ve vilayet dahilinde Yanya, Tırhala, Golos, Berat, Ergiri, Preveze ve Narda sancakları yer almıştır. Ayrıca vilayetin 28 kaza ve 22 nahiyeden oluşması kararlaştırılmıştır.⁷⁹¹

Mülkî taksimat düzenlemeleri Osmanlı Devleti ve Rus devleti arasında düzenlenen ve 93 Harbi olarak bilinen savaşın düzenlendiği 1877 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan itibaren birkaç yıllık süreç içerisinde Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu zor durumdan dolayı vilayet içinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. 1881 yılında Teselya Sancağının Yunanistan'a verilmesiyle sancakların sayısı dörde düşmüştür.⁷⁹²

Avrupalı seyyahlardan William Martin Leake bu dönemde şehirde bin Müslüman, 2 bin Yunan ve 200 Yahudi hanesinden söz etmiştir. Bundan öncesinde 1809 yılında Avrupalı seyyahlardan John Cameron Hobhouse buranın nüfusunu 8 bin hane ve 35 bin kişilik olarak göstermiştir. Ona göre halkın onda biri Müslüman, geri kalanı Hıristiyan ve Yahudilerden oluşmaktadır. Başka bir seyyah olan Henry Holland ise 1812-1813 yıllarında buranın nüfusunu 30 bin olarak göstermiştir. Aynı yılda Thomas Smart Hughes nüfusu 40 bin olarak göstermiştir. Başka seyyahlar bir sonraki yıllarla ilgili farklı nüfus bilgileri paylaşmıştır.⁷⁹³

Yanya bölgesini çok iyi tanıyan Avlonyalı İsmail Kemal Bey 1866 yılında paylaştığı nüfus bilgilerine göre Yanya ve Narda'da yaşayan 1.500 kadar Yahudi dışında vilayette toplam 400 bin kişinin yaşadığını kaydetmiş, bunlardan yarısının Rumlardan,

⁷⁹⁰ Erken, *Yanya Sancağı'nın İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri*, 40.

⁷⁹¹ Yüksel Nizamoğlu, "Yanya Vilayeti'nin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları", *OTAM Dergisi* (33/Bahar 2013), 199.

⁷⁹² Erken, *Yanya Sancağı'nın İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri*, 2, 34-62.

⁷⁹³ Seyyahların bilgileri için bkz. Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*, 198-199.

yarısının ise Arnavutlardan oluştuğunu, bu ikisinin âdet ve lisan itibarıyla birbirinden tamamen farklı olduklarını belirtmiştir.⁷⁹⁴

Alman tarihçi Peter Bartl'ın aktardığı bilgilere göre 1878 yılında Yanya Vilayeti'nin toplam nüfusu 480.000 kişilik ilen bunlardan 165.000'i Arnavutça, 145.000'i Yunanca, 100.000'i Yunanca-Arnavutça, 45.000'i Ulahça ve Arnavutça ve 25.000'i de Ulahça-Yahudice konuşurdu. 1901 yılında ise ona göre vilayetin toplam nüfusu 527.100 iken bunlardan 223.885'i Müslümandı. Yanya nüfusunun %60'ını oluşturan Arnavutların üçte ikisi Müslümandı.⁷⁹⁵

1890 yılına gelindiğinde burada 223.885 Müslüman, 129.517 Ortodoks Arnavut, 118.033 Yunanlı, 37.767 Ulah, 3.517 Yahudi ve 93 Katolik olmak üzere 512.812 kişi ikâmet etmiştir.⁷⁹⁶

1890-1891 yılına ait başka bir nüfus dağılımı açısından Yanya'da 223.885 Müslüman, 118.023 Rum, 129.517 Ortodoks Arnavut, 37.567 Ulah, 3.517 Yahudi ve 93 Katolik olmak üzere toplam 512.812 kişilik nüfus kayıtlarda geçmiştir.⁷⁹⁷

1881-1891 yıllarına ait başka bir nüfus sayımına göre Yanya'nın Müslüman nüfusu 225.415, Rum nüfus 286.304, Katolik nüfus 83, Yahudi nüfus 3.677, yabancı uyruklu nüfus 998 olmak üzere toplam 516.477 olarak gösterilmiştir.⁷⁹⁸

Bu yıla kadar verilen bilgiler arasındaki net tezatlık dönemin şartları veya bilgileri paylaşan diplomat, resmî yetkili ya da seyyahların bakış açısından kaynaklanmış olabilir. Nüfus bilgilerinde bazen sadece erkekler, bazen kadınlar da sayılmıştır. Ancak her nüfus bilgisi detayıyla birlikte paylaşılmamıştır. Tezatlığın çok fazla göze çarptığı durumda da bazen belli mahallelerin nüfusu hiç hesaplanmamıştır.

4.2.5.2. Yanya Vilayeti'nde Kilisenin Durumu ve Farklı İnanç Mensupları Arasındaki İlişkiler

Hıristiyanlık'ta 1054 yılında büyük skizma yaşandığında Arnavutluk'un kuzey bölgeleri Katolik kalmış, Yanya da dahil olmak üzere güney bölgeleri ise Ortodoks

⁷⁹⁴ Nizamoğlu, "Yanya Vilayeti'nin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları", 201

⁷⁹⁵ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 128-146.

⁷⁹⁶ Kiel, "Yanya", 318; Hamiyet Sezer Feyzioğlu, "19. Yüzyıl Başlarında Arnavutluk'da İktidar Mücadelesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/56 (2004), 103-116.

⁷⁹⁷ Nizamoğlu, "Yanya Vilayeti'nin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları", 200.

⁷⁹⁸ Recep Büyüktolu – Seher Karakuş "XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu", *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (12/1, Nisan 2021), 207.

Kilisesi'ne bağlanmıştı. Yanya Hıristiyanları hem bu dönemde, hem de Osmanlı dönemi boyunca çoğunlukla Ortodoks'tu. 19. yüzyılda Yanya'nın başmetropoliti Vilayet Meclisi İdaresi'nin doğrudan atanan üyeleri arasında seçilirdi. Yanya Vilayeti kapsamında Yanya, Aydonat, Filat, Koniçe, Meçova, Ergiri, Pogon, Pirmedi, Berat, Avlonya, Preveze ve Loros olmak üzere 12 metropolitlik bulunmaktaydı. Vilayetteki toplam Ortodoks nüfus 118.033 Yunan ve 129.517 Arnavuttan oluşmaktaydı. Ortodoks Hıristiyanlar Luşna, Pogoni, Delvine, Koniçe ve Loros kazalarında yerleşmişti.⁷⁹⁹

Loros, Preveze Sancağı'na bağlı Narda bölgesinin Yunanistan'a bırakılmasının ardından muhacir kasabası olarak Osmanlı tarafında kalan köy ve çiftlikleri dahil edilmesiyle bir kaza merkezi haline gelmiştir. Narda'nın Yunanistan'a terk edilmesiyle beraber Hıristiyanların yaşadığı köylerden bir kısmı da Osmanlı Devleti sınırında kalmıştır. Bunların dinî işlerini yürütmek amacıyla ise Preveze'de yeni bir metropolitlik kurulmuştur. Loros kazası genelinde 115 kilise ve manastır, birisi rüştiye olmak üzere 17 okul, 7 han, 5 fırın, 117 dükkan ve mağaza, 3 mescit ve cami kayıtlara geçmiştir.⁸⁰⁰

1858 yılından itibaren Hıristiyanlar için kiliseler yapılmış ve daha önceki dönemlerden mevcut olan kiliselerin tamir edilmesine izin verilmiştir.⁸⁰¹ 1871 yılından itibaren şehirde 11 Rum kilisesi, 1 Roma-Katolik kilisesi, iki cami ve iki türbe gibi dinî yapılar kayıtlara geçmiştir.⁸⁰²

Protestanların Yanya bölgesindeki varlıklarına gelince Korfu Adası 1800'lerden beri Balkanlara yönelik faaliyetlerinin hazırlandığı üs niteliğindedir. Buradaki Arnavutlara yönelik ilk ciddi faaliyetler 1824 yılında *British and Foreign Bible Society of London* adlı kuruluşun yayınladığı Arnavutça İncil'le birlikte başlamıştır.⁸⁰³ İstanbul Ekümenik Patrikhane'nin bu yayına karşı çıkmasıyla birlikte İncil'in Arnavutça çevirisi Osmanlı Devleti tarafından yasaklanmıştır.⁸⁰⁴

⁷⁹⁹ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 114.

⁸⁰⁰ Erken, "Yanya Vilayeti'nde Bir Muhacir Kasabası: Loros", 558, 560.

⁸⁰¹ Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*, 198.

⁸⁰² Ortaylı, "Yanya Vilayeti'nin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze", 142.

⁸⁰³ İncil'in Arnavutça çevirisi yasaklandıktan sonra da Osmanlı topraklarında yayılmaya devam etmiştir. Bu çalışma söz konusu kuruluşun merkez ofisi olan Manastır ofisi tarafından yapılmıştır. O dönemde bu ofiste görev yapan tüm personel Arnavuttu. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 114.

⁸⁰⁴ Arnavutça İncil basımının caiz olmadığına dair Meşihat makamının 9 Haziran 1894 tarihli kararı (Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV., 97/31 5 Z. 1311) için bkz. Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 251.

Yahudiler ise başlıca Avlonya, Berat, Dıraç ve İlbasan'da yerleşmişti. Örneğin Avlonya'da 1506 yılında 97 Yahudi hanesi vardı, bunlar da ticarete Venediklilerle rekabet etmeleri için Osmanlı Devleti'nin kendisi tarafından buraya yerleştirilmişti. 1520 yılında gelindiğinde buranın Yahudi hane sayısı 531'e yükselmişti. Buradaki Yahudiler Kastilya, İspanya, Portekiz, Sicilya, Otranto ve Kalabria bölgelerinden kaçıp buraya yerleşen bir kesimdi. Tam olarak 15. yüzyılın sonunda 528 aileden oluşan bir Yahudi grubu İspanya'dan gelip Avlonya'da yerleşmişti.⁸⁰⁵

Ancak İnebahtı'da yaşanan hezimetin ardından 1583 yılında buradaki Yahudi hane sayısı 211'e düşmüş, 1685 yılında yaşanan Osmanlı-Venedik sırasında ise şehirde bulunan Yahudiler Venedik ordusu tarafından esir alınmıştı. Bu olaylardan sonra buradan kaçan Yahudiler Berat'ta yerleşip burada köklü bir cemaat kurmuştu.⁸⁰⁶

Yanya'da ise Yahudilerin varlığıyla ilgili ilk bilgiler 1579 yılında burada 34 Yahudinin bulunduğu yönüdeyken 17. yüzyılın ikinci yarısında burayı ziyaret eden seyyah Evliya Çelebi ise şehir merkezinde 4 Yahudi mahallesinden bahsetmektedir. 1788-1822 yıllarında, yani Tepedelenli Ali Paşa döneminde Yahudilere ağır vergiler yüklenmiş, bu da onları zor duruma düşürmüştü. 1894 yılına gelindiğinde vilayette toplam 3.517 Yahudi vardı.⁸⁰⁷ 1895 yılında Rum Ortodoks erkek sayısı 5.168, Rum Ortodoks kadın sayısı 4.840, Müslüman erkek sayısı 3.512, Müslüman kadın sayısı ise 3.097 olarak kayıtlara geçmiştir.⁸⁰⁸

1910 yılına ait gerçekleşen ve tüm kesimleri kapsayan nüfus sayımına göre Yanya Vilayeti'nin toplam nüfusu 544.400 kişilik iken bunlardan 238.292'si Müslüman Arnavut, 102.225'i Ortodoks Arnavut, 176.741'i Yunan, 17.003'ü Rum, 10.179'u Çingene ve Yahudiydi.⁸⁰⁹

1911 yılında ise Osmanlı devlet adamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın gerçekleştirdiği nüfus sayımına göre Yanya Vilayeti'nde farklı inançlara göre nüfus dağılımı şu şekildeydi: Yanya'da 26.989 Müslüman, 147.421 Yunan, 3.666 Yahudi ve 279 yabancı olmak üzere toplam 178.355 kişilik nüfus; Ergiri'de 73.032 Müslüman, 81.235 Yunan, 23 Yahudi ve 413 yabancı olmak üzere toplam 154.703 kişilik nüfus; Preveze'de 18.627 Müslüman, 38.129

⁸⁰⁵ Bir Yahudi grubu daha 17. yüzyılın başlarında Selanik'ten Arnavutluk'a geçmiş, burada önce sahil bölgelerine, ardından da iç bölgelerde yerleşmiştir. Bkz. Gazmend Shpuza, "Arnavutluk'ta Yahudiler", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* XIII (İstanbul 1993), 39-40; Bachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 65-66.

⁸⁰⁶ İnbaşı, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", 144.

⁸⁰⁷ Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 16.

⁸⁰⁸ Ortaylı, "Yanya Vilayeti'nin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze", 138.

⁸⁰⁹ Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 16.

Yunan, 262 Yahudi ve 391 yabancı olmak üzere toplam 57.409 kişilik nüfus ve Berat'ta 125.990 Müslüman, 44.247 Yunan, 92 Katolik Yunan ve 39 Yahudi yabancı olmak üzere toplam 170.368 kişilik nüfus. Yani bu verilere göre Yanya Vilayeti'nin toplam Müslüman nüfusu 244.638, toplam Yunan nüfusu 311.032, toplam Katolik Yunan nüfusu 92, toplam Yahudi nüfusu 3.990 ve toplam yabancı nüfusu 1.083 olmak üzere vilayet 560.835 kişilik nüfusa sahipti.⁸¹⁰

Avlonyalı Ekrem Bey (1885-1964) Berat Sancağı'ndan bahsederken yerli halkın dinî hislerinden söz etmiş ve şunları kaleme almıştır:

“Arnavutlardaki dinî hislerin ancak senede iki defa öne çıktığını görüyoruz. Müslümanların her iki bayram günlerinde ve Hıristiyanların da Noel ve Paskalya günlerinde. Bu günlerin haricinde ise ibadethaneler başka maksatlarla kullanılmaktaydılar. Smoktina-Ramitza'daki caminin, geceleri köyün tavukları için kümes olarak, Poro ve Verria Müsekie'de ise kiliselerin, odun ve tahıl deposu olarak kullanıldığını gördüm.”⁸¹¹

Cami ve mescid gibi çok sayıda bulunan İslâm mabedlerinin yanı sıra aynı dönemde şehirde 15 papazın görevli olduğu 6-7 kilise ve 1 sinagog bulunmaktaydı. Bu kiliseler arasında şunlar ön plana çıkmaktadır: Arhimandreio, Aya Katerini, Aya Marina, Aya Nikola (Behram Paşa Mahallesi), Aya Nikola (Zevaidiye Mahallesi), Metropolithane (Ayo Atanosyos) ve Periviepto Kilisesi. Shënmaria ile Aya Marina'nın aynı kilise olduğu düşünülmektedir. Bu kiliselerden ikisinin dışında geri kalanı şehir merkezine yakın bulunmaktaydı. Başka kaynaklarda şehirde 18 cami, 11 kilise ve 2 sinagogdan (Kahal Kadosh Yashan ve Kahal Kadosh Hadash) söz edilmiştir.⁸¹² Bu sinagoglardan biri Osmanlı öncesinden mevcut iken diğeri Osmanlı döneminde inşa edilmiştir.⁸¹³

Yanya'daki Müslüman toplumunda dinî günler ve bayramlar ayrı kutlanırdı. Mevlid-i Nebi dolayısıyla evlerde ve camilerde mevlit törenleri düzenlenir, bazılarında padişahlar da katılırdı. Yanya'da farklı inançlara mensup nüfusun yaşamasına rağmen farklı

⁸¹⁰ Karcic, *Balkan Müslümanları*, 44.

⁸¹¹ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 163-164.

⁸¹² Kiel, “Yanya”, 318. Başka bir kaynakta 19. yüzyılda şehirde 2 kale, 16 cami, 7 kilise, 3 tekke, 2 sinagog, 3 saray ve çok sayıda daha küçük boyutlu saray, şifahane, okul ve hapishaneden söz edilmiştir. Bkz. Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*, 206.

⁸¹³ Bunların yanı sıra bazı kaynaklarda Pandalejmoni Kilisesi, Azize Meryem Kilisesi (Kisha e Shënmarisë), Aziz Gjerki Kilisesi, Aziz Kolli Kilisesi, Azize Marina Kilisesi, Aziz İlia Kilisesi, Kırmızı Kilise (Kisha e Kuqe), Metropolitlik Kilisesi, Aziz Yani Kilisesi (Kisha e Shenjanit) adındaki kilise ve manastırlar, bir de Ulahlara ait bir şapelin bulunduğu aktarılmaktadır.

inançlar arasındaki evlilikler pek görülmezdi. 1894 yılına ait bir belgede Yanya Vilayeti'nde Bektaşilerin çoğaldıkları ve Bektaşiliğin Hurufî anlayışına karşı halkı İslâm esaslarına göre bilgilendirmek için belli sayıda müderrislerin bu bölgelerde istihdam edilmesi talep edilmiştir. Belgede ayrıca Bektaşilerin son dönemde Arnavutluk'ta yaşanan isyanları destekledikleri belirtilmiştir. Bektaşilerin yoğun varlığının yanı sıra Yanya'da tasavvuf anlayışının Sünnî çizgide gelişmiş olması genelde tekkelerin cami ve medresenin birlikte inşa edilmesi, yani bunların medrese kontrolünde olması ve medreselerin tasavvufa yakın olmasından kaynaklanmıştır. Bu mevcut şartlarda 16. yüzyılın sonunda Bektaşilerin Sünnî çizgiden uzaklaşıp güney bölgelerde güçlenmesi Tepedelenli Ali Paşa'nın siyasî hedefleri doğrultusunda, yani onun bu tarikatı Osmanlı Devleti'ne karşı kullanma isteğinden dolayı gerçekleşmişti. Paşa'nın bu politikası sonucunda Epir bölgesi Bektaşiliğin 'ikinci anayurdu' haline gelmiştir.⁸¹⁴

Tepedelenli Ali Paşa'nın bir yandan Bektaşiliği güçlendirmesi, bir yandan da vilayet sınırları içerisindeki farklı manastırların tamir edilmesi için bizzat yardıma bulunması ve bölge eşrafını da yardıma çağırması dikkat çekicidir.⁸¹⁵

Ali Paşa'nın oğullarıyla birlikte Epir ve Teselya bölgelerinde tam hâkimiyet kurmasından sonra yönetiminde kurduğu *divan* sisteminde Müslümanlardan çok gayrimüslimlere, özellikle Yunanlara ve Avrupalı şahsiyetlere yer vermesi, aynı şekilde Arnavutça konuşmasına rağmen yazışmalarında Yunancayı kullanması da hakeza dikkat çekicidir. Bu durum Hıristiyan nüfusun gerek kültürel, gerekse maddi durumlarının Müslüman nüfusa oranla daha iyi durumda olmasından kaynaklanmış, böylece gayrimüslimlerin idarî, askerî, siyasî ve stratejik konulara getirilmesi daha kolay olmuştur.⁸¹⁶

Osmanlı Devleti'nde farklı resmî görevlerde bulunan tarihçi Cevdet Paşa, Yanya ve İşkodra vilayetlerinde de müfettiş sıfatıyla bulunmuş ve bu bölgelerdeki farklı inançlara sahip Arnavutların arasındaki hoşgörüden bahsederken şunları kaydetmiştir:

⁸¹⁴ Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", 145, 147, 155, 162.

⁸¹⁵ 12 Eylül 1813 tarihli bir fermanında şu ifadelerle yer vermiştir: "Siz Berat Nahiyesi'nin Rumları, Myzeqe halkı, Grabovalı Ulahlar, köyler ve çiftlikler. Yaşlı Kozma'nın manastırını tamir etmesi için bir epitrop görevlendirdiğimi bildiririm. Ben de aspralar vererek yardım ettim ve bu manastırın tamir edilmesi için piskoposun dediği gibi yapın. Yardım etmeyecek olanlar bilsin ki hatırım kalacak ve bunu iki katına ödeyecekler. Emrettiğim gibi bu karara göre hareket edin." Bkz. Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 78.

⁸¹⁶ Erman, "Yunan Kaynaklarına Göre Tepedelenli Ali Paşa ve Yönetimindeki Yunanlar", 336, 338, 341.

“Müslüman ve Hıristiyanların ortak muhabbetine gelince onların muhabbeti hiçbir diyarda görülmemiş derecedir. Birbirine selam verirler ve alırlar. Birbirinin ölülerini şehit sayarlar, farklı köylerde imam ve papazlara akçe verildiğinde imamın parasında Hıristiyanlar, papazın parasında da Müslümanlar iştirak ederler.”⁸¹⁷

Yanya fethinin gerçekleştiği yıllarda toplam 39 mahalleden sadece 1'i Müslüman iken 1579 yılında Hıristiyan mahalle sayısı 31'e düşmüş, Müslüman cemaatinin yanında Yahudi cemaat da eklenmişti. Yukarıda söz edilen 1611 isyanından sonra Yanya kalesinin içinde sadece Müslüman ve Yahudilerin yaşamasına izin verilmiş, kale dışındaki bölgelerde oluşan mahallelerde Rumlar, Müslümanlar, Yahudiler ve Çingeneler bir arada yaşamıştır. Dönemin Avrupalı seyyahlarından William Martin Leake 1804 yılına ait verdiği bilgilerde Türkler, Yahudiler ve Grekler arasındaki ilişkilerden söz ederken *“Türklerin Yahudilerden nefret etmesine rağmen onlardan korkmadıkları, ancak Greklerin Yahudilerden tiksindiklerini”* yazmıştır.⁸¹⁸

17. yüzyılın son çeyreğinde Evliya Çelebi'nin kaydettiği şekilde Yanya Kalesi'nin içindeki 4 mahallede hiçbir şekilde gayrimüslimler bulunmazken kalenin dışında 18 Müslüman, 14 Hıristiyan, 4 Yahudi ve 1 Çingene olmak üzere toplam 37 mahalle bulunmaktaydı. Bu yılda varlığından haberdar olduğumuz Fiabşadan, Kanlıçeşme, Lisariça (Sa'at), Saray, İşkopya, Demür, Domuz, Namazgâh, Turko Paliko, Bayır, Pelbokobur, Luça, Paşa, Orta, Yukaru, Aşağı isimli mahalleler arasında Turko Paliko mahallesi Yanya fethinde Sinan Paşa'nın beraberindeki Türklerin zamanla oluşturduğu mahallenin adıdır. 1831 yılına gelindiğinde mahalle sayısı 17'ye düşmüş, bunlardan 6'sı Müslüman mahallesiyken, 7'si Müslüman ve Yahudilerin bir arada yaşadığı, 2'si Hıristiyan mahallesi, 5'i Müslüman ve Hıristiyanların bir arada yaşadığı, 2'si Yahudi mahallesiyken biri de Hıristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşadığı bir mahalle olmuştur. 1846 yılında toplam mahalle sayısı 33 iken Müslümanların içinde yaşadığı mahalle sayısı 15'ti.⁸¹⁹

4.2.5.3. Yanya Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri

⁸¹⁷ Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 250-290.

⁸¹⁸ Maden, “Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler”, 148.

⁸¹⁹ Bkz. Erken, *Yanya Vilayeti'nin İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, 193-231.

Tepedelenli Ali Paşa'nın devri bittikten sonra geride 1870 yılında şehirde 3 cami, 6 medrese, tekke, kütüphane, idadi, iptidai, sıbyan mektepleri, Rus idadisi ve kız mektebi, Ulah Rüştîyesi ve Tepedelenli Ali Paşa'nın yarımada yaptırdığı kale kalmıştı.⁸²⁰

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Yanya şehrindeki sıbyan mektebi sayısı 11 iken, 1859 yılında açılan erkek rüştiye mektebi, gayrimüslim çocuklarının da eğitim aldığı ve 1879 yılında açılan idadi mektebi, 1889 yılında bunların yanı sıra Feyziye, Hıfziye, Ğune Tariki ve Kale isimli iptidai mektepleri, iptidai darulmuallimi ve 1892 yılında açılan kız rüştiye mektebi de eğitim hizmeti veren kurumlar arasında yerini almıştı. Avlonyalı İsmail Kemal Bey, 1866 yılında hazırladığı bir layihada burada ikâmet eden Müslümanların cehaletinden ve Rum ahalinin içinden çıkan fesatlardan bahsederek Osmanlı Devleti'nin buradaki mevcut eğitim sorunlarını iki aşamada çözebileceğini ileri sürmüştür. Bunlardan birincisi Müslümanların cehaletini ortadan kaldırmak için vilayetin her yerinde rüştiye ve sıbyan mektepleri açmak. İkincisi ise Hıristiyanların gittikçe kötüleşen fikirlerini değiştirmektir. Ona göre bunun yolu Rum mekteplerinde Yunan tarihlerinin okutturulmaması ve bunun yerine Osmanlı tarihinin tüm Rum öğrencilerine okutulmasıdır. İsmail Kemal Bey, Arnavutları Yunan propagandasından muhafaza etmek için alınması gereken tedbirleri layihasında sıralamış, bunların temelinde ise eğitim çalışmalarını ön plana çıkarmıştır. Kendisinin de mezun olduğu *Zosimea (Rum Mekteb-i Kebiri) Mektebi*'nin de ıslah edilmesi gerektiği kanaatini dile getirmiş, Osmanlı Devleti'nin bu mektebe karşı 'ecnebi' muamelesi yapmasından dolayı işleyişine ve müfredatına hiç karışmamasına dikkat çekmiştir. İslahat çalışmaları kapsamında Zosimea dahil tüm Rum mekteplerinde Türkçenin zorunlu ders yapılmasını talep etmiştir. İsmail Kemal Bey'in bu önerileri II. Sultan Abdülhamit'in tahta çıktığı 1876 yılından itibaren olumlu sonuçlar vermiştir. Böylece 1876 yılından başlayıp 1901-1902 yıllarına kadar Yanya'da biri kızlara has olmak üzere 43 iptidai, 5 rüştiye ve 2 idadi açılmıştır. 1905-1906 yılında ise Yeni Usul'de eğitim yapan 124 erkek, 4 kız ve 2 karma olmak üzere 130 resmî iptidai mevcutken 33 erkek, 4 kız ve 3 karma olmak üzere ise 40 özel iptidai mevcuttu.⁸²¹

Rumların eğitimle ilgili çalışmaları 18. yüzyıldan itibaren hizmet veren Psallida akademisi ve Arnavut ile Ulahların da eğitim aldığı Zosimea adlı bir Yunan akademi⁸²² ve

⁸²⁰ Ateş, *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri*, 197.

⁸²¹ Nizamoglu, "Yanya Vilayeti'nin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları", 202-203, 208.

⁸²² Kiel, "Yanya", 318.

kiliselerin denetiminde bulunan, papazların bu okuldaki öğrencilerin ailelerinden bir miktar para karşılığı eğitim verdikleri birçok okul ön plana çıkmaktadır. Kaplanyon, Valonyon ve Lakomata Elisavetya isimli okullarda kız öğrencilere hizmet verilirken Maruçyon, Paulidyon gibi okullarda karışık eğitim hizmetleri verilmekteydi. Bunların yanı sıra biri Zosimea Lisesi'nde, diğeri de Metropolitlik Kilisesi'nde bulunan iki kütüphane de bulunmaktaydı. Yahudilere ait ise 1875 yılında erkek öğrencilere mahsus açılmış *Talmud Torah Hebrew* okulu faaliyet göstermekteydi. Burada ayırım olmadan tüm Yahudi erkek çocukları eğitim alabiliyorken kız çocukların eğitim alması yasaktı, bu sebeple kızlar Rum okullarında eğitim görüyordu. Okulda tarih, İbranice ve Yunancanın sıra Osmanlıca da öğretilmekteydi. Yahudi kız çocuklara mahsus ilk okul ise *Agudath Ahim* isimli kardeşlik örgütünün girişimleri sonucu 1903 yılında açılmış, eğitim hayatına da 150 öğrenci ile başlamıştır. 1904 yılında ise merkezi Paris'te olan *Alliance Israelite Universelle* isimli kız ve erkeklerin bir arada eğitim alabileceği ve eğitim dili Fransızca olan bir okul daha açılmış, 1906 yılında *Talmud Torah* okulu da buna katılmıştır. Osmanlıca dersin de verildiği bu okuldaki Osmanlıca öğretmenin maaşı 2013 yılına kadar Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. Okulun faaliyete başladığı 1904 yılından 1907 yılına dek 1641 erkek mezundan 645'i ücretsiz eğitim almışken diğer yandan 122'si ücretsiz olmak üzere 633 kız öğrenci mezun olmuştur. 1871-1875 yıllarına ait verilere göre 90 öğrenciye hizmet veren rüştiye dışında şehirde 6 Müslüman, 7 Hıristiyan ve 1 Yahudi okulu faaliyet gösterirken öğrencilerin inanç dağılımına göre toplam 1.070 öğrenciden 300'ü Müslüman, 600'ü Hıristiyan ve 80'i Yahudiydi.⁸²³

19. yüzyılda Yanya Vilayeti'nde eğitim faaliyetleri düzenleyen kurumlar genelde Eski Usul ve Yeni Usul ile eğitim veren kurumlar şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Bu bağlamda 1893 yılında Yanya Vilayeti'nde Eski Usul'le eğitim yapan 66, Yeni Usul'le de eğitim yapan 61 okul olmak üzere toplam 127 okul bulunmaktaydı. 1905-1906 yıllarında ise resmî iptidai okul sayısı 130'a ulaşmış, bunlardan 124'ü erkek, 4'ü kız ve 2'si de karışık eğitim vermiştir. Özel iptidai okulların toplam sayısı 40 iken bunlardan 33'ü erkek, 4'ü kız ve 3'ü de karışık olmak üzere eğitim hizmetleri vermekteydi. Yanya'da ilk rüştiye okulu 1855-1856 yıllarında açılmıştı, 1876 yılına gelindiğinde bu sayı 13'e ulaşmıştı. Yanya aynı zamanda İstanbul dışında ilk idadi okulunun açıldığı bir vilayet olmuştu. İlk idari 1875 yılında Yanya'ya bağlı

⁸²³ Erken, *Yanya Vilayeti'nin İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, 193-231.

Yenişehir’de açılmış, idadiye İsmail Kemal Bey’in önerisiyle gayrimüslim öğrenciler de kabul edilmiştir.⁸²⁴

1898/9 yılında ise vilayetteki idadi okulu bir, darülmualim şubesi bir ve ikisi kız (inas) olmak üzere 11 rüştiye mektebi bulunmaktaydı. 1903-1904 yılında bir idadi ve bir idadi ziraat şubesi daha eklenmişti. 1905-1906 yıllarında idadi sayısı 4’e ulaşmıştı. 1899/1900-1903/1904 yılları arasında vilayette farklı derecelerde 78 gayrimüslim mektebi bulunmaktaydı, bunlardan sadece ikisi Ulah ve Musevi iken 76’sı Rum mektebiydi. 1910 yılında daha çok sayıları artan Rum okulları 650 iptidaiye ulaşmıştı. Diğer yandan 360 Müslüman köyde sadece 70’inde iptidai bulunurken, 260’tan fazlasında herhangi bir eğitim kurumu bulunmamaktaydı. Vilayetteki mevcut özel iptidai okullarına 1907 yılında açılan bir İtalyan iptidai daha eklenmiş, aynı yılda Preveze ve Avlonya’da da iptidai açılmıştı. Müslüman çocuklarının eğitim aldığı medreselerin sayısı ise 14 olarak kayıtlara geçmiştir.⁸²⁵

Başka bir kaynağa göre 19. yüzyılın sonlarında Yanya’da eğitim faaliyetleri yürüten okullarda öğrenci dağılımı şu şekildeydi: 1 Erkek İdadi Mektebi’nde Müslüman öğrenci sayısı 55, gayrimüslim öğrenci sayısı 5; 11 Rüştiye Mektebi’nde Müslüman erkek öğrenci sayısı 483 ve Müslüman kız öğrenci sayısı 121; 127 İptidai Mektebi’nde Müslüman erkek öğrenci sayısı 5.792 ve Müslüman kız öğrenci sayısı 607 olarak gösterilmiştir. Diğer yandan aynı dönemde gayrimüslimlere ait okullarda öğrenci dağılımı şu şekildeydi: 4 Erkek İdadi Mektebi’nde erkek öğrenci sayısı 470; 150 Rüştiye Mektebi’nde erkek öğrenci sayısı 3.608 ve kız öğrenci sayısı 80; 1.530 İptidai Mektebi’nde erkek öğrenci sayısı 45.704 ve Müslüman kız öğrenci sayısı 5.362 olarak gösterilmiştir. Bu bilgiler de 19. yüzyılın sonlarında Balkanlardaki Osmanlı vilayetlerinde gayrimüslimlere ait okulların sayı bakımından en fazla Yanya vilayetinde bulunduğunu göstermektedir.⁸²⁶

Dört vilayeti de kapsayacak şekilde 1894 yılında gerçekleşmiş Osmanlı nüfus sayımına göre inançlara dayalı nüfus dağılımı şu şekildeydi:⁸²⁷

Vilayet adı	Müslüman	Yunanlı	Ermeni	Bulgar	Yahudi
İşkodra	330.728	5.913	-	-	2.794 (Katolik)

⁸²⁴ Nizamoğlu, “Yanya Vilayeti’nin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları”, 205.

⁸²⁵ Olgun, *Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, 58-60.

⁸²⁶ Büyüktolu - Karakuş, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu”, 211-212.

⁸²⁷ İnalçık, “Osmanlı döneminde Balkanlar tarihi”, 10.

Kosova	419.390	29.393	-	274.826	1.706 (5.588 Latin)
Manastır	630.000	228.121	29	-	5.072
Yanya	235.948	286.294	-	-	3.677

1903 yılına ait verilere göre ise dört vilayetin toplam nüfusu 2.800.000 iken bunlardan 1.475.000'i Müslüman, 1.310.000'i Hıristiyan, Yahudi, Çingene ve ecnebi toplamı ise 15.000'dir. Hıristiyanlardan 440.000'i Arnavuttu.⁸²⁸ Başka bir kaynağa göre 1910 yılında dört vilayette yaşayan Arnavutların toplam sayısı 1.941.023 iken bunlardan %81.23'ü Müslüman, %12.52'si Ortodoks ve %6.25'i Katolikti.⁸²⁹

Yine birkaç yılın istatistiklerini derleyen başka bir kaynakta dört vilayetin nüfusu şu şekilde gösterilmiştir:⁸³⁰

Vilayet adı	1893	1894	1895	1896	1897	1899	1906
Kosova	721.087	721.342	721.342	721.342	755.639	954.634	671.635
Manastır	664.399	664.399	664.399	664.399	712.217	1.061.522	824.282
İşkodra	87.375	87.372	87.372	87.372	87.529	337.584	89.848
Yanya	516.477	516.477	516.467	511.913	516.681	517.274	516.766
Toplam	1.989.338	1.989.590	1.989.580	1.985.026	2.072.066	2.871.014	2.102.531

5. TÜRKİYE CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞKANLIĞI'NDAN ARNAVUT MÜSLÜMANLAR VE HIRİSTİYANLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLERE DAİR BELGELER

⁸²⁸ Erken, *Yanya Vilayeti'nin İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, 64.

⁸²⁹ Shatri, *Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması*, 17.

⁸³⁰ Edmond Sharka, "Regjistrimi i popullsisë së Shqipërisë mbi përkatësinë fetare (İnanç Mensubiyetine Göre Arnavutluk'ta Nüfus Sayımı)", (*Revistë Shkencore Kulturore "Univers" 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 16)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2015), 111.

Yukarıda yerel halk olan Arnavutların ve farklı dönemlerde Arnavut topraklarında yerleşen farklı millet mensuplarının yaşadığı dört ana vilayetin her birinde Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında başta olmak üzere farklı inanç mensuplarının arasındaki ilişkilere dair bazı arşiv belgelerine yer verilmiştir. Bunların yanı sıra doğrudan Arnavut Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri konu alan ve belli bir vilayette değil de Arnavut topraklarının farklı kaza, nahiye ve köylerinde yaşanan olayları yansıtan başka arşiv belgelerine de aşağıda yer verilmiştir:

1880 yılına ait bir belgede Hıristiyanlık âleminin sahte bir insaniyet perdesi altında derin taassub ve İslâm'a yönelik büyük bir husûmet beslediği detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Belgede özetle şu ifadeler yer verilmiştir:

“... Hıristiyanlık, maksatlarına ulaşma noktasında evvela Rumeli kıtasını hileli bir suretle Osmanlı Devleti'nden ayırma derdine düşüp, devletin bu kıtadaki son zayıyatıyla yetinmeyerek bu yerleri büsbütün kaybettirmek istiyorlar. (...) Rumili'nin garb cihetinde çoğunlukla İslâm dinine bağlı ve hilâfet-i kübrâ-yı İslâmiyye'ye sâdık olup Osmanlı Devleti'nden başka kimseye tabi olmazlar ve yiğitlik ve cesaretleriyle bilinen Arnavutların kendilerinin emelleri ve maksatlarına mani olacaklarını anladıkları için, hatta mani olmakta bulduklarını gördükleri için evvela Osmanlı Devleti gemisini Avrupa yaylasında sabit tutan çapa hükmünde olan bu kavmi kırıp mahvetmeye karar vermişler. (...) Rumili kıtasında Arnavutluk'tan başka İslâm ehlinin çoğunluk olduğu ve kuvvet ve nüfuzu bulunduğu başka hiçbir yer bulunmadığından Arnavutluk kıtası ve Arnavut kavmi Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. (...) Ecnebiletin Arnavutluk kıtasını komşu kavimler ve hükümetlere taksim etmek için bu kavmin Hıristiyan ve Latin olan fertlerini kandırıp Müslümanların aleyhinde kışkırtarak, Rum, Slav ve Latin lisanlarını neşrederek ve mektepler inşa ederek ve her türlü yolu deneyerek bunların cinsiyet ve milliyetlerini mahvederek Rum ve Slavların maksatlarına feda etmeye çalışacakları aşikârdır. Bu hilelere sebep olan başlıca şey Arnavutların kendi lisanlarında mektepleri bulunmaması, Hıristiyanlar'ın komşuları bulunan kavimlerin lisanlarını öğrenmeye mecbur olmaları ve Müslümanlar'a mahsus lüzumu kadar mektepler bulunmadığı gibi, zaten Arnavutlar Osmanlı diline aşina olmadıklarından dolayı mevcut olan birkaç mektepten de istifade edememeleridir. (...) Bu suretle Yanya yönünde Arnavut dili gündün güne unutulmakta ve ahali Rumca konuşmaya alışmakta oldukları gibi Manastır ve Kosova taraflarında dahi Bulgarca ve İşkodra cihetinde İtalyanca gittikçe yayılmaktadır. Halbuki Yunan ile Bulgar ve Sırp ile diğer kavimlerin

iddia edilenleri dahi lisanlarıyla beraber Arnavudluk'ta ilerlemekte ve bu lisan keyfiyeti iddialarına hak vermektedir. Bunun çaresi ise, Arnavut lisanının Arnavutluk mekteplerine dahil ve kabul edilmesi, gerek Müslüman gerek Hıristiyan tüm Arnavutların kendi lisanlarını ve bunun yardımıyla Osmanlı lisanını tahsil etmeleri ve bu mekteplerin çoğalmasıyla yabancı dillerin tahsil edilmesine hacet bırakılmayıp, tüm ahalinin ecnebi mektepler ve muallimleri vasıtasıyla icrâ olunan oyunlardan kurtarılması ve komşu kavimler cinsiyetlerinin Arnavudluk'da terakki etmesi yollarının kesilmesi için tüm Arnavudluk kıtasının bir vilayete cem'iyile Arnavudluk vilayeti namı altında tanınması keyfiyettir. (...) Umum Arnavudluk kıtası, müstesna yerleriyle beraber tek elden idare altına alındığı halde genel gelirler birdenbire şimdiki miktarın üç misline artacağı gibi gayet sadık, cesur ve cengâver iki yüz bin askerden ibaret mükemmel bir ordunun da hazırlanması ve düzenlenmesi pek kolay olacağından kötü maksadlara büyük bir sed çekilmiş ve Slav ile Yunan entrikalarına meydan verilmeyerek Rumili'nin her tarafı ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında istiklal ve bütünlük temin edilmiş olacaktır.”⁸³¹

Bu belgede 1880'li yıllarda Arnavut topraklarında yaşanan durum net bir şekilde ortaya konulmuş, hissedilen tehlikeler de gözler önüne serilmiştir. Arnavutça lisanına, Arnavutça eğitime ve tek vilayet altında toplanıp idare edilmesine verilen önem ayrıca dikkat çekicidir. Bu belge aynı zamanda çalışmamızın bu kısmına kadar özetleyici niteliğinde olan bir belgedir.

1891 yılına ait başka bir belgede Arnavutluk'ta Müslüman Arnavutlarla birlikte Ortodoks, Katolik ve Sizmatik mezhebine mensub kimselerin de yaşadığı haber verilmiştir. Belge bir öncekinin devamı ve daha kapsayıcı niteliğinde hazırlanan uzunca bir rapordur. Bu rapor şu ifadelerle başlamıştır:

“İpek ve Yakova kasabalarından itibaren İşkodra ve Yanya'ya varıncaya kadar tüm Arnavutluk kıtasının farklı bölgeleri bin türlü ecnebi fesatlıklarının gidip geldiği bir yer olmuş, bir taraftan İslâm ahalisinin neredeyse tamamı aşırı derecede cehalet derecesindeyken diğer yandan gayrimüslim sakinleri Sırp, Bulgar, Rum, Ulah ve Arnavud unsurlarına taksim edilmiş, bununla beraber Ortodoks, Katolik ve Sizmatik mezhebine mensub buldukları cihetle ecnebi tahrikçiler gerek mezhepdaşlık ve gerek hemcinslik gibi araya soktukları fesat düşüncelerle fikirlerini zehirlemişler.”

⁸³¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.14.212.1.2; Y.EE.14.212.1.3; Y.EE.14.212.1.4; Y.EE.14.212.1.5).

Said, yazının devamında İpek, Yakova, Priştine, Prizrin ve kısmen Kalkandelen ve Üsküp Hıristiyan ahalisiden aslen Slav olup da henüz Bulgar Eksarhlığı'nı tanımamış olanların Belgrad merkezli Saint Sava Cemiyeti'nin marifetiyle mektep tesis ettiklerini, bu mekteplere her türlü zararlı kitapları da gönderdiklerini kaydetmiştir. Diğer yandan İşkodra'dan başlayıp yine İpek, Yakova, Prizrin ve Priştine'ye bağlı kaza ve kasabalarında bulunan Katolik Hıristiyanlar arasında İtalya'dan tayin edilen papazların ve mektep hocalarının İtalyanca lisanını yaydıklarını, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Arnavut Katoliklerini himaye etme hakkını suistimal ettiklerini, Ulahlara ait mekteplerin Romanya'dan, Rum mekteplerin ise Atina'dan desteklendiklerini aktarmıştır. Devamında mevcut durumları göz önünde bulundurarak Manastır'da yaşayan Katolik papaz Favripal, Romanya mektepleri müfettişi Apostol Margariti ve Protestan İncil Cemiyeti'nin⁸³² mensuplarından Yerasim Kiryane ile bunların arkadaşlarının mahallî makamlar tarafından yargılanmasını ve Osmanlı topraklarından bir daha geri dönmek şartıyla sürgün edilmesini talep etmiştir.⁸³³

Bunun yanı sıra ecnebi mekteplerin dışarıdan nakdî yardım almaları ve bunların yabancılar tarafından idare edilmesinin kesinlikle reddedilmesini, bunun yerine Sırp, Bulgar, Rum, Ulah gruplarının her birinin millî cemiyet kurması ve bunlara dışarıdan yapılacak her türlü parasal yardımın doğrudan Maarif Sandıkları'na bağışlanmasını önermiştir. Görevleri devam eden ecnebi muallimlerin de Osmanlı Devleti'ne uygun kıyafetler giymesi, bu devlete karşı mesul olduğu bilinciyle hal ve hareketlerine çekidüzen vermesi gerektiğini belirtmiştir. Aynı tedbirler kapsamında on yıldır Yunanistan'dan maaş alarak Arnavutluk'ta görev yapan Rum metropolitlerinin vilayet merkezlerinden başka liva ve kazalarda mahallî idare meclislerinde aza seçimlerinde hazır bulunmaması gerektiğini, zira Yunan fesatlarının çoğunlukla bunların başının altından çıktığını kaydetmiştir.⁸³⁴

⁸³² Bazı kaynaklarda *İngiliz ve Yabancı İncil Cemiyeti* olarak geçmektedir. Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 248.

⁸³³ Büyük ihtimalle Arnavut Protestanlardan ileri gelenlerden biri olan Gjerasim Qiriazı'den söz edilmektedir.

⁸³⁴ Devamında eğitim alanında ve Arnavutça lisanı konusunda yapılabilecek bazı ıslahat önerileri sıralamıştır. Bu önerilere göre gayrimüslim okullarda kullanılan müfredat ve kitapların sürekli kontrol edilmesi gerektiği, vilayetlerde mevcut olan idadî mekteplerinde farklı millet mensuplarının kabul edildiğinden dolayı Müslüman talebeler arasında en zeki olanların sadece yabancı dilleri öğrenmek için yabancı mekteplere gidebileceklerini, ileride bunların devlet okullarında yabancı dil muallimleri olabileceklerini ileri sürmüştür. Okullarda Arnavut dili ile eğitim yapılması tartışmalarına da değinen yazar, bu hususta uzun zamandır İşkodra Vilayeti'nde Kosova Vilayeti'nin bir kısmında yaşayan Katoliklerin Latince okuma yazma bildiklerini, Yanya vilayetiyle Manastır vilayeti sınırları içinde yer alan Debre ve Görice sancaklarında bulunanların Rumca ve Bulgarca okuma yazma bildiklerini, bu durumda Arnavutçanın bir ihtiyaç olmadığını kaydetmiştir. Arnavutçanın Latin harflerle yazılması durumunda halkın İslâm harfleriyle yazılan kitapların dinî hükümlerinden yavaş yavaş

Yazar Arnavutluk'taki Bektaşilik durumuna da değinerek Bektaşî dergâhların önemli ölçüde çoğaldığını, buralarda İslâmiyet'in hiçbir eseri kalmayıp, şer'î yasaklar ve haramların âdeta mübah ve helal olduğunu, bundan yola çıkarak buralara ve Arnavutluk'un farklı topluluklarına ve mahallelerine iyi hal ve hareketlere sahip vaizlerin görevlendirilmesi, gerekli camilerin ve mescidlerin inşa edilmesi, iptidai mekteplerin tesis edilmesi, Bektaşî dergâhlarının sed edilmesi veyahud ıslah edilmesi gerektiğini kaydetmiştir.

Yazar, raporunun son üç maddesinde şu noktalara değinmiş, önerilerini özetlemiştir:

1- Yerli halkın Osmanlıca'yı gereği gibi öğrenmesi için Prizrin, İşkodra, İlbasan, Görice, Berat ve Ergiri kasabalarında yatılı birer idadi mektebinin açılması;

2- Daha önce Serfice'de inşa edilip ardından kapatılan idadî mektebinin yatılı olarak yeniden açılması, hem burada hem de İlbasan'da açılacak mekteplerde ziraatla ilgili derslere önem verilmesi,

3- Son olarak da Protestan İncil Cemiyeti'nin daha önce yaptığı Türkçe ve Arnavutça çevirilerinin piyasadan yasaklanması, bunların kutsal kitaplarını köy köy gezip insanlara dağıtmalarına engel olunması, bunun yerine vilayet ve kaza merkezlerinde birer dükkan açmalarına izin verilmesidir.⁸³⁵

1892 yılına ait sıradaki belge Prizren Mutasarrıfı'nın Arnavutları anlattığı bir mektuptan ibarettir. Mutasarrıf, Kosova Vilayeti'nin Karadağ, Avusturya, Sırbie ve Bulgaristan'la aynı sınırdan bulunmasından dolayı Aralık ayında birtakım karışıklıkların meydana geldiğini kaydetmiş, bu yaşananların da sadakat, kulluk bilinci ve yaratılışlarıyla bilinen Arnavut kavminin padişahın nazarındaki sadakatine karşı leke sürdüğünü ileri sürmüştür. Devamında "İşte zikredilen kavmin Yüce Hükümete layık bir şekilde ısıdırma imkânı oralarca henüz temin edilmediğinden, onların öğrenmedeki üstünlük özelliklerine rağmen fikr-i siyasiden nasipsiz bulunmaları sonucu memurlara karşı tuhaf haller sergilemişler" diyerek bu noktada zararlı işlerin ve her türlü fesat kaynağının derhal

uzaklaşmalarına ve dolayısıyla İslâm birliğinin sarsılmasına sebep olabileceğini de vurgulamıştır. Benzer şekilde Mart 1910 Tiran ulemâ ve Müslüman halkı Şeyhülislam makamına Latin harflerinin kabulünde din bakımından bir sakınca olup olmadığını sorması üzerine şu fetva verilmiştir: "*Latin harflerinin kabulü ve İslam okullarında tadrîsi asla mukarir-i cevaz-ı şer-i âli olamayacaktır.*" Bu fetvadan sonra hurufat meselesi daha çok kızıştı ve bu durum bağımsızlık ilanına kadar devam etti. Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki*, 22.

⁸³⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller Journaller* (Y.PRK.AZJ.19.48.1.2; Y.PRK.AZJ.19.48.1.3; Y.PRK.AZJ.19.48.1.4).

belirlenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini diyerek raporunu sonlandırmıştır.⁸³⁶ Uzun yıllardır Arnavut topraklarında görev yapan ve Arnavutların hâl ve mizaçlarını iyi bilen mutasarrıf, bu belgede yaşananlardan dolayı üzüntüsünü dile getirmiştir. Aynı zamanda bu yaşananların kaynağını göstererek gerekli tedbirlerin alınmasını da talep etmiştir.

1896 yılına ait başka bir belgede Arnavutluk'tan hangi bölgelerden asker gittiği aktarılmıştır. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda etkin papaz ve piskoposların zararlı faaliyetlerinden de bahsedilmiştir. Bunların çıkarttığı fesattan korumanın bir yolunun askerlikte bir düzene koymak ve askerlik yükümlülüğü altında almak olduğu ileri sürülmüştür. Belgede şu ifadeler yer verilmiştir:

“... Kosova ve Manastır vilayetlerindeki neredeyse tamamı ve İşkodra vilayetinin Dırac sancağıyla merkez sancağına bağlı Akçahisar kazasının Müslümanları tam olarak askerî yükümlülük altındadır. Yalnız İşkodra'da ve Cibal bölgesinde ve köylere dahil olan yerler hem askerlikten, hem de devletin vergilerinden düşmana karşı sınırı korumanın karşılığında henüz istisnai bir hal içerisinde. Hakikaten düşmanlar dağ bölgelerine zuhur ettikçe Müslümanlar ve Hıristiyanlar bu mükellefiyetlerini ifa etmiş ve şüphe yok ki Müslüman ahali bu mukaddes ve dinî vazifeyi ifa edecek, ancak zaman içinde değişiklikler yaşanmış ve otuz sene önce bu vilayete gelen papaz ve piskoposları ve her memlekette başlıca vazifeleri ahalinin ahlakını ifsad etmek olan cizvit rahipleri Hıristiyanları Müslümanlardan ve Yüce Hükümet'ten soğutmak ve iğrendirmek için çalıştıkları halde ecdadları kadar değilse de yine hududu Müslümanlarla beraber muhafaza ederler. Cizvitlerin ve diğer ifsad erbabının bunca yıldır icra ettikleri ve bugün de geri durmadıkları teşviklerin İslâm ahalisini tesir etmemiş olması şükran nişanı olsa gerektir.”⁸³⁷

1900 yılına ait başka bir belgede Hıristiyan Arnavutların Bükreş'teki faaliyetleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. Belgede Hıristiyan Arnavutların Bükreş'te komiteleri, bunların faaliyetlerinin de dikkate değer olduğu ifade edilmiştir. Bükreş'te yaşayan Arnavut Padişaha sadakat besleyip dindar insanlar oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bu komitenin muzır yayınlarına da değinilmiş, haftada üç kez olmak üzere varaka yayınladıkları dile getirilmiştir. Bu varakanın da yalnızca dikkat çekmek ve Yüce Hükümet'ten para almak

⁸³⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Umumi* (Y.PRK.UM.24.94.1.2; Y.PRK.UM.24.94.1.3; Y.PRK.UM.24.94.1.4; Y.PRK.UM.24.94.1.5; Y.PRK.UM.24.94.1.6; Y.PRK.UM.24.94.1.7; Y.PRK.UM.24.94.1.8; Y.PRK.UM.24.94.1.9; Y.PRK.UM.24.94.1.10).

⁸³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Umumi* (Y.PRK.UM.36.48.1.2).

maksadıyla birkaç serseri tarafından bastırıldığı, aradan bir hafta geçtiği halde asıl gazetenin henüz çıkmadığı bildirilmiştir.⁸³⁸

1902 yılına ait sıradaki belge Arnavutlara yönelik gayrimüslimlerle ilişkilerini ve dış tehlikeleri konu alan bir mektuptur. Bu mektup Arnavutları dış tehlikelerden koruma konusunda çağrı niteliğinde hazırlanmıştır. Mektup, İskender Bey'in neslinden biri olan bir kişi tarafından kaleme alınmıştır. Mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

“Etrafımızı saran gaddarlar aramızdaki din farklılığı düşmanlık içerisinde bulunduğumuzu ve bitmeyen kargaşaya meydan vermekte olduğumuzu, Makedonya’da Rumlar, Sırlar, Bulgarlar’ın hissedar olup Arnavutların hiçbir hâkimiyet hakkında sahip olmadıklarını dünyaya ilan etmektedirler. (...) Halbuki siz ciddi işlerle Katolik, Ortodoks, Müslüman Arnavutlar olarak kardeş olduğunuzu âleme ilân ve ifhâm ettiniz. Sizin kanınız aynı kandır. Hepiniz bir ananın, bir vatanın sevgili ve fakat bedbaht evladlarısınız. Bükreş’de, Brüksel’de, Sofya’da, Mısır’da, İtalya’da yaşayan vatandaşlar tarafından neşr edilen sayısız kitap ve gazeteler vatanda yayılmaktadır. Hele otuz seneden beri gerek yeryüzünün her tarafında vatandaşlar arasında yayılan millî edebiyatımız öyle yüce bir mevkiye ulaştı ki Bulgar, Sırp, hatta Yeni Yunan edebiyatıyla birlikte olacak dereceyi buldu. Hükümetin yabancılara mektep açılışı hakkında bahsettiği ve dine aykırı olan müsaadeler aracılığıyla vatanın bir kısmı Makedonya, bir kısmı Epir gibi garip isimler aldılar. Bizi helak olacak bir yere sürükleyen ecnebler mekteplerine karşı hep birlikte çalışalım. Her birimizin elinden geldiği kadarıyla ana dilimizi öğrenmeye ve telakki etmeye çalışalım, vatanımızın her kasabasında, her köyünde, her şehrinde okuyup yazılması için vesileleri kolaylaştıralım. Vatanımızın her yerinde mektepler açarak, düşmanlarımıza galib gelmeye gayret edelim ve bu suretle maksadımıza ulaşmaya iddia edelim.”

Mektubun devamında yazar, Kastrioti (Kasteryot) sülalesinden biri olarak Arnavutların acılarını paylaştığı belirtmiş, Avrupa sulh ve siyasetinin Arnavutların arzularından dolayı zarar görmediği, Arnavutların yanlış bir fikre sahip olmadıkları kaydedilmiştir. “Biz de yeryüzündeki kavimler gibi bir vatan istiyoruz” diyerek hedefini ortaya koymuştur. Ardından “Nidamız, Allah bizimle beraberdir! Ağzımızda şu nidâ olduğu halde bil-cümle Müslüman, Katolik, Ortodoks Arnavudlar bu sancağın üstün koruması

⁸³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.35.97.1.1).

altında toplanalım” diyerek sözlerine son vermiştir.⁸³⁹ Yurt dışında yaşayan yazarın Arnavutluk halkına manevi desteği ifade ettiği bu mektup, bir yandan gayrimüslim mekteplerinin zararlarına dikkat çekmişken, diğer yandan da *Allah bizimle beraberdir!* nidasını ön plana çıkararak tüm inanç mensuplarının ancak bu nidadan yola çıkarak mevcut tehlikelerden kurtulabileceği ileri sürülmüştür.

1910 yılına ait son örnek belge ise Katolik Arnavutların Müslümanlarla hoş geçinmeleri konusunda Papa’dan gelen talimatı konu edinmiştir. Mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

*“Mektubunuzu alarak, papa hazretlerine takdim ettim ve zat-ı padişahın beyan eylediği emirleri ve padişahlara yakışır bir suretteki arzularını papa hazretlerine tebliğ eyledim. Padişahlara yakışır vaziyetteki arzunuzdan yola çıkarak Katolik Arnavutların Yüce Hükümete karşı itaat göstererek ahali-i İslâmiyye ile de hoş geçinmeleri için papa hazretleri tarafından propaganda cemiyetleri vasıtasıyla Arnavudluk’da bulunan ruhani liderlerine de lazım olan talimatların iletildiğini, papa tarafından size bunu bildirmem için görevlendirildiğimi beyan ederim.”*⁸⁴⁰

6. ARNAVUTLUK DEVLET ARŞİVLERİ’NDEN (AQSH) ARNAVUT MÜSLÜMANLAR VE HİRİSTİYANLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLERE DAİR BELGELER

Arnavutluk tarihinde Osmanlı dönemi ekonomik, sosyal ve dinî açıdan çok köklü değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Çoğunlukla ekonomik, sosyal ve dinî açıdan değerlendirildiği için hem yerel yönetim, hem de merkezî yönetim açısından toplumun farklı kesimleri, milletleri ya da farklı dine mensup olanların arasındaki ilişkilere çok önem verilmiş, bu verilen önem de ister istemez arşiv belgelerinde de kendini göstermiştir. Arnavutluk Devlet Arşivleri’nde bu konuyla ilgili tüm belgeler *Kleri Fetar (Din Sınıfı ve Din Adamları)* adında düzenlenen 3 ciltlik bir çalışmada bir araya getirilmiş, böylece Osmanlı döneminin din yönünü araştırmak isteyen araştırmacılar ve akademisyenlere de kolaylık sağlanmıştır. Ayrıca son yıllarda Arnavutluk Devlet Arşivleri ve Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı başta olmak üzere arşiv alanında faaliyet gösteren birçok kurumla imzalanan işbirliği anlaşmaları sonucu AQSH’de yer alan arşiv belgelerinin neredeyse tamamı dijital ortama aktarılmıştır. Bu da haliyle araştırma

⁸³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı - Evrakı Müteferrik* (Y.PRK.M.4.85.1.1).

⁸⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı* (Y.PRK.BŞK.80.88.1.1).

yapanların birçok belgeye çok kısa bir zamanda ulaşmasına ve yaptıkları çalışmalarını daha detaylı ve kapsamlı yapmalarına zemin hazırlamıştır. Aşağıda yer verilen belgeler de AQSH’de muhafaza edilen Osmanlıca, İtalyanca ve Fransızca dilleri üzerine düzenlenmiş olup çalışmamızla yakından alakalı olan arşiv belgeleridir:

6.1. Osmanlıca Belgeler

a. Yıl bilgisi belirtilmemiş bir evrakta Elbasan Kazası’nın idarî kurulunda bazı tutanaklara yer verilmektedir. Bu tutanaklarda İşkodra Başpiskoposluğu, İşkodra Valisi ve Roma’daki Din Propagandası Konferansı arasında yapılan yazışmalar yer almakta ve yazışmalarda da Elbasan ve İşkodra’da farklı kişilerin Hıristiyan iken Müslüman olduğu belirtilmektedir. Söz konusu evrak hem Osmanlıca, hem de İtalyanca diliyle düzenlenmiş bir evraktır.⁸⁴¹

b. 1903 tarihli bir Osmanlıca belgesinden İşkodra Valisi’nin, birkaç kişinin Katolik dininden İslâm dinine geçişlerine katılması için İşkodra Başpiskoposu’na gönderdiği mektuptan haberdar olmaktadır.⁸⁴²

c. Berat şehri şer’iyye sicil defteri’nde ve Arnavutluk’un diğer şehirlerine ait sicil defterlerinde sadece kurumlar arasındaki ilişkiler değil, aynı zamanda aile içi ilişkilerin, özellikle büyük ve zengin ailelerdeki anlaşmazlıkların düzeltilmesini emreden sayısız Sultan emri de bulunmaktadır. Aynı durum fakir aileler için de geçerlidir. Osmanlı Devleti’nde her vatandaşın nereden olduğuna, hangi dine inandığına ve ne kadar zengin olduğuna bakılmaksızın doğrudan Sultana şikâyet etme hakkı bulunduğundan her vatandaşın şikâyetini incelemek, merkezî yönetiminin görevidir ve Sultan, aile içi anlaşmazlıkların, kurumlar arasındaki anlaşmazlıkların ya da yerli yönetimin memurları arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesini aynı ciddiyetle emretmektedir. Bu ilişkiler normalde geleneksel kanunlarla düzeltilmesi gerekirken Osmanlı Devleti’nin müdahalesiyle düzenlendiğini gösteren yazılar da muhafaza edilmiştir. Örneğin 8 bin akçeden oluşan normal bir mehil (ek süre) ile bir evliliğin gerçekleşmesi (1647 yılı), bir Müslüman ve Hıristiyan arasındaki evlilik ve nikâh sorunlarını çözülmesi (1676 yılı), heterojen dinî yapıdaki çiftlerin evlenmesi (1681 yılı), kadının isteğiyle evlilik ve boşanmanın gerçekleşmesi (1678), boşanan kadınların çeyizinin ve haklarının geri verilmesi (1678 ve

⁸⁴¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 113, Dosya no II-53, 1; Fon no 113, D. IX-9, 1; Fon no 113, Dosya no IX-97, 1-2; Fon no 132, Dosya no 16, 1-5; Fon no 132, Dosya no 17, 1-7.

⁸⁴² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 36, 1-15 (Osmanlıca el yazması).

1679 yılı), Müslümanların Hıristiyanlarla evlenebilmesi için şartların belirlenmesi (1682, 1701 ve 1706 yılı) gibi konularda düzenleme yapılmıştır. Aynı bağlamda bir Hıristiyan kadının kendisi olmadığı sürece nikâhının kıyılmayacağı belirlenmesi (1684, 1695, 1701, 1687 ve 1752 yılı), gelin vefat eden kocasının mirasını almak istemekte, fakat kayınvalidesi vermek istememekteki konuyla ilgili anlaşmazlığın çözülmesi (1701 yılı), küçük yaştaki evliliklerle ve aynı dinden olmayan çiftin şartlı evlilikleri (1707 ve 1749 yılı) gibi benzer konular çözüme kavuşturulmuştur.⁸⁴³

6.2. İtalyanca Belgeler

Bu başlık altında yer alan örnek belgeler genelde kilise içinde farklı konular üzerinde yapılan yazışmaları konu edinmektedir. 1832 yılına ait bir belge de Lezha, Sapa ve İşkodra piskoposlar arasındaki bir yazışmayı ihtiva etmektedir. İşkodra Piskoposu'nun seçilmesi gibi bir ana konu üzerinde yapılan yazışmalar 592 yılında kurulan Lezha Diyosezi'nde beş kiliseye keşişlerin belirlenmesine de değinilmiştir. Bu tür belgeler kilise hiyerarşisi içinde yer aldığından Latince veya İtalyanca yazılmıştır. Bunların kopyaları da ilgili piskoposların arşivlerinde muhafaza edilmiştir.⁸⁴⁴

Arnavut Katolikler ve Katolik Kilisesi için 1622 yılında İtikad Yayma Cemiyeti'nin kurulması bir dönüm noktası oluşturmuştur. Daha çok *İnanç Propagandası* olarak zikredilen bu cemiyet kilise içi yazışmalarda *Halkların Müjdeciliği Kongregasyonu* olarak adlandırılmıştır.⁸⁴⁵ Bu yıldan itibaren Arnavut Katolikleri ve Katolik kiliseleri resmî olarak bu Cemiyet'e bağlanmış, yapılan tüm misyoner faaliyetlerde ve kilisedeki durumun daha iyi

⁸⁴³ Bkz. Shaban Sinani, "Berat (Belgırat) şehri Şer'iyye Sicil Defteri (Mahkeme Kayıt Defteri) – Arnavutluk ve doğu bölgeleri hakkında ansiklopedik bir hazine", *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi* 33, çev. Anıla Polat (Ankara: 2005), 148-149. Berat Şer'iyye Sicil Defteri'nin dışında Osmanlı döneminde kaleme alınan siciller ve kapsadıkları dönemler şunlardır: Delvina Şer'iyye Sicil Defteri (1653-1802), Gjirokastra Şer'iyye Sicil Defteri (1700-1913), Yanya Şer'iyye Sicil Defteri (1825-1868), Lushnje Şer'iyye Sicil Defteri (1914-1916), Përmet Şer'iyye Sicil Defteri (1886 yılı), Tepelena (Tepedelen) Şer'iyye Sicil Defteri (1878 yılı), Vlora (Avlonya) Şer'iyye Sicil Defteri (1916), Manastır Vilayeti'nin koleksiyonu olarak bilinen ve 2.400 sayfadan oluşan Elbasan Şer'iyye Sicil Defteri (1498-1933), Korça Şer'iyye Sicil Defteri (1799-1919), Ohri Şer'iyye Sicil Defteri (1675 yılı), Peqin (Peklin) Şer'iyye Sicil Defteri (1838 yılı), İşkodra Vilayeti şer'iyye sicilleri koleksiyonunda önemli bir yeri olan Durrës Şer'iyye Sicil Defteri, Gjakova Şer'iyye Sicil Defteri (1840 yılı), Kruja (Akçahisar) Şer'iyye Sicil Defteri (1684-1925), Podgorice (Podgoriçe) Şer'iyye Sicil Defteri (1846-1849), yaklaşık 1.900 sayfası olan ve 1530-1919 yıllarını kapsayan İşkodra Şer'iyye Sicil Defteri, 5.326 sayfası olan ve 1760-1921 yıllarını kapsayan Tiran Şer'iyye Sicil Defteri, Tivar Şer'iyye Sicil Defteri (1813-1848) ve Zadrime ile Lezha Şer'iyye Sicil Defteri (1443-1848). Bkz. Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 219-227.

⁸⁴⁴ Ukgjini, Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi, 109.

⁸⁴⁵ Arnavut kaynaklarında "Kongregata për Ungjillëzimin e Popujve (Halkların Evanjelizasyonu Cemaati)" şeklinde geçmektedir. Bkz. <https://www.vaticannews.va/sq/papa/news/2020-11/papa-emeron-anetare-kongregates-ungjillezimin-popujve.html>

bir noktaya getirilmesinde *İnanç Propagandası* kilit rol oynamıştır. Dolayısıyla 1833 yılına ait bir belgede de İşkodra ile Tivar piskoposlarının arasında İşkodra Vilayeti'nde din adamlarının davranışları ve kültürel olarak kendilerini geliştirmeleri için konferansların düzenlenmesine dair genelge ve yazışmalara yer verilmiştir.⁸⁴⁶

Aynı Cemiyet kurulduğundan beri Arnavut Katolik gençlerin İtalya devletinin farklı şehirlerinde faaliyet gösteren Katolik kolejlerde eğitim almasını sağlamış, bu kolejlerden mezun olanlar da daha sonraki yıllarda kilise hiyerarşisi içinde etkin rol oynamıştır. Benzer bir yazışma İşkodra ve Tivar piskoposları arasında geçmiş, yazışmada dinî takvimin basımı konu edinmiştir. Bu yazışma da o dönemdeki kilisenin faaliyetleri arasında dinî takvim çalışmalarının da yapıldığını ortaya koymuştur.⁸⁴⁷

1834 yılına ait başka bir belgede, Katolik din adamlarının davranışlarına değinilerek onların iyi davranışlar sergilemediği ifade edilmiştir. Bu yazışma da farklı bölgelerde görev yapan din adamları, İşkodra Piskoposu ve *İnanç Propagandası* arasında geçmiştir.⁸⁴⁸ Aynı şekilde Katoliklerin yoğun olarak yaşaması ve stratejik bir konumda olmasından dolayı İşkodra Piskoposluğu'nun ön plana çıktığı ortaya konulmuştur.

İnanç Propagandası'nın dinî törenlerin düzenlenmesiyle ilgili farklı kişilere verdiği yetki belgesi ve bir rahibin düzenlemiş olduğu âyinler hakkında bilgilerin yer aldığı 1835 yılına ait başka bir belge⁸⁴⁹ ise dinî törenlerin ancak yetki belgesi alarak düzenlenebileceğini göstermiş, yetki belgesi olmayan rahiplerin ise bu törenleri düzenleyemeyeceği ortaya konulmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti, Habsburg'la imzalanan Kultusprotektorat anlaşmasına kadar Vatikan'ı doğrudan muhatap kabul etmediyse de bu belgeler Vatikan'ın *İnanç Propagandası* aracılığıyla Arnavutluk'taki Katolik kilisenin işlerini yönlendirdiği, hatta yönettiğini göstermiştir.

Kiliseye bağlı farklı yapıların inşa edilmesine gelince 1836 yılında *İnanç Propagandası*'nın Arnavutluk'ta yetimhane açma kararı verdiğini gösteren bir belge günümüze kadar ulaşmıştır.⁸⁵⁰ Bu da kilisenin elde ettiği gelirlerle erken yıllardan itibaren farklı yardımcı yapıların inşa edildiği ve işletildiğini ortaya koymuştur. Yetimhanelerin

⁸⁴⁶ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 6, 3-6; Fon no 132, Dosya no 11, 1-8, 13-14, 17; Fon no 132, Dosya no 12, 1-4; Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 133, Dosya no 49, 1-38 (İtalyanca el yazması).

⁸⁴⁷ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 135, Dosya no 11, 6 (İtalyanca el yazması).

⁸⁴⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 11, 1-8 (İtalyanca el yazması).

⁸⁴⁹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 11, 1-2; Fon no 132, Dosya no 12, 1 (İtalyanca el yazması).

⁸⁵⁰ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 21, 1-2 (İtalyanca el yazması).

açılması hem Osmanlı Devleti, hem de Katolik ve Ortodoks kilisesinin yerli halka sunduğu hizmetler arasında yerini almıştır.

Kilise içindeki yazışmalar konudan konuya farklılık göstererek bazen sadece iki piskoposluk arasında yapılmış, bazen de *İnanç Propagandası* ve Avrupa konsolosluklarını da dahil etmiştir. 1837 yılına ait belge de İşkodra Piskoposu, *İnanç Propagandası*, Avusturya Konsolosluğu, Fransa Konsolosluğu, Petras Başpiskoposluğu ve Tivar'daki din adamları arasındaki bir yazışmayı ihtiva etmiş, belgede din adamlarının tanınması ve sergiledikleri davranışlar konu edinilmiştir.⁸⁵¹ Yine 1850 yılına ait başka bir belgede din adamlarının davranışları ve aralarındaki kavgalardan söz edilmiştir.⁸⁵² Bu da benzer durumların devam ettiğini ortaya koymuştur.

Aynı yılda *İnanç Propagandası*'nın dinî törenlerin düzenlenmesi, kadınların itirafları ve sapkın anne ve babadan doğan çocukların vaftizi gibi konularda verilen kararlar bildirilmiştir.⁸⁵³ Burada sapkın ifadesiyle nitelendirilen anne ve babalar ise Katoliklik inancını terk edenler olmuştur. Katoliklikten çıkıp İslâm'ı ya da Ortodoksluğu seçenlerin sakramentlere katılımı 1703 yılında düzenlenen Arbër Konsili'nde de tartışılmış, bu kişilerin açıkça Katolik inancına geri döndüklerini ilan etmeden dinî âyinlere katılmayacağı ve çocuklarını da vaftiz edemeyeceği yönünde kararlar alınmıştı. İşkodra Piskoposu'nun muhatap olduğu başka bir yazışma *İnanç Propagandası* ile geçmiş, yazışmada İşkodra'da inşa edilecek seminer masraflarının karşılanacağı bildirilmiştir.⁸⁵⁴

Bir yıl sonrasına ait başka bir belgede ise ahlak üzerine meslek kurslarının yeniden başlamasından söz edilmiş,⁸⁵⁵ bu da önceden bu tarz kursların düzenlendiği, fakat sonra ara verildiğini ortaya koymuştur. Aynı yıla ait (1838) başka bir belgede İşkodra Piskoposu ve İşkodra Kilisesi'nin avukatları (prokuratörleri) arasında kilise mülklerinin yönetimi, İşkodra Şer'iyeye Mahkemesi'nin kiliseye yapılan arsa satışları ve arsa bağışlarıyla ilgili

⁸⁵¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 3, 1-2; Fon no 132, Dosya no 4, 1-6; Fon no 132, Dosya no 5, 1-8; Fon no 132, Dosya no 10, 1-4; Fon no 132, Dosya no 11, 1-2 (İtalyanca ve Latince el yazması).

⁸⁵² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 2, 1-3; Fon no 132, Dosya no 6, 1-3; Fon no 132, Dosya no 13, 1-9; Fon no 132, Dosya no 16, 1-9; Fon no 132, Dosya no 5, 1-88 (İtalyanca ve Almanca el yazması).

⁸⁵³ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 2, 6; Fon no 132, Dosya no 3, 1-2; Fon no 132, Dosya no 12, 1-7; Fon no 132, Dosya no 13, 3-4; Fon no 132, Dosya no 14, 1 (İtalyanca el yazması).

⁸⁵⁴ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 14, 1 (İtalyanca el yazması).

⁸⁵⁵ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 10, 1-3; Fon no 132, Dosya no 11, 1-3; Fon no 132, Dosya no 13, 1-4; Fon no 132, Dosya no 14, 1-2; Fon no 132, Dosya no 15, 1-2; Fon no 132, Dosya no 17, 1 (İtalyanca el yazması).

yazışmalarına yer verilmiştir.⁸⁵⁶ Bu belgenin devamı niteliğinde (1841) *İnanç Propagandası* İşkodra Piskoposluğu'ndan kilise mülklerini satmasını, alınan mülklerin ise bakımının yapılması talep edilmiştir.⁸⁵⁷ Bu da kilise mülklerinin değerlendirilmesi konusunda *İnanç Propagandası*'nın etkin olduğunu ortaya koymuştur.

Sıradaki belge (1843), *İnanç Propagandası*'nın teşvik ettiği tüm misyoner faaliyetlerine ve sağladığı tüm finansal kaynağa rağmen Arnavutluk'un bazı bölgelerinde âyin düzenleyecek rahipler bulunmadığından yerli halkın Müslüman olabileceği duyurulmuş, söz konusu bölgenin Tirana'nın dağ köyleri olduğu belirtilmiştir.⁸⁵⁸

Önemli kararlar içeren başka bir belge (1844) *İnanç Propagandası*, İşkodra Piskoposluğu ve Lezha'daki Fransiskan Valisi arasında geçen yazışmayı ihtiva etmiştir. Yazışmada İşkodra'da *İnanç Propagandası* Ofisi'nin açılması, Bushati'nin Sapa Diyosezi'ne bağlanması ve Lezha'daki yetimhanenin ise İşkodra Paşası tarafından tanınması gerektiği gibi önemli konular konu edinmiştir.⁸⁵⁹ Bu belgeden 1844 yılı kadar Cemiyet'in İşkodra'da temsilcilik ofisi bulunmadığı, gerekli görüldüğü durumlarda bazı bölgelerin diyozelere olan bağlılığın değiştirildiği ve kiliseye ait yapıların yerel yönetimde en üst noktada bulunan İşkodra Paşası tarafından tanınmasına önem verildiği ortaya konulmuştur.

Durrës Piskoposu ve *İnanç Propagandası* arasında geçen bir yazışmada (1848) ise Durrës Başpiskoposluğu'nun kurulması konu edinmiştir.⁸⁶⁰ Aynı yılda Katolikler arasında bazı bölgelerde yaygın olan çok eşlilik konusuna açıklık getirmek üzere Lion Dinî Propaganda Kurulu ve *İnanç Propagandası* arasında bir yazışma geçmiş, nikâh dışında başka eşleri olan kişilerin aforoz edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Katolik papazların bu tarz evlilikleri uygun görmediği, tek eşlilik üzerine ısrar ettiği, fakat bu ısrarlarına rağmen bazen idam edildikleri yukarıda farklı vesilelerle dile getirilmiştir.⁸⁶¹

Mirdita Prensi Bib Dodë Paşa ve Pashko Vasa gibi Katolik şahsiyetlere farklı sebeplerden ötürü Osmanlı Devleti tarafından unvan, nişan ve madalyaların verildiği

⁸⁵⁶ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 3, 1-7; Dosya no 16, 1 (İtalyanca ve Osmanlıca el yazması).

⁸⁵⁷ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 2, 1-33; Fon no 132, Dosya no 14, 3-4; Fon no 132, Dosya no 15, 1-4 (İtalyanca el yazması).

⁸⁵⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 10, 1-16 (Fransızca, İtalyanca ve Latince el yazması).

⁸⁵⁹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 1, 1-17; Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no. 133, Dosya no 70, 1-3 (İtalyanca el yazması).

⁸⁶⁰ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 131, Dosya no 1, 1-19 (İtalyanca el yazması ve matbu belge).

⁸⁶¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 3, 1-14; Fon no 132, Dosya no 4, 1-206; Fon no 132, Dosya no 5, 1-88; Fon no 132, Dosya no 9, 1-13 (İtalyanca el yazması).

belirtilmiştir. Ancak Mirdita Prensi Bib Dodë Paşa'nın sadece Osmanlı Devleti'nden değil, yerel Katolik kiliselerden de unvan verildiği, din adına yaptığı hizmetlerinden dolayı Lezha Piskoposluğu'nun kararıyla Büyük Aziz Grigor unvanına layık görüldüğü (1849) yine arşivlerde ortaya konulmuştur.⁸⁶²

Osmanlı dönemi boyunca din değiştirmeler yaşanmış, ancak bir yandan da gizli Hıristiyanlık, yani Kriptohıristiyanlık da devam etmiştir. Bu süreçte sadece Katoliklikten veya Ortodoksluktan İslâm'a geçişler yaşanmamış, aynı zamanda iki ana kilisenin sahadaki nüfuz çatışmaları sonucu Ortodoksluktan Katolikliğe veya tam tersi geçişler yapılmıştır. Bu geçişler 19. yüzyılda daha sık yaşanmıştır. 1850 yılına ait bir belgede de hangi bölgede ikâmet ettikleri belirtilmeden birkaç Ortodoksun Katolikliğe geçişi aktarılmıştır.⁸⁶³ Aynı yılda İşkodra Vilayeti'ne bağlı yer alan Bajza bölgesinden bir kişinin, aynı şekilde genç bir kızın, devamında da birkaç kadının Katoliklikten İslâm'a geçiş yaptıkları bildirilmiştir.⁸⁶⁴ 1858 yılında ise İşkodra Piskoposluğu'na bağlı bazı kişilerin Müslüman iken Katolik olduğu bildirilmiştir.

Rus-Türk harbinden dolayı ülkede oluşan durum sonrasında kilise sinodunun düzenlenmesiyle ilgili yapılan bazı üst düzey yazışmalar (1851) da siyasî gelişmelerden dolayı Katolik kilisesinin yaşanan değişiklikleri tartışmak üzere sinod düzenleme ihtiyacı duyduğunu da yine arşiv belgelerinde ortaya konulmuştur.⁸⁶⁵ Kilisenin iç uygulamaları

⁸⁶² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 10, Dosya no 1, 2 (Latince el yazması).

⁸⁶³ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 17, 1-4 (İtalyanca el yazması); Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 9, 1-8; Dosya no 23, 1-2 (İtalyanca el yazması).

⁸⁶⁴ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 3, 1-19 (İtalyanca el yazması).

⁸⁶⁵ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 6, 1-48 (Fransızca ve İtalyanca el yazması). Özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun nüfuzunu sadece kuzeyde değil, güneyde de yaymak amacıyla yaptığı çalışmalar kapsamında iki ana kiliseyi birleştirmek ve Ortodoks Arnavutları "Uniat" bir Katolik Kilise aracılığıyla Katolikliğe döndürme bağlamında Ortodoks Jorgji Germanos gibi pek çok isim etkili olmuş, Germanos ile birlikte bir grup Ortodoks ruhban 1897 yılında 5 bin kişilik bir Ortodoks cemaatin kendi Bizans-Rum liturjik geleneklerini korumak kaydıyla Katolikliğe geçmeye hazır olduklarını ifade etmiştir. Bunun üzerinde 1900 yılında Elbasan'da Ortodoks ailelerin "Rum Katolik" cemaat olarak Katolikliğe geçişlerine onay verilmiş, bu durumda ortaya "Arnavut Rum Katolik Kilisesi" adında her iki kiliseyi birleştiren "Uniat" bir yapı ortaya çıkmıştır. Fakat bu yeni oluşum Avusturya'dan umduğu desteği alamayınca etkisini yitirmiş, söz konusu cemaat da yeniden Ortodoksluğa geçiş yapmıştır. Germanos, 1907 yılında sona eren bu çalışmaları Kriptohıristiyanların varlığıyla bilinen Elbasan'ın Shpat bölgesinde yürütmüştür. Yukarıdaki örnekler de bu kapsamda yapılan çalışmalarla bağlantılı olabilir. Bkz. Serbest, "20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi," 32; Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 9. 1897 yılında Shpat halkının bu kiliseye bağlanması İstanbul Ekümenik Patrikhane'nin "Neologos" adlı gazetesine de yansımıştır. Uniatizm girişimi ile ilgili detaylı bilgiler için bkz. Shkëlzen Raça, "Uniatizmi i krishterë shqiptar dhe politika kishtare greke në Shqipërinë e Mesme (Orta Arnavutluk'ta Arnavut Hıristiyan Birliği ve Yunanistan'ın Kilise Politikası)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 268-275.

kapsamında olan bir belgede ise Shkrel bölgesinin papazı *İnanç Propagandası*'na 60 yaşına kadar vaftiz olmayan bir kadına karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğini, ona din hizmetleri verip vermemesi gerektiğini öğrenmek istemiştir.⁸⁶⁶ Buradan da bunun gibi özel durumlarda nasıl hareket edileceği ile ilgili mevcut kararların bulunmadığı, bu yüzden *İnanç Propagandası*'na sorma ihtiyacının duyulduğu ortaya konulmuştur.

İnançlarını gizleyen Kriptohristiyanların Katoliklerin ikâmet ettiği neredeyse her bölgede yayıldığı ve Katolik kilisesinin de bu olgudan haberdar olduğu, bunu Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti kapsamında oluşan zor ekonomik ve sosyal şartlara bağladığı ve 'bona fide', yani iyi niyet kapsamında Kriptohristiyanlara hizmet vermeye devam ettiği yukarıda belirtilmişti. 1853 yılına ait bir belgede de Durrës ve Üsküp piskoposluklarında Müslüman isimleri altında saklanan Katoliklerin isim listesine yer verilmiştir.⁸⁶⁷ Bu da her piskoposluğun, yetki alanı içinde nerede kaç Kriptohristiyanın yaşadığıyla ilgili özel çalışmalar yaptığını göstermiştir.⁸⁶⁸

Elbette 19. yüzyılda karşılaşılan sorunlar sadece örnek olarak yukarıda değinilen konular değildi. Zira belli bölgelerde ikâmet eden Katoliklerin de öşür vergilerini ödememeleri konu edinmiştir. Hatta bu tarz durumlar ciddi sorunlar haline geldiğinde piskoposluklar vergileri ödeme çağrısında da bulunmuştur. 1855 yılına ait bir belgede de Dajçi'ye bağlı Beltoje Katoliklerinin bu vergiyi ödemedikleri bildirilmiştir. Bu konu da İşkodra Piskoposu ve bölge keşişleri arasındaki yazışmalara yansımıştır.⁸⁶⁹

Diğer yandan İşkodra Piskoposu ve Avusturya Konsolosu arasında Avusturya devleti tarafından din adamları adına gönderilecek sübvansiyonlardan söz edilmiş (1856),⁸⁷⁰ *İnanç Propagandası* ile Lezha'daki Fransiskan Valisi arasında Arnavutluk'taki Fransiskanların iyileştirilmesi ve güçlenmesinden bahsedilmiştir (1857).⁸⁷¹

Dinî yapıların inşaatı ve restorasyonu için yapılan harcamaların kilise yetkilileri tarafından kaydedildiği ve bu bilgilerin ilgili piskoposluklara iletildiği yukarıda belirtilmişti. Bu noktada Katolik Kilisesi ve Ortodoks Kilisesi arasında benzerlik görünmektedir. 1860 yılına ait bir belgede de 1860-1861 yıllarında İşkodra Piskoposluğu'nda yapılan harcama

⁸⁶⁶ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 15, 1-2 (İtalyanca el yazması).

⁸⁶⁷ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 16, 1-12 (İtalyanca el yazması).

⁸⁶⁸ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 15, 1-21 (İtalyanca el yazması).

⁸⁶⁹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 1, 12-28; Fon no 132, Dosya no 5, 1-8 (İtalyanca el yazması).

⁸⁷⁰ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 30, 1-21 (İtalyanca el yazması).

⁸⁷¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 133, Dosya no 120, 1-17 (İtalyanca el yazması).

tablosunun *İnanç Propagandası*'na bildirildiği ortaya konulmuştur.⁸⁷² İtalya başta olmak üzere birçok Avrupa devletinin Arnavutluk'taki kilise ve benzer yapıların inşaatı ve restorasyonuna önemli oranda katkıda bulunduğu da yine yukarıda belirtilmişti. 1861 yılına ait son örnek belgede ise İşkodra Piskoposluğu'nda çok sayıda dinî derneklerin kurulduğu, bunların yönetimi için ise kurulun kurulması gerektiği ortaya konulmuştur. Ayrıca İşkodra'ya bağlı Shënkoll dinî topluluk başkanlığın seçilmesi gerektiği de kaydedilmiştir.⁸⁷³

6.3. Fransızca Belgeler

Türkiye Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde sadece Osmanlıca belgeler muhafaza edilmez, çok daha fazla dillerde kıymetli belgeler muhafaza edilir. Bu diller arasında Fransızca da yer almaktadır. Aşağıda zikredilen belgeler de Fransızca düzenlenmiş ve Arnavutluk'taki 19. yüzyılı, daha doğrusu bu dönemdeki Hıristiyanlığı konu edinen belgelerdir.

Yıl bilgisi olmayan bir belgede Katolik rahipler Peja (İpek) ve Gjakova kiliselerinde karşılaştıkları engellerden söz etmiştir. Rahipler, Avusturya-Macaristan Elçiliği'ne gönderdikleri bir mektupta İmparatorluk'tan Üsküp Katolik Başpiskoposluğu'nda görev yapan rahiplerin kalabileceği ve aynı zamanda kilise olarak da hizmet vereceği iki evin inşaatı için izin alınması hususunda müdahale etmesini talep etmişler.⁸⁷⁴ Burada, rahiplerin her şeyden önce ikâmet etme noktasında karşılaştıkları sorunlardan söz edilmiş, bazı temel şartlar oluşmadığı için de hizmetlerini tamamlamakta sorun yaşadıkları belirtilmiştir. Ayrıca genel olarak Arnavut Katolikler nezdinde Avusturya'nın ne kadar nüfuza sahip olduğu da ortaya konulmuştur.

Yine benzer bir konu üzerinde yazılmış bir mektupta Peja ve Gjakova rahiplerinden söz edilmiş, bunların birbirinden 8-10 saat uzaklıkta olduğu ifade edilmiş, çoğu zaman âyinlerini ahırlarda yaptıkları belirtilmiş ve tekrar iki hanenin inşa talebi dile getirilmiştir. Bu rahiplerin bu denli uzaklıkta olmaları ise Katolik nüfusun dağılmasından kaynaklanmıştır. Devamında, rahiplerin yaşadığı zorlukları anlatmak amacıyla şu ifadelere yer verilmiştir:

⁸⁷² Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 10, 30-37; Fon no 132, Dosya no 16, 1-21; Fon no 132, Dosya no 25, 1-18 (İtalyanca ve Arnavutça el yazması).

⁸⁷³ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 32, 1-2; Fon no 132, Dosya no 41, 1-3 (İtalyanca el yazması).

⁸⁷⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.122/5).

“Dolayısıyla özellikle kış aylarında rahiplerin kendi görevlerini yerine getirmeleri imkânsız oluyor. Çoğu zaman temiz olmayan ahırlar ya da ambarlarda âyin düzenlemek zorunda kalıyorlar, bu durumda ya dinî hizmetler geç veriliyor ya da hiç verilemiyor. Ayrıca kendi diyozelerinde tur düzenleyen rahiplerin hiçbir barınma imkânları yoktur. Rahiplerin defaaten bu konularla ilgili şikâyetlerini dile getirmeleri üzerine Üsküp Başpiskoposu Logorezzi'nin de Avusturya-Macaristan Elçiliği'ne yönelerek bir kiliseden diğerine geçmekte olan rahiplerin barınabileceği iki evin inşası için İmparatorluk Hükümeti'nden izin alması talebinde bulundu. Bu evlerden biri Peja şapelinde Slahucian'da, Gjakova şapelinde ise Duyaha'da inşa edilecektir.”⁸⁷⁵

Başka bir mektup ise Üsküp'teki Latin Katolik Kilisesi'nin resmî olarak tanınması konu edinmiş, mektup da 1892 yılında yazılmış ve Veziriazam Cevat Paşa'ya gönderilmiştir. Mektupta Üsküp Başpiskoposu Monsinyör Longorezzi'nin vefatından sonra yerine geçici olarak bakabilecek bir idareci seçildiğinden dolayı kilisenin tanınmasıyla ilgili gecikme yaşandığı kaydedilmiştir. Longorezzi'nin yerine Üsküp'teki Avusturya-Macaristan Konsolosluğu'nun Rahip Don Bartolomeo Fantella'yı çağırdığı bildirilmiştir.⁸⁷⁶ Burada belli kiliselerin tanınması için bazen veziriazamlara doğrudan mektup gönderildiği ortaya konulmuş olmasıyla birlikte başpiskoposların vefatları durumunda nasıl hareket edildiği de gösterilmiştir. Geçici de olsa başpiskopos makamına oturan kişinin Avusturya tarafından getirilmiş olması da başka dikkat çeken bir husustur.

Devamındaki mektup bir öncekiyle benzerlik arz etmektedir. Üsküp Başpiskoposu Trokşi'nin istifa etmesinden bu yana 10 ay geçmesine rağmen henüz yerine kimsenin gelmediği kaydedilmiş, yerine gelebilecek kişinin etnik mensubiyeti hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Doğrudan Hariciye Nazırı'na gönderilen mektupta konuyla ilgili Vatikan'dan bilgi alındığından ve üç Slav ile üç Katolik Arnavutun aday olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca *“Üsküp Diyosezi'nde sadece Arnavut kanı taşıyan Latinler var, zira İmparatorluğun bu kısmında bulunan Slav nüfusunun tamamı Ortodoks'tur. Özellikle Bosna-Hersek ilhakından sonra Slav bir başpiskoposun atanması ancak Latin Arnavut topluluğunda öfkeye sebep olur”* diyerek başpiskopos makamına bir Arnavutun gelmesinin veya istifa etmiş olan Trokşi'nin yeniden görev başına gelmesinin daha uygun olacağı aktarılmıştır. Avusturya hükümetinin Kostantinopolis'deki Monsinyör Sardi üzerine bu

⁸⁷⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.122/66).

⁸⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.122/40).

yönde baskı kurulabileceği ve konuyla ilgili Arnavutluk'taki insanları ve durumları çok iyi bilen Hürrem Hilmi Paşa'dan da görüş alınabileceği belirtilmiştir.⁸⁷⁷ Bu mektuptan istifa dolayısıyla atanacak başpiskopos seçimlerinde ne gibi ön çalışmaların ve değerlendirmelerin yapıldığı ortaya konulmuş, Slavlar yerine Arnavut bir başpiskoposun atanmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir.

Yine piskopos atamasını konu edinen bir mektup (1896) Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilmiştir. Prizren Piskoposluğu makamına Ekselansları Novakoviç'in seçilmesi ve atanması üzerine Sırp bakan, başbakan ve dışişleri bakanı Sırp hükümetinin Osmanlı Devleti'ne derin minnettarlığını ilettiği belirtilmiştir.⁸⁷⁸ Bu mektuptan anlaşılan şu ki boş olan Prizren Piskoposu makamına Sırp hükümetinin teklif ettiği kişi atanmıştır, Sırp hükümeti de bunun karşılığında Osmanlı Devleti'ne teşekkürlerini iletmiştir.

1800 yılına ait Üsküp Katolik Başpiskoposluğu'ndan gönderilen son mektupta ise Prizren'de Müslümanlar ve Katolikler arasında yaşanan dinî çatışmalardan bahsedilmiş, bu çatışmalar sırasında Giuseppe Metrovich'in adında bir rahibin öldürülmesi bildirilmiştir. Bu olaydan sonra olayların sürekli kötüye gittiğinden, din adamlarının dağıldığından ve kilisenin kapanmasından bahsedilmiştir. laikler dahi kendilerini güvende hissetmiyor, hayatlarına devam etmekten korkuyor. Mektupta ayrıca Osmanlı Devleti'nden bu durumu düzeltmesi için gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir.⁸⁷⁹ Bu mektuptan Ayastefano Antlaşması, Berlin Antlaşması ve Prizren Birliği gibi önemli olaylardan kısa bir süre sonra Prizren'de yaşananlar aktarılmış, yaşananların da anarşi zamanında yaşandığını ortaya konulmuştur.

7. YABANCI GAZETELERDE ARNAVUTLUK VE ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNE DAİR NEŞREDİLEN MAKALELER

⁸⁷⁷ 325 yılında kurulan bir başdiyosezdır. Antik ismi Dacus şeklindedir. İmparator I. Justinian döneminde Dardania'nın Metropolitlik Merkezi olarak bilinmektedir, ona bağlı Ulpiana diyosezi de faaliyet göstermektedir. Bu başdiyosez 6. yılında metropolitlik oldu, 12-17. yüzyıllarda yeniden diyosez oldu. Papaz Gjergj Bardhi'nin 1637 tarihli bir raporuna göre Prokupje'de 120 Katolik, Novobërdë'da yaklaşık 300 Katolik, civar köylerde 66 Katolik, Trepça'da 350 Katolik, Priştine'de 150 Katolik, Janjeva'da 680 Katolik, Üsküp'ün Karadağı'nda 600 Katolik, Üsküp'te mukim olan 54 Katolik ve 40 Katolik tüccar, Kratova'da 220 Katolik, Prizren'de yaklaşık 540 Katolik, Shën Mëria'da 550 Katolik, Gjakova ve köylerinde 550 Katolik, yani toplamda 4.220 Katolik vardı. 1671 yılında ise hane sayısı 268, Katolik sayısı ise 2.169'a düşmüştür. Bkz. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 116-117.

⁸⁷⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.123/43).

⁸⁷⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Siyasî Kısmı Belgeleri* (HR.SYS.1772/18).

Arnavutluk'un genel olarak Osmanlı dönemi ve özel olarak 19. yüzyıldaki tarihçesi, bu tarihçe kapsamında Arnavutluk'un genel durumu ve farklı din mensupları arasındaki ilişkiler sadece Osmanlı ve Arnavutluk arşivlerinde yer almamış, aynı şekilde dönemin Avrupa gazeteleri tarafından da takip edilmiş, yayınlanan farklı makalelerle de kamuoyu bilgilendirilmiştir. Fakat bu makaleler çoğunlukla bağlı oldukları siyasî gücün politikaları doğrultusunda yazılmıştır. Aşağıda bu kapsamda yazılan ve farklı kaynaklardan temin edilen bazı makalelere yer verilmiştir:

Fransız yazar Pierre Blanchard'ın 1806 yılında yayınlanan *Le Voyageur de la jeunesse dans les quatre party du monde (Dünyanın Dört Tarafında Gençliğin Yolcusu)* adlı eserinde Paramithia (Ajdonati) Arnavutlarının cesareti, erdemleri ve gelenekleri hakkında bilgi verilmiştir. Yazar, “*Şehirleri Yanya'dan on iki mil (yer) uzaklıkta; on iki mil çapında bir bölgeye sahipler ve savaş meydanına 20.000 adam gönderebilirler*” diyerek şehri tarif etmiştir. “*Türkleri ve Rumları küçümsüyorlar, barış ve özgürlük içinde yaşıyorlar*” diyerek onların Türklere ve Rumlara olan bakışlarını anlatmıştır. Sahip oldukları inançlarına gelince şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Paramathia Arnavutlarının çoğu Müslüman ama dinlerine önem vermiyorlar ve özellikle fanatik değiller: Hıristiyan Rumlar gibi acı çekiyorlar ve onlara kardeşleri gibi davranıyorlar. (...) Şarabın çok iyi olduğunu düşünürler, bu yüzden onsuz yapamazlar; Peygamberin bu konudaki sözü onlar için bilinmiyor. Sadece domuz eti yemiyorlar; ancak karı koca farklı dinden iseler, aynı kapta bir parça domuz eti ve bir parça koyun etini pişirmekten çekinmezler.”

Paramithia halkının misafirperverliğine ve cesaretine de dikkat çekilmiş, “*Tüm Yunanlılar Arnavutların cesaretine sahip olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu yakında kölelerinin efendi olduğunu görecekti*” şeklinde ifadelerle yer verilmiştir.⁸⁸⁰ Bu gibi eserler Grand Tur kapsamında genç Avrupalı seyyahların notlarından oluşmuştur. Günümüzde Yunan topraklarında bulunan Paramithia'nın o dönemdeki durumunu yansıtmak açısından önemli bilgiler aktarılmıştır.

⁸⁸⁰ Aurenc Bebja, “Libri francez (1806) për shqiptarët e Paramithisë: Përçmues të turqve e grekëve, mikpritës e të armatosur në çdo moment (Paramithia Arnavutları Hakkında 1806 Yılına ait Fransız Kitabı: Türkleri ve Yunanlıları Küçümsüyorlar, Misafirperverler ve Her An Silahlanmış Haldeler.)” *Telegrafi* (06 Eylül 2022). <https://telegrafi.com/libri-francez-1806-per-shqiptaret-e-paramithise-percmues-te-turqve-e-grekeve-mikprites-e-te-armatosur-ne-cdo-moment/>

Arnavutluk ve Arnavutlarla ilgili bilgiler aynı zamanda dünyanın farklı ansiklopedilerinde de yer almış, bu ansiklopedilerde ayrıntılı bilgiler paylaşılmıştır. 1859 yılında yayınlanan Polonya Ansiklopedisi'nde de Arnavutluk'un coğrafi konumu, yüzölçümü ve nüfusu hakkında bilgiler verilmiş, ardından 1.9 milyon nüfusa sahip bu ülkede Albanez ya da Arnavut isimli özel bir milletin yaşadığı belirtilmiştir. Ancak Arnavutları Hazar Denizi yakınlarında oturan Albanez'lerle karıştırmamak gerektiği de ifade edilmiştir. İnançlarına gelince şu ifadelere yer verilmiştir:

“Burada yaşayanların neredeyse tamamı bir zamanlar Hristiyandı, ancak son prensleri kahraman İskender Bey'in ölümü ve Türkiye'nin ülkeyi işgali üzerine nüfusun çoğunluğu Müslüman dinine geçti. Güneyde, Acheron'un sarp vadilerinde, Ali Paşa'ya karşı direniş savaşı ile tanınan savaşçı ve cesur bir kabile yaşıyor. Kuzeyde, Drin nehri ile deniz arasında, şimdiye kadar inançlarını ellerinde kılıçla savunmuş olan, Katolik inancına sahip savaşçı Mirditalıların asırlık merkezleri bulunuyor. Arnavutluk Yanya, Elbasan ve İşkodra paşalıklarından oluşuyor. En önemli şehirleri ise Durrës, Vlora, Parga, İşkodra, Elbasan, Berat, Arta, Prizren, Ohri ve Yanya'dır.”⁸⁸¹

BOA'da 1878 yılına ait yer alan bir istidanâmede Arnavutların karakteristik özelliklerine, aralarında yetişen tarihî şahsiyetlere ve komşu hükümetlerin Arnavutluk aleyhine yaptığı olumsuz faaliyetlerine yer verilmiştir. Bu istidanamede komşu hükümetlerin Arnavutların topraklarını almak istediğinden dolayı bazı uydurma sözler sarfettikleri, onları 'vahşi ve akılsız' olarak tanıttıkları kaydedilmiş, Avrupa'nın nefretini üzerlerine yağdırdıkları belirtilmiştir. Devamında, farklı inanç mensuplarının arasındaki ilişkiler açısından son derece önemli ifadeler kullanılarak şu cümlelere yer verilmiştir:

“Din ve mezhep farklılığına bakmaksızın hoş geçinmeye ve kardeş gibi yaşamaya çalıştık; hatta Hristiyanları muhafaza etmede son derece insanlık yaptık. Mesela buralarda cehalet sebebiyle adam öldürme gibi bazı eşkiyalık vuku bulur, fakat bundan dolayı hem din, hem de mezhep ve işlerimiz kat be kat zarar görmüş olur. Hele bu durumda Hristiyan milletin azlığından dolayı bir Hristiyanı katletmek büyük bir ayıp ve rezalet olarak telakki edildiğinden bunu bile bile bir Hristiyanın öldürülmesi pek nadir vaki olur. Onların namuslarını koruma hususundaki aşırı dikkatimizi hiçbir insaf ehli inkâr edemez. Bizde bağnazlık yok, medeniyete muhalif

⁸⁸¹ *Telegrafi*, “Shqipëria, në Enciklopedinë polake të vitit 1859 (1859 Yılında Yayınlanan Polonya Ansiklopedisi'nde Arnavutluk)” (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/shqiperia-dhe-shqiptaret-ne-enciklopedine-e-pergijthshme-polake-te-vitit-1859/>

meydana gelen fiiller hep cehaletten kaynaklanır. Ancak Hıristiyan vatandaşlarımızdan birtakım akılsızca baştan çıkaranlar vardır, Sırp, Yunan, Bulgar ve Karadağ unsurlarına bağlanmak ve onları içlerimize davet etmek için para ile kışkırtanlar var, bu surette vatanımıza fesad tohumu ekilmektedir.”

Ardından, Arnavutluk'ta yetişen ve Osmanlı Devleti'nde görev yapan bazı önemli şahsiyetlerin isimleri sıralanmış ve “*Yalan ihbarlarına kapılıp da iki buçuk üç milyon ümmî, safdil, silahdar, çağdaş medeniyete ulaşabilecek olan bir kavmin külliye ortadan kalkmasına ve yok olmasına, kanların dökülmesine elbet vicdanınız razı olmaz*” diyerek Arnavut milletinin genel tavrı ortaya konulmuştur.⁸⁸²

Le Globe adlı Fransız gazetesinde 1879 yılında Roma hükümet kabinesinin Büyük Güçler'e ve Atina hükümetine Yanya sorunu hakkında gönderdiği genelgeye yer verilmiştir. Yazıda Roma hükümetinin Yunanistan'a Yanya sorunundan vaz geçmesi konusunda tavsiyede bulunmuş, şu ifadelerle yer verilmiştir:

*“Atina kabinesi, İtalyan hükümetinin yakın zamanda Büyük Güçlere gönderdiği ve Arnavut uyruğunun korunmasının sadece İtalya açısından değil, Yunanistan açısından da gerekli görülmesi gerektiğine dair bu ifadeyi içeren bir genelge karşısında şaşırıldı. Roma kabinesi, Atina kabinesine, Arnavutları yatıştırmak ve Yunanistan'ın onların koruyucu gücü olduğunu söyleyerek en iyi duygularını göstermek için Yanya sorunundan vaz geçmesini tavsiye ediyor.”*⁸⁸³

Le Siècle adlı Avusturya gazetesinde 1880 Arnavut Prizren Birliği'nin iç organizasyonu ve iki misyonunu konu alan yazı yayınlamıştır. Yazıda Birliğin nasıl örgütlendiğine dair bilgi verilmesinin yanı sıra bu oluşumdan sonra Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin nasıl değiştiği de ortaya konulmuştur:

“Lig Komitesi 14 Müslüman ve 8 Hıristiyandan oluşuyor. 4 Hıristiyan ve 4 Müslümandan oluşan bir komite, idarî ve malî işlerle ilgileniyor. (...) Birlik kendisine iki görev belirledi: İlk olarak, Arnavut topraklarının herhangi bir bölümünün Karadağ'a tabi olmasını önlemek, ardından Arnavutluk'u özerk bir il yapmak. Hıristiyanlar Müslümanlardan yalnızca Arnavutluk'un Türkiye'den

⁸⁸² Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller Journaller* (Y.PRK.AZJ.2.44.1.1).

⁸⁸³ Aurenc Bebj, “Roma Athinës (1879): Ruajtja e kombësisë shqiptare është thelbesore, prandaj hiqni dorë nga Janina (Roma'nın Atina'ya 1879 Yılında Gönderdiği Mektup: Arnavut Uyuğunun Muhafaza Edilmesi Esastır, O Yüzden Yanya'dan Vazgeçin!)” *Telegrafi* (01 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/roma-athines-1879-ruajtja-e-kombesise-shqiptare-eshte-thelbesore-prandaj-hiqni-dore-nga-janina/>

tamamen ayrılması talebinde fikir ihtilafında düşüyor. Zira Müslümanlar padişahın egemenliğini tanımaya eğilimlidirler.”

Osmanlı Devleti'nin sahada sahip olduğu asker sayısının Birliğe bağlı olarak toplanan ve toplanabilecek olan asker sayısından çok daha düşük olduğu belirtilerek, Büyük Güçlerin Buna ile İşkodra Gölü arasındaki bölgeyi Karadağ'a devrettiği haberin büyük infial uyandırdığı bildirilmiştir. Son olarak Arnavutların Fransız Konsolosluğu'na yazı göndererek Sultan'a bağlılıklarını ve durumlarından memnuniyetlerini ifade ederek topraklarının Karadağ'a verilmesi halinde sonuna kadar savaşacaklarını dile getirdikleri de duyurulmuştur. Yazıda son olarak İtalya'nın Arnavutları teşvik ettiği haberin asılsız olduğu bildirilmiş, Fransiskanların ve Cizvitlerin ise kendi inisiyatifleriyle Avusturya için propaganda yaptıkları belirtilmiştir.⁸⁸⁴

Görüldüğü üzere bu yazıda birlik içindeki Müslüman-gayrimüslim dağılımına dikkat çekilmiş, Müslümanların Türkiye'den ayrılmak istemedikleri üzerinde vurgu yapılmış ve bu karmaşık durumda dahi Fransız Konsolosluğu'na yazı gönderip nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların genel tavrı ortaya konulmuştur.

Aynı yıl *Correspondance d'Orient KostantinopolisI* adlı İngiliz dergisinde Prizren'deki Arnavut Birliği'nin bağımsızlığına ilişkin bildirisine yer verilmiştir:

“Ey Arnavutlar! Avrupa Bulgarlar için bir prenslik kurmuş. Bosna-Hersek Avusturya'ya teslim edilmiş. Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını ve fazladan bazı toprakları kazandı, Rumeli'nin ise özerkliği tanındı, ya biz ne aldık? Biz Arnavutlar gurbetçi değiliz, bu vatanın erken yerlisiyiz, biz birkaç asır önce özgürdük ve bağımsızdık ve biz kelimenin tam anlamıyla bir devlet olmayı iddia edebiliriz. Teselya, Epir, şimdiki Arnavutluk, yani üç milyon ruhu olan Şiptar ulusunun mirası. Vatanımız özgür, bağımsız ve bizim tarafımızdan seçilen bir prens tarafından yönetilmelidir. Yani biz bunu istiyoruz, yoksa ölüm payımıza düşsün. Bu utanç verici varoluş sona ermeli.”⁸⁸⁵

⁸⁸⁴ Aurenc Bebja, “Shkrim i vitit 1880 për Lidhjen e Prizrenit (1880 Yılına Ait Prizren Birliği Hakkında Yayınlanan Bir Yazı)”, *Telegrafi* (05 Ekim 2022). <https://telegrafi.com/shkrim-vitit-1880-per-lidhjen-e-prizrenit/>

⁸⁸⁵ Aurenc Bebja, “Deklarata për Pavarësi e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit në revistën britanike të vitit 1880 (1800 Yılında İngiliz Dergisinde Yayınlanan Prizren Arnavut Birliği'nin Bağımsızlık Bildirisi)”, *Pashtriku* (01 Kasım 2022). <https://pashtriku.org/aurenc-bebja-deklarata-per-pavaresi-e-lidhjes-shqiptare-te-prizrenit-ne-revisten-britanike-te-vitit-1880/>

Arnavutluk'u ziyaret eden Avrupalı seyyahlar arasında sıkça adı zikredilen İngiliz gazeteci Edward Frederick Knight 1879 yılının sonbaharında Arnavutluk'un kuzey bölgesini ziyaret etmiş, 1880 yılında ise bu seyahatine ilişkin gözlemlerini *Albania: A narrative of recent travel (Arnavutluk: Yakın Tarihli bir Seyahatin Gözlemleri)* adıyla Londra'da yayınlamıştır.⁸⁸⁶

Arnavutluk'tan "*Türkiye'nin neredeyse hiç bilinmeyen ili*" şeklinde bahseden Knight, Büyük Güçler'in haksız bir şekilde Arnavut Müslümanlarının yaşadığı toprakları Karadağ'a verdiğini kaydetmiş, Karadağlıların kibir ve tembellik özelliklerine dikkat çekmiştir. Knight, Arnavutlar ve Karadağlıların arasındaki gerçek farkı görmek isteyenleri bu bölgeleri ziyaret etmeye devam etmiştir. Arnavutlardan bahsederken her şeyden çok onların 'kanunsuzluğuna', Türkler tarafından asimile edilmemesine ve tuhaf bir özerkliğe sahip olmalarına dikkat çekmiştir.

Yerli halkın sınıflara ayrılmasına değinen Knight şunları kaydetmiştir:

"Yerliler, tek bir ırka ait olmasına rağmen, davranış ve karakterde birbirinden çok farklı olan üç sınıfa ayrılıyor:

- *Birinci sınıf Arnavut Müslümandır. Genelde şehirde oturur, aristokrat ya da dağlarda mülklerin sahibidir. Bu kategori mülklerini Arnavutlara kiraya verir ve topladığı kiralarla yaşar. Hıristiyan yerlileri küçümser, naziktir, kendi inancının gereklerinde çok sıkı değildir, hiç vicdanı sızlamadan rakı içer. Üzerine altın nakışlı yelek, parlak kuşağı olurdu. Kuşağında deri kılıfların içinde iki tabanca ve altın sapı olan, mücevherlerle süslü yatağan taşırdı.*
- *İkincisi Latin Kilisesi'ne bağlı Hıristiyandır. O başında fes takar, Türk ceketi giyer, dizde bağlanmış geniş şalvar (poture), ayağında beyaz çoraplar ve Avrupa ayakkabıları giyer. Hıristiyan olduğundan silah taşımaya yasaktır. Ezilenlerin karakteristiği olan ürkek, yapmacık, yalaka yapan birinin görünümüne sahiptir. Bu Hıristiyanların hepsi tüccar ya da zanaatkârdır, birçoğu zengindir, ancak yaşadıkları mahalle bir defadan çok Müslümanlar tarafından yağmalandığından korku ve çekingenlik içinde yaşadıkları için fazla övünmeye cesaret edemezler.*
- *Sonra üçüncü sınıf geliyor, bu da hepsinden daha ilginç, köylüler sınıfı ya da Kuzey Arnavutluk'ta neredeyse hep dağlar olduğu için Malisörlerin (Dağlıların) sınıfı.*

⁸⁸⁶ 1923 yılında ise gençliğinde İşkodra ve Kelmendi dağlarında düzenlediği seyahatin gözlemlerini *Reminiscences: The Wanderings of a Yachtsman and War Correspondent (Anılar: Bir Yatçı ve Savaş Muhabirinin Seyahati)* adlı 28 bölümlük ve 320 sayfalık eserinde yayınlamıştır.

Bunlar Arnavutlardır, yani “şqiptarlar”, güçlü, sert, neredeyse bağımsız, Türkler tarafından hüküm altında alınmamış bir ırktır. Bunlar Latin Hıristiyanlardır ama şehirde yaşayan Hıristiyanlardan çok farklıdır. Şehrin yollarında ağır ağır ve övünerek yürürler, Hıristiyanların silah taşınması yasak olmasına rağmen bunlar dışlerine kadar silahlanmış halde yürürler. Bu savaşçı kabileler o kadar güçlü ki zayıf hükümetin kurallarını önemsemezler. Giysileri sade ama çok erkeksi ve el işi için uygundur. Başlarına beyaz bir başlık (qeleshe, plis) takarlar; bazen başın etrafına ve çenenin altına bir bez (atki) sararlar.⁸⁸⁷ Bu halleriyle bedevi tarzına çok benziyorlar. Büyük Arnavut kahramanı İskender Bey’in ölümünün yasını tutmak için kullanılan garip küçük siyah ‘gunayı’ (kebe, kısa kepenek)⁸⁸⁸ hâlâ omuzlarına atıyorlar.”

İngiliz gazeteci, İşkodra’da şahit olduğu dinî toleranstan söz ederken şunları yazmıştır:

“18 Ekim’in sabahı Kuzey Arnavutluk’un büyük bayramıdır, zira bugün İşkodra Hanımının günü, yani Azize Meryem’in günüdür. Sert bakışlı ve saçını kazıtmış Arnavut Malisörler yumuşak görümlü İşkodralı Hıristiyanlar ve pileli etekli Müslümanlarla itişiyor, zira diğer inanca sahip olanlar İsa’nın annesi için saygılarını sunuyorlardı. Gerçekte Arnavutların yarısı kendini Hıristiyan olarak tanıtmaları ve diğer yarısı da Müslüman olduklarına iddia etmelerine rağmen aralarında çok az fark var.”

Son olarak Prizren Birliği ve etkilerini ve dönemin diğer önemli gelişmelerini değerlendiren Knight, Arnavut milletinin din, duygular ve ırk açısından tamamen Yunanlar ve Slavlardan farklı olduğunu ve bu milletin kendi kendini yönetmeyi hak ettiğini kaydetmiştir.⁸⁸⁹

⁸⁸⁷ Plis üzerinde beyaz ve uzun bir bezin manası iki şekilde değerlendirilebilir: Birincisi Arnavutlar kendi kefenlerini feslerine sarmışlar. İkincisi ise bu onlara hem ölümü her an hatırlatır, hem de onların cesur olduğunu gösterir.

⁸⁸⁸ Kaynaklarda ‘ghurdi’ olarak da tanımlanmıştır. Bkz. Erken, “Tanzimat Devrinde İşkodralıların Kıyafetleri”, 315.

⁸⁸⁹ Refik Kadija, “Vizita e gazetarit anglez Edward Frederick Knight, në veriun e Shqipërisë së vitit 1879 (İngiliz Gazeteci Edward Frederick Knight’ın 1879’da Arnavutluk’un Kuzeyini Ziyareti)”, *Telegrafi* (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/vizita-e-gazetarit-anglez-edward-frederick-knight-ne-veriun-e-shqiperise-se-vitit-1879/> Knight’in İngilizce kitabı için bkz. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/39684/pg39684-images.html>

İskoçyalı yazar Hugh Callan'ın *The Scottish Geographical Magazine* adlı coğrafi dergisinde 1898 yılında yayınladığı bir yazıda Arnavutluk ve Arnavutlar hakkında bilgi verilmiştir. Callan Arnavutluk'u şu şekilde tasvir etmiştir:

“Görünen o ki, Arnavutluk her zaman şimdi olduğu gibi olmuştur - güçlü ve korkusuz adamlar ırkının evi. Orası “dağlar ve sel diyarı”dır; eski geleneklerin, eski kıyafetlerin, eski çekişmelerin ülkesi; her birinin diğerine öfkelendiği bir kabileler ülkesi; toplumsal içgüdünün, her bir tarafın istediğini yapma hakkı ve gücüyle bastırıldığı bir bireycilik yeridir. Konumu ve konfigürasyonu, içindeki ırkın herhangi bir istilacı tarafından yutulmaya karşı kendisini koruyabileceği şekildedir.”

Callan, Arnavutluk'un coğrafi konumuyla ilgili bilgiler verdikten sonra buranın halkının kendilerini Alban olarak değil de Arnavutlar (yani dağlılar) olarak tanıttığını, dillerini de Arnavutça olarak tanıttıklarını kaydetmiştir.⁸⁹⁰

Figaro adlı İtalyan gazetesinde 1898 yılında yayınlanan bir yazıda Arnavutluk hakkında uygunsuz bilgilerin paylaşıldığı Osmanlı arşiv belgelerinden yansımıştır. Belgede bu yazının tercümesine de yer verilmiştir. Yazıda Arnavutların sadece sayıları açısından değil, dinleri açısından da önemli olduğu vurgulanarak, Marki Oleta adlı birinin İskender Bey'in nam ve şanının varisi sıfatıyla Arnavut asileri ve Arnavut siyasî komitesi tahriklerinin lehinde Napoli'de konuşma yaptığı bildirilmiştir. İtalya'nın Oleta'nın konuşmasını desteklemesi ise şu şekilde değerlendirilmiştir:

“İtalyanların bu maksadı desteklemeleri İşkodra'da Yanya, Selanik, Manastır ve Üsküp vilayetlerinden birinin vilayet veya müstakil bir eyalet teşkil etmek istemelerinden kaynaklanır. Yani Rumili-i Şarkî müstakil bir eyalet, Bulgaristan bir emaret, Sırbistan kraliyet olsun; Bosna ve Hersek Avusturya idaresinde bulunsun. Karadağ müstakil bir emaret, Yunanistan da kraliyet olsun.”⁸⁹¹

Le Matin adlı Fransız gazetesinde 1900 yılında Avlonyalı İsmail Bey'in Osmanlı Devleti'ne yönelik talepleri yayınlanmıştır. Yazıda Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Türkiye'den ayrıldığı ve onun Arnavutluk'ta ciddi reformların uygulanmasından yana olduğu belirtilmiştir. Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in taleplerine değinirken şu ifadeler yer verilmiştir: *“Kısacası o, Arnavutçanın resmî bir dil olarak tanınması, Arnavut milleti*

⁸⁹⁰ Hugh Callan, “Përshkrim i vitit 1898, për Shqipërinë dhe shqiptarët (1898 Yılına Ait Arnavutluk ve Arnavutlarla İlgili Tasvir)”, *Telegrafi* (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/pershkrim-vitit-1898-per-shqiperine-dhe-shqiptaret/>

⁸⁹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı* (Y.A.HUS.382.99.3.2).

tarafından ödenen vergilerin Arnavutluk için kullanılması ve tarafsız bir mahkeme sistemin kurulması konusunda çağrıda bulunuyor.”⁸⁹²

Bulletin International de l'Institut de la Statistique adlı bültende 1902 yılında coğrafya bilimcisi Charles Rabot'un *İtalya krallığında Arnavutça, Fransızca, Yunanca, Slovence ve Almanca konuşan nüfusun sayımı (1903)* başlıklı Fransızca yazısında Arnavut (Arbëresh) topluluğu hakkında bilgiler aktarılmıştır. Yazıda yer alan ifadelerle göre 1901 yılında günlük yaşamda kullanılan dille ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmış ve 178 belediyede yaşayan 252.600 kişinin İtalyanca kullanmadığı, başka diller kullandığı, bunların başında da Arnavutçanın geldiği belirtilmiştir. Bu topluluğun o zamandan bu yana geleneklerini, millî şarkılarını, hatta kıyafetlerini de titizlikle muhafaza ettiği de belirtilmiştir.⁸⁹³

Tam olarak güney İtalya ve Sicilya bölgesinde 47 belediyede 21.564 aile ya da 90.000 kişinin Arnavutça konuştuğu ifade edilmiştir.⁸⁹⁴ Yazıda bu Arnavutların İskender Bey'in isyanından sonra İtalya'ya göç eden Aranitas, Muzak ve Dukagin (Dukagjin) kabilelerinin halkı olduğuna kaydedilmiş,⁸⁹⁵ bu göçlerin 1744 yılına kadar devam ettiği ifade edilmiştir.

⁸⁹² Aurenc Bebja, “Apeli i Ismail Qemalit ndaj regjimit osman: Të zyrtarizohet shqipja, taksat e shqiptarëve për shqiptarët (Avlonyalı Kemal Bey'in Osmanlı Rejimine Çağrısı: Arnavut Dili Resmîleştirilsin, Arnavutların Vergileri Arnavutlar İçin Kullanılsın)”, *Telegrafi* (29 Temmuz 2022). <https://telegrafi.com/apeli-ismail-qemalit-ndaj-regjimit-osman-te-zyrtarizohet-shqipja-taksat-e-shqiptarëve-per-shqiptarët/>

⁸⁹³ Bazı kaynaklara göre Güney İtalya'da 95 yerleşim birimi ya Arnavutlar tarafından kurulmuş, ya da yeniden yaşanır hale getirilmiştir. İlk göç dalgası 15. yüzyılın 30-40'lı yıllarında, ikinci göç dalgası 1461, üçüncü göç dalgası 1479, dördüncü göç dalgası ise 1532 yılında yaşanmıştır. Bu yıldan sonra İtalya'ya yapılan göçler birkaç kişiyi kapsayacak şekilde sınırlı olmuştur. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 69-71.

⁸⁹⁴ Aurenc Bebja, “Në vitin 1901 shqipja flitej në 47 komuna të Italisë (1901 yılında Arnavut dili İtalya'nın 47 belediyesinde konuşuluyor)”, *Telegrafi* (09 Temmuz 2022). <https://telegrafi.com/ne-vitin-1901-shqipja-flitej-ne-47-komuna-te-italise/>

⁸⁹⁵ Bu asırlarda İtalya'ya giden Arnavutlar için *Journal de l'Empire* Fransa İmparatorluk gazetesinde 24 Temmuz 1808 tarihinde Arbëresh Arnavutlarından Angelo Masci'nin “Essai sur l'origine, les mœurs, et l'état actuel de la nation albanaise – Discorso sull'origine, costumi, e stato attuale della nazione Albanese” başlıklı yazısına rastlamaktayız. Yazının bitiminde ilk Arnavutların 1461 yılında İskender Bey'in Kral Ferdinand tarafından Galatina'da Aziz Petrus toprakların sahibi olarak ilan edildiğinde İtalya'ya gittiği, ikinci grubun İskender Bey'in vefatı döneminde 1467 yılında, sıradakilerin Papa II. Paul'un 1464-1471 yıllarında papalık yaptığı dönemde, diğerlerinin de yaklaşık 1478 yılında sultanın Epir'in, Makedonya ve Arnavutluk'un mutlak hâkimi olduğu bir zamanda İtalya'ya gittiği belirtilmektedir. Yazıya göre bunların yanı sıra V. Charles krallığı zamanında da göç yaşanmıştır. Yazının devamında şu ifadelerle yer verilmektedir: “Arnavutların Osmanlı gücüne karşı duydukları nefret ve Napoli hâkimlerine duydukları saygı 1532 yılında Koroni şehrini Napoli hâkimine vermelerine sebep oldu. Kısa bir süre sonra halk Türkler tarafından işgal edildi, onlar da gitmeye karar verdi. V. Charles onları Napoli krallığının topraklarında ağırladı ve sadakatlerinden dolayı cömertçe mükâfatlandırdı. Diğer koloniler II. Filip'in hâkimiyeti döneminde geldiler. Arnavutlar halen 59 köyde yaşıyor ve hep birlikte 63.920 kişilik bir nüfusu oluşturuyor.” Aurenc Bebja, “Angelo Masci, në gazetën perandorake franceze (1808): Për kombin shqiptar, nga Shkodra deri në Artë (Angelo Masci'nin Fransız İmparatorluğu Gazetesindeki Yazısı (1808): Arnavut Milleti İçin, İşkodra'dan Arta'ya)”, *Telegrafi* (25 Temmuz 2022).

Devamında, onların inancını ifade etmek üzere şu ifadelere yer verilmiştir: “İtalyanların İtalyan-Arnavut dediği bu kesim bir süre sonra Katolik oldu, çoğu ise Ortodoks liturjisini muhafaza etti, ama aynı zamanda Papa’nın üstünlüğünü de tanıyarak bunu yaptı. Bu kesim bugün ana Arnavut diasporasını oluşturuyor.”⁸⁹⁶

Stilmenster adlı İngiliz gazetesinde 1903 yılında yayınlanan *Arnavutluk Meselesi* başlıklı yazıda Manastır ve Selanik vilayetlerinde zuhur eden karışıklıklardan bahsedilmiş, zikredilen meselenin aslında Balkan meselesi kadar karmakarışık, fakat daha tehlikeli olduğu belirtilmiştir. Ardından Selanik Manastır ve Kosova vilayetlerinde bir yandan Slav ve Yunan taraftarlarının, bir yandan Avusturya ve İtalya’nın rekabet halinde oldukları kaydedilmiştir. Avusturya ve İtalya’nın sahadaki rekabetlerine gelince İtalya’nın emelleri ve hedeflerinin daha büyük olduğu, Arnavutluk’un aslında İtalya için ‘Adriyatik Denizi’nin anahtarı’ konumunda olduğu da eklenmiştir. Arnavutluk meselesinin çözümü için 1880 yılında Büyük Güçler’e Arnavutluk’un her tarafında *Cebel-i Lübnan* idaresine benzer bir idare usulunun tesisi teklif edilmiş, fakat reddedilmiştir. Yazıda, Arnavutluk’ta karışıklıkların ortaya çıkması durumunda yabancı bir devlet tarafından işgal edilmesi uyarısı yapılmıştır.⁸⁹⁷

Le Figaro adlı Fransız gazetesinde 1909 yılında yayınlanan *Arnavutlar* başlıklı bir yazıda kuzey Arnavutluk’ta yaşayan Arnavutlarının Osmanlı İmparatorluğu’nun Meclisi’ne ve Hükümeti’ne yazdığı bir mektuba yer verilmiştir. Yazıda yer alan bilgilere göre Avusturyalı-Türk ve Türk-Bulgar anlaşmalar Arnavut kimliğini tehlikeye atmaktadır. Bu sebeple o dönemin kuzey Arnavutları da millî Arnavut menfaatlerini korumak için yedi temel taleplerini dile getirecek bir mektup göndermiştir. Mektupta söz konusu talepler şu şekilde sıralanmıştır:

- 1- Arnavut vatandaşlığının resmî olarak tanınması;
- 2- Arnavutluk’taki tüm okullarda (İşkodra, Üsküp, Yanya ve Manastır) Arnavutça zorunlu eğitimin sağlanması;
- 3- Arnavut dilinin kamu yönetiminde resmî dil olarak tanıtılması;

<https://telegrafi.com/angelo-masci-ne-gazeten-perandorake-franceze-1808-per-kombin-shqiptar-nga-shkodra-deri-ne-arte/>

⁸⁹⁶ Skëndi, *Arnavut Millî Uyanış*, 19.

⁸⁹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı* (Y.A.HUS.449.87.1.1; Y.A.HUS.449.87.2.1; Y.A.HUS.449.87.3.2).

4- Dini ne olursa olsun tüm Arnavutlar için, ancak münhasıran Arnavutluk'ta zorunlu askerlik hizmetinin verilmesi,

5- İmparatorluk hükümeti, İl Konseyinin izni olmadan Arnavutluk'ta herhangi bir imtiyaz veremeyecek;

6- Arnavut vatandaşlığına sahip bir genel valinin atanması;

7- Arnavutluk'un bütçesi öncelikle yönetim, bayındırlık işleri, eğitim, din, hijyen ve kamu güvenliği için kullanılacak.

Yazının sonunda bu taleplerin Arnavutluk Ulusal Meclisi ve Arnavut Rönesansı Ulusal Komitesi adına Arnavutluk Yüksek Komitesi *Kombi (Millet)* Başkanı, Prens A. Gjika tarafından gönderildiği de belirtilmiştir.⁸⁹⁸

Journal de Salonique adlı Selanik'te yayınlanan gazetede 1909 yılında yayınlanan bir yazıda Elbasan Arnavut Dilbilim Kongresi Başkan Yardımcısı Mithat Frashëri'nin mektubuna yer verilmiştir. Frashëri, Kongre'nin çalışmalarından bahsederken kongrede sadece eğitim ve okul gibi konuların tartışıldığını belirtmiş, öğretmen ihtiyacını karşılamak için de pedagojik okulun açılacağını duyurmuş, bunun için de 15 bin kişilik nüfusa sahip Elbasan'ın tercih edildiğini kaydetmiştir.⁸⁹⁹

Frashëri, aynı gazetede birkaç gün sonra yayınladığı yazısında ise Arnavut dilinin yayılması için Evrensel İsrail İttifakı'nın yöntemlerini ödünç almaktan söz etmiş ve mektubunda şu ifadelere yer vermiştir:

“Arnavut dilinin ve eğitiminin halkımız arasında yaygınlaştırılmasını gerçekleştirebilmek için teşkilatımızın gelire ve iyi tasarlanmış bir plana ihtiyacı var. Kongre diğer ülkeleri örnek alarak ilerledi ve dikkatli bir şekilde düşündükten sonra çalışma yöntemlerini “Evrensel İsrail İttifakı”ndan ödünç almaya karar verdi. (...) Evrensel İsrail İttifakının tüzüğünü, onun skolastik ve profesyonel organizasyonunu, bağış ve katkı sistemlerini vb. incelemek için bir komisyon atandı. Bütün bunlar Arnavut diline çevrildi ve Kongre her şeyi ülkemizin geleneklerine göre

⁸⁹⁸ Aurenc Bebja, “Le Figaro (1909): Shtatë kërkesat shqiptare drejtuar parlamentit dhe qeverisë së Perandorisë Osmane (1909 Yılında Le Figaro Gazetesinden Çıkan Bir Yazı: Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu Parlamentosu ve Hükümetine Hitaben Yedi Talebi)”, *Darsiani* (01 Eylül 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/le-figaro-1909-shtate-kerkesat-shqiptare-drejtuar-parlamentit-dhe-qeverise-se-perandorise-osmane/>

⁸⁹⁹ Aurenc Bebja, “Kongresi i Elbasanit dhe letra e Mit'hat Frashërit (1909): Duam edukim dhe shkolla (Elbasan Kongresi ve Mithat Frashëri'nin 1909 Yılına Ait Mektubu: Eğitim ve Okullar İstiyoruz!)”, *Telegrafi* (03 Ağustos 2022). <https://telegrafi.com/kongresi-elbasanit-dhe-letra-mithat-frasherit-1909-duam-edukim-dhe-shkolla/>

uyarlamaya çalışıyor. Üye alımı ve periyodik abonelikler için yerel ve bölgesel komiteler oluşturulacak. Tüm organizasyonu finansal olarak yürütmekten sorumlu bir merkezî komitenin kurulması fikri de oybirliğiyle kabul edildi.”⁹⁰⁰

Le Gazette de France adlı Fransız gazetesinde Ekim 1912’de Edith Durham’ın yazısı *Avrupa Türkiye’sinde Hıristiyanların Durumu* başlığıyla yayınlanmıştır. Yazıda Kuzey Arnavutluk Katoliklerinden bahsedilmiştir. Durham, aynı gazetede yine Kuzeyli Katolikler hakkında çıkan bazı yazıların hakikati yansımadığını belirtmiş, kuzeyde yaşayan ahalinin çok daha zor durumda olduğunu yazmıştır. Durham’ın ifadesine göre 1908 yılında yaşanan Türk devriminden sonra durumları daha çok kötüleşmiş, “onlara karşı zorunlu Osmanlılaşma politikası” uygulanmıştır. Durham, bu bölgedeki Müslüman ve Katolikler arasındaki ilişkilerinden bahsederken de şunları ifade etmiştir:

“Bir Müslüman ile bir Hıristiyan arasındaki bir davada, Müslümanın sorumlu tutulması çok nadirdir. Öte yandan, Hıristiyanlar en anlamsız bahanelerle yargılanmadan tutuklanıp hapse atılıyor. Vergi tahsilatı söz konusu olduğunda, hemen hemen her yerde yerel makamlar, vergilendirilen meblağlardan paylarına düşenden daha fazlasını Hıristiyanlardan almaya çalışıyor.”

Durham, ülkenin her yerinde ortaya çıkan isyanlardan sonra yerli yönetimin Müslümanlara silah dağıttığı, Hıristiyanların silah taşımayı ise yasakladığını belirterek İşkodra vilayetinde yer alan Reimeli (Hajmel) Köyü’nde yaşanan bir hadiseden bahsetmiş, buradaki Hıristiyanların silahlı saldırıya uğradığını kaydetmiştir. Blinisht Köyü’nde de benzer hadiselerin yaşandığını belirten Durham, bölgede olup bitenleri daha iyi anlamak için İngiliz rahipleri Arnavutluk’u ziyaret etmeye davet etmiştir. Durham, İşkodra başpiskoposu, piskoposların ve rahiplerin hepsinin Arnavut olduğunu ve sadece İtalyanca bildiklerini ekleyerek bölgeye gidecek rahiplerin de mutlaka İtalyanca bilmesi gerektiğine işaret etmiştir.⁹⁰¹

⁹⁰⁰ Aurenc Bebja, “Kur metodat e Aleancës Izraelite Universale merreshin si shembull në Kongresin e Elbasanit për përhapjen e gjuhës shqipe. Letra e Mit’hat Frasherit (1909) (Arnavut Dilinin Yayılması İçin Elbasan Kongresi’nde Evrensel İsrail İttifakı Yöntemlerinin Örnek Alındığına Dair. Mithat Frashëri’nin Mektubu)”, *Darsiani* (27 Eylül 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/kur-metodat-e-aleances-izraelite-universale-merreshin-si-shembull-ne-kongresin-e-elbasanit-per-perhapjen-e-gjuhes-shqipe-letra-e-mit-hat-frasherit-1909/>

⁹⁰¹ Aurenc Bebja, “Letra / Edith Durham nga Grand Hotel (Cetinje) për gazetën katolike angleze “Tablet”:
“Ejani dhe hetoni gjendjen e vështirë të krishterëve në Vilajetin e Shkodrës (Edith Durham’ın İngiliz Katolik Gazetesi Tablet’e Gönderdiği Mektup: Gelin İşkodra Vilayeti’ndeki Hıristiyanların Zor Durumunu Yakından Gözlemleyin”, *Darsiani* (17 Eylül 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/letra-edith-durham-nga-grand-hotel-cetinje-per-gazeten-katolike-angleze-tablet-ejani-dhe-hetoni-gjendjen-e-veshtire-te-krishtereve-ne->

8. 19. YÜZYILDA ARNAVUTLUK TOPRAKLARINDA GÖREV YAPAN KONSOLOSLARIN RAPORLARI

Arnavutluk ve Arnavut topraklarında 19. yüzyılda yaşananları anlamak için bu dönemde farklı Arnavut bölgelerinde görev yapan konsolos ve viskonsüllerin de raporları ayrı bir önem taşımaktadır. Arnavut halkıyla iç içe yaşayan bu diplomatlar gözlemlerini ve bunlara dayalı olarak önerilerini bağlı oldukları merkezlere gönderdikleri raporlarında yansıtmıştır. Aşağıda yer verilen raporlar da bunların arasında yer alan birkaç örnektir:

Üsküp'te görev yapan Avusturya-Macaristan Konsolosu Major, 1858 yılında yazdığı bir raporda Prizren'de yaşayan Müslümanlar hakkında bilgi vermiştir. Major, halkın yarısının Müslüman olduğunu ve şehirde yeterince cami ve kilise bulunduğunu kaydetmiş, bu mabedlerin de iyi durumda olduğunu bildirmiştir. *“Müslüman fanatizmi ile ilgili herhangi bir hususu tespit edemedim”* diye kaydederken bölgede Ortodoksların daha güçlü fanatizme sahip olduklarını, kilise gelenek ve çalışmalarının daha güçlü ve düzenli olduğunu ve Ortodoks Kilisesi'nin halk üzerine büyük nüfuzu olduğunu yazmıştır. Major, Prizren bölgesinden söz ederken *Paşalık* diye adlandırmış, burada yaşayan Müslüman ile Katolik Malisörlerin bağımsız olup devletle ilgilenmediklerini söylemiştir. Major, Prizren'de diğer Avrupa devletlerinin açmış oldukları diplomatik temsilciliklerine de değinerek Avusturya'nın Üsküp'te faaliyet gösteren konsolosluğunun yeterince etkili olmadığını ve bu yüzden Prizren'de zarurî olarak bir temsilciliğin açılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre bu konsolosluğun açılması özellikle şehirdeki Katolik nüfus arasında güven kazandıracaktır. Bu görev için de en uygun kişi olarak Türkçe, Sırpça ve Arnavutça bilen Ignjac Petelenci'yi gördüğünü kaydetmiştir.⁹⁰²

[vilajetin-e-shkodres/](#) Durham, 1904 yılında yayınladığı “Through the Land of the Serb” adlı ilk eserinde 9 Ekim 1912'de Karadağ Kralı Nikola Petroviç'in Arnavutluk'a karşı ilk topla ateş etme emrini verdiğinde hazır bulunduğunu, bununla birlikte Balkan Savaşı'nın başladığını söylemekte ve bu gelişmeleri dönemin en ünlü İngiliz ve Avrupalı gazetelerine aktarmaktadır. Bir hafta sonra ise *The Daily Chronicle* gazetesinde yazdığı bir yazıda olup bitenleri anlatırken *“Türk amblemi umarız ebediyen yerle bir edilmiştir”* diye yazmaktadır. Ancak Durham, Osmanlıya karşı Karadağ'a yardım etmek için hemşire olmayı karar verdikten ve bir süre çalıştıktan sonra aslında bu savaşın bir ülkeyi bir başka gücün hâkimiyetinden kurtarmakla değil, topraklarını almak üzere Arnavut milletinin yok edilmesiyle alakalı olduğunu anlıyor ve hemşire olmaktan vazgeçiyor. Bu andan itibaren Osmanlı tarafında yer alıyor ve koşulsuz bir şekilde Arnavutları desteklemeye başlıyor. Bkz. Daut Dauti, “Gruaja që i ndryshoi qëndrimet kur u njoh me realitetin antishqiptar në Ballkan (Balkanlar'daki Arnavut Karşısı Gerçeği Öğrenince Tavrını Değiştiren Kadın).” *Telegrafi* (22 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/gruaja-ge-ndryshoi-qendrimet-kur-u-njoh-realitetin-antishqiptar-ne-ballkan/>

⁹⁰² Derviş, *18. Yüzyılda Prizren*, 52-54.

Yanya’da görev yapan Avusturyalı Konsolos J. Zwiedinek, o dönemde Epir olarak adlandırılan Preveze’den Berat’a kadar güney Arnavutluk’u ziyaret etmiş ve 1868 yılına ait raporunda şunları yazmıştır:

“Çamerya’nın tamamında topraklar doğrudan çalıştıranların mülkü değil, İslâm’ı kabul eden Arnavut beyler ve ağaların ve kısmen de hükümetin mülküdür. O topraklarda yaşayan Hıristiyan Arnavutlar ise sadece toprağı işletmekten elde ettikleri kazancı alıyorlar.”

Zwidenek devamında köylüler üzerine uygulanan ve onların arsa sahiplerine toplam üretimin üçte birini vermeye zorlayan ağır vergilerin köylüleri göç etmeye ve daha iyi yaşam şartlarını aramaya ittiğini kaydetmiştir.⁹⁰³

Fransa’nın İşkodra Konsolosu tarafından aktarılan bilgilere göre 1874 yılında Prizren’deki eğitim faaliyetlerine değinerek burada 655 öğrenciye hizmet veren 16 sıbyan mektebi ve 4 medresenin bulunduğunu kaydetmiştir. Bunların yanı sıra kiliseden camiye dönüştürülen Cuma Cami’nin dışında 25 cami, 1 kütüphane, 1 rüştiye, 2 hamam, 4 ilkokul, 3 kilise, 1 büyük devlet saati ve kalede büyük bir saatin de bulunduğunu yazmıştır. Ona göre rüştiyede 19 öğrenci, ilkokullarda (iptidaiye) ise 800 öğrenci eğitim görmekteydi. Bunların yanında 9 Müslüman ve 7 gayrimüslim okulöncesi eğitim kurumları da faaliyet göstermekteydi. En büyük Hıristiyan okulunun Simo adındaki birinin inşa ettirdiği okul olduğu, bu okulun zamanla Hıristiyanların katkılarıyla onarıldığını da belirtmiştir. 1810’da Gudiç ailesinden Dimitriye adındaki bir papazın özel olarak ders verdiği okulun Prizren’de Sırpça eğitim veren ilk okul olduğunu ifade etmiştir. Ona göre aynı yılda Anastasiya Aynacinya tarafından kız çocukları için de bir okul kurulmuş, bu da Sırp tarihinde kız çocukları için kurulan ilk okul olmuştur. 1870 yılında ise Sırp Kilisesi Ruhani Okulu açılmıştır.⁹⁰⁴

Bu raporlardan da anlaşılacağı üzere diplomat sıfatıyla Arnavutluk’un farklı bölgelerinde görev yapan konsoloslar, görev bölgeleriyle ilgili ayrıntılı raporlar hazırlamış, bu raporlarında da günlük yaşamın her alanını ortaya koymuştur.

9. AVRUPALI YAZARLARIN ESERLERİNDE ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİ

⁹⁰³ Skëndi, *Arnavut Milli Uyanış*, 28.

⁹⁰⁴ Dervish, *18. Yüzyılda Prizren*, 62-79.

Yukarıda yer verdiğimiz Avrupa gazetelerinden Arnavutluk'la ilgili makale örnekleri ve Arnavutluk topraklarında görev yapan diplomatların Arnavutluk'a dair raporlarının yanı sıra aynı yüzyılda farklı vesilelerle Arnavutluk hakkında bilgi sahibi olan Avrupalı yazarların eserleri de içerdikleri bilgiler sebebiyle ayrı bir değer taşımaktadır. Bu kategoride yazılan eserlerin tamamını taramak ve gerekli bilgi tespitleri yapmak mümkün olmadığından burada sadece birkaç örneğe yer verilecektir:

Ünlü Alman tarihçi Johann Wilhelm Zinkeisen (1803-1863), 15. yüzyılın ilk çeyreğinde Arnavutluk'ta toplam 400 bin kişilik nüfusun bulunduğunu kaydetmiş, bunlardan 350 binin ise Katolik olduğunu yazmıştır. Ancak 1651 yılına gelindiğinde sadece 50 bini Katolik kalmıştı. Yani Katolik yüzdesi %87.5 iken %12.5'e düşmüştü. Zinkeisen, İslâmlaşmanın bölgede nasıl yayıldığını anlatmak amacıyla şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bu dağlık ülkede Hıristiyanlık çığ gibi düşüyor. Durrës Başpiskoposluğu'nun 1671 yılında sahip olduğu 14 bin üyesinden 1703 yılında sadece 8 bini kalmıştı. Aynı dönemde Sapa Piskoposluğu'nda üye sayısı 9.230 iken 7.971'e düşmüştü, İşkodra Piskoposluğu'nda ise üye sayısı 20.270 iken 12.700'e düşmüştü.”

İngiltere'nin Osmanlı Büyükelçisi Broughton Baronu Robert Adair (1763-1855) 19. yüzyılın başlarında kaleme aldığı bir raporda Arnavutların, bağımsızlık duygusu ve vatan sevgileri açısından Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletlerden farklı olduğunu kaydetmiştir. Broughton, onların kendilerini Müslüman ya da Hıristiyan olarak değil, Arnavut olarak tanıttığını da eklemiştir.⁹⁰⁵

Arnavutluk tarihinin 19. yüzyılına dair birçok eser kaleme alan Alman araştırmacı Peter Bartl (1938-2022) Avrupa Türkiye'sinde bulunan Arnavutların iki sebepten ötürü ayrı bir yere sahip olduğunu yazmış, bunlardan birincisinin Arnavutluk nüfusunun büyük çoğunlukla Müslüman olduğunu ve ikincisinin de Arnavutluk Müslümanlarının diğer Balkan Müslümanlarına kıyasen ulusal bilinçlerini oluşturabilen tek kitle olduğunu kaydetmiştir. Arnavutluk'ta ortak kökten gelme ve ortak bir dili konuşma bilincinin dinî mensubiyetten daha kuvvetli olması da ona göre belirtilmesi gereken bir başka gerçektir.⁹⁰⁶

⁹⁰⁵ O dönemin Balkan ülkelerine kıyasen Arnavut nüfusu şu şekildeydi: Bulgaristan- 96.660 kişilik kilometre kare – 3.310.703 kişilik nüfus, Yunanistan - 65.119 kişilik kilometre kare – 2.433.806 kişilik nüfus, Sırbistan - 48.353 kişilik kilometre kare – 2.384.205 kişilik nüfus, Arnavutluk – 75.000 kişilik kilometre kare – 2.000.000 kişilik nüfus, Karadağ - 9.080 kişilik kilometre kare – 227.841 kişilik nüfus. Bkz. Shkodra, *Millî Yeniden Doğuş Döneminde Arnavut Şehirlerinin Durumu*, 25-35.

⁹⁰⁶ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 11-12, 31-36, 227.

10. KOMÜNİZM DÖNEMİNDE YAZILAN ESERLERDE ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNİN TASVİRİ

Komünizm döneminde devlete bağlı kuruluşlar tarafından yayımlanan eserlerde Osmanlı dönemi boyunca gayrimüslimlere karşı ayrımcılık uygulandığı ve İslâmlaştırma çalışmaları sonucu halkın üçte ikisinin İslâm'ı kabul ettiği kaydedilmiştir. İslâmlaşmada mektep ve medreselerin etkili olduğu, Anadolu, İran ve Arabistan'dan gelen dervişlerin tebliğ faaliyetleri yürüttüğü ve bunların çok sayıda tekke ve zaviye kurduğu yazılmıştır. Tanzimat'a kadar Hıristiyanların "*hoş görülen*" bir topluluk olarak görüldüğü ve bu topluluğun birçok sosyal ayrıcalıktan mahrum edildiği aktarılmıştır. Her halükârda Müslüman olan birinin görevi itibariyle yüksek makamda olan bir Hıristiyandan daha üstün olduğu, Hıristiyanların Müslümanlardan ayrı mahallelerde yaşaması gerektiği de eklenmiştir. Bağdat Fermanı'na göre Müslümanların ve gayrimüslimlerin birbirinden farklı giyinmek zorunda olduğu ve Hıristiyanlara ait evlerinin daha alçak olduğu çok sayıda kitapta yer almıştır. Ayrıca çan kiliselerin çalmadığı ve Hıristiyanlardan kimsenin atının üstünden gezmediği de kaydedilmiştir. Buna rağmen yine aynı kaynaklara göre özellikle ticaret burjuvasından olan Hıristiyanlar para karşılığında sınırlı toplumsal haklara kavuşmuştur.⁹⁰⁷

11. ARNAVUT MÜSLÜMAN-HİRİSTİYAN İLİŞKİLERİNE DAİR TEMEL KONULAR

11.1. Farklı İnançlardan Karışık Evliliklerin Meydana Gelmesi

Çokdinli toplumlarla ilgili araştırmalar yapıldığında belki de en çok göze çarpan husus farklı inanç mensupları arasında gerçekleşen evliliklerdir. Balkan'ın kadim kavimlerinden Arnavutluk önce paganizm, ardından Hıristiyanlık ve onun çatısı altındaki mezhepler ve en son İslâm diniyle tanışmış, inanç dağılımının artık belirlendiği 19. yüzyıla gelindiğinde nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmuştur. Ancak bu üç ana inancın yanı sıra yerel kanunların ve geleneklerin de yüzyıllardır etkili olduğu, Osmanlı döneminde de bu etkilerini sürdürdükleri farklı başlıklarda dile getirilmiştir. Toplumunu oluşturan üç dinî unsur olan Müslümanlar, Katolikler ve Ortodokslar arasında meydana gelen karışık evlilikler ya her bir inancın tanıdığı haklar çerçevesinde ya da sırf geleneksel kanunlar ve mevcut gücü ve otoriteyi muhafaza etme amacından yola çıkarak yapılan evliliklerdir.

⁹⁰⁷ Bkz. Shkodra, *Millî Yeniden Doğuş Döneminde Arnavut Şehirlerinin Durumu*, 34-36.

Çoğu zaman Müslüman erkekler Hıristiyan kadınlarla evlenmiş, Hıristiyan erkeklerin Müslüman kadınlarla evlenmeleri ise nadir yaşanmıştır. Nikâh sırasında damat ve gelinin yanında bulunanlar kirve konumunda kabul edilir ve aralarında hiçbir şekilde evlilik gerçekleşemezdi. Bu gibi evlilikler 1728 yılına kadar, kilise kurallarının dışında gerçekleşen evlilikler olarak görüldüğünden, misyonerler tarafından takip edilmezdi. Farklı inançları barındıran ailelere de kilise hizmetleri verilmezdi. Bu konuda Nikollë Kazazi gibi çok az Katolik piskopos istisna olmuştur.⁹⁰⁸

Ancak önemli denebilecek ölçüde bu gibi evliliklerden doğan erkek çocukları baba, kız çocukları ise annenin inancına bağlı kalmış, böylece tek bir inanç çatısı altında toplanmak yerine aynı ev ve aile içinde iki farklı inanç bir arada yaşamıştır. İlginç olan şu ki erkeğin Müslüman, kadının Hıristiyan olduğu bu ailelerde kadınlar düzenli bir şekilde papaz için yapılan ödemeye ortak olmuştur. Ancak Arbër Konsili gibi Katolikliğin Arnavutluk'taki tarihçesinde önemli yeri olan organizasyonlarda buna rağmen bu kategoriye dahil olan kadınları cezalandırmak amacıyla onların papazlardan dinî hizmetler almaları yasaklanmış, bu gibi tedbirler karışık evliliklerinin önünde set çektiyse de tamamı engellenmemiştir.⁹⁰⁹

Dukagini Kanunu başta olmak üzere geleneksel kanunların günlük yaşamda güçlü bir şekilde etkisini muhafaza ettiği Arnavutluk'un kuzey bölgesinde ise bu tür evlilikler daha yoğun yaşanmıştır. Zira burada önemli olan kabilenin varlığını sürdürmesiydi. Bu topluluklarda ekzogami hâkimdi, yani bir kabilenin üyeleri akraba gibi kabul edilir ve evlenemezlerdi. Bu durumda evlilikler farklı kabilelerin üyeleri arasında gerçekleşirdi.⁹¹⁰

Bu bölgede yaşanan karışık evliliklerde ise her iki farklı inancın evlilik kaideleri yerine getirilmiş, bu uygulamalar bazen kilisenin sert tepkisiyle karşılanmış ve bunun sonucu kızlarını Müslümanlarla evlendiren aileler kiliseden aforoz edilmiş, onlarla tüm bağları kesilmiş, nadir de olsa bu ailelerin evleri yakılmıştır. Bu fenomen karşısında Katolik ve Ortodoks kiliselerinin ruhani liderleri, piskoposları ve papazları devamlı bir şekilde durdurma ve tamamen yasak kılmaya yönelik sistematik çalışmalar yürüttüyse de muvaffak olamamış, bu tür evlilikler Osmanlı dönemi boyunca devam etmiştir.⁹¹¹

⁹⁰⁸ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 131-132.

⁹⁰⁹ Gazmend Shpuza, "Bashkëjetesa ndërretare midis shqiptarëve" (Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam), *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2005/1, 64-65.

⁹¹⁰ Kuzey Arnavutluk'ta bu durumda olan yaklaşık 30 kabile mevcuttu. Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 64.

⁹¹¹ Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 132, Dosya no 3, 1-14; Fon no 132, Dosya no 4, 1-206; Fon no 132, Dosya no 5, 1-88; Fon no 132, Dosya no 9, 1-13 (İtalyanca el yazması).

Kosova'nın farklı bölgelerinde de karışık evlilikler meydana gelmiş, ancak bu farklı evlilikler iki ana kategori arasında herhangi bir ihtilafa ve karşı karşıya gelmeye sebebiyet vermemiştir. Rugova, Has, Yakova'ya bağlı Dushkajë, Suhareka, Karadak ve Leshani'ye bağlı Lug bölgesinde bu gibi karışık evliliklere rastlamak mümkündür. Bu durumda karışık evlilikler sonucu farklı inançlara mensup ailelerde Ramazan ayı geldiğinde Hristiyan kadınlar gece yarısında kalkıp Müslüman olan aile üyeleri için sahur hazırlarken Hristiyanlara ait dinî bayramlar olduğunda ailenin tüm fertleri hazırlık yapar ve hep birlikte misafirlerini ağırlarlardı. Bir başka örnekte de Zhegër köyünden olan iki kardeşin durumu aktarılmaktadır. Bu kardeşlerden biri papaz olmak için eğitim almışken, diğeri de hoca olmak için eğitim almıştı. Diğer yandan Karadak ve başka bölgelerde çok sayıda Kriptohristiyan aileler mevcuttu. Bu aileler evlerindeyken Katolik inancına sadık kalırken, dışarıdayken kendilerini Müslüman olarak gösterirlerdi. Bu bölgeden olan birçok aile 19. yüzyılın ikinci yarısında alenen Hristiyan olduğunu ilan etmiştir.⁹¹²

Bu kapsamda farklı kilise yetkilileri ve kurumları arasında yapılan yazışmalarda bunun Katolik ve Ortodoks nüfus için ciddi bir tehlike olduğu beyan edilmesinin yanı sıra en sistematik çalışmalar 14-15 Ocak 1703 tarihinde Lezha'nın Merçi Köyü'nde Gjon Kryeprem⁹¹³ Kilisesi'nde Arnavut asıllı Papa XI. Clemens'in desteğiyle düzenlenen⁹¹⁴ I. Arbër Kilise Konseyi'nde (Koncili i parë i Arbënit) yapılmış, Konsey'de ülkedeki Katoliklerin manevi durumlarının yanı sıra bir inançtan başka bir inanca geçişler ya da farklı inanç mensupları arasındaki evlilikler de ele alınmıştır.⁹¹⁵

⁹¹² Mark Krasniqi, "Toleranca fetare mes myslimanëve dhe katolikëve në Kosovë" (Kosova'da Müslümanlar ve Katolikler Arasındaki Dinî Hoşgörü), *Simpoziumi Ndërkombëtar Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët (Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslam Geleneği konulu Uluslararası Sempozyum)*, 15-16-17 Ekim 1992, (Priştine 1995), 209-210.

⁹¹³ Başka bir kaynağa göre söz konusu konsey Vaftizci Yahya (Kisha e Gjon Pagëzuesit) Kilisesi'nde düzenlenmiştir. Bkz. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 154.

⁹¹⁴ Konsile Durrës Başpiskoposu Petrus Zumi, Üsküp'ün Seçilen Başpiskoposu Petrus Karadžić, Sapa Piskoposu Georgius Teodori, Lezha Piskoposu Nicolaus Vladagni, İşkodra'nın Seçilmiş Piskoposu Antonius Babbı, Pulti'nin Seçilmiş Başpiskoposu Marinus Gini, Arnavutluk'ta misoner faaliyetlerin havarisel valisi P. Aegidius de Armento, Makedonya'da misoner faaliyetlerin havarisel valisi P. Franciscus Maria a Lycio ve Arnavutluk'ta Fransiskan temsilcisi P. Martinus a Gionima da katılmıştır. Konsile 43 din adamı ve 200 Katolik katılmıştır. Konsilde alınan kararlar *İnanç Propagandası*'nın onayıyla 1706 yılında "Concilium Albanum Provinciale sive nationale (İl Meclisi veya Arben Meclisi)" adıyla Latince ve Arnavutça olmak üzere iki dilde yayınlanmıştır. 2 Şubat 1744 yılında ise Papa XIV. Benedictus'un *Inter omnigenas calamitates Birçok Felaketler* Arasında adlı genelgesinde bir kez daha konsil kararları onaylanmıştır. Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 79-80, 85; Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 152; Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 96.

⁹¹⁵ Konseye katılan 3 başpiskopos, 4 piskopos, 2 Havarisel Vali ve Vatikan'dan heyetin isimleri için bkz. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 156.

Bu Konsey'in amaçlarından biri toplumda İslâmlaşma süreci devam ederken bir yanda Vatikan'dan gelen talimatlarının yerine getirilmesini sağlamaktı. Aynı konseyde Arnavutça okul açmak ve Arnavut dilinde yayınlar yayınlamak gibi konularda kararlar alınmıştır. Konseyde belki de en çok vurgulanan konu Katolik ailelerinin maneviyat açısından perişan halde oldukları, bu ailelerin sağlam olması için de mutlaka eski hallerine dönmek gerektiği, bunun için gerekli tüm uyarıların yapılması gerektiğiydi. Bu önemli konseyde alınan kararlardan biri de Müslümanlarla birlikte yaşayan⁹¹⁶ Katolik kadınların ve gizli Hıristiyanların, yani Kriptohıristiyanların ayinlere katılmasına izin verilmeyeceği yönündeydi. Ancak bu karar büyük ölçüde uygulanmamıştı.⁹¹⁷

Bu konseyde alınan kararlar 1706 yılında Arnavut dilinde yayınlanmıştır. Karışık evlilikler konusu daha sonra 1871, 1876 ve 1895 yıllarında düzenlenen diğer konseylerde de ele alınan konular arasında yer almıştır.⁹¹⁸

Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki evliliklerle ilgili düzenlenen bir arşiv belgesinde de Avusturya hükümetinin bu tarz evliliklerden dolayı duyduğu rahatsızlık ifade edilmiş, Draç (Durrës), Tiran ve Nasya köylerinde Müslüman erkeklerle Katolik kadınlar arasında sık sık evlilik hadiselerinin görüldüğü kaydedilmiştir. İslâm dinine göre Müslüman kadınların Müslüman olmayan erkeklerle evlenme yasağının bulunduğu ve bu durumun Tanzimat'ın getirdiği eşitlik prensiplerine ters düştüğünden dolayı bölgedeki Katolik papazları ve diğer Hıristiyanların rahatsız oldukları, bu tarz mezheplerarası evliliklerin önüne geçmek için ağır vergilerin konulabileceği hakkında Avusturya Elçisi Baron Berokin'in teklifine yer verilmiştir.⁹¹⁹

11.2. Ortak Mekânlarda İbadetlerin Yerine Getirilmesi

19. yüzyılda Arnavutluk'u ziyaret eden yabancıların paylaştıkları bilgilere göre hem Müslümanlar, hem Hıristiyanlar aynı yerde ibadetlerini yerine getirmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısında dahi aynı mekânlar Cuma günlerinde Müslümanların Cuma namazını kıldığı, Pazar günlerinde ise Hıristiyanların ayin düzenlediği bir alan olarak hizmet vermiştir. Bunun yanında kiliselerin bulunmadığı ve Hıristiyanların yaşadığı bazı bölgelerde zengin

⁹¹⁶ Kilise karışık evlilikleri tanımadığı için bunu bir evlilikten ziyade bir birlikte yaşama olarak görmekteydi.

⁹¹⁷ Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 6-7.

⁹¹⁸ Evalda Paci, "Rreth Koncilit të Arbënit (1703) dhe Akteve përkatëse të botimit të tij" (Arber Konsili (1703) ve Onun Yayınlanan Kararları Hakkında", *Radio Vatikani* (01 Temmuz 2022) [http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2018/01/24/evalda_paci_rreth_koncilit_t%C3%ABarb%C3%ABnit_\(1703\)_dhe_akteve_p%C3%ABrkat%C3%ABse_t%C3%AB/sq-1360276](http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2018/01/24/evalda_paci_rreth_koncilit_t%C3%ABarb%C3%ABnit_(1703)_dhe_akteve_p%C3%ABrkat%C3%ABse_t%C3%AB/sq-1360276)

⁹¹⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Tercüme Odası Belgeleri* (HR.TO.159/43).

Müslüman ailelerinin Pazar âyinlerini düzenlemeleri için evlerini açtıklarını ve gayrimüslimlerle birlikte dinî ritüellere katıldıkları aktarılmıştır. Bu uygulamaların sebebi ise Müslüman ya da gayrimüslim halkın yoksul olması ya da farklı inanç mensuplarının bir arada yaşadığı yerleşim bölgelerinde yeterli sayıda mabedlerin bulunmaması değildi. Bunların halk arasında inanç ayırımına dayalı bir bağnazlığın bulunmaması ve inançlararası bir uyumun yaşanmasından kaynaklandığı aktarılmıştır.⁹²⁰

Alman araştırmacı Bartl ise, Berat Sancağı'nda yaşayan Müslümanlar ve Hıristiyanlardan bahsederken şunları kaydetmiştir: “*Smoktina-Ramitza'daki caminin, geceleri köyün tavukları için kümes olarak, Poro ve Verria Müsekie'de ise kiliselerin, odun ve tahıl deposu olarak kullanıldığını gördüm.*”⁹²¹ Bu da, mabedlerin sırf ibadet için değil, bazen farklı amaçlarla da kullandığını göstermektedir.

11.3. Kan Davalarını Sona Erdirme Çabaları

Özellikle İşkodra Vilayeti'nde etkili olan kan davaları 19. yüzyılda sosyal hayatın en önemli sorunlarından biriydi. Osmanlı döneminden önce de etkili olan ve Osmanlı dönemi boyunca etkili olmaya devam eden bu davaların kaynağı geleneksel kanunlarda aranması gerekirken, aşağıda örnek olarak zikredilen arşiv belgelerinden de görüleceği üzere Osmanlı Devleti bu sorunu çözmek için ciddi anlamda çaba göstermiş, kalıcı çözümler üretebilmek için de farklı girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda diyet komisyonları kurulmuş, öldürülenlerin ailelerine hazineden diyet verdirerek kan davalarına son vermeye gayret edilmiştir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin savaşlarına katılıp da şehit olanların ailelerine maaş bağlanmış, yaralananlara ise ikramiyeler verilmiştir.⁹²²

Bu nevi tedbirler çerçevesinde yaşanan bazı olayları yansıtan arşiv belgelerinden birkaç örneğe aşağıda yer verilmiştir:

1857-1858 yılına ait bir belgede kan davaların yoğunlukla yaşandığı İşkodra bölgesinde alınan tedbirler sıralanmış, bunların sonucunda cinayet ve kan davalarının önemli ölçüde azaldığı kaydedilmiştir. Alınan tedbirlerin mahalli meclislerle birlikte kararlaştırıldığı duyurulmuş ve bu tedbirler şu şekilde özetlenmiştir:

⁹²⁰ Shpuza, “Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam”, 63-64.

⁹²¹ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 163-164.

⁹²² Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki*, 9.

1- İşkodra halkını olumsuzluğa yönlendiren bazı şahısların şehirden uzaklaştırılmaları;

2- Katil ve kan davaları ile yaralama hadiselerine karışanların öldürülenin yakınlarına münasip miktar diyet ödeme şartıyla affedilmeleri ve bu şekilde öldüren ve öldürülenlerin yakınları arasında barışın temin edilmesi;

3- Sonradan meydana gelebilecek cinayet ve yaralama olayları karşısında tamamen din ve kanunların gerektirdiği uygulamaların yerine getirileceğinin duyurulması;

4- Ayrıca katil ya da yaralama suçuna iştirak edenleri evlerinde gizleyenlerin sürgün edilmesi.⁹²³

İşkodra Sancağı'nın 1861-1862 yıllarındaki durumunu konu alan tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın tafsilatlı raporunda bölgedeki kan davalarına da değinmiş, raporda *İşkodra'da Kan Davaları ve Âdetler* başlığı altında şu ifadelere yer verilmiştir:

“İşkodra ve nahiyelerinde maktulün kanının varisleri tarafından alınması bir eski âdettir. İşkodra'ya vardığım gecenin ertesi gününde Padişah adına kan davalarının terk edilmesi yönündeki emrini ilettim. (...) İşkodra ve sonradan kendisine katılmış kura ve nahiyelerinde Ceza Kanunname-i Hümayunu ve hukuka dair olan diğer kanunlar geçerli olduğu halde Malisyalarda ana unsurları “ahde vefa, misafirperverlik, cömertlik ve yiğitlik” olan “Lek Dukakin (Lekë Dukagjini)” Kanunu denilen eski örf ve âdetler geçerli. Her ne kadar bir yandan hükümet, bir yandan da dinî liderler onları bundan vazgeçirmeye çalıştılsa da başarılı olamamışlar ve hâlâ Malisörler bu kadim âdetten başka usul ve nizam tanımazlar.”⁹²⁴

1887 yılına ait bir belgede ise İşkodra halkı arasında devam etmekte olan kan davalarının barış yoluyla sona erdirilmesi hakkında Padişahın emri üzerine ilgililerin çağırılarak bu durumun kendilerine tebliğ edildiği belirtilmiş, Leş (bugünkü ismiyle Lezhë) Kazası Kaymakamlığı'ndan gelen raporda bazı köylerde ve Leş Kazası'nın dağ kesimlerinde yaşayan köylülerin arasında devam eden davalar dışında kan davalarının tamamen sona erdiği duyurulmuştur.⁹²⁵

⁹²³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Âmedî Kalemi Defterleri* (A.AMD.87/95).

⁹²⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE.79/8); Sarıay (ed.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, 267-269.

⁹²⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.26/62).

1888 yılında da kuzey bölgesinde kurulan kan davaları komisyonların çalışmaları sonucu Padişahın emriyle İşkodra Vilayeti halkı arasında devam eden kan davalarının sona erdirildiği kaydedilmiş, ancak Mat Kazası civarındaki dört köy halkının Matlı Cemal Paşa'nın teşvikiyle silah bırakmadan kaçındığı da eklenmiştir. Belgede Matlı Cemal Paşa'yı bu konuda ikna etmek üzere nasihat etmenin daha uygun olacağı bildirilmiştir.⁹²⁶

Yine aynı tedbirler kapsamında kan davası âdetinin kaldırılması için her mahallenin ileri gelenlerinin hükümet dairesine çağırıldığı, bunlara kan davalarının ne kadar zararlı olduğunun izah edildiği kaydedilmiştir. Ayrıca hazırlanan taahhünamelerin cami ve kiliselerde okunup mahalle ve köylere gönderildiği de belirtilmiştir.⁹²⁷

11.4. Hastalık Durumunda Tüm Mabedlerin Ziyaret Edilmesi

Arnavutluk'taki İslâmlaşma sürecinin büyük ölçüde tamamlandığı 18. yüzyıldan bu yana, komünizm dönemi hariç, halkın büyük kısmı herhangi bir hastalıkla karşılaştığında, başına bir musibet geldiğinde, evlenmek isteyenler ya da çocuğu olmayanlar muradlarına ermek istediklerinde ülkedeki tüm mabedleri dolaşırlar, hepsinden medet umarlar. 19. yüzyılda ise artık gelenek halini almış bu uygulama sırasında belli bir hastalığı ya da derdi olanlar hem hocadan, hem de papazdan muska talep eder ya da tekkelere gidip orada yatan ölülerden medet umarlardı.⁹²⁸

Muska yazma ve yazdırma geleneği günümüze kadar ulaşmış, zamanla din adamlarına yönelik muska yazma talepleri gittikçe artmış, her iki büyük dinin din adamları da bu geleneği zenginleştirerek günümüze taşımışlardır. Mihaçeviç'e göre muskalar para ile satılırdı ve muhtemelen Müslümanlar bu geleneği Hıristiyanlardan almıştır. Mihaçeviç bu konuyla ilgili şunları kaydetmiştir: "*Halkın, papazdan muska alamadığı zamanlar hocaya müracaat edip, İncil'deki dualar yerine Kur'an ayetleri yazılı muska almalarını, onların batıl inançları olarak görebiliriz.*"⁹²⁹

11.5. Vaftiz Babalığı ve Kirvelik

Vaftiz sırasında bebek genelde annesi ve aynı zamanda ailenin güvendiği, kan bağı olan ya da olmayan yaşça büyük bir kimse tarafından tutulurdu. Vaftiz babalığı uygulamasının doğduğu bu âyinde kirvenin Katolik ya da Ortodoks olması, yani bebeğin

⁹²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM.495/66).

⁹²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi* (DH.MKT.1896/6).

⁹²⁸ Shpuza, "Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam", 63-64.

⁹²⁹ Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 158.

ailesiyle aynı inancı taşıma şartı koşulmazdı. Tam tersi, hem vaftiz olan bebek, hem de bebeğin ailesi ve vaftiz babası olacak kişinin ailesi arasında daha güçlü ilişkilerin kurulması için çoğunlukla bu kişi Müslümanlar arasından seçilirdi. Vaftiz babası da vaftiz âyini sırasında tuttuğu bebeğin bir şekilde ömür boyu bakımını üstlenmiş olurdu. Ancak kilise kanununa göre aynı vaftiz babasına sahip olanlar altıncı kuşağa kadar evlenemezlerdi.⁹³⁰

Vaftiz babalığına benzer bir uygulama da kirvelik uygulamasıdır. Bu uygulama ya bebeğin ilk saçını kesmekle veya Müslüman çocuğu sünnet ettirilirken sünneti gerçekleştiren kişiye yardım etmek amacıyla çocuğu tutmakla birlikte başlardı. Hem Müslüman, hem Hıristiyan aileler bebeğin ilk saç kesimine çok önem verirlerdi, bu yüzden ilk saçını kesecek kişiyi de özenle seçerlerdi. Kirve olan kişi bebeğe bir hediye alırdı. Bebeğin ilk saçları kesildiğinde önce sağ taraftan başlanır, ardından da sol tarafa doğru devam edilirdi. Kesilen saç da kirve tarafından masada bırakılırdı. Hediyeyi, makası ve saçı bebeğin annesi alırdı, bunları bebeğin çeyiz sandığına koyardı. Bebeğin ailesi de kirveye hediye verirdi. Aradaki tek fark, Müslümanlar arasında sünnet gereği saçın ağırlığınca altın ya da gümüşün verilmesiydi.⁹³¹ Bir de kirve olarak seçilen kişi Hıristiyan ise çocuğun saçını haç şeklinde keserken Müslüman olduğunda çocuğun saçını dört yerinden keserdi.⁹³²

11.6. Kan Kardeşliği

Müslüman ve Hıristiyan ailelerin arasındaki bağları güçlendiren başka bir husus da kan kardeşliği geleneğiydi. Arnavut milletinin erken dönemlerinden itibaren başlayan bu gelenek çok güçlü bir gelenektir ve bazen kan bağlarından oluşan bağdan bile daha güçlü olurdu. Genelde küçük parmakta, avuç içinde ya da bilekte oluşan bir küçük kesikten çıkan kanın birleşmesi sonucu gerçekleşen bu gelenek, çoğunlukla Katolik ve Müslümanlar arasında yapılırdı. Hatta bazı durumlarda Katolik din adamları Müslüman bayraktarlarla kan kardeşi olurlardı.⁹³³

12. LARAMANİZM VE KRİPTOHİRİSTİYANLIK

12.1. Laramanizm

⁹³⁰ Erken, *İşkodra Vilayeti'nin Sosyal ve İdarî Yapısı (1876-1912)*, 129.

⁹³¹ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 133.

⁹³² Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 12.

⁹³³ Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 12; Shpuza, "Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam", 64.

Laramanizm kavramı bir millette bulunan farklı inançların birbiriyle karışması, bir toplumdaki eski inanç kalıntılarının yeni inançlarıyla harmanlanması, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde toplumun bazı kesimlerinin kendi aslı inançlarının dışında başka inançlara dair örf, âdet ve hatta âyinleri yerine getirmelerini ifade eden bir kavramdır. Bir nevi farklı inançların bir arada bulunmasıyla ortaya çıkan heterodoksi anlayışı olarak da tanımlanmıştır.⁹³⁴

Bu anlayışa sahip olanlar, Hıristiyan öğretisini İslâm dininin ikinci esas kaynağını oluşturan hadislerle karıştırıp çocuklarını vaftiz eder ve Hıristiyan dinî günleri kutlardı. Bunlara Arnavut dilinde *domnë* veya *laraman* denmiştir. Bu kapsamda Myzeqe bölgesi başta olmak üzere birçok bölgenin Müslümanları örnek olarak gösterilmiştir.⁹³⁵

Kadim bir millet olan Arnavut milletinin tarihinde eski ve yeni inançlar hep bir arada yaşamıştır. Laramanizm olgusu da önce paganizmle birlikte Hıristiyanlığa ait uygulamaların hayata geçirilmesi, ardından İslâm dininin yayılmasıyla İslâm'la birlikte hem paganizm, hem de Hıristiyanlığa ait uygulamaların hayata geçirilmesi şeklinde yaşanmış, yüzyıllar içerisinde her bölgede farklı şekilde ortaya çıkarak günümüze kadar ulaşmıştır. Arnavut araştırmacılara göre Laramanizm fenomeni İslâmlaşma döneminin ilk aşamasından itibaren kendini göstermiştir. Bu hususta 1568 yılına ait Osmanlıca yazılmış bir belge gösterilmektedir. Bu belgeye göre Dibra köylerinde Müslüman olan Arnavutlar çocuklarını önce papazın yanında vaftiz edip Hıristiyan isimler koyarlardı, ardından hocalara götürürlerdi.⁹³⁶

Dibra ve Kukës arasında yer alan Kalaja e Dodës (Doda Kalesi) bölgesinde de fetişizm, totemizm, animizm ve büyü gibi paganizmden kalan farklı inançlar önce Hıristiyanlık, ardından İslâm'la birleşmiş ve böylece inançlar sentezi ortaya çıkmıştır. Bu senteze dahil olan ritüellerin büyük bir kısmı çoğunlukla hayvancılıkla bağlantılı olup ismen Hıristiyan, esasen ise pagan ritüellerdir. Örneğin Yaz Günü (Dita e Verës), Shëngjergji, Shënkolli, Shënmistri, Shënmrajzë ve Shëndhimitër gibi bayramların ardından pagan kutlamalarının ritüelleri saklıdır.⁹³⁷

⁹³⁴ Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 87.

⁹³⁵ Castellanos, *Balkan Tarihi*, 150.

⁹³⁶ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 137-138.

⁹³⁷ Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 12.

Bu bölgenin halkı için yıl yaz ve kış olmak üzere iki mevsimden oluşur, yaylaya gidiş ve oradan dönüş bu iki mevsimi birbirinden ayırırdı. Bu bölgeyi özel yapan başka bir durum ise Arnavut araştırmacı Zef Mirdita'ya göre büyük skizmanın yaşandığı 1054 yılında Arnavut topraklarındaki Roma Katolik Kilisesi ve Bizans Ortodoks Kilisesi'ni birbirinden ayıran bölge olmasıydı. Zira bu iki ana kilisenin nüfuzu Kara Drin Nehri ile ayrılırdı. Doda Kalesi'nin halkı, Luma Kazası'nın başmerkezi olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın (1527-1565) zamanından itibaren İslâm'ı kabul etmeye başlamış, 1585 yılına ait III. Sultan Murat'ın eski veziriazam ve o zamanda Şam Valisi Sinan Paşa Topojani'nin önerisiyle Doda Kalesi'nde yaşayan tüm köy halklarına yaşadıkları yerlerdeki tüm yaylaları, dağları, tarla ve bağları bağışlaması ve onlardan hiçbir şekilde cizye alınmayacağına dair ferman yayınlaması bu süreci daha çok hızlandırmıştır.⁹³⁸

Kosova bölgesinde yaşayan Kriptohıristiyanlık fenomeni de ilgi çekmiş, Avusturya-Macaristan Konsolosu Vincenzo Ballarini de 1845 yılında dönemin paşası Reşid Paşa'dan Prizren, Yakova, İpek ve civar bölgelerde bulunan yaklaşık 8 bin Kriptohıristiyanın Katolik inançlarının gereğini yerine getirmelerini ısrarla talep etmiştir. Başka bir konsolos olan George J. Hahn ise aynı duruma işaret ederek Kriptohıristiyanların Dukagjin Ovası, Dunava, Yukarı Stubla, Aşağı Stubla, Yanyeva'ya yakın Androva'da da yaşadıklarını kaydetmiştir. Prizren'de görev yapan Monsenyör Fulgenc Carev bölge genelinde 8-10 bin Laramandan söz etmiştir.⁹³⁹

İlk asırlarda İslâm tam anlamıyla yerleşmediğinden bu olgu 17. yüzyılın başlarına dek devam etmiştir. Bazı kaynaklara göre ise bu durum 18. yüzyılın sonlarına dek devam etmiştir.⁹⁴⁰ Katolik araştırmacılara göre 17. yüzyılın başlarından itibaren Laramanların eski

⁹³⁸ Söz konusu fermanla ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Beqir Shehu, "Doda Kalesi'nde İslam Geleneği ve Mirası", 155-159.

⁹³⁹ Hatta daha sonra, tam olarak 1920-1930 yıllarında Üsküp-Prizren Piskoposu Ivan Gnidovec Laramanların eski inançlarına dönme umuduyla Dunava bölgesinde ve Prizren'e yakın Kërvaseri'de birer kilise inşa etmiştir. Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 175-177.

⁹⁴⁰ İtalyan Cizvit Domenico Pasi (1847-1914) 1893 yılında Kosova'daki Hıristiyan toplulukları ziyaret etmiş, ziyaretinin ardından şu değerlendirmede bulunmuştur: "Velhasıl kim bu köylere ziyaret ederse Hıristiyanlığa özgü hiçbir işaretle karşılaşmayabilir. Bunlar aile içinde kendi gerçek inançlarını uygulamalarına, çocuklarını vaftiz ettirmelerine, oruç tutmalarına, kutsal günlere saygı göstermelerine karşılık, bu üzücü ve eziyetli günlerin geçeceği ve geleneksel inançlarına dönme hürriyetlerini yeniden elde edebilecekleri umuduyla bugün, Müslüman isimleri kullanmakta, Müslüman âdetlerini uygulamakta ve sokakta halkın karşısında Müslümanca bir inanış sergilemektedir." Bkz. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 167. Pasi'nin Arnavutluk'taki faaliyetleri için bkz. P. Fulvio Cordignano, *L'Albania, a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionario italiano il P. Domenico Pasi S.I. (Büyük Bir İtalyan Misyoner Olan Peder Domenico Pasi'nin Çalışmaları ve Yazıları Aracılığıyla Arnavutluk)*, (Roma: Pubblicazioni dell' "Istituto per l'Europa Orientale", 1932); Guidetti (ed.), *1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler*, 17.

inançlarına dönüşleri başlamış, örneğin 1671-1674 yıllarda İşkodra'da yaklaşık 300 Müslüman ve Laraman Katoliklik inancına geri dönmüştür.⁹⁴¹

1846 yılında da Elbasan'a bağlı Shpat bölgesinin halkı da o zamana kadar Müslüman olarak kendilerini tanıtmış, bu dönemde ise inançlarını açığa vurarak Katolik olduklarını ilan etmiştir. O dönemle ilgili piskoposların yazdıklarına göre "*Ruhen Katolik olmalarına rağmen Köylerin tamamı inanç olarak İslâm'ı gösteriyorlar*". Tivar Başpiskoposu Zmajević de Arnavutluk ziyareti hakkında yazdığı raporlarında bazı köylerde tek bir Hıristiyanın kalmadığını, bu köylerde hepsinin Laraman olduğunu kaydetmiştir.⁹⁴²

İnançların sentezi olarak da adlandırılabilen Laramanizm olgusu farklı dönemlerde kendini göstermiştir. Bu dönemler kabaca şu şekilde özetlenebilir:

a. Miladî 60'lı yıllara kadar İlyricum olarak adlandırılan ve bugünkü Arnavutluk'tan çok daha geniş sınırları ve bölgeleri içine alan topraklarda paganizm inancı hâkimdi.

b. Hıristiyanlığı'nın ilk nüveleri İliyalılar arasında yayılmaya başlayınca bu yeni dini kabul edenlerin neredeyse tamamı eski inançlarını da sürdürecektir şekilde yeni bir yaşam tarzı geliştirmiştir.

c. 1054 yılında büyük ayrışmanın (schisma) oluşması ve Doğu ile Batı kiliselerinin birbirinden ayrılmasından sonra Arnavut topraklarında da bu iki ana Hıristiyan mezhebine göre yaşamın şekillenmesi ve bununla birlikte koyu bir muhafazakârlığın gelişmesiyle paganizm yine tüm sembolleri ve ana ritüelleriyle halk genelinde canlı tutulmaya devam edilmiştir.

ç. Osmanlı Devleti'nin Arnavut topraklarına ayak bastığı 14. yüzyılın başlarında bölgede bir inanç karmaşası ve hurafelerin ön plana çıktığı bir dinî yaşam tarzı mevcuttu. Bu inanç karmaşası ve hurafelerin çokluğu hem Arnavut milletinin tarihinden hem de onun komşu milletlerle münasebetlerinden kaynaklanmaktaydı.

⁹⁴¹ Petrika Thëngjilli, "Katolicizmi në Shqipëri përballë shtetit osman (shek. XVI-XVIII) (Osmanlı Devleti'nin Karşısında Arnavutluk'ta Katoliklik (XVI-XVIII. Yüzyılları)", *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*, Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 231.

⁹⁴² Shan Zefi, "Kilise Raporları Işığında Arnavutlarda İslamlaşma Devam Ederken Yaşanan Laramanizm Olgusu", 102-103, 181- 182.

d. İslâmlaşma süreci 15. yüzyılda başlamış, fakat en çok 17-18. yüzyıllarda hızlanmış ve 19. yüzyılı geldiğinde artık kök salmıştı. Osmanlı döneminin yaklaşık 5 asırlık sürecinde Arnavut topraklarında etkili olan iki ana din Hıristiyanlık ve İslâm olmasına rağmen, her iki ana dinin kapsamında gelişen Ortodoks, Katolik, Protestanlık ve Bektaşilik mezhepleri gibi mezheplerle birlikte yerel halkın dinî yaşamı kapsamında birçok din, mezhep ve tarikatın uygulamaları bir arada yaşamış, böylece inanç tablosu gittikçe karmaşık bir hal almıştır.⁹⁴³

1864-1878 yıllarında Üsküp-Prizren Piskoposu olarak görev yapan Dario Bucciarelli 1872 yılına ait bir raporunda Laraman olarak bilinen kişiler hakkında şunları yazmıştır:

“Laramanlar yenidoğanlarını vaftiz eder, dua eder, dinî bayramları kutlar, bir araya gelip inançları hakkında konuşmaz, camiye gitmez, hangi dine mensup oldukları sorulduğunda “Türküm” diye cevap verirler. Onların arasında kadınlar kendi inançlarında daha sabittirler. Bugüne kadar Katolikler İslâm’a geçmediyse bu, kadınlar sayesinde. Bu kategoriye ait olanlar cenaze durumlarında papazı çağırır, inançlarının şahadetini kalpten yaparlar ve itiraf ederler.”⁹⁴⁴

İlk kez 1899 yılında Bükreş’te, ardından 1907’de Sofya’da basılan ve Arnavut ulusçuluğunun gelişiminde önemli katkıda bulunan Şemseddin Sami’nin *“Arnavutluk Neydi, Ne Halde ve Ne Olacak?”*⁹⁴⁵ adlı eserinde Arnavutların inançlarına değinilmiş ve şu ifadeler kullanılmıştır:

“Arnavutların inançları çok güçlü, ancak amel açısından çok fanatik değiller, ölçülüdürler. Bugün Müslümanlarda Hıristiyanlık’tan kalma veya hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlardan eski dinden kalan bazı örf ve âdetler kullanılmaktadır. Ancak farklı inançlara sahip bireyler arasında uyum ve karşılıklı anlayış söz konusudur.”⁹⁴⁶

Türk tarihçi Bozbor’a göre ise Arnavutlar millet olarak inanç olarak ‘esnek’ bir millettir. Ona göre bunun sebebi ise Arnavut kültüründe dinî örgütlenme yapısının tam

⁹⁴³ Maden, “Arnavutluk’ta Bektaşilik ve Arnavutluk’un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler”, 145-146.

⁹⁴⁴ Zefi, “Kilise Raporları Işığında Arnavutlarda İslamlaşma Devam Ederken Yaşanan Laramanizm Olgusu”, 183.

⁹⁴⁵ Şemseddin Sami’ye aidiyeti konusunda günümüzde bile tartışmaların sürdüğü bu eser Arnavut tarih yazımında Arnavut millî hareketin manifestosu olarak kabul edilmiştir. Bartl, *Orta Çağ’dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 111.

⁹⁴⁶ Sami Frashëri, *Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak*, 50.

olarak tamamlanmaması ve Arnavut diliyle yazılan kutsal kitapların eksikliğidir. 12. yüzyılda Arnavut topraklarında 20 piskoposluk faaliyet göstermesine ve bunlardan bir kısmının İstanbul Patrikhanesi'ne, bir kısmının da Vatikan'a bağlı olmasına rağmen kiliselerdeki dinî hizmetler ve eğitim Yunanca ve Latince dilleriyle yapılırdı. Yerel nüfus çoğunlukla Arnavutça konuştuğu halde ayinlerin başka dillerle yapılmış olması Katoliklik ve Ortodoksluk inançların ancak yüzeysel kalmasına sebep olmuştur. Bir yandan da hâkim olan ilkel kabilecilik kültürünün varlığı Arnavutların inanç konusunda esnek olmalarına ve ancak maddi sebeplerden ötürü farklı inançları kabul etmelerine sebep olmuştur.⁹⁴⁷

12.2. Kriptohıristiyanlık

Kriptohıristiyanlık olgusu Laramanizm kavramı içerisinde yer alan, bu kavramın tarihçesinde önemli bir halkasını oluşturan bir olgudur. *Alaca, gizli ya da benekli (pullali) Hıristiyanlar* ya da *formaliteden İslâmlaşma ve senkretizm (Arn. Laramanë, İng. Speckled/Crypto-Christian*, yani halk arasında iki dinin ortasında kalanlar anlamına gelen Kriptohıristiyanlık fenomeni İslâmlaşma sürecinin başlamasıyla birlikte baş göstermiştir.⁹⁴⁸

Bazı Katolik araştırmacılar bunu yeni bir dinin doğuşu olarak değerlendirmiş, Hıristiyan ve İslâm inancının karışımıyla bir senkretizmin oluştuğunu ileri sürmüşler, hatta bu senkretizmi Bektaşilere de benzetmişler. Bektaşiler Arnavutluk'a II. Sultan Murat'ın (1421-1451) gönderdiği asker bölükleriyle birlikte Arnavutluk'a gelmiştir. 20. yüzyıla kadar giderek güçlenmiştir. Güney Arnavutluk'ta Müslümanların %90'ı Bektaşi iken kuzeyde Bektaşiler en çok Kruja bölgesinde yayılmıştır. Ancak zamanla Bektaşiler Hacı Bektaş-ı Veli'nin çizdiği yoldan uzaklaşıp daha çok millî bir hüviyete bürünmüş, içlerinde hem İslâm, hem Hıristiyanlığa ait unsurlar katmışlardır. Frashëri kardeşlerden Naim Frashëri Bektaşilerle ilgili yazdığı *Bektaşilerin Defteri (Fletorja e Bektashinjve)* adlı eserinde bu tarikat mensuplarını şu şekilde tanımlamıştır:

*“Bektaşiler sadece birbiri için değil, diğer tüm insanlarla da kardeştir, candır. Onlar tüm Müslümanları ve Hıristiyanları kendi canları gibi severler ve tüm insanlara karşı güzellikle davranırlar. Ama her şeyden önce onlar ana vatanlarını severler ve ana vatana sevgi duymak lütufların en büyüğüdür.”*⁹⁴⁹

⁹⁴⁷ Bozborra, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu*, 31.

⁹⁴⁸ Peter Bartl, “Kriptokrishtenizmi dhe format e sinkretizmit religjioz te shqiptarët (Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri)”, çev. Albert Ramaj, *Universitas Dergisi*, Ekim 2006, V/8, 4.

⁹⁴⁹ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 62-63.

Bektaşılık ve Hıristiyanlık inancı öyle harmanlaşmıştır ki Bektaşileri Hıristiyanlardan ayırt etmek zor hale gelmişti. Örneğin Merkoviç bölgesinde yaşayan Bektaşiler Aziz Nikolla Bayramı'na yakın bir dönemde Aziz'in heykeli karşısında mum yakardı.⁹⁵⁰

Karışık Hıristiyanlardan ve 12 imamı tanıyan Bektaşilerden oluşan Koplik kabileleri ise Hıristiyanlarla birlikte ünlü Myra Bayramı'nı kutlamıştır. Bektaşi kadınlar baş örtü takma zorunluluğu olmadan Hıristiyanların kutlamalarına katılmıştır. Bunlar ve benzer örnekler Hıristiyanlar ve Bektaşiler arasındaki benzerliği göstermek için kullanılmıştır.⁹⁵¹

Komünizm döneminde Arnavutluk tarihi ile ilgili yazılan temel eserlerde ise Osmanlı dönemin başlamasıyla birlikte Arnavutların Müslümanlar, Ortodokslar ve Katolikler şeklinde üç ayrı dine mensup olmalarına rağmen millî kimliklerinin ve duygularının her zaman dinî duygulara hâkim geldiği, bu sebeple üç ayrı dine mensup olanlar arasında ekonomik, sosyal ve hatta aile bağlarının devam ettiği belirtilmiş, "laramanizm" adlı dinî senkretizmin ortaya çıkması, Bektaşiliğin geniş alanda yayılması ve Arnavutluk'ta hiçbir zaman dinî savaşların yaşanmamasını da buna bağlamışlardır.⁹⁵²

"Kriptohıristiyan" ya da "Kriptohıristiyanlık" kavramları sadece Arnavutluk için değil, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu tüm topraklardaki gizli Hıristiyanlar için kullanılırdı. Arnavutluk, özellikle 16 ve 17. yüzyıllarda toplu ihtidalar sonucu İslâm coğrafyasının Batı sınırını temsil eden bir üs olmuş, ancak bu ihtidalarla birlikte çok erken bir dönemden itibaren gerçek inancı gizleme, yani gizli Hıristiyanlık fenomeni de baş göstermiştir. Ancak bu fenomen bazen Kriptohıristiyanlık, bazen Bektaşilik olarak adlandırılmıştır. Zira tarihçilere göre Bektaşilik, Hıristiyanlık öncesi dünya görüşlerinin devamına imkân tanıyan ve tavizsiz Sünni esasları uygulayan tek yapıydı.⁹⁵³

Bu bilgileri pekiştirecek şekilde 1624 yılında Tivar Başrahibi Pjetër Mazreku tarafından *İnanç Propagandası*'na gönderilen raporda şu ifadelere yer verilmiştir:

"Has bölgesindeki (Hıristiyanların) çoğu veya tamamı Osmanlı'ya haraç gibi vergileri vermektan kurtulmak adına Müslüman olmuşlar, ancak onlar yalnız isimlerini (Müslüman isimlerle) değiştirmişler, kalben ise Hıristiyan kalmaya devam"

⁹⁵⁰ Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 12.

⁹⁵¹ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 96-99, 127.

⁹⁵² Zavalani, *Arnavutluk Tarihi*, 108-109.

⁹⁵³ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, 171.

ediyorlar. Bunlar inançlarını o kadar gizli tutmuşlar ki, bazen baba kendi evlatlarına gerçek inancı söylemez, bazen de evlatlar babaya gerçek inançlarını söylemezdi. Ancak hepsi günlük yaşamda “Türk” görünmek için her şeyi yaparken bir yandan çocuklarına Hıristiyan doktrinini öğretir, vaftiz eder ve kutsal ayinleri düzenlerlerdi. Kendi inancına mensup olan ölülerinin cenazelerine katılır, fakat kendi öldüklerinde Türk mezarlığına İslâm’ın kurallarına göre defnedilirlerdi. Türklere eş olarak verilen Hıristiyan kadınların çoğu ise kilisede nikâh kıyılmadan evlenmişti. Eşleri de Müslüman olmadıkları anlaşılmasın diye rahiplere gitmezlerdi. Bu gibi evlilikler 1728 yılına kadar kilisede yapılmamıştı, zira bu, evlilik hakkına dayalı olmayan bir cinsel birliktelik olarak görülürdü. Ancak yıllardır kilise tarafından kabulünü bekleyen kadınlar inançlarını inkâr etmiştir.”⁹⁵⁴

Sadece bu gibi erken tarihlere ait belgelerden yola çıkarak Kriptohıristiyanların Kuzey ve Orta Arnavutluk’ta bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Zira günümüze kadar gelen bilgiler ve yerli araştırmacıların dışında Türk ya da Avrupalı araştırmacıların ortaya koyduğu sonuçlara göre bu olaylar kuzey Arnavutluk’tan Has ve İşkodra’nın yanı sıra, Durrës, Elbasan, Vlora, Üsküp, Adalar, Rodos, Kıbrıs, Priştine, Prizren, Yakova, İpek ve Gilan’da görülmüştür.⁹⁵⁵

Üsküp-Prizren Diyosezi kapsamında bulunan Prizren, İpek ve Yakova’daki Laramanların ortaya çıkışı 1689 yılında Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında yaşanan savaşta bu kesimin Avusturya’nın tarafında yer alması, Avusturyalıların savaştan çekilmesinden sonra da Laramanların da Avusturya’ya göç etmesiyle olmuştur. Diğer yandan farklı bölgelerde ikâmet eden gizli Hıristiyan sayısı ile ilgili bilgiler verilirken çoğu zaman abartılı sayıların verildiği ortaya konulmuştur. Örneğin sınırları içerisinde birkaç köy ve ilçeyi kapsayan Prizren’in Zonja Cërnegore bölgesi hakkında 700 hanede 5 binden fazla Laramanın yaşadığı kaydedilmiş, Prizren’de şapel görevlisi olan F. Berisha adında bir kimse ise Prizren Diyosezi’nde 16 binden fazla Laramanın bulunduğunu Propaganda’ya gönderdiği raporlarında belirtmiştir.⁹⁵⁶

Aynı kapsamda 1881 yılına ait bir arşiv belgesinde Hıristiyanların Müslüman olarak entegre olmamaları için gösterilen çabalardan söz edilmiş, İşkodra bölgesinde

⁹⁵⁴ Zefi, XV-XX. *Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 130-135, 107-108.

⁹⁵⁵ İllir Rruqa, “Osmanlı İdaresinde Arnavutluk’ta Görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar Üzerine Genel bir Değerlendirme”, *Tasavvur- Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 1243-1244.

⁹⁵⁶ Zefi, XV-XX. *Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 140-141.

Müslümanlarla evlendirilen Hıristiyan genç kızlardan söz edilmiştir. “Her kim ki kızlarını Türklere verirse o kimse yanmıştır, pişmiştir ve sülaleden ihraç edilmiştir” diyerek ağır bir beddua da dile getirilmiştir. Belgede şu ifadeler yer verilmiştir:

“Ben buraya geldiğimde Türklere sekiz kız satılmıştı, biz dördünü kurtardık, dördünü ise kaybettik. O zaman Rreshpa’da Nikaj sülalesinin tamamıyla toplantı yaptık, sülaleden bir iç talimat açıklamalarını rica ettim. Bayraktar Bash Bajrami de bunun üzerine şöyle söyledi: ‘Her kim ki Müslümanlara kız verirse o kimse yanmıştır, pişmiştir ve sülaleden ihraç edilmiştir. Bunun garantisi kilisedir.’ Ama bu barbar milletler dinlerinden ve ruhlarından çok paraya önem veriyorlar, bu yüzden üç hane bu kararı uygulamamaya karar verdi ve bu üç evin tamamı sülale tarafından yakıldı.”⁹⁵⁷

Kriptohıristiyanlık fenomeninin sebeplerine gelince bunun en çok Hıristiyanların siyasî-dinî sistem kapsamında daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak için yaptıkları tercih olduğunu, bu fenomenin gelişmesine sebep olan ise aslında Osmanlı yöneticilerinin Arnavut Müslümanlara karşı gösterdiği hoşgörü olduğunu söylemek mümkündür. Diğer yandan Roma Kilisesi’nin Arnavutluk’taki kendi mensuplarının sayısını artırmak için her türlü teşvikte bulunması, bu kapsamda misyoner kuruluşlarla faaliyet göstermesi ve Avrupa ülkelerinin de desteğiyle farklı konularda kolaylıklar sağlamaya çalışması bu fenomenin gelişmesinde destekleyici bir unsur olmuştur. Bunun karşılığında Osmanlı Devleti de hâkimiyet altına aldığı halklar arasında Müslüman nüfusun daha fazla artması için çalışmalar

⁹⁵⁷ Belgeyi keşfeden araştırmacı Mark Palnikaj bu belgeden söz ederken bundan daha erken yıllara ait belgeler de keşfettiğini ve yazılı Arnavutçanın 1900’lü yılların başında değil, çok daha erken yıllara ait olduğunu öne sürmektedir. Bkz. Mark Palnikaj, “Gjendet dokumenti në shqip i vitit 1881: Kush ep çiken n’turq, asht i djegun e i pjekun e i dalun (1881 Yılına Ait Arnavutça Belgesi Bulundu: Her Kim Ki Kızını Türklere Verirse O Kimse Yanmıştır, Pişmiştir ve Sülaleden Afaroz Edilmiştir)”, *Kultplus* (22 Kasım 2022). <https://www.kultplus.com/trashegimia/gjendet-dokumenti-ne-shqip-i-vitit-1881-kush-ep-ciken-nturq-asht-i-djegun-e-i-pjekun-e-i-dalun/> Başka bir kaynaktan Osmanlı hâkimiyetinin başladığı ve bununla birlikte İslamlaşma sürecinin de ilk adımlarını attığı yüzyıllarda Arnavutluk’taki Katolik kilisenin çok zayıfladığı, Katolik mezhebine ait ritüel ve inanç öğretilerini iyi bilen din adamları konusunda ciddi eksikliklerin yaşandığı, bu sebeple Katolik inancını güçlendirmek ve korumak için ve her şeyden önce yeni doğanları kurtarmak için vaftiz formülünün bebeğin anne babası tarafından Arnavutça da dile getirilmesine izin verilmişti, zira onlar çoğu zamanda Latince bilmezlerdi. Bu kapsamda Durrës Başpiskoposu ve İskender Bey’in yakın danışmanı Pal Engjëlli ya da diğer adıyla Drishti’den olan Paulus Angelus’un 8 Kasım 1462 yılında yazdığı 37 sayfalık parşömen üzerinde yazılmış *Pal Engjëlli Kodeksi ve Constitutiones Ordinationes et Statuta (Kararlar, Emirler ve Düzenlemeler)* adlı eserinde ilk Arnavutça cümleyi yazdığını aktarmaktadır: “Un të pagësonjt pr’emënit Atit et birit et shperitit shenjt” (*Kutsal baba, oğul ve ruh adına seni vaftiz ediyorum*). “Vaftiz formülü” olarak bilinen ve ilk kez Arnavutça söylenmesine izin verilen bu ritüel yeni bir kilise uygulamasına işaret etmektedir. Bkz. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 113; Joachim Matzinger - Monica Genesin, “Gjuha shqipe dhe gjendja gjuhësore në epokën e Skënderbeut (İskender Bey Döneminde Arnavut Dili ve Dilbilgisi Durumu)”, *Interdisciplinary Journal of Research and Development* 5/1 (2018), 36-38; Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 31, 129-145; Kristo Frashëri, *İskender Bey, Hayatı ve Eserleri*, 396-398.

yürütmüş ve Müslüman olanlara da birçok kolaylıklar sağlamıştı. Her ne kadar Arnavut tarihçiler Kriptohıristiyanlık olgusunu açıklarken bunun Osmanlı'nın getirdiği yükümlülüklerden ve baskılardan kaynaklandığını ileri sürse de bunun gerçek bir dayanağı yoktur.⁹⁵⁸

Yukarıda defaaten ifade edildiği üzere Osmanlı Dönemi'nde hem Ortodoks, hem Katolik inancına sahip olanlara yönelik kendi inançlarını rahatça yaşamaları için hem idarî, hem de altyapı açısından gerekli çalışmalar yapılmış, ihtiyaç duyulduğu durumlarda kilise ya da başka din kurumları inşa etmelerine izin verilmiş, özellikle Kosova'da Slavlar, Bulgarlar ve nihayetinde Sırp'ların işgali sırasında Katolik inancına savaş açıldığı halde bu mezhebe mensup olanların daha rahat hareket edebilmeleri için gerekli tüm haklar tanınmıştır. Eğer halen iddia edildiği üzere bu fenomen Osmanlı'nın baskısı sonucu baş göstermiş olsaydı o zaman Osmanlı Devleti'nin bu cemaati himaye altına almaları için Avusturya ve Fransa gibi Katolik devletlerine izin vermiş olmasını açıklamak pek mümkün olmazdı.⁹⁵⁹

Kriptohıristiyanlıkla ilgili genel bilgiler açısından Arnavutların inancını konu alan ve gerçek inancı gizleme olgusuna da değinen Avusturya Konsolosu Lippich'in 1877 yılında kaleme aldığı şu rapor dikkat çekmektedir:

“Arnavutlardan çoğunun İslâmlaşmasına sebep olan maddi menfaatlerdi. Ancak Müslüman olan Arnavutlar eski inançlarına sadık kalanlara karşı üstünlük taslamadı. Bu sebeple hâkimiyet kuran ve hâkimiyet altında olan, yani zengin Müslüman feodal sınıfı ve hüküm altında olan Hıristiyan çiftçi sınıfı yoktur. Her iki unsur da Slav halkının baskısı altında bulunuyor. Dinî konularda ise neredeyse tamamen kayıtsız davranıyorlar.”⁹⁶⁰

Yukarıda zikredilen bilgilere dayalı olarak Kriptohıristiyanlık sebepleri ile ilgili Arnavutluk'ta ve Avrupa ülkelerinde yapılan araştırmalarda şu sebepler ileri sürülmüştür:

a. Kriptohıristiyan kesimler Osmanlı yönetiminin baskısı sonucu bu yolu tercih etmiştir.

⁹⁵⁸ Frashëri, *İskender Bey, Hayatı ve Eserleri*, 34-35; Thëngjilli, “Arnavutluk'ta İslam Dinin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler”, 55-56.

⁹⁵⁹ Paqarizi, *Kosova'da Katolik Kilisesi*, 74-75.

⁹⁶⁰ Verli, *Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar*, 49,

b. Osmanlı yönetiminin reayadan talep ettiği cizye vergisi ödenemeyecek kadar yüksekti.

c. Osmanlı Devleti göç ettirme gibi fiili baskılar uygulayarak insanları bu yola sevk etmiştir.

ç. Arnavut Hıristiyanları vergi vermemek için çocuklarına Müslüman isimleri takmıştır.

d. Osmanlı hâkimiyetinin başladığı dönemlerde feodal sistem kapsamında Arnavut prenslerinin aileleri İslâm'ı seçmiş; onlarla karşı karşıya gelmemek için prenslik kapsamında yaşayan halk da İslâm'ı seçmiştir.⁹⁶¹

Arnavut toplumunun 19. yüzyıldaki inanç tablosu incelendiğinde Osmanlı döneminden önce var olan Ortodoks ve Katolik nüfustan, Osmanlı döneminin başlamasıyla birlikte oluşmaya başlayan Müslüman nüfustan, 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve zamanla gelişen Bektaşiler ve Protestan nüfus kategorisinden söz edilebilir. Ancak esasen 15. yüzyıldan beri var olan, fakat daha sonraki asırlarda görünürlük kazanan Kriptohıristiyanlar da ayrı bir kategori oluşturmaktadır. Diğer mevcut ana kategorilerden farklı olarak ise bu kategori gizlice yaşamış, gelişmiş ve varlığını Osmanlı döneminin son yıllarına kadar sürdürmüştür. Bu kategorinin diğer kategorilere göre belli farklılıkları olması da gayet tabiidir.

Kriptohıristiyanları yerli Müslüman ya da Hıristiyanlardan ayıran hususları, yani farklılıkları şu şekilde özetlemek mümkündür:

a. Arnavut ve Avrupalı yazarların Kriptohıristiyanlar hakkında aktardıklarına göre bu kategori evlerinde Hıristiyan eğitimi alır, kadınlar çocuklarını Hıristiyan inancıyla büyütür, erkekler ise büyüyünce babaları gibi Müslüman olurdu,

b. Kriptohıristiyanlar Hıristiyan ritüellerine göre evlenir, çocuklarını vaftiz eder, daha sonra onlara Müslüman isimler koyarlardı. Kendilerini Müslüman olarak tanıtmalarına rağmen erkek çocuklarını sünnet ettirmezlerdi. Bazen de çocuklarına biri Hıristiyan, biri Müslüman olmak üzere iki isim koyarlardı, buldukları ortama göre de bunlardan birini kullanırlardı,

⁹⁶¹ Kaja, Muzaka, Zenebishi, Arianiti ve Kastrioti başta olmak üzere Arnavut prenslikleri 1385 yılında Arnavut prenslerden II. Balsha ve Karl Topia arasında Vjosa'da yaşanan savaştan sonra Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 24.

c. Daha evvel zikredilen 1568 tarihli belgede Dukakin'den söz edilirken burada İslâm dini ile ilgili hiçbir bilgisi olmadığı halde Müslüman olarak gezinen, diğer yandan Hıristiyanlığa dair tüm dinî ritüellerini yerine getiren fakat haraç ödemeyen bir kesimden söz edilmiştir,

ç. Farklı inançlara ait isimlendirmelerde genelde isim Müslüman iken soyisim Hıristiyan olurdu. Bu ve yukarıda zikredilen maddeler hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Hıristiyanların ilgisini çekmiştir. Bundan rahatsızlık duyan Papalık Makamı Arbër Meclisi'ni düzenlemiştir,⁹⁶²

d. Kripto Hıristiyan hadiselerinin çoğu kuzey Arnavutluk'tan başka Üsküp, Prizren ve İlbasan gibi illerde görülmüştür. Bu fenomen en çok köy ahalisi arasında uzun sürmüştür. Daha sonra şehir halkının çoğunlukla Müslüman olması ve köylerde daha fazla din adamının görev yapması sonucu bu fenomen çoğunlukla sona ermiştir,

e. Kripto Hıristiyanlık fenomenine dair bilgiler en çok Papalık kurumuna gönderilen raporlarda ortaya çıkmaktadır. Bu gibi raporlarda İslâmlaşmanın yaygın olduğu dönemlerde Katolik sayısının ciddi oranda azalmasına rağmen aslında Müslüman olarak kaydını yaptırıp gerçekte Katolik olanların varlığından söz edilmekte, bunun Hıristiyan inancını yaşamak ve ibadetlerini daha rahat bir şekilde yerine getirmek amacıyla başvurdukları bir yol olduğu belirtilmektedir. Yani Katolik din adamları toplu İslâmlaşmaların sebebini anlayamadıklarından dolayı Müslüman Arnavutların aslında Kripto Hıristiyan olduklarını ifade etmiştir.⁹⁶³

12.3. Arbër Konsili ve Konsilde Alınan Kararlar

İslâmlaşma sürecinin hızla devam ettiği dönemlerde Arnavutluk'taki Katolik Kilisesi'nin pek iyi bir durumda olmaması, din adamlarının eğitimsiz olması,⁹⁶⁴

⁹⁶² Kuvendi i Arbnit – Kuvendi Kishëtar Shqiptar – Arbër Meclisi- Arnavut Kilise Meclisi.

⁹⁶³ Daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Rruqa, “Osmanlı İdaresinde Arnavutluk'ta Görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar”, 1254-1263.

⁹⁶⁴ Konsili düzenleyen Zmaievich'in 1703 yılına ait raporunda Arnavutluk'taki Katolik din adamlarının cehaletinden bahsetmiş, bu kapsamda Barbullush, Zejmen, Kurbin, Selitë, Sebaste ve benzer köylerdeki din adamlarının kilise hizmetlerinde ve ayinlerinde beceriksiz ve bilgisiz olduklarını, bir çoğunun okuma yazma dahi bilmediklerini, bazılarının sağır ve hasta olduklarını kaydetmiş, Fransiskan papazlardan da sadece birinin okuma yazma bildiğini yazmıştır. Aynı raporda Lezha Piskoposu'nun Katolikleri bıktırarak tarzda davranışlarından, hiçbir şekilde görevini yerine getirmemesinden, Dukagjin Şapel Yöneticisi'nin keyfine çok düşük olmasından yakınmış, üç köye hizmet eden Velja Şapeli'nde görev yapan Aleksandër Zhupa'nın gayet düzgün ve disiplinli bir şekilde görevini yerine getirdiği, yaptığı tüm hizmetleri kaydettiğini yazmıştır. Diğer taraftan ilginç bir örnek vererek İpek Patriği Kaleniku'nun (görev süresi 1691-1710) Osmanlı Devleti'nden aldığı emirler doğrultusunda bölgedeki Katolik misyonerleri kovmayı, şapel görevlilerinin yıllık vergiyi

mabedlerinin bakımsız ve cemaatsiz olması, sistematik bir örgütlenmenin olmaması gibi sebeplerden yola çıkarak ve bu kilisenin neredeyse sıfırdan örgütlenmesini sağlamak, bu kapsamda Kriptohıristiyan fenomenine de özel bir önem göstermek amacıyla 1703 yılında Lezha veya Kurbin yakınlarında bulunan Mërqinë mevkiinde Papa XI Clemens'in desteğiyle düzenlenen Arbër Konsili Tivar Piskoposu Vincenzo Zmaievich'in inisiyatifi sonucu düzenlenen ilk Millî Konsil olarak tarihe geçmiştir. Konsile başpiskoposlar, piskoposlar, âyin görevlileri, misyonerler ve Arnavut dünyadan başka temsilciler katılmıştır.⁹⁶⁵

Bu konsil Papalığa gönderilen, Arnavutluk'taki Katolik Kilisesi ve Katoliklerin dinî yaşamını konu alan ve bir yandan da alarm veren çok sayıda rapordan sonra organize edilmiştir. Konsili düzenleyen Zmaievich öncesinde 2 Aralık 1702 tarihinde Kurbin'den Arbën kilise liderlerine bir yazı göndermiş, yazı Konsilin kararları ve düzenlemeleri ile birlikte sonradan yayınlanmıştır.⁹⁶⁶

Zmaievich bu raporlarında Kriptohıristiyanlık fenomeninin mutlaka dikkate alınması gerektiğini ifade etmiş, Arnavut topraklarında Katolik yaşamının ve buna bağlı olarak kilise ve manastır durumunun, halkın en temel ibadetlerini yerine getirme durumunun vehametini ortaya koymuştur. Konsile Durrës Başpiskoposu Pjetër Zymi, Üsküp'ün yeni seçilen Başpiskoposu Petar Karagiq, Sapa Piskoposu Gjergj Theodori, Lezha Piskoposu Nikollë Vladanji, Üsküp'ün yeni seçilen Piskoposu Anton Babi, Pulti'nin yeni seçilen Piskoposu Marin Gjini ve çok sayıda papaz katılmıştır.⁹⁶⁷

Düzenlendiği 1703 yılında bu yana tüm etnik Arnavut topraklarında, yani İşkodra, Manastır, Kosova ve Yanya Vilayetlerinin kapsadığı tüm bölgelerde faaliyet gösteren Katolik kiliselerinde günümüzde dahi kararları titizlikle uygulanan Arbër Konsili, ilk millî konsil olarak ehemmiyetini muhafaza etmeye devam etmiştir. Bu önemli konsilde Katolik inancı ve ritüelleriyle ilgili alınan kararlar ana başlıklarına göre şu şekilde tasnif edilebilir:

ödetmeyi, evlenecek Katolıklara ağır bedeller ödetmeyi hedeflediğini, bu davranışlardan dolayı Katolikliğin en sert düşmanı olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Delvina, "Tivar Başpiskoposu Vincenc Zmajević'in 1703'te Ziyaret Ettiği Arnavutluk ve Sırbistan'ın Durumu Hakkında Rapor", 254-259.

⁹⁶⁵ Konsil hakkında geniş bilgiler için bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 116-120; Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 153-155.

⁹⁶⁶ Konsil kararları 1706 yılında Arnavutça ve Latince olarak yayınlanmıştır. Katolik din adamları ve araştırmacıların çalışmalarında bu konsilin amacı şu şekilde kaydedilmiştir: "Hıristiyanlığın ve medeniyetin Türklere korunması ve İslamcılığın şiddetle yayılma tehlikesi." Bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 118.

⁹⁶⁷ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 131-132.

İnançla ilgili kararlar: Özetle Katolik inancının akidesi olarak İznik-İstanbul akidesi metni yer almıştır. Bunun yanı sıra kiliseye karşı sadakat yemini, Yedi Sakramentin, ilk günah ve aklanma üzerine teslis doktrininin tanınması gerektiği, Ayin ve Efkaristiya hakkındaki kilise öğretisi, Araf, kutsal figürüne hürmet, hoşgörü ve af gibi maddeler eklenmiştir. Akidenin bu genişletilmiş formülü diyosezlerin bir sonraki sinodlarında ve millî konseylerde âyin görevlileri için zorunlu kılınmıştır.⁹⁶⁸

İbadetlerle ilgili kararlar (sakramentler, Katolik liturjisi, dinî ayinler): Sakramentler Roma ritüeline göre belirlenmiş, vaftizin kanunlarla belirlendiği şekilde yapılması gerektiği, vaftizin çocuğun anne ve babasının evinde yapılması yönündeki gelenekten uzak durulması gerektiği kaydedilmiştir. Vaftiz görevinin papaza ait olduğu, ölüm tehlikesi yaşandığı durumda her müminin bunu yapabileceği, vaftizin tekrarlanmayacağı ve vaftizden önce Katoliklikle ilgili temel bilgilerin öğrenilmesi gerektiği, “Türklerin” ve Kriptohıristiyanların vaftiz babası olamayacağı, manevi kirvelikle ilgili kanon hukukuna riayet etmek gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca o yıla kadar devam eden uygulamaların aksine bundan sonraki süreçte her şapelde vaftiz bilgilerinin ekleneceği bir defterin (orijinalde kaynağın) düzenlenmesi gerektiği, bu defterde vaftiz olanların ve onların vaftiz babalarının isimlerinin eklenmesi gerektiği karar verilmiş, Müslüman olan Arnavut çocuklarına hiçbir şekilde vaftiz yapılamayacağı kesin ifadelerle belirtilmiştir.⁹⁶⁹

Genel olarak tüm evliliklerin Trento Konsili’nin kararlarına uygun yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu durumda nikâhsız evlilik sürdürenlerin kiliseye gidip nikâh kıymaları konusunda papazların kolaylık göstermesi gerektiği, nikâh sırasında herhangi bir zorlamanın olmamasına dikkat edilmesi gerektiği, kız kaçırma ve zorla yapılan evliliklerin kiliseden aforoz sebepleri olduğu belirlenmiş, halk arasında nikâhın ancak kadının doğum yapması durumunda yapılması gerektiği anlayışın kesinlikle yanlış olduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca nikâhların paskalya öncesi oruç döneminde yasak olduğu, yeni evlenenlerin ve şahitlik yapanlarının isimlerinin Roma ritüeline uygun olarak kaydedilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁷⁰

⁹⁶⁸ Özetle Katolik inancının akidesi olarak İznik-İstanbul akidesi metni yer almıştır. Bunun yanı sıra kiliseye karşı sadakat yemini, Yedi Sakramentin, ilk günah ve aklanma üzerine teslis doktrininin tanınması gerektiği, Ayin ve Efkaristiya hakkındaki kilise öğretisi, Araf, kutsal figürüne hürmet, hoşgörü ve af gibi maddeler eklenmiştir. Akidenin bu genişletilmiş formülü diyosezlerin bir sonraki sinodlarında ve millî konseylerde âyin görevlileri için zorunlu kılınacaktır. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 156-157.

⁹⁶⁹ Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 119.

⁹⁷⁰ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Arnavut Kilisesi*, 132.

Zorla da olsa Müslüman erkeklerle evlenip Müslüman olan Katolik kadınların kiliseden hizmet almaları kesinlikle yasaklanmışken, sonradan inançlarını değiştiren Katolik erkeklerle nikâhla evlenen ve Katolik ritüellerini yerine getirmeye devam eden kadınların sakramentlere katılmasına izin verilmiştir. Bu ikinci kategoriye dahil olan kadınların sakramentlerden mahrum edilmemesi gerektiği, eşlerinin yaptığı hatalarının bedelini ödememeleri gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁷¹

Kısacası Arbër Konseyi iki temel görevi yerine getirmiştir. Birincisi İslâmlaşma ve Laramanizm sürecinde ortaya çıkan hataları (Katolik inancından tamamen vazgeçme veya yarı yarıya vazgeçme) kesin bir dille reddetmek ve ikincisi Katolik doktrinini teslis akidesine dayalı olarak kesin hatlarla belirlemektir. Dolayısıyla bu konseyin Arnavutlardaki Katolik Kilisesi açısından bir dönüm noktası olduğu, hem doktrin, hem de uygulamalar açısından kilisenin genel doktrinini yeniden formüle ettiği söylenebilir.

Dinî bayramlar ve onlara bağlı ibadetler: Papazların ayin sırasında tüm müminlere temel duaları, Tanrı'dan gelen On Emri ve kilisenin emirlerini öğretmeleri gerektiği ve bayramlarda tüm papazların Tanrı'nın Kelamı'nı duyurmak zorunda olduğu kararlaştırılmıştır. Konuşmalarının Katoliklerin kendi inançlarından uzaklaşmasına ve Kriptohıristiyanlık olgusuna yönelik olması gerektiği ve her Pazar ayininde mevcut bilgisizliklerden dolayı bir sonraki haftada idrak edilecek bayramların duyurulması gerektiği de kararlar arasında yerini almıştır. Âyine katılamayanlara bir sonraki haftada tutulacak oruçların biri aracılığıyla haber vermek gerektiği, her Cuma ve Cumartesi gününde Katoliklerin et yemekten uzak kalmaları gerektiği ve Paskalya'dan önce tutulması gereken oruçlara mutlaka riayet edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁹⁷²

Bu alınan kararların yanı sıra Papalık, hiçbir şekilde “Kripto Hıristiyanlar” adına bir tanımı kabul etmediğini ortaya koymuştur. Bu durumda Kriptohıristiyanların kilise ve din adamlarından hizmet alabilmeleri için önce İslâm'ı reddetmeleri, ardından açıkça Katolikliği seçtikleri ilan etmeleri şartı koşulmuştur. Bu şartlar gerçekleşmeden görünüşte “Türk” olan, Katolik kutlama günlerinde et yiyen ve Türk isimleri taşıyanların kilise hizmetleri alabilmelerini söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Bu durumda olanların kadı veya

⁹⁷¹ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 152-165. Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 80-83.

⁹⁷² Bkz. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 159-160. Paqarizi, *Kosova'da Katolik Kilisesi*, 84-94; Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 80-85.

diğer yerel yöneticilerin sorması durumunda gerçek inançlarını saklamaları kesinlikle yasak olduğu ve gerçek inancını ilan etmek zorunda oldukları kaydedilmiştir. Papazların bu kesimle yakından ilgilenmesi gerektiği, Katoliklik inancının doktrinini bayram günlerinde ve Pazar günlerinde öğretmesi gerektiği açık ifadelerle belirtilmiştir.⁹⁷³

Başka bir ifadeyle Kriptohıristiyanlık fenomeni Osmanlı döneminde Katolik Arnavutların düzenlemiş olduğu en önemli Konsil’de yasaklanmıştır. Zmaievich’in inisiyatifi ve dönemin Papası’nın desteğiyle organize edilen bu Konsil açıktan ve gizliden inançlarını yaşayan Katoliklerin bilinçlendirilmesi ve birbirine kenetlenmesi, başka bir deyişle yaşamlarının büsbütün yeniden düzenlenmesine vesile olmuştur. Bu gibi ehemmiyete sahip bir Konsilde gizli Hıristiyanlık olgusunun gündeme getirilmiş olması ve kesin bir dille yasaklanmış olması bir yandan gerçek Katolik sayısının yüksek gösterilmesine rağmen ciddi anlamda düşük olduğu, bir yandan da Papa’nın ve ona bağlı bölgedeki ruhanî otoritelerinin bu olgudan epey rahatsız olduklarını, bu sebeple Konsil gibi ciddi bir organizasyon düzenlediklerini ve bu Konsilde yaklaşık üç asırdır geçerli olan kararların alındığını göstermektedir.⁹⁷⁴ Arnavutlar arasında yaşanan Laramanizm fenomeni Ulusal Hareketin başlamasıyla birlikte daha çok hız kazanmıştır.⁹⁷⁵

Konsilde yukarıdaki kararların yanı sıra piskopos ve ruhanilerden (bölge rahipleri, şapel görevlileri)⁹⁷⁶ de bahsedilmiş, çoğu Fransiskan olan misyonerlerin de bağlı oldukları tarikatlarının kanunlarını yerine getirmeleri noktasında titizlik göstermeleri istenmiştir. Ayrıca Müslümanlar tarafından hoş gözle görülmediği için misyonerlerin ata binmeleri, Kutsal Merkez’in onayı olmadan tıp ve cerrahlık bilimleri okumamayı, Balkan bölgesinde çokça sevilen ve yaygın figürler olmalarına rağmen vaftizlerde ve konfirmasyonlarda vaftiz babalığı ve kirveliği yapmamaları, çocuklarda ilk kesilen saçlar ritüelinde kirvelik yapmamaları istenmiştir. Günah itiraflarını kabul etmeden evvel Misyon Valisi’nin karşısında Arnavutça dil sınavını vermeleri gerektiği belirtilmiştir. Arnavutluk ve Sırbistan Misyon Temsilcisi yılda bir defa olmak üzere Propaganda da Fide’ye rapor vermesi gerektiği kararlaştırılmıştır.⁹⁷⁷

⁹⁷³ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 158-159.

⁹⁷⁴ Ukgjini, *Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi*, 138, 194-195.

⁹⁷⁵ Shpuza, “Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam”, 67.

⁹⁷⁶ Arn. Famullitar.

⁹⁷⁷ Okul tam olarak Kurbin’in Gallata bölgesinde Aziz Prena Kilise’nin yanında yer alan piskoposluk merkezi bünyesinde açılmıştır. Okul aslında papaz okulu veya seminer olarak faaliyet göstermiştir. Aziz Prena Kilisesi’nde bu döneme kadar Fransiskanlar görev yapmışken daha sonra Benediktinler görev yapmıştır. Okul

Bunların yanı sıra Kurbin’de açılmış ilk Arnavutça okulla ilgili ilginç bilgilere yer verilmiştir. Okulda görev yapan mevcut öğretmenin büyük özveriyle hizmet vermesi ve şu öğretim metotlarına uyması talep edilmiştir: Öğrencilere okuma yazma öğretilecek, yazma sanatı küçümsenmeyecek, zira yazmayı bilmeyenler ne Latin dilini, ne de kilise ritüelini öğrenebilecektir. Devamında kilise ritüellerini öğrenebilmek ve gerektiği gibi ruhanilik görevini yerine getirmek maksadıyla kilise doktrininin genel ilkeleri ve kuralları, aynı şekilde söz konusu 1703 yılına ait Konsil kararlarının düzenli açıklanması talep edilmiştir. Öğrencilere Katolik doktrininin adabı öğretilmesi istenmiştir. Öğrencilerden ayda bir defa ve önemli bayram günlerinde itiraf çıkarmaları istenmiş, olgunluk yaşına ulaştıkları zaman ise takdis edilebilecekleri belirtilmiştir. Cumartesi ya da haftanın başka bir gününde “Katoliklik Doktrini” kitabını ezbere öğrenmesi talep edilmiş, buradaki eğitim faaliyetlerin Durrës Başpiskoposu, Velja’daki faaliyetlerin ise Lezha Piskoposu tarafından takip edilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁷⁸

Bu okuldan sonra 1634 yılında propaganda yapmak amacıyla Arnavutluk’a gelen bir grup Fransiskan papaz, 1638 yılında Mat bölgesine yakın bir köyde 50 öğrencinin eğitim gördüğü bir ortaokul açmıştır. Devamında 1671’de Kosova yakınlarında, 1692’de Mirdita’da ve 1699’da İşkodra’nın içinde Arnavutça din eğitimi veren birçok okul açılmıştır. Bu okulların tamamında Arnavutça eğitim verilmesine rağmen ortak bir alfabeden söz etmek mümkün değildir. Sadece 1860-1875 yıllarında birbirinden farklı 30 civarında Arnavutça alfabe kullanılmıştır.⁹⁷⁹

Arbër Konsili’nin devamı olarak ikinci Ruhani Konsil 17 Eylül - 1 Kasım 1871 tarihleri arasında İşkodra Katedrali’nde düzenlenmiş, bu konsil de havarilik temsilcisi, İşkodra ve Antivari (Tivar, Bar) Başpiskoposu Carlo Pootem (görev yılları 1867-1886) başkanlığında toplanmıştır. Konsile Durrës Başpiskoposu Raffaele de Ambrosio, Üsküp

Arbër Piskoposu Gjon Kolesi (Giovanni Collesio) tarafından ve *İnanç Propagandası*’nın desteğiyle açılmıştır. Bu okulun 1641 yılında 12, 1644 yılında ise 10 öğrencisi olmuştur. Okulda diğer kitapların yanı sıra Arnavut yazarlardan Pjetër Bogdani, Frang Bardhi ve Pjetër Budi’nin de kitapları okutulmuştur. Daha sonra benzer okullar Pllanë (1638), Blinisht (1639), Kosova’ya bağlı Yanyeva (1671), Mirdita’ya bağlı Velje (1699) ve İşkodra’da (1698) açılmıştır. Bkz. Marku, *Kurbin Kiliseleri*, 231-238.

⁹⁷⁸ Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk’ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 84-85.

⁹⁷⁹ Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, 86.

Başpiskoposu Dario Bucciarelli (görev süresi 1864-1871), Sapa Piskoposu Petrus Severini, Pulti Piskoposu Albert Cracchi ve Mirdita Başrahibi Gaspër Krasniqi katılmıştır.⁹⁸⁰

İkinci Konsilin amacı yeni kanunlar hazırlamak ve yenilikler getirmek değildi, ilk konsilde alınan kararların güncelleştirilmesi ve uygulanmasıydı. Ayrıca din adamlarının eğitimini yoğunlaştırmayı, eski kiliselerin restorasyonu ve yeni kiliselerin inşaatı için kaynak temin etmeyi, mümkünse Katolik okulları açmayı hedeflemişti. Bu konsilde alınan kararlar şu şekilde özetlenebilir: Katolik iman esasları ve kilisenin eğitimi Trent (Trient) Konsili'nde alınan meclis kararlarının temel kuralları çerçevesinde olacak; papazlar görevli oldukları kiliselerde düzenli bir şekilde âyinler tertipleyecek, gençlerin eğitimi ile ilgilenecek; önemli dinî bayramlarda pazar kurma âdeti terkedilecek; papazlar kutlama günlerinde uzakta kalan köylere gidip âyinler tertip edecek; Müslüman bölgelerde kızların evlilik yaş sınırı 12 yaş olduğu için onları kiliseye göndermeme âdetinden vazgeçilecek; bundan sonra vaftizler Roma usulüne göre yapılacak; dağlık bölgedeki Katolikler de vaftizlerini evlerinde değil, kilisede yapacak; Türk çocuklarına hiçbir şekilde vaftiz yapılamayacak; özellikle Kuzey Arnavutluk'un dağlık bölgelerinde yaygın olan metres hayatı yaşama ya da dul kalan kadını varislerinden biriyle evlendirme gibi uygulamalara kesinlikle karşı çıkılacaktır.⁹⁸¹

Üçüncü Ruhanî Konsil ise 15 Mayıs-23 Haziran 1895'te havarilik temsilcisi ve İşkodra Başpiskoposu Paschalis (Pasquale) Guerini tarafından İşkodra Büyük Kilisesi'nde düzenlenmiştir. Konsil Arnavutluk, Makedonya, Karadağ ve Güney Sırbistan'daki tüm piskopos ve misyoner valilere hitap etmiştir. Konsilde ikinci konsilden bu yana yeni okulların açılması, manastırların inşa edilmesi, Katolik Kilisesi'ne uygun olarak yaşam tarzının canlanması gibi başarılarla dikkat çekilmiş, önceki meclislerden farklı olarak Katoliklerin Hıristiyanlığa uymayan âdetleri ve davranışlarını terketmeleri, özellikle Müslüman ismi kullanmamaları gerektiği belirtilmiştir.⁹⁸²

Ayrıca dinî çözüme olarak tabir ettikleri gizli Hıristiyanlığa karşı özellikle mücadele edilmesi gerektiğinin altı çizilmiş ve kararda şu ifadelere yer verilmiştir:

⁹⁸⁰ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 174. Başka bir kaynakta katılımcılar arasında Makedonya'da havarisel vali yardımcısı P. Bonaventura, Pulti'de havarisel vali yardımcısı P. Johanne Petrus, Epir'de havarisel vali yardımcısı ve Ossida şehriden olan P. Bonaventura da zikredilmiştir. Bkz. Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 87.

⁹⁸¹ Vrankić, "18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk'ta Misyonerlik Faaliyetleri", 86-88.

⁹⁸² Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 174-178.

“Türklerin dinine geçmiş (dönmüş), sonra Fides’e (İnanç) geri dönmüş olan Hıristiyanlar, inançlıların önünde yemin ederek dönüşlerini açıkça teyid etmelidirler; ama inançsızların önünde (bunu yapmak) zorunda değildirler. Bizzat onların önünde imansızlığın gereklerinden kendilerini uzak tutmaları yeterlidir.”⁹⁸³

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere netice itibariyle Osmanlı Devleti 1800’lerin sonu ve 1900’lerin başında Arnavutluk’tan ve diğer Balkan topraklarından geri çekilmek zorunda kaldığında dahi geride büsbütün dağılmış, varlığını koruyamamış, dinî ve millî kimliklerini yitirmiş bir Katolik topluluğu değil, konsilleri, mabedleri, eğitim kurumları, hatta kendi yayınları ve sistematik bir örgütlenmeye sahip bir cemaat bırakmıştır.

Genel çerçevede gerçek inancı gizleyip Müslüman olarak görünme olgusu aslında halk arasında ne Katolik, ne de Müslümanların köklü bir inanca sahip olmamalarından, başka bir ifadeyle hiçbir inanca göre dindar olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bugüne kadar konuyla ilgili ulaşılan bilgilerden bu olgunun sadece ailenin içinde değil, tek bir kişinin aklı ve kalbinde de yaşadığını göstermiştir. Osmanlı yönetimi gizli Hıristiyanlara karşı farklı tedbirlere başvurulduysa da can alma gibi ağır cezalar uygulanmamış, bu olgunun önüne geçmek için daha çok ikna edici ve caydırıcı tedbirler üzerine durulmuştur.⁹⁸⁴

Bu kesimlerin çoğunlukla Lura, Shpat ve Yukarı İşkodra Dağlık Bölgesi (Malësia e Mbishkodrës) gibi dağlık bölgelerinde yaşamış olması yerel yönetimin ulaşımını zor kılmış, bu da onların gerçek inançlarını gizlemelerine olanak sağlamıştı. Özellikle Lura bölgesinde Müslümanlar ve Katolikler arasında bir ayırım yapmak çok zordu, zira iki inancın mensupları aynı mekânlarda ibadetlerini yerine getirirler ve günlük yaşamda da kardeş gibi geçinirlerdi. Bu tarz heterojen ya da heterodoks ailelerin uyum içinde yaşadığı bu bölgelerdeki kiliselerde vaftiz olmayanların papaza gidip günah çıkarmak için ayrı bir yerin bulunması bu durumun çok yaygın olduğunu göstermektedir.⁹⁸⁵

Boşnak-Hırvat misyoner Lovro Mihačević Lurja bölgesinde yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimlerden bahsederken şunları kaydetmiştir:

⁹⁸³ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 56-63; Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 174-178.

⁹⁸⁴ 1843 yılında zorunlu askerlik kanunu onaylanmıştır. Bu yıldan itibaren tüm Arnavut topraklarında askerlik seferberliği başlatılmıştır. Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 169; Castellanos, *Balkan Tarihi*, 379.

⁹⁸⁵ Sinani, *İki Rönesans Arasında*, 87.

“Arnavutlar ihsan dolu insanlardır. Onlar memnuniyetle kilise ve camilere giderler, papazlarına da epey saygı gösterirler. Aynı şekilde sadaka verir, hastaları ziyaret eder, farklı emanetler üstlenirler. Ama dünyadaki hiçbir şey için orucu bozmazlar. Bir insanı küçük bir şey için öldürebilirler, aynı şekilde birileri inançlarından dolayı hakaret ederse ölüme hazır olurlar. Zina yapmayı büyük günah sayarlar, ama aynı zamanda ikişer eşleri olurlar, ki onlara göre böyle bir şey caizdir. Onlar vampirlere, cadılara, dağ perilerine, cinlere, nazara ve benzer şeylere inanırlar. Tüm bunlara karşı korunmak için papazlardan veya hocalardan aldıkları tılsımları (muska) kullanırlar. Onlar o kadar birbirine benziyor ki aralarında ayırım yapılamaz. Onlar gerçekte oldukları gibi kardeş gibi yaşarlar.”⁹⁸⁶

Mihaçeviç’in başka bir çalışmasında ise Laramanlardan bahsederken Katolik papazın evleri kutsamak için şapel bölgesini ziyaret ettiğinde mutlaka Müslümanların evlerine de su serptiğini, onlar da Katolikler gibi ona sadaka verdiklerini, papazın bunu yapmaması durumunda kendilerini hakarete uğramış kabul ettiklerini kaydetmiştir.⁹⁸⁷

Aynı bölgeden bahseden İtalyan tarihçi Domenico Pasi bu fenomeni “Lura’nın bedbahtlığı/felaketi” olarak adlandırmış ve buranın Hıristiyan ve Müslümanları arasındaki ilişkiler hakkında şöyle yazmıştır:

“Lurja’nın sorunu dinî bir melezlikte yatıyor, ne Müslümanların ne de Katoliklerin kim oldukları açıkça belli değil, sanki bir aileye mensupmuş gibi birarada yaşamaktalar. Sık sık dinî katışıklığa yer veriliyor ve burada insanların ortak çıkarları ve sosyal davranışları olduğu gibi ortak düşünceleri veya daha doğrusu ortak bazı dinî düşünceleri, duyguları ve uygulamaları var.”⁹⁸⁸

Mihaçeviç, Kuzey Arnavutluk’ta yer alan dağlık bölgelerden bahsederken iki ana inanç mensupları arasındaki ilişkilerini gözler önüne seren şu ifadelerle yer vermiştir:

“Yaz aylarında âyinler mezarlıklarda düzenlenir, eski geleneğe bağlı kalacak şekilde ve bu geleneğe göre araziler kutsanır. Bu âyinlerde Muhammediler hiç eksik olmazlar çünkü onlar çok iyi biliyor ki o mezarlıklarda ataları da defnedilmiştir. Evet, o âyinin sabahında düzenli bir şekilde bir Müslüman şapel görevlisi de gelir,

⁹⁸⁶ Vrankić, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk’ta Misyonerlik Faaliyetleri”, 89.

⁹⁸⁷ Ballabani, *Arnavut Kimliğinin Savunucusu Lazër Mjeda*, 121; Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 136-137.

⁹⁸⁸ Bartl, *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 147-148.

âyin kıyafetlerini alır, onları mezarlığa kadar taşır. Onun erkek kardeşi ise kendi evinde muhafaza ettiği tahta parçalarını getirir. Âyinden sonra Müslümanlar ve Katolikler evlerine misafir davet ederler, böylece Katolikler sadece aynı inancı paylaştıkları insanları değil, Müslümanları da davet ederler.”⁹⁸⁹

Arnavut aydınları Laramanizm olgusundan bahsederken Kosova tarafında hissedilen Slav baskısı, güney bölgelerinde hissedilen Yunan baskısı ve Osmanlı Devleti’nin dağılmaya başlaması sebebiyle Arnavutların aralarındaki inanç farklılıklarını yumuşatıp kan bağlarını güçlendirmek zorunda kaldıklarını yazmış ve şunları kaydetmişlerdir: “*Hoşgörü ruhu o kadar gelişmiş ki yabancı birisinin, Arnavutlarla uzun süre kaldığı halde, köy veya şehirde Hıristiyanları Müslümanlardan ayırt etmesi zordur.*”⁹⁹⁰

1703 yılında Başpiskopos Zmaievich’in girişimiyle düzenlenen ilk konsille beraber düzenlenen toplam üç konsilde Katolik inancından İslâm dinine geçişleri engelleme konusuna özel bir önem verildiyse de buna muvaffak olamamışlar, zira 19. yüzyıla ait kayıtlara göre Kriptohıristiyanlar ve diğer kesimler arasında açıkça İslâm’ı kabul edenler olmuş, yani İslâmlaşma süreci devam etmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayıp 1912 yılında bağımsızlığın ilan edilmesine kadar devam eden ulusal hareket ve bağımsızlık faaliyetleri sırasında ise yerel halkın tamamı, inanç farkı gözetmeksizin tam birlik şeklinde hareket etmiştir. Bu toplu isyanların sebepleri ise sadece millî, siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal sebepler değildi, bunun arka sahnesinde Yunanca dilinde ayin ve ritüel düzenleyerek Ortodoks Kilisesi tarafından yürütülen asimilasyon politikaları da bulunmaktaydı.⁹⁹¹

12.5. Shpat Bölgesi Örneği

Shpat bölgesinde yaşayan Kriptohıristiyanların durumu ise bambaşka idi, zira bu bölge halkında hem İslâm, hem Ortodoks, hem de Katolik inancına mensup kitleler mevcuttu. Şöyle ki buranın halkı kendilerini Müslüman olarak tanıtırken evlerinde Ortodoks inancını yerine getiriyordu, bir yandan da Papa’nın dinini ilk din olarak kabul ediyorlardı. Aynı ailede, hatta aynı kişide üç inancın bir arada yaşamasına zemin sağlayan ise “sine quanon”, yani dinî bağnazlığının olmamasını gösteren durumdu. Osmanlı yönetimi sürecindeki inanç değişikliklerini ve farklı inançların seyrini araştıran bazı araştırmacılar

⁹⁸⁹ Bartl, “Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri”, 14.

⁹⁹⁰ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 136.

⁹⁹¹ Gazmend Shpuza, “Bashkëjetesa ndërftare midis shqiptarëve” (Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam), *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 41-46.

Arnavut Hıristiyanlarının biri Doğu, diğeri Batı kilisesine bağılı olmak üzere ikiye ayrıldıklarını, kendilerine ait millî ve Arnavut dilinde ayinlerin düzenlendiğı bir kilise oluşturamadıklarını, bunun yerine milletin tamamı dinlerarası birlikte yaşam gibi bir ortak çözüm bulduklarını ifade etmektedir.⁹⁹²

Osmanlı döneminde 43 köyden oluşan bu bölgede Kriptohıristiyanlık fenomeni 17. yüzyılda başlamış ve 19. yüzyıla kadar devam etmiştir. Yaklaşık 5 bin kişilik nüfusa sahip ve çoğunlukla Ortodoks inancına mensup bu bölge halkı açıkça Hıristiyanlığı terk ettiklerini ilan etmelerine rağmen kendi ailelerinde gizli bir şekilde Hıristiyan geleneklerine göre örf ve âdetlerini devam ettirmiştir. Yani Kriptohıristiyan olanlar toplumsal hayatta Müslüman isimleri kullanırken aile hayatlarında Ortodoks geleneklerini sürdürmüştür. 1846 yılında Müslüman olduğu sanılan iki asker orduya alınmış, fakat onlar gerçekte Hıristiyan olduklarını, ancak Türk isimleri taşıdıkları söyleyince bu durum ortaya çıkmıştır.⁹⁹³ 1883 yılında ise Osmanlı Devleti Müslüman olarak gördüğü Shpati halkının Müslüman olarak görünen kısmını savaşa çağırınca buranın halkı aslında Hıristiyan olduklarını söyleyip vergileri ödemeyi kabul etmiştir.⁹⁹⁴

Bu bölgede açığa çıkan Kriptohıristiyanlık olgusundan sonra bunun sebeplerini araştırmak üzere buraya Yunan Hudut Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Recai Bey görevlendirilmiş, Recai Bey de Shpat Nahiyesi'ne bağılı kasaba ve köylerinde detaylı bir tahkikat gerçekleştirdikten sonra Sultan II. Abdülhamid'e şu layihayı göndermiştir:

“Osmanlı Devleti'nin fetihlerini takip eden yıllarda meydana gelen karışıklıklar dolayısıyla dinî irşat tam olarak yapılamayan yerlerden birisi de bu nahiyeye (Şapata) ahalisidir. Osmanlı Devleti'nin, fethine değin vahşet ve cehalet içinde yaşayan bu nahiyeye halkına İslâm hakkıyla anlatılamamış ve bu şekilde Müslümanlıkları da kuvvetlendirilememiştir. Kendileri de muallimler çağırılmayıp, mektepler ve mescitler tesis etmediklerinden zamanın geçmesiyle tekrar cehalete düşmüşlerdir. Ancak bir mabut ve mabede ihtiyaç duyulması beşeriyetin tabii ihtiyacı olduğundan Şapatalılar da sonunda kendilerine bir ilah ve ibadetgâh aramaya başlamışlardır. Bunlar da köylerinin yakınlarında bugün de müşahede edilmekte olan eski kiliselerine yönelmişlerdir. Şapatalıların “vakıf” diye tabir ettikleri bu kilise

⁹⁹² Shpuza, “Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam”, 67-68.

⁹⁹³ Bartl, “Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri”, 8.

⁹⁹⁴ Kaynaklara göre Shpat halkının büyük bir kısmı 1897 yılında Rus desteğı ile Ortodoksluğa geçiş yapmışlar. Bkz. *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 170.

harabelerine önceleri yalnız teveccüh etmek suretiyle hürmete başlayıp daha sonra bu harabeler etrafının tanzim edilip temizlenmesi, taşlarının muntazam olarak toplanmasına ihtimam gösterip kutsiyetlerine kalplerini bağlamışlardır. Osmanlı İdaresinde Arnavutluk'ta görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar daha da ileri giderek vakıf diye tabir ettikleri kiliselerini tamir edip yenilemişlerdir. İrtidatın asıl merkezi olan yerler de işte bu köylerdir."⁹⁹⁵

Son olarak Recai Bey'in görüşüne göre dış etkilerden dolayı bunu yapmak zor olsa da bu yerli halkın tekrar İslâm dinine dönmesi mümkün olabilirdi.⁹⁹⁶

Buradaki bölgede yapılan nüfus tahrirlerinde Müslüman olarak yazılan nüfus, aslında ne önceki inancı, ne de mensubu olduğu eski inancı hakkında yeteri kadar bilgi sahibi değildir. Zira eğer bu kesimler bilinçli Ortodoks ya da Katolik olsalardı kendi inançlarını İslâm'dan daha üstün gördükleri için zaten yeni din olan İslâm'ı seçmezlerdi. Ya da tam tersi, bilinçsiz Ortodoks ya da Katolik iken kendi iradeleriyle tek doğru inanç olarak İslâm'ı kabul etmiş olsalardı İslâm'daki tevhid ilkesinden dolayı hiçbir şekilde hayatlarında teslise yer vermezlerdi. Bu da demek ki Osmanlı dönemi sürecinde bu halka doğru ve yeterli düzeyde dinî bilgiler ulaştırılmamış, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yüzyıllarında da dinî eğitim kurumları ya da mabed açısından veya yaygın din eğitimi açısından yeterli düzeyde çalışmalar yapılmamış, yapılan çalışmalarla da İslâm dini yerli halka yeteri kadar anlatılmamıştır. Eğitim çalışmalarının çoğunlukla 19. yüzyılda yaygınlık kazandığı, bu dönemden itibaren her din mensubunun sistematik bir şekilde kendi inancının öğretisini öğrenme imkânına sahip olduğu yukarıda dile getirilmişti.⁹⁹⁷

Diğer yandan Avrupalı seyyahlar ve yazarların bu bölgeyle ilgili düşünceleri kapsamında Edith Durham ve Peter Bartl başta olmak üzere birkaç kişinin yazdıkları zikredilebilir. Durham Shpat bölgesi ile alakalı şunları yazmıştı:

"Elbasan yakınlarındaki Shpat dağlarında bir dağlı halk oturuyor, buradaki halk kuzey halkına çok benziyor, kendilerini yarı bağımsız olarak gösteriyorlar. Hıristiyanlar onları gizli Hıristiyan olarak bilirler. Ziyaret

⁹⁹⁵ Rruqa, "Osmanlı İdaresinde Arnavutluk'ta Görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar," 1249-1250.

⁹⁹⁶ Aynı çizgide 1743 yılında dönemin Şeyhülİslâmı Yenişehirli Abdullah Efendi'ye Kriptohıristiyanlar hakkında soru yöneltilmiş, onlara karşı nasıl hareket edilmesi gerektiği sorulmuştur. O da, "Erkeklerden önce Müslüman olmaları istenir, kabul etmezlerse onlarla savaşılır" şeklinde cevaplamıştır. Osmanlı yönetimi de bu fetvadan yola çıkarak bu kesimlerin İslâm dinine dönmeleri için tedbirler almış, fakat daha sonra dış güçlerin de etkisiyle Osmanlı'nın gücü zayıflayınca bu gibi olaylara karşı sessiz kalmayı tercih etmiştir. Rruqa, "Osmanlı İdaresinde Arnavutluk'ta Görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar", 1249-1251, 1258.

⁹⁹⁷ Şemsi, Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki, 14-15.

ettiğim bu bölgede ne kilise gördüm ne de cami. Her birinin ikişer isimleri vardı. Bir Müslümanın karşısında isim Süleyman, bir Hıristiyanın karşısında ise isim Konstantin olurdu. Onlardan Hıristiyan olarak vergi talep edildiği durumlarda Müslüman isimleri olduğunu ve kiliseleri olmadığını diyerek buna itiraz ederlerdi. Ama diğer yandan Müslüman olarak askere gitmeleri talep edildiği durumlarda Hıristiyan olduklarını söylerlerdi. Çoğu zaman da Türkler onlara karışmazdı. Berat'tan gelen bir rahip onlara gizliden ayin düzenlemeye gidiyordu. Onların büyük kısmı ise 1897 yılında Rus desteğiyle birlikte Ortodoks inancını itiraf ettiler."⁹⁹⁸

Alman araştırmacı Bartl ise, Miroslaw Kautsky'nin eserinden örnek getirerek Elbasan İli'ne bağlı Godalesh Köyü'nde öncelikle halkın gizli Hıristiyan olduğunu, hoca ile rahip arasında gidip geldiklerini, ardından iyi Müslümanlara dönüştüklerini, 1912-1913 yılının kış mevsiminde gerçekleşen Sırp işgalinden sonra ise her ne kadar eski inançlarına dönmeleri için çağrı yapıldıysa bunda başarısız olduklarını aktarmaktadır.⁹⁹⁹

Aynı minvalde bir başka İngiliz seyyah Bayan John Elijah Bunch Arnavutluk'ta aynı yüzyılda farklı inançlar arasındaki geçişlerden söz ederken şöyle demiştir: "*Aşağı Arnavutluk'ta peygambere inananlar ne İncil'in ne Kur'an'ın ilkelerine uymaya meyilli görünmeksizin, kâh Panaghia (Kutsal Bakire), kâh peygamber adına yemin edebilirler.*"¹⁰⁰⁰

Yine İngiliz gezginlerinden olan J. C. Hobhouse 1808-1810 yıllarında Osmanlı topraklarında seyahat ettiğinde Arnavutluk'u da ziyaret etmiş, seyahatinin izlenimlerini yazarken de şunları kaydetmiştir: "*Türkiye'nin diğer illerindeki ahaliye hangi dine mensup olduklarını sorduğumda onlar "Muhammediyiz" veya "Hıristiyanız" diye cevaplar. Ancak bu ülkenin insanı "ben Arnavutum" diye cevaplar.*" Hobhouse'den sonra 1844 yılında Arnavutluk'u ziyaret eden İngiliz seyyah A. Vikensel (Viquensel) şunları yazmıştır: "*Arnavutlar özgürlüklerine o kadar bağlılar ki onlar için din ikinci planda kalır.*"¹⁰⁰¹

18. yüzyılda Arnavutluk'ta seyahat düzenleyen Kingston Dükü'nün kızı ve 1716 yılında Britanya'nın İstanbul Elçisi olarak göreve başlayacak olan Eduard Uortli

⁹⁹⁸ E. Durham, *Die Slawische Gefahr, Zwanzig Jahre Balkanerinnerungen*, Stuttgart o.J.,130-131; Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 9; Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 145.

⁹⁹⁹ Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 166.

¹⁰⁰⁰ Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 86-87.

¹⁰⁰¹ Kristo Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 183.

Montegu'nun eşi Lady Mery Wortley Montagu'nun 1 Nisan 1717'da Arnavutlar hakkında kaleme aldığı bir yazıda Arnavutların Cuma günü camiye, Pazar günlerinde ise kiliseye gittiklerini söylemiştir.¹⁰⁰²

Montagu yazısında şu ifadeler yer vermektedir:

*“Gördüğüm tüm dinlerden en özel olan Arnavutların dinidir. Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında yaşayan ve tartışma yapmak için eğitilmeyen bu insanlar hangi dinin daha iyi olduğunu yargılayacak durumda olmadıklarını kabul ediyorlar. Ancak tamamen hakikatle ters düşmesinler diye onlar her iki inancı dikkatle takip ediyorlar, Cuma günü camiye, Pazar günlerinde ise kiliseye gidiyorlar. Hesap gününde yaptıklarına bahane göstermeleri gerekirse gerçek Peygamberin onları koruyacağını söylüyorlar. Ama bu Peygamberin kim olduğunu bu dünyada belirleyecek durumda değiller. Dünyada kendi inançları hakkında bu kadar mütevazı bir fikre sahip başka bir millet olmadığına inanıyorum.”*¹⁰⁰³

Arnavutluk'ta Ortodoks Hıristiyanların kaleme aldığı tarih kitaplarında ise 1889 yılında sultan tarafından inanç özgürlüğünün ilan edildiği ve bu dönemde Shpat halkının kendilerini Hıristiyan olarak ilan ettiği, bunun üzerine onlardan birkaçının tutuklandığı ve Elbasan Mutasarrıfı Yunus Efendi'nin bölgeyi yağmalamak için çok sayıda asker gönderdiği yazmaktadır. Bu kaynaklara göre o dönemde Shpat halkı haraç ödeyip askere gitmeyi kabul ettiler, fakat Hıristiyanlık inançlarını inkâr etmek istemedikleri için dağlara çekilmek zorunda kaldılar.¹⁰⁰⁴

Yayıncı ve diplomat Arnavutlardan Faik Konica¹⁰⁰⁵ ise, yabancıların gözünde Arnavutluk'ta dinler ve yapılan suistimallerle ilgili kaleme aldığı bir yazısında Osmanlı Devleti'nde makam ve mevki sahibi olduklarından dolayı Müslüman Arnavutların daha çok ön plana çıktığı, Hıristiyanların ise gölgede kaldığı, bu sebeple yabancı yazarların çoğunlukla Arnavutluk'u tamamen Müslüman bir ülke olarak nitelendirdiklerini, böylece din mensubiyetini ve milliyetini karşı karşıya getirmek istediklerini yazmaktadır. Konica, Amerikalı tarih sahnesi ressamı Samuel Finley Morse'den söz ederek onun şu sözünü

¹⁰⁰² Kasem Biçoku, *Falangat që rrezikojnë Shqipërinë (Arnavutluk'u Tehlikeye Atan Falankslar)* (Tiran: Yayın evi adı yok, 1999), 25-26.

¹⁰⁰³ Yakub Ahabab, “Laramanlar: Gizli Hıristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)”, *Osmanlı Araştırmaları_LV* (2020), 215.

¹⁰⁰⁴ Llukani, *Hıristiyanlık Tarihi*, 48-49.

¹⁰⁰⁵ Konica'nın hayatı ve eserleri için Bkz. Blakaj – Ismaili, *Arnavutluk Milli Rönesansı'nın Yazışmaları*, 125-126.

aktarmaktadır: “Müslüman ve Hıristiyan Arnavutların ilişkileri Arnavutların Türklerle olan ilişkilerden daha dostçaydı. Zira Arnavut, Yunandan farklı olarak milli bağlarını din bağlarından daha güçlü hissedirdi.”¹⁰⁰⁶

Hatıralar adlı eserinde ise Konica, Katoliklik inancının Arnavutların ilk inancı olduğunu, Arnavut Katoliklerinin Balkan Yarımadası’ndaki tek Katolikler olduğunu, Katolik nüfusun Sırbistan’a ya da Karadağ’a verilmesi durumunda Arnavutluk’un canlı bir örneği ve büyük büyük atalarının devamlı hatırasını kaybedebileceğini kaydetmiştir.¹⁰⁰⁷

12.6. Dinî Kutlamalar ve Törenlere Farklı İnanç Mensuplarının Katılması

Dinî kutlamalar da bölgedeki tüm inanç mensuplarının katılımıyla yapılırdı. Dolayısıyla Kosova’daki Müslümanlar da Shën Gjergj (23 Nisan) ve Shën Dhimitri (23 Ekim) gibi Ortodoks bayramlarını kutlardı. Hatta Paskalya Bayramı da kutlanırdı. Örneğin İşkodra’nın Reç Köyü’nde yaşayan Müslümanlar Paskalya Bayramı’nı kutlardı. 14 Mart’ta kutlanan Yaz Günü de tüm inanç mensuplarının katılımıyla kutlanırdı. Yaz günlerinde Arnavutlar sabahın erken saatlerinden itibaren dağların zirvelerine çıkar, güneşin doğuşunu selamlarlardı. Güneş kültü Paganizm döneminde daha çok kuzey bölgelerinde hâkimdi.¹⁰⁰⁸

Rusya’nın Prizren Elçisi I. S. Jastrebov’un 1904’ta yazdığı bir raporda Prizren Müslümanlarının Shën Gjergji Bayramı’na çok önem verirlerdi, bu kutlama gününde ise tam Ramazan ve Kurban Bayramı’nda olduğu gibi çalışmazlardı, dükkanlar kapanırdı, spor yarışları düzenlenir, silahla atış yapılır, çingene ve Türk müzikleri çalınırdı. Aynı şekilde Hıristiyanlar için kutsal olan mekânlar Müslümanlar tarafından da ziyaret edilirdi. Örneğin Mat Nehri’nin denize döküldüğü Kaporodon’da (Kepi i Rodonit) bulunan Shën Gjon Meclisi Shën Ndou (Antoni) gününde Katolikler, Ortodokslar ve Müslümanlar tarafından ziyaret edilirdi.¹⁰⁰⁹

Aynı şekilde Ohrid Gölü’nde bulunan Shën Naum’un Yeri, İşkodra’daki Shën Mari (Zonja e Këshillit të Mirë) gibi kutsal olarak tanınan yerler de farklı inanç mensuplarından ziyaret edilirdi. Ohrid’de bulunan Shën Naum’un (Aziz Naum) Manastırı Bektaşiler

¹⁰⁰⁶ *Telegrafi*, “Faik Konica për fetë në Shqipëri dhe abuzimet në opinionet e të huajve (Faik Konica, Arnavutluk’taki Dinler ve Yabancıların Görüşlerindeki Suistimaller Hakkında)”, (03 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/faik-konica-per-fete-ne-shqiperi-dhe-abuzimet-ne-opinionet-e-te-huajve/>

¹⁰⁰⁷ Gurakuqi, “Arnavut Katolik Din Adamlarının Arnavutluk Bağımsızlığı Arifesinde Gösterdiği Tutum”, 289.

¹⁰⁰⁸ Frashëri, *Arnavut Medeniyetinin Tarihi*, 184.

¹⁰⁰⁹ Bartl, “Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri”, 13.

tarafından da ziyaret edilirdi, zira Bektaşiler Shën Naum’u Sarı Saltık olarak tanırlardı. Diğer yandan Bektaşiler için kutsal olan Abbas Ali’nin mezarının bulunduğu iddia edilen Tomor Dağı da Hıristiyanlar tarafından ziyaret edilirdi.¹⁰¹⁰

Arnavutluk kuzeyinde Müslümanların kilise ayinlerine katılması normal karşılanırdı, hatta giderken kiliseye mum götürdükleri de bilinir, fakat âyin sırasında Hıristiyanlardan farklı olarak haç işaretini yapmazlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında fakir köylerde aynı ev Pazar günlerinde kilise, Cuma günlerinde ise cami olarak hizmet verirdi. Genelde kuzey dağlık bölgesinde (Malësia e Madhe) Müslümanlar papazlara saygı gösterir, onların aylık ödemeleri için gizlice katkıda bulunurlardı.¹⁰¹¹

Vjedra gibi karışık köylerde papazlar köydeki Katoliklerin evlerini kutsamak için dolaştığında Müslümanların evlerini de kutsardı, onlar da papaza sadaka verirlerdi, papazın bunu yapmaması durumunda da kırılırlardı. Arnavut halkı mucizelere çok inandığı için bir kişinin hastalanması durumunda şifa bulması niyetiyle onu hem hoca, hem papaza gönderirlerdi.¹⁰¹²

Arşivlere göre Brinjë Kilisesi’ne hasta olan çok sayıda Müslüman gelir, geceyi kilisede geçirirlerdi. Edith Durham Lurye (Lura) örneğinden yola çıkarak bizzat katıldığı bir ayine Müslüman 4 kadın ve 2 erkeğin katıldığını ifade etmiştir.¹⁰¹³ Yine hastalara şifa bulmak amacıyla hem hocadan, hem papazdan Kur’an ve İncil’den bazı kısımların yazıldığı muska yazmaları talep edilirdi, bunların hastalık üzerine tesirli olduğuna inanılırdı, bu uygulamalar da her iki ana dinin din adamları için ek bir gelir kaynağı oluştururdu.¹⁰¹⁴

12.7. Tanzimat’la Birlikte Başlayan Gayrimüslim İrtidatları

Genelde kabul edilen görüşe göre 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı’yla beraber o yıla kadar farklı bölgelerde devam eden ve farklı sebeplerden dolayı meydana gelen Kriptohıristiyanlık olgusu da sona ermiştir. Zira bu ferman her şeyden önce inanç

¹⁰¹⁰ Shpuza, “Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam”, 63.

¹⁰¹¹ Bartl, “Arnavutlar Arasında Kriptohıristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri”, 14.

¹⁰¹² Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 137.

¹⁰¹³ Durham bu durumu şu ifadelerle dile getirmiştir: “*Dizleri ve elleri üzerinde emeklediler. Rahipler, mihrabın altındaki tüm kalabalık ve tahta beşikteki üç bebeği olan kadınlar mihraba çıktılar. Yer sınıksız oldu ve bebeklerin hizmeti bozucu feryatları susturuldu. Tören bittiğinde topluluk emekleyerek dışarıya gelip kutsanılmak istedi... Bu üç bebek iyi değildi, dolayısıyla anneleri onları getirmişti ve diğer üç yetişkinin tamamı hastaydı. Müslüman büyülerini işe yaramamıştı, dolayısıyla Hıristiyan büyülerinden birini denediler.*”

¹⁰¹⁴ Peter Bartl, “Kriptokrishtenizmi dhe format e sinkretizmit religjioz te shqiptarët” (Arnavutlarda Kriptohıristiyanlık ve İnanç Senkretizmi), *Revistë për Shoqëri, Shkencë dhe Kulturë Universitatis* V/8 (Sosyal, Bilimsel ve Kültürel Dergi Universitas V/8), (Ekim 2006), 3-15; Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 157.

özgürlüğünü tanımış, bu durumda gerçek inançlarını gizleyenler de bu inançlarını açıkça ilan etmiştir. Bu fermanla birlikte Osmanlı Devleti resmî olarak gayrimüslim tebaanın yaşamlarını yakından ilgilendiren gerekli düzenlemelerin yapılmasını kabul etmiştir. Ancak bazı tarihçi ve araştırmacılara göre irtidatlar çok daha erken bir dönemde başlamış, tam olarak ulusal kahraman olarak kabul edilen İskender Bey'in Arnavutluk'a dönüp Osmanlı Devleti'ne karşı koyması döneminde başlamıştır. *İnanç Propagandası*'na gönderilen raporlarda ise bu irtidatların 17. yüzyılın ortalarında başlayıp hızla arttığı, irtidat edenlerin önce vaftiz olup ardından isimlerini değiştirdikleri, örneğin ismi Muhammed olanlar Vinçenc, Bayram ismi olanlar Bartolome ve Sultan olanlar Maria isimlerini aldıkları belirtilmiştir.¹⁰¹⁵

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik tenkitleri en çok gayrimüslin vatandaşların hak ve özgürlüklerinin ihlali konusuyla alakalı olduğundan Tanzimat Fermanı'yla birlikte bu sorunun önemli ölçüde çözüleceği düşünülmüş, ancak tam tersi beraberinde çok daha fazla sorun getirmiştir. Tanzimat Fermanı özetle "*zimmilerin Müslümanların sahip olduğu bazı haklarından yararlanmalarını öngören ilkeyi*" ön plana çıkarmıştı. Tam da bu noktada irtidat olayları başlamıştır. Üsküp-Prizren bölgelerinde yaşayan Kriptohristiyanlar ise, Sırbistan'ın onların Katolik olarak kendilerini ilan etmelerini istemediğinden ya Ortodoks ya da Müslüman olarak kendilerini göstermiştir.¹⁰¹⁶

Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği yıla yakın bir süreçte başlayan irtidatlar (yıl 1837) kayıtlara geçmiş, fakat bu teşebbüsler hapsedirme, zorla sünnet ettirme ve başka benzer yollarla bastırılmıştır. 1845'te Gilan, Priştine ve Üsküp'te onlarca Katolik aile gerçek inançlarıyla tanınmaları için ilgili bölgelerin Osmanlı yöneticilerine başvurmuş, bunun sonucunda da hapsedilmiş ve irtidat etmeleri için ikna çabaları gösterilmiştir. Aynı durum Prizren bölgesinde Suhareka'ya yakın Sellagrazhda'da da yaşanmıştır. Yine Kosova Vilayeti'nde yer alan Stublla, Binça, Vërnakolla ve Karadak'ın diğer köylerinde benzer durumlar yaşanmış, yaklaşık 120 aile eski inançlarına dönmüşler.¹⁰¹⁷

Bu durumda verdikleri kararlardan dönmeleri için ikna çabaları gösterilmiş, ancak kararlarında ısrarlı olan Kriptohristiyanların bir kısmı Gilan'dan Üsküp'e, bir kısmı İstanbul'a gönderilmiştir. Üsküp'tekiler hapsedilmişken İstanbul'dakiler ise birkaç aylık

¹⁰¹⁵ Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 141-142.

¹⁰¹⁶ Ballaban, *Arnavut kimliğinin savunucusu Lazër Mjeda*, 125.

¹⁰¹⁷ Alman araştırmacı Bartl aile sayısını 24 olarak göstermiştir. Bkz Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 8.

hapisten sonra yeniden vatanlarına gönderilmiştir. Hapis yoluyla caydırma teşebbüsleri başarılı olmayınca para cezaları kesilmiş, ancak bu cezaları ödenmeyince 150-190 kişi¹⁰¹⁸ Bursa'ya yakın bulunan Mihaliç'e gönderilmiştir.¹⁰¹⁹

Konu Osmanlı Devleti'ne ulaştığında gerekli tahkikatler yapılmış ve bu fenomenle ilgili kayıt altına alınanlar ve yaşananlar incelenmiştir. Laraman denilen bu kesimin neden Müslüman olduğu konusu çözümlenmeye çalışılmış, bunun sebebinin sadece vergi ve askerlik muafiyeti olmadığı anlaşılmıştır. Örneğin Has bölgesindeki Laramanlar '*Türk idaresi altında yaşayıp idare edilen bir sınıf olmak yerine Müslüman olup Türk idaresinde yönetici sınıf olmayı tercih ettiklerini*' beyan etmiştir. Yani Laraman erkekler aile içi hayatlarında Hristiyan kızlarla evlenmiş, merkezden uzak bölgelerde eski geleneklerini devam ettirmiş, gece saatlerinde papaz ve misyonerlerin evlerine gitmesiyle ayinleri ve törenleri düzenlemişler, fakat sosyal hayatta Müslüman isimleri kullanmış, onlar gibi giyinmiştir.¹⁰²⁰

Mihaliç'e gönderilen Laramanların sürgün yolculukları ve Mihaliç'teki durumları İngiliz Elçiliği tarafından yakından takip edilmiş, aynı zamanda İngiltere ve Fransa elçilerinin müdahalesiyle mürted durumunda olan bu kişilerin idam cezası kaldırılmıştır. Özellikle İngiltere Elçisi Stratford Canning bu konu üzerine diplomatik bir mücadele başlatmış, bu süreçte yaşananlarla ilgili Osmanlı Devleti'ne baskı yapmıştır. Diğer yandan Bursa'da görevli olan Fransa Konsolos Vekili de Mihaliç'te yerleştirilen Laramanlarla ilgili raporlar yazmış, onların içler acısı durumunu dile getirmiştir. Konu İngiliz basınına yansyıp kamuoyunun önünde Osmanlı Devleti'nin sırf inançlarından dolayı bu Katolik ailelere işkence uyguladığı ileri sürülünce Osmanlı Devleti zor durumda kalmıştır.¹⁰²¹

¹⁰¹⁸ Başka bir kaynakta Sürgün yeri olarak ise Anadolu gösterilmiştir. Aynı kaynağa göre 120 aile ve binden fazla kişiden oluşan bu gruptan sadece 80 kişi sağ olarak geri dönmüş, geri kalanı sürgüne dayanamamıştı. Bkz. Zefi, *XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması*, 143. Yine başka bir kaynakta ise 24 aile ve toplam 148 kişiden söz edilirken bunların Kosova'dan Üsküp'e, ardından buradan Selanik'e geçişleri sırasında birçok kişinin hayatını kaybettiği ve ancak 108 kişinin Selanik'e vardığı kaydedilmiştir. Bkz. Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları*, 168.

¹⁰¹⁹ Bartl'a göre Gilanlı olan bu aileler önce Selanik'e gönderildiler, burada birkaç hafta rehin kaldıktan sonra Anadolu'ya sürgün edildiler. Toplam 148 kişiden ise sadece 108 sağ salim varabilmiştir. Vardıktan sonra da açlık ve salgın sonucu birçok kişi hayatını kaybetmiş, 72 kişi hayatta kalabilmiştir. Bartl, "Arnavutlar Arasında Kriptohristiyanlık ve Dini Senkretizm Biçimleri", 8-9.

¹⁰²⁰ Tarihiçi Wachtel'e göre Arnavutluk ve Bosna'da Müslüman köylü kadınlar genellikle peçesiz dolaşarak Osmanlı'nın diğer topraklarına göre farklı hareket etmişler. Bu durum birçok gezginin notlarında yer almıştır. Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar*, 77.

¹⁰²¹ Ahabab, "Gizli Hristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü", 210- 215; Shpuza, "Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam", 68-69.

13. OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKANLARDAN UZAKLAŞMA SÜRECİ

1829 yılından itibaren Balkan topraklarında yaşanan olaylar Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idarî ve siyasî hâkimiyetini gittikçe zayıfladığını göstermekteydi. Bu süreçte Teselya ve Epir hattının güneyinde bağımsız bir Yunanistan devleti kurulmuş, Tuna nehri ile Karpat dağları arasında yer alan Eflak (Arn. Vllahia) ve Buğdan (Arn. Moldavia) beylikleri 1861 yılında birleşerek bağımsız bir Romanya devletinin temelini atmıştı. Diğer yandan 1830'da Sırbistan otonom olduğunu ilan etmiş, Osmanlı Devleti de 1867 yılında bu topraklardaki tüm kuvvetlerini geri çekerek bu bağımsızlığı dolaylı bir şekilde tanımıştır. Bu gelişmeler ışığında 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı'nın Balkanlardaki toprakları kuzey batıda Bosna ve Hersek eyaletleri, onun yanındaki Yeni Pazar Sancağı, Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan ve Trakya'dan ibaretti. Bu gelişmeler ve art arda ilan edilen bağımsızlıklar Avrupa güçlerinin Osmanlı topraklarını bölme politikalarının sonucuydu.

Osmanlı'nın Balkanlar, özellikle de Arnavutluk topraklarındaki hâkimiyetini objektif olarak irdelediğimizde şu sonuca varmaktayız: Arnavut milleti Pellazglar'dan itibaren günümüze kadar devam eden süreç içerisinde hiçbir zaman Osmanlı döneminde yaşadığı birliği, ferahı, istikrarı ve huzuru yaşayamamış, ekonomi ve kültür açısından hiçbir zaman bu kadar uzun süreli bir âhenge şahit olamamıştır. Osmanlı Devleti'nin dönemi boyunca yerli Hıristiyan halkından çoğunun kendi hür iradesiyle İslâm dinini tercih etmiş olması ve bu dinin en güzel bir şekilde yaşatılması ve genç nesillere aktarılması için gerekli tüm altyapının sağlanmış olması, tüm bunların bugün dahi özlem duyulan derecede en güzel ve en değerli varlık olan insana yakışacak şekilde yapılmış olması bu döneme ayrı bir değer katmıştır. Ancak ayrı ayrı halkları, dinleri ve kültürleri koruyucu geniş kadrosu içinde toplayan ve bir çeşit 'commonwealth (milletler topluluğu)' karakteri taşıyan Osmanlı rejimi yerine millî devletler gelince, Balkanlar birbirini boğazlayan bağımsızlıklara şahit olmuştur.

14. ARNAVUTLUK'UN BAĞIMSIZLIĞINI İLAN ETMESİ

Arnavutluk'un 28 Kasım 1912 tarihinde Vlora'da bağımsızlığını ilan etmesi ve bu bağımsızlığın başında eski Osmanlı Meclis Üyesi Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in bulunmasıyla ilgili çok sayıda eser yazılmış, bağımsızlık ilan süreci ve bunun sebepleri, en önemlisi ilandan sonraki aşamalarla ilgili araştırmalar yapılmış, bu kapsamda farklı teoriler öne sürülmüştür. Ancak günümüze kadar geçerliliğini koruyan ve neredeyse o dönemki

tarihin omurgasını oluşturan teori Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nin rızası ve onayı dışında, ondan kurtulmak amacıyla bağımsızlığını ilan etmiş olması yönündedir.¹⁰²²

Halen ilkokul ders kitaplarında dahi yer alan bu teori farklı siyasî amaçlar güden yerli ve Avrupalı araştırmacılar tarafından geliştirilmiş, bugüne kadar kesin kabul edilen bir gerçek olarak yansıtılmıştır. Ancak Türk akademisyenlerinden Mehmet Tütüncü ve Mithat Aydın ile Arnavut akademisyen ve Arnavutluk Bilimler Akademisi'nin üyesi Ardian Muhaj'ın ortak hazırladığı bir çalışmada Osmanlı Arşivlerinde bulunan bir belge Arnavutluk'un bağımsızlık kararını alan Kongre'nin Osmanlı Devletinin hükümeti olan Meclisi Vukela tarafından onaylandığı ve bilindiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Kongre'nin engellenmemesi için karar çıkartıldığını da ortaya koymaktadır.

Balkan Savaşından sonra Osmanlı devletinin Arnavutluk'ta dost ve kardeş bir idare gelmesi için en son çare olarak Osmanlı kadrolarının idaresinde bağımsız bir devlet olmasının en iyi çözüm olacağı kararına varılmış ve bunun için eski Trablusgarp Valisi İsmail Kemal Beyin Arnavutluk'a dönerek bir Kongre toplamasına izin verilmişti. 28 Kasım 1912 günü Avlonya'da İsmail Kemal önderliğinde toplanan Kongre'nin yasaklanması için yapılan başvuru reddedilmiş, Kongrenin hükümetin bilgisi dahilinde toplandığı ve en geniş anlamda Özerklik kararı alabilmesine müsaade edildiği vurgulanmıştır. Ayrıca Kongre Başkanı İsmail Kemal Beyin 14 arkadaşı ile Hükümetin bilgisi dahilinde Arnavutluk'a geldiği ve yine hükümetin bilgisi dahilinde hareket ettiği vurgulanmıştır. 28 Kasım'da Avlonya'da bir araya gelen Kongre, Arnavutluk'un her tarafından gelen 37 delegenin katılımıyla¹⁰²³ Osmanlıca dilinde yazılmış kısa bir bildiri kaleme alarak Arnavutluk'un artık bağımsız olduğunu tüm dünyaya duyurmuştu.¹⁰²⁴

Bu arşiv belgesi alınan bağımsızlık kararının Osmanlı hükümetinin bilgisi dahilinde alındığını ortaya koymaktadır. 27 Kasım günü Yanya Sıkıyönetim Komutanı Esat Paşa'ya bildirilen kararda toplantının hiçbir şekilde engellenmemesi konusunda bilgi verilmiştir.¹⁰²⁵

¹⁰²² Bu görüş Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in Arnavutluk'a gelip bağımsızlığı ilan etmesinden önce Viyana'da Dışişleri Bakanı Berthold ve aynı zamanda İngiltere ve İtalya ile görüşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu görüşe göre İsmail Bey görüştüğü kişilerin talimatıyla bağımsızlığı ilan etmiştir. Castellan, *Balkan Tarihi*, 396.

¹⁰²³ Bartl, *Orta Çağ'dan Günümüze Kadar Arnavutlar*, 144.

¹⁰²⁴ Başka kaynaklara göre Müslüman, Katolik ve Ortodokslardan oluşan 83 delegenin katıldığı bu Kongrede önce "Ulusal Meclis" kurulmuş, ardından bağımsızlık ilan edilmiştir. Ayrıca İsmail Bey'e her üç inanç mensubundan yedi bakandan oluşan geçici bir hükümet kurma ve yeni devletin doğuşunu Büyük Güçlere duyurma görevi verilmiştir. Bkz. Castellan, *Balkan Tarihi*, 396-397; Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", 154.

¹⁰²⁵ Maden, "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler", 153.

27 Kasım 1912 tarihli bu belge Meclis-i Vukela üyelerinin imzasını taşımaktadır. Bu belge, Yanyalı Esat Paşa'nın Durrës'ten ayrılıp Arnavutluk meselesi hakkında Avlonya'ya gitmesi beklenen Avlonyalı Kemal Bey ve arkadaşları hakkında Osmanlı Devleti'nden bir talimat talep etmesi üzerine cevap niteliğinde hazırlanan bir belgedir.¹⁰²⁶

Bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra geçici hükümet başkanı Avlonyalı İsmail Kemal Bey Büyük Güçler'e ve Babiâli'ye bağımsızlıklarını duyuran şu telgrafi göndermiştir:

“Din farkı gözetilmeksizin Arnavutluk'un her bir yanından gelip bugün Avlonya şehrinde toplanan Millî Meclis, Arnavutluk'un siyasî bağımsızlığını ilân etmiş ve Sırp ordularının imha tehdidi altındaki Arnavut milletinin haklarını korumakla ve yabancı güçlerin işgali altındaki vatan toprağını kurtarmakla yükümlü bir geçici yönetim tesis etmiş bulunmaktadır. Zat-ı Şahane'ye bu gelişmeleri bildirir, Majesteleri Büyük Britanya Kralı'nın hükümetinin Arnavut milletinin siyasî kaderindeki bu değişimi tanınması talebinde bulunduğumu saygılarımla arz ederim. Doğu Avrupa halkları ailesine katılmış bulunan ve bu ailenin en kadim üyesi olmaktan büyük gurur duyan Arnavutlar, tek bir amaç peşindedirler. O da, bütün Balkan devletleriyle sulh içinde yaşamak ve bir denge unsuru olmaktır. Arnavutlar, Majesteleri'nin hükümetinin ve tüm medeni dünyanın, onları millî mevcudiyetlerini hedef alan tüm saldırılardan ve topraklarının parçalanmasından koruyarak onlara kucak açacağından emindirler.”¹⁰²⁷

Görünen o ki bu telegrafla birlikte yeni kurulan devlet bir şekilde siyaset çerçevesini ve dünya tarihi arasındaki yerini de belirlemek istemiş, istiklalini ilan etmek istemiştir.

¹⁰²⁶ Belgenin içeriği: “27 Kasım 1912. Yanya komutanı şifreli bir telgraf gönderdi ve hükümete bazı sorular sordu. Avlonyalı İsmail Kemal Bey, 14 işbirlikçisi ve bazı yabancı vatandaşlarla birlikte Arnavutluk'taki siyasî durumla ilgili bir toplantı yapacaktır. Tüm Arnavut topraklarına en yüksek özerkliği vermek hükümetimizin tutumudur. Bu meclisin amacı da budur ve bu nedenle tutulmasını engellemek çok önemlidir. Yanya vilayetinin komutanı ile Harbiye Nezareti ve Dışişleri Bakanlığı da bu konuda bilgilendirilmelidir.” MV (Meclis-i Vukela Mazbataları), 171/53, 17.12.1330 (27 Kasım 1912). Bkz. *Telegrafi*, “Pavarësia e Shqipërisë u shpall me miratimin e Qeverisë osmane (Arnavutluk'un Bağımsızlığı Osmanlı Hükümetinin Onayıyla İlan Edildi)”, (22 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/pavaresia-e-shqiperise-u-shpall-miratimin-e-qeverise-osmane/>

¹⁰²⁷ Serbest, “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk'un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”, 41. Başka bir kaynakta telgraf metninde şu paragrafa da yer verilmiştir: “Şimdiye kadar Hükümet-i Osmanîyye'ye sadık kalan, bu sadakati nâkız her türlü ahvelden içtinab eden, daima Hükümet-i Osmanîyye'ye yardım eyleyen İşkodra ve Yanya vilayetleri hukuk-ı milliyelerinin muhafazası için müstakil hareket eylemeğe mütehhiden karar verdiklerinden Hükümet-i Osmanîyye'nin kendilerine dirîğ-i muâvenet buyrulmasını reca eylerler.” Bkz. Maden, “Arnavutluk'ta Bektaşılık ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler”, 154.

SONUÇ

Güneydoğu Avrupa'nın en eski milleti olarak bilinen Arnavut milletinin kökenleri M.Ö. 12. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı havariler dönemine dek Arnavut halkı arasında Paganizm inancı hâkim olmuş, bu bağlamda kuzeyde güneş, güneyde ise yılan kültü ön plana çıkmıştır. Kuzey bölgelerinde Geg lehçesi kullanılırken güneyde Tosk lehçesi kullanılmış, fakat günlük yaşamda yoğun bir şekilde kullanılmalarına rağmen bu lehçelerin yazıya dökülmesi 1400'lerin yarısından itibaren başlamış, Arnavut dil alfabesi ve gramerinin yazılması ise 1800'lerin sonuna doğru gerçekleşmiştir. Bu çerçevede günümüze ulaşan en eski Arnavutça yazılar arasında Durrës Piskoposu'nun 1462 yılına ait Arnavutça vaftiz formülü ile bir Katolik rahibin 1555 yılında Arnavutça'ya çevirdiği, 188 sayfadan oluşan bir âyin risalesidir.

Öte yandan 1284 yılına ait Dubrovnik arşivinde bulunan bir belgede “Dağda Arnavut diliyle yüksek sesle çağırılan bir ses duydum” ifadesinin yer alması ve 1308 yılında Dominiken bir papazın “burada Arnavutların Latinlerden, Yunanlardan ve Slavlardan farklı bir dilleri var. Bu yüzden diğer milletlerle hiçbir şekilde anlaşamazlar” şeklinde Arnavutları tasvir etmesi bu dilin çok daha önceden varlığını göstermektedir. Ancak Arnavutça Latinceye çok farklı bir dil olmasına rağmen bu süreçte Latin harfleriyle yazılmıştır.

Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın bizzat Pavlus tarafından yayıldığına dair iddialar ortaya atıldıysa da bu iddialar ispatlanamamıştır. Oluşan genel kanaate göre bu yeni inanç daha sonraki yıllarda İliya topraklarında giderek yayılmış ve özümsemiştir. M.S. 325 yılında Nikea'da (İzmit) düzenlenen ilk ekümenik konsile de İliya'dan iki piskopos katılmıştır. Aynı dönemde Macedonia, Dakia ve Batı İliya olmak üzere üç diyosez faaliyet göstermiş, bu diyosezlerin piskoposları ise Roma İmparatorluğu'na bağlı olmuştur. Daha sonraki dönemlerde düzenlenen ekümenik konsillere de İliya'nın farklı bölgelerinden piskoposlar katılmış ve 5. yüzyılda birkaç metropolitlik kurularak kilise hiyerarşisi tamamlanmıştır.

518 yılında Dardania'da yaşanan depremin ardından tüm siyasî ve idarî yönetim Üsküp'ten Justiniana Prima'ya geçince Doğu İliya Kilisesi ikiye bölünmüş, güney tarafı Selanik, kuzey tarafı ise Justiniana Prima'ya bağlanmıştır. Bu ayırımla birlikte güneyde Doğu Bizans, kuzeyde ise Batı Latin öğretisi hâkim olmuştur. 877 yılında düzenlenen

Dalmaçya Konsili'nde Arnavutluk Kilisesi Makedonya'dan ayrılmış, bu da Kuzey Arnavutluk'un Roma'ya daha sadık kalmasına sebep olmuştur.

9. yüzyılın sonunda yaşanan “Fotius skizması” ve 1054 yılında yaşanan “Büyük Skizma” (Büyük Ayrışma) ile birlikte bu ayırım kesinleşmiştir. 11. yüzyılda Ohrid şehri İliya topraklarındaki Hıristiyanlığın merkezi olmuş ve piskoposluktan patrikhane derecesine yükselmiştir. Ohri'nin Arnavut topraklarında Hıristiyanlığın merkezi olduğu bu süreç 1767 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan itibaren Ohri Patrikhanesi ilga edilmiş, ona bağlı olan tüm metropolitlikler ise doğrudan İstanbul (Kostantinopolis) Ekümenik Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. Ohri Patrikhanesi döneminde kuzey kiliselerinde Latince, güney kiliselerinde Yunanca kullanılmıştır. Bulgarların Balkanlara akınından sonra İliya Kilisesi Doğu Kilisesi'ne, yani İstanbul'a bağlanmış ve bu bağlanma yaklaşık 600 yıl sürmüştür.

İliya Kilisesi ve Papalık makamı arasında doğrudan irtibat kurulmadığından Katolik Kilisesi bölgedeki nüfuzunu büyük ölçüde yitirmiştir. Büyük Skizma'nın ardından Arnavut topraklarında başka önemli bir gelişme daha yaşanmış, Ohri'nin yanı sıra Tivar Başpiskoposluğu da kurulmuş, tüm İşkodra Başpiskoposluğu'na bağlı olan piskoposluklar 1089 yılında Tivar Başpiskoposluğu'na bağlanmıştır. Osmanlı dönemi başladıktan kısa süre sonra yeni yönetimin tesis edilmesiyle birlikte diyozeler de birleşerek erimiştir. Tivar 1571 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğinde şehirdeki meşhur Aziz George Katedrali camiye çevrilmiştir. Bu dönemde şehirde 5.500 Katolik yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti herhangi bir şehirde hâkimiyet sağladığında fethin sembolü olarak o şehrin en büyük kilisesini ya da katedralini camiye çevirmiş, geri kalan kiliseleri ise Hıristiyan nüfusun ihtiyaçlarına göre açık tutmuştur.

Tivar Başpiskoposluğu giderek güçlenmiş, 14. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde yetkisi altında birçok piskoposluk bulunmuştur. Diğer yandan aynı dönemde Durrës Başpiskoposluğu'nun yetkisi altında da çok sayıda piskoposluk vardır. Bu piskoposluk ve başpiskoposlukların kurulması ve güçlenmesinde şüphesiz Benediktin, Dominiken ve Fransiskan tarikatların büyük etkisi olmuştur.

Başka önemli bir gelişme ise 1199 yılında Antivari (Tivar, Bar) şehrine bağlı Dioclea Kasabası'nda düzenlenen Arnavut piskoposların konsili olmuş, bu konsilde Roma'ya sadık kalınarak kilisenin reforme edilmesiyle ilgili 12 kanun onaylanmıştır. Öte

yandan Slav nüfuzunun etkili olduğu bölgeler ve Karadağ Kostantinopolis'e bağlanmıştır. 1322 yılında Papalık Konsili'nde Arnavutluk temsilcileri inançlarını korumak için Arnavut Birliği'ni (İtal. Lega Albanese) kurmuş, İşkodra da bu birliğin merkezi olmuştur.

Orta Çağ döneminde Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın yayılmasında başta Benedikten tarikatına bağlı manastırlar olmak üzere Dominiken, Fransiskan, Norbertin ve Augustine tarikatlarına bağlı manastırlar etkili olmuştur. İlk aşamada Tivari Başpiskoposluğu'na bağlı olan bu manastırlar daha sonra ekonomik olarak güçlenince doğrudan Papalığa bağlanmıştır. 13. yüzyılda manastırların yoğun olarak faaliyet gösterdikleri bölgelerde Ortodoks Kilisesi hayli güç kaybetmiştir.

Öte yandan Arbëria bölgelerinde ve Durrës'te Katolik ve Ortodoks kiliselerinin manastırları yanyana yer almış, dolayısıyla bu bölgelerde iki dogmanın sentezi gerçekleşmiştir. Erken yıllarda başlayan manastır geleneği gittikçe zenginleşmiş ve geç dönemlere kadar devam etmiştir. Günümüzde Tiran, Durrës, Korça ve Gjirokastra metropolitliklerine bağlı olan pek çok manastır bu dönemde inşa edilmiş ve faaliyet göstermiştir. 10. yüzyılda Bulgarların Balkanlara akın etmesiyle heretik bir akım olan Bogomilizm ortaya çıkmış, Bulgar Kralı ve halkının Hıristiyan olmasından sonra Bulgar Krallığı Klement ve Naum adındaki iki din adamını İliya'ya göndermiş, onların öncülüğünde de çok sayıda kilise ve manastır kurulmuştur.

Bazı Arnavut prenslerin Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmesi sonucu 1373 yılında Osmanlılar Arnavut topraklarına girmiş; bu yıldan başlayıp 1912 yılına kadar kesintisiz devam eden hâkimiyetleri süresince tımar sistemi başta olmak üzere farklı idarî sistemler uygulanmış, değişen şartlara göre farklı idarî taksimatlar hayata geçirilmiştir. Osmanlı Arnavutluk'ta hâkimiyetini kurmadan evvel günümüzde de Rumeli olarak bilinen Balkanların büyük bir kısmı 1362 yılında kurulan Rumeli Eyaleti'nin çatısı altında yer almış, daha sonra Arnavutluk da buna dahil olmuştur. 1431-1432 yıllarında ise öncelikle Arnavud-İli Sancağı kurulmuş, bunun dışında kalan topraklar 1486 yılında İşkodra Sancağı altında toplanmıştır. Rumeli Eyaleti'nin geçerliliği İşkodra'nın ayrı eyalet olmasıyla birlikte 1830'lu yılların başına kadar devam etmiş, aynı yıllarda tüm Arnavut toprakları yeni bir idarî taksimata tabi tutularak İşkodra, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerine bölünmüştür. Arnavutluk bağımsızlığının ilan edildiği 1912 yılına kadar bu vilayetler geçerliliklerini korumuştur.

Arnavutluk'taki İslâmlaşma süreci Arnavut Hıristiyan sipahilerinin İslâm'ı kabul etmesiyle başlamış, ekonomik, sosyal ve siyasî şartlara bağlı olarak gelişme göstererek 17 ve 18. yüzyıllarda hız kazanmış, 19. yüzyıla gelindiğinde nüfusun çoğu Müslüman olmuştur. İslâmlaşmanın hız kazanmasında Osmanlı hâkimiyetinin kurulduğu yıllardan itibaren bu topraklarda tesis edilen Ahilik ve Fütüvvet geleneğinin sosyal yaşamı yakından etkilemesi ve şehirleşme sürecini hızlandırması da önemli bir faktör olmuştur.

Bu durum aynı zamanda özellikle kuzey bölgelerinde faaliyet gösteren Katolik Kilisesi'ne bağlı yerli yönetici ve din adamlarının sayıca az ve yeterli bilgiye sahip olmamasından kaynaklanmıştır. Mevcut kilise yönetimi ve görevlilerinin zayıflığından dolayı 1622 yılında kurulan *Kutsal İtikadı Yayma Cemiyeti (Propaganda Fide)*, 1625 yılında Arnavutluk'ta görev yapan Fransiskanlara misyoner faaliyetleri düzenleme hakkını tanımış; din adamı olmak isteyenlerin eğitimini üstlenmiş ve onlar için yeni şartlar belirlemiştir.

Çoğunlukla piskoposların da Fransiskanlar arasından seçildiği bu dönemde Kruja ve Durrës gibi şehirlerde misyonlar açılmış, 1856'da İşkodra'da ilk Ulusal Papalık Koleji kurulmuş, Cizvitlerin desteğiyle ise 1877 yılında şehirdeki ilk lise faaliyet göstermeye başlamıştır. Halkın çoğunlukla İslâm'ı kabul etmesi hem nüfus sayımlarında hem de yeni Müslüman olanların isimlerinde kendini göstermiştir. Ancak yeni dini seçen nüfustan bir kısmı eski inançlarını da devam ettirmiş, günlük yaşamlarında ikisinin de doktrinlerini uygulamıştır. Özellikle ulaşılması zor olan dağlık bölgelerde yaşanan bu durum daha sonra Laramanizm ve Kriptohıristiyanlık fenomenlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim nüfusa sağladığı can ve mal güvenliği ve bunların ahidnâme ile garanti altına alınması, Müslümanlara olduğu kadar Hıristiyanlara da farklı yönetim düzeylerinde görev yapma imkânının tanınması hem Ortodoks hem Katoliklerin mevcut hâkimiyet çatısı altında kendi inançlarının gereklerini serbestçe yerine getirmelerine imkân vermiştir.

Arnavut Ortodoksları "Rum Milleti" kapsamında değerlendirilirken bu nüfusun ve diğer Ortodoks toplulukların başında İstanbul Rum Patriği vardır. Patriklik makamı bir yandan finansal özerklik hakkına sahip kılınmış, bir yandan da Ortodoks tebaa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri düzenlemekle sorumlu tutulmuştur. Ortodoks nüfusa tanınan özel haklar kapsamında kilisenin iç meselelerine yerli yöneticilerin karışamayacağı eklenmiş, buna karşılık Osmanlı Devleti'ne ihanet edilmemesi ve Hıristiyanlığa aykırı işlerin

yapılmaması talep edilmiştir. Patrik makamında bulunan kişi kilise mensupları üzerine dinî, hukukî ve cezaî işlerde en yetkili kişi olarak belirlenmiştir.

Patriğin görevinden azledilmesi ya da vefat etmesi durumunda metropolitler kurulu (Cemaat-ı Metropolidan) belli bir metropoliti seçip bunu merkezî yönetime sunmuş, uygun görülmesi durumunda atama yapılmıştır. Böylece Ortodoks Hıristiyanlığın merkezine resmî bir statü tanınmış, bu da kurumsal sürekliliğini korumasına imkân vermiştir. Ancak tanınan birçok imtiyaza rağmen Ortodoks Kilisesi Arnavutluk'taki nüfuzunu kısa sürede yitirmiş, Ortodoks Arnavutlar Avrupa'dan medet ummaya başlamıştır.

Ortodoks Kilisesi'ne tanınan geniş haklar yelpazesi, bu hakların sultan fermanları da dahil olmak üzere merkezî yönetimden gelen çok sayıda kararnâme ve emirnâme ile koruma altına alınması ve birebir uygulanması 1603-1913 yılları arasında düzenli bir şekilde kayda geçirilmiş ve tanzim edilmiş, ayrıca hem Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı hem de Arnavutluk Devlet Arşivleri Müdürlüğü bünyesinde muhafaza edilen yüzbinlerce arşiv belgesinde kendini göstermiştir.

Ortodoks Kilisesi doğrudan Osmanlı Devleti tarafından muhatap kabul edilmişken Katolik Kilisesi ancak 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşması sonucu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na tanınan ve Arnavut Katoliklerini himaye etme hakkını ifade eden "Kultusprotektorati" maddesi sonrasında muhatap olarak kabul edilmiş, bu yıldan itibaren Osmanlı Devleti ve Katolik Kilisesi arasındaki iletişim arabulucu olmadan kurulmuştur.

Katolik Kilisesi'ne ilişkin günümüze ulaşan Osmanlı arşiv belgelerine göre Katolik nüfusun ihtiyaç duyduğu durumlarda yeni mabed inşa etmek yerine yıkılmış/tahrip olmuş mevcut mabedlerin yeniden inşa ya da restore edilmelerine; bunun yanı sıra çanlarının takılmasına, din adamlarının kalabileceği lojmanların yapımına ve kiliseye bağlı okulların inşâsına izin verilmiştir. Yeni kiliselerin ve mezarlıkların yapımına ise ancak yeni yerleşim birimlerinin kurulması durumunda izin verilmiştir.

Mabed ve bunları destekleyici yapıların inşaatı için mutlaka yerel yönetimden resmî ruhsat alma şartı getirilmiştir. İnşaat ve restorasyon masrafları çoğunlukla kiliselere ait gelirlerden karşılanırken bu gelirlerin yeterli olmaması durumunda doğrudan merkezî yönetim tarafından destek sağlanmış, dinî olsun eğitime ilişkin olsun bütün faaliyetlerin gayrimüslim tebaanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yürütülmesine özen gösterilmiştir.

Böylece 1856 yılında imzalanan Islahat Fermanı'na kadar bir yandan mevcut mabedler tamir edilmiş, bir yandan da kilise gelirleri kullanılarak kilise arazileri ya da kilise mensuplarına ait araziler üzerine resmî ruhsat olmadan kiliseler ve manastırlar kurulmuştur.

Islahat Fermanı'yla birlikte bu konuda daha esnek bir politika uygulanmış ve kilise ile manastır yapımları hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti hâkimiyetinin kurulduğu 1431-1432 yıllarından başlayıp bağımsızlığın ilan edildiği 1912 yılına dek farklı aralıklarla bazen kadın-erkek, bazen de sadece erkek nüfus üzerinden sayım yapılmış; sayımlara göre hangi sancak, kaza, nahiye ve köyde kaç cami ve kaç kilisenin bulunduğu, bu kiliselerin hangi mezhebe bağlı olduğu bilgileri günümüze ulaşmıştır.

Bu bilgiler çerçevesinde Osmanlı dönemi süresince hangi kiliselerin ve manastırların restore edildiği, hangilerinin sıfırdan inşa edildiği, onlara bağlı hangi eğitim kurumlarının faaliyet gösterdiği ve kaç öğrencinin eğitim aldığı, inanç dağılımının nasıl günden güne değiştiği de ortaya konulmuştur. Yerli halk inanç ayırımı gözetmeksizin hep ana dil olan Arnavutçayı kullandıysa da 19. yüzyılın sonlarına kadar kiliselerde âyin dili Ortodoks Kilisesi'nde Yunanca, Katolik Kilisesi'nde ise Latince olmuş; başta Ortodoks Kilisesi olmak üzere âyinlerde ana dilin kullanımına sıcak bakılmamıştır.

Katolik Kilisesi'nin iç düzeni Papalık tarafından belirlenirken Ortodoks Kilisesi'nin iç düzeni İstanbul Ekümenik Patrikhanesi tarafından belirlenmiştir. Her iki kilisenin mensuplarının günlük yaşamı ve dinî yaşamları yabancı basında yer bulmuşken Avrupa basını en çok Arnavut milletinin özellikleri, örf-âdet ve gelenekleri, Osmanlı yönetiminden özerklik ve Arnavut dilinin tanınma taleplerine öncelik vermiş; Osmanlı Devleti üzerine baskı uygulayacak şekilde karalama ve Arnavut milletini kötüleme propagandası yapmıştır.

Eğitim ve buna bağlı olarak yayın alanında yapılan faaliyetler Islahat Fermanı'na kadar devam etmişse de, bu yıldan itibaren önceki dönemden farklı olarak kız çocukların eğitimine daha çok önem verilmiş, Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin onaylandığı 1869 yılından itibaren eğitim alanında yeni düzenlemeler getirilmiştir. Daha fazla serbestiyet tanıyan bu düzenleme ile birlikte gayrimüslim okulların sayısı artmış, birçok Avrupa devleti Arnavutluk'ta kendi okullarını kurmuştur. Öte yandan Osmanlı Devleti de en çok bu dönemde yeni iptidai, rüştiye, idadî ve medreseler açmıştır. Müslümanların eğitim aldığı

okullarda eğitim dili Osmanlıca iken Rumların okullarında Rumca, Katoliklerin okullarında Latince ve Bulgarca, Sırp ve Ulahların okullarında ise kendi dilleri olmuştur.

Arnavut aydınlar ve başta İtalya ve Romanya gibi Arnavut toplulukların yaşadığı ülkelerden Arnavut şahsiyetler ise 18. yüzyılın sonlarından itibaren eğitim kurumlarında ana dil olarak Arnavutçanın da kullanılması için yoğun çabalar göstermiştir. Mevcut talepler sonucunda 1879 yılında İstanbul'da kurulan Arnavut İlmiye Cemiyeti (Cemiyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye) çalışmaları doğrultusunda "İstanbul Alfabeti" olarak bilinen Arnavutça alfabeti ve ardından da grameri hazırlanmıştır. Bu çalışmalara Şemseddin Sami, Jani Verto ve Pashko Vasa gibi isimler katkıda bulunmuştur

1909 yılında düzenlenen Debre ve Elbasan kongrelerinin kararları sonucu Latin harfler içeren alfabe resmî alfabe olarak seçilmiş ve aynı yıl Elbasan'da Darülmualimîn okulu açılmıştır. Bu bağlamda 19. yüzyılın sonlarına doğru İncil ilk kez Arnavutçaya çevrilmiş ve 1816 yılında faaliyete başlayıp Manastır gibi bazı bölgelerde altyapı tesis eden Protestan Cemaati'nin destekleriyle yerel halka dağıtılmıştır. ABD ve İngiltere destekli Protestan dernekler bu süreçte Katolik ve Ortodoks mezheplerinin yanı sıra ülkedeki üçüncü Hıristiyan mezhebi olarak faaliyet göstermiştir.

Arnavutluk tarihinde 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmeler doğrultusunda Arnavut Katolik Kilisesi ile Arnavut Ortodoks Kilisesi karşılaştırıldığında Katolik Kilisesi'nin Osmanlı döneminin başlarında hayli zayıf durumda olduğu, ancak 1700'lerin başında düzenlenen Arbër Konseyi ile birlikte yeniden toparlanmaya başladığı görülmüştür. Bu toparlanmada Orta Çağ'da yaygın olan manastır geleneğinin etkili olduğu, 19. yüzyılda ise doğrudan Papalık makamı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi Avrupalı Katolik devletlerin de desteğiyle ve özellikle de kuzey bölgelerinde açılan okullarla halk arasında etkili olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca bu Katolik devletlerin Arnavut Katoliklerini himaye altına almaya çalıştığı, bu durumun ise bağımsızlık ilan edilene kadar devam ettiği ortaya konulmuştur.

Ortodoks Kilisesi'nin ise Osmanlı döneminin başından itibaren İstanbul Ekümenik Patrikhanesi'ne bağlı bulunduğu, Osmanlı Devleti ile doğrudan irtibat halinde olduğu, dönem boyunca yüzlerce kilise ve manastır gibi yapılarının ya restore edildiği ya da yeniden inşa edildiği ortaya konulmuştur. Ancak 19. yüzyılda Yunan devletinin kurulmasından sonra yoğun Yunanlaştırma politikalarına tepki vermek amacıyla otosefallik çalışmalarının

başladığı ve 1937 yılında da Arnavut Ortodoks Kilisesi olarak otosefal unvanını kazandığı sonucuna varılmıştır.

Hıristiyanlığın iki ana mezhebi olsalar da Arnavut toprakları üzerindeki tarihçelerine bakıldığında farklı gelişmeler gösterdikleri, Katolik Kilisesi'nin çoğunlukla kuzey ve Ortodoks Kilisesi'nin ise çoğunlukla güney bölgesinde etkin olduğu söylenebilir. Her ikisinin mensupları arasındaki ve genel olarak Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler tek tük örnekler hariç genelde karşılıklı saygı çerçevesinde ilerlemiştir. Hıristiyanlık ve İslâm akîdesinin zayıf olduğu dağlık veya ulaşılması zor bölgelerde bu iki inanç arasında bir çeşit sentez oluşmuş, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde iki ana inancın ibadetleri, gelenek ve âdetleri yerine getirilmiştir.

Bu durumda ortaya çıkan Kriptohıristiyanlık fenomeni de hem yerli hem yabancı araştırmacı ve yazarların ilgisini çekmiş, konuyla ilgili yüzlerce araştırma yapılmış, yazılar yazılmıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ise yerli nüfus arasındaki inanç farklılıkları yerine, başta Müslüman, Katolik ve Ortodoksların katıldığı ulusal hareket ön plana çıkmış; bu amaçla tüm inançların ileri gelenleri bağımsızlık mücadelesi vermiş ve 1912 yılında bağımsızlık ilan edilmiştir.

Her iki kilisenin Osmanlı Devleti ile ilişkilerine bakıldığında merkezî yönetimin gayrimüslim tebaaya inançlarını yaşamaları/dinî gereklerini yerine getirmeleri için her türlü kolaylığı gösterdiği söylenmelidir. Yönetim bu çerçevede onların mabed veya benzeri dinî yapı ihtiyacını karşılamış, hiçbir şekilde yerel halkı İslâmlaşma noktasında zorlamamış, gizli Hıristiyanlara karşı da herhangi bir ceza uygulamamıştır. Zorla İslâmlaştırma iddialarına dair öne sürülen bazı örnekler sağlam delillere dayanmamakta veya farklı şekilde izah edilebilmektedir.

Osmanlı, bir yandan her bir kilisenin güçlenmesi ve mensuplarına gerekli eğitimi vermesi için mektep ruhsatı verirken; bir yandan da kendine ait farklı düzeylerdeki mektepleri ve gerektiğinde Darümuallimîn okullarını açmıştır. Buradan, Müslüman halkın baskıyla değil kendi iradeleriyle ve bilinçli olarak Müslüman olmasının hedeflendiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

19. yüzyıl sadece Arnavut milleti açısından değil, Osmanlı Devleti ve başka birçok Balkan milleti için de en yoğun siyasî, sosyal, ekonomik ve elbette dinî olayların yaşandığı yüzyıl ve aynı zamanda dönüm noktası olmuştur. Elinizdeki çalışma ise bağımsızlığa kadar

devam eden süreci de irdeleyerek 1800-1912 yıllarını konu edinmiştir. Böylece sadece bir veya birkaç yıl ya da bir veya birkaç olay değil, konunun daha kapsamlı bir şekilde ortaya konulması hedeflenmiştir.

Kısacası çalışmada şu sonuçlara ulaşıldığı söylenebilir:

1- 19. yüzyıldan itibaren ve günümüzde oluşturulan yanlış Osmanlı algısı sebebiyle Arnavut milletini İslam dini ve medeniyetiyle tanıştıran Osmanlı Devleti çoğunlukla ‘barbar, zalim, gerici’ olarak gösterilmiş; ancak bu çalışma sonucunda Osmanlı Devleti’nin Arnavut topraklarında hâkimiyet sağladığı yüzyıllar boyunca İslam’ı baskı ve şiddetle değil, hoşgörü ve adaletle yaydığı apaçık ortaya konulmuştur.

2- Bağımsızlığın ilan edildiği 1912 yılından bu yana Arnavutluk topraklarında yaşayan Müslümanlara Osmanlı kötülenerek ve küçük düşürülerek baskı yapılmış, nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmalarına rağmen dinî kimlikleri tarihî veriler ve bilgilerle değil, İslamofobik bir bakışla inşa edilmiştir. Bu da Müslümanların güçlü değil, zayıf bir dinî kimliğe sahip olmalarına yol açmıştır.

3- Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimlerle, tam olarak Ehl-i Kitap’la ilişkileri hep Hanefî fihhına uygun olarak düzenlenmiş, bu kapsamda Tanzimat Fermanı’na dek ancak belli şartlar oluştuğunda kilise ve benzeri yapıların inşasına izin verildiği halde yolsuzluk ve rüşvetle çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Bundan haberdar olan Osmanlı Devleti ise İstanbul Ekümenik Patrikhanesi gibi dinî düzeyde en üst yetkilere sahip kurumlar ve yerel yönetim kurumları aracılığıyla bu kiliseleri yıkmak yerine bunlarla ilgili inşaat izinlerinin çıkartılmasını talep etmiştir.

4- Yukarıda yaklaşık 200 arşiv belgesi ve yüzlerce ikincil kaynak aracılığıyla Arnavutluk Katolik ve Ortodoks kiliselerinin iddia edildiği üzere Osmanlı döneminde en ‘karanlık dönemlerini’ yaşamadıkları, aksine ‘altın çağlarını’ yaşadıkları, kendi içlerinde her açıdan örgütlendikleri ve güçlendikleri, kendi kimliklerine kavuştukları ortaya konulmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin sadece Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında değil, Katolikler ve Ortodokslar arasındaki dengeyi de büyük hassasiyetle muhafaza ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

5- Osmanlı Devleti kendisinden önce devam eden Slavlaşma ve Yunanlaştırma propagandalarına set çekerek Arnavut milletinin kendi dilini ve değerlerini korumasına

yardımcı olmuş, bugün konuşulan standart Arnavut dilinin de İstanbul'da altyapısının hazırlanmasına öncülük etmiştir.

6- Laramanizm ve Kriptohıristiyanlık gibi fenomenler Arnavut topraklarının çoğunlukla dağlık bölgelerinde, ulaşımın zor olması sebebiyle yeteri kadar din hizmeti ve eğitiminin verilmemesi sonucu ortaya çıkmış; daha sonra özellikle Katolik Kilisesi'nin içinde bulunduğu zayıf durum ve eğitimsizliği haklı göstermek için kullanılmıştır.

7- Osmanlı dönemi boyunca Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında birkaç istisnanın dışında dinî kaynaklı olarak herhangi bir çatışma yaşanmamış, aralarındaki ilişkiler inanç farklılığından ziyade kabilecilik esasına ve Lek Dukagini gibi geleneksel yerli kanunlara dayanmıştır.

8- 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti tarafından yoğun eğitim çalışmaları yürütülmüş, halkın her kesiminin gerekli eğitimi almasına özen gösterilmiştir. Bu çalışmalar yürütülürken Avrupalı devletlerin eğitim çalışmaları yakından takip edilmiş, gerekli değilse bazı eğitim kurumlarının açılmasına izin verilmemiştir.

Bu araştırmanın misyonu bağlamında bazı hatırlatma ve önerilere yer vermek uygun olacaktır. Her şeyden önce bu araştırma, kapsadığı dönemle ilgili olarak başka birçok çalışmaya kapı aralayabilir, ilham verebilir. Samimi kanaatimiz budur. 112 yıllık süreyi bir doktora tezinin sınırları içinde ele almanın zorluğu ortada olduğuna göre bu çalışmanın devamı olarak meselâ Berat Şer'iyye Sicilleri çerçevesinde çeşitli konular irdelenebilir, Osmanlı Devleti'nin Arnavut gayrimüslimlere yönelik fermanlarına dair ayrı bir çalışma yapılabilir, Latince ve özellikle İtalyanca ile Fransızca gibi dillere hâkim olan araştırmacılar, kuruluşundan 1912 yılına kadar geçen süre içerisinde İnanç Propagandası'nın Arnavut Katoliklerle yaptığı yazışmaları inceleyebilir, Rumca el yazması belgeleri okuma kabiliyeti olan araştırmacılar İstanbul Ekümenik Patrikhanesi ve Arnavut topraklarında faaliyet gösteren metropolitlikler arasındaki yazışmalar üzerinde yoğunlaşabilir... Bunun yanı sıra Avusturya-Macaristan, İtalya, Fransa ve Rusya gibi devletlerin Arnavut topraklarında yürüttüğü faaliyetlerin Arnavut Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği araştırılabilir; bu ülkelerin siyasî, eğitimle ilgili ve sosyal çalışmaları ayrı ayrı incelenebilir. Farklı konsolosluk ve viskonsolosluk ofislerinden gönderilen raporların nasıl gerçekleri çarpıttığı işlenebilir. Osmanlı arşiv belgelerinde çoğunlukla ön plana çıkan İşkodra, Dıraç, Yanya, Manastır, Kosova, İpek, Yakova, Prizren gibi yerleşim bölgelerinin

dışında biraz daha küçük, ancak Arnavutluk'taki İslam ve Hıristiyanlık tarihi açısından önem arzeden bölgeler incelenebilir; bu bölgelerle ilgili farklı olaylara ve örneklere öncelik verilebilir... Son olarak 1800'lerden itibaren Arnavut topraklarında ve Avrupa ülkelerinde başlayan Osmanlı algısı çalışmaları ayrı bir çalışma olarak ele alınabilir, bu algının günümüz Arnavut Müslümanlarını nasıl etkilediği daha net bir şekilde ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

A. Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA)

- BOA. *Âmedî Kalemî Defterleri (A.AMD.54.77.1.1).*
- BOA. *Âmedî Kalemî Defterleri (A.AMD.76/27).*
- BOA. *Âmedî Kalemî Defterleri (A.AMD.87/95).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1081.81034.2.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1350.101176.1.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1350.101176.2.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1371.102788.1.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1371.102788.2.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1607.120522.1.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.1640.122991.1.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3700.277495.1.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3700.277495.2.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3700.277495.3.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3727.279519.1.2).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3727.279519.2.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3864.289739.3.1).*
- BOA. *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.3864.289739.4.1).*
- BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.1896/6).*
- BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.2227.42.1.1).*
- BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.2474.94.1.1).*
- BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.2573.52.1.1).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.2578.48.1.1).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.2780.21.1.1).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.2780.21.2.2).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.626/73).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.804/64_1).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.877.3.1.1).*

BOA. *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.877.3.2.2).*

BOA. *Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.DVN.MHM.13.54.1.1).*

BOA. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.159/43).*

BOA. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.206.1.1.1).*

BOA. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.429.60).*

BOA. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.429/60).*

BOA. *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.549.62.1.1).*

BOA. *Îrâde Hariciye (İ.HR.12652).*

BOA. *Îrâde Hariciye (İ.HR.139.7290).*

BOA. *Îrâde Hariciye (İ.HR.187/10398).*

BOA. *Îrâde Hariciye (İ.HR.218.12634).*

BOA. *Îrâde Meclis-i Vâlâ (BOA.İ.MVL.25774).*

BOA. *Îrâde - Şûrâ-yı Devlet (BOA.İ.ŞD.120/720).*

BOA. *Îrade Adliye ve Mezahib (BOA.İ.AZN.1316.B/2).*

BOA. *Îrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.1312.N/8).*

BOA. *Îrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.1321.S/6).*

BOA. *Îrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.1326.B/15).*

BOA. *Îrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.34.44.1.1).*

BOA. *Îrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.34.45.1.1).*

BOA. *İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.86.15.1.1).*

BOA. *İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN.86.15.2.1).*

BOA. *İrade Dahiliye (İ.DH.1223.95727.1.1).*

BOA. *İrade Dahiliye (İ.DH.1223.95727.2.1).*

BOA. *İrade Dahiliye (İ.DH.86342).*

BOA. *İrade Maarif (İ.MF.1321.L/6).*

BOA. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.1907).*

BOA. *İrade Hariciye (İ.HR.13930).*

BOA. *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.227/202).*

BOA. *Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUI.78/32).*

BOA. *Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.4.639.16.1.1).*

BOA. *Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.4.639.16.2.1).*

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.48.4744.1.1).

BOA. *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.123.12242.1.1).*

BOA. *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.123.12242.2.1).*

BOA. *Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN.14.1307.1.1).*

BOA. *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM.495/66).*

BOA. *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM.701.1.1).*

BOA. *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM.447/29).*

BOA. *Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM.141.87.1.1).*

BOA. *Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.679/5).*

BOA. *Sadaret Mektubu Kalemi (BEO.1081.81034.1.2).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.122/40).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.122/5).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.122/66).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.123/43).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.154.31.1).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.1772/18).*

BOA. *Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.1785.25.1).*

BOA. *Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR.353.125.1.1).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.21).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.23).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.27).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.3).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.30).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.5).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.7).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.209.29.10).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.209.29.11).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.209.29.5).*

BOA. *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.209.29.7).*

BOA. *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.12/15).*

BOA. *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.14.212.1.2).*

BOA. *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.14.212.1.3).*

BOA. *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.14.212.1.4).*

BOA. *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.14.212.1.5).*

BOA. *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.79/8).*

BOA. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.232.166.1.1).*

BOA. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.232.166.2.1).*

BOA. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.26/62).*

BOA. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.302.216.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN.21/58_4).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.19.48.1.2).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.19.48.1.3)*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller Journaller (Y.PRK.AZJ.2.44.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.68/74).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.80.88.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.35.97.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Müteferrik (Y.PRK.M.4.85.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı (Y.PRK.ŞD.2.65.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.1/99).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.2).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.3).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.4).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.5).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.6).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.7).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.8).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.9).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.24.94.1.10).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.36.48.1.2).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.7.17.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.21.123.1.1).*

BOA. *Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.21.123.2.1).*

BOA. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.249.52.2.1).*

BOA. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.382.99.3.2).*

BOA. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.449.87.1.1).*

BOA. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.449.87.2.1).*

BOA. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.449.87.3.2).*

B. Arnavutluk Arşiv Belgeleri (AQSH)

AQSH. Fon no 1047, Yıl 1960, 2-3 (Bizans Rumcası el yazması).

AQSH. Fon no 10, Dosya no 1, 2 (Latince el yazması).

AQSH. Fon no 113, Dosya no II-53, 1 (Osmanlıca-İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 113, Dosya no IX-9, 1 (Osmanlıca-İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 113, Dosya no IX-97, 1-2 (Osmanlıca-İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 131, Dosya no 1, 1-19 (İtalyanca el yazması ve matbu belge).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 1, 1-17.

AQSH. Fon no 132, Dosya no 1, 12-28 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 10, 1-16 (Fransızca, İtalyanca ve Latince el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 10, 1-3 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 10, 1-4 (İtalyanca ve Latince el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 10, 1-8 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 10, 30-37 (İtalyanca ve Arnavutça el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 11, 1-8 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 11, 1-2 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 11, 1-3 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 11, 1-8, 13-14, 17 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 12, 0001 (Arnavutça matbu mektup).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 12, 1-4 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 12, 1-7 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 13, 1-4 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 13, 1-9 (İtalyanca ve Almanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 13, 3-4 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 14, 1 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 14, 1-2 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 14, 3-4 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 15, 1-2 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 15, 1-21 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 15, 1-4 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 15, 1-6 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 16, 1-12 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 16, 1-2 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 16, 1-21 (İtalyanca ve Arnavutça el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 16, 1-9 (İtalyanca ve Almanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 17, 1 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 17, 1-7 (Osmanlıca-İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 2, 1-3 (İtalyanca ve Almanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 2, 1-33 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 2, 1-4 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 2, 6 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 21, 1-2, Yıl 1854 (Osmanlıca ve İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 23, 0001 (Arnavutça matbu mektup).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 25, 1-18 (İtalyanca ve Arnavutça el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 3, 1-14 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 3, 1-19 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 3, 1-2 (İtalyanca ve Latince el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 3, 1-7 (İtalyanca ve Osmanlıca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 30, 1-21 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 32, 1-2 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 33, 7 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 36, 1-15 (Osmanlıca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 4, 1-206 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 41, 1-3 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 5, 1-8 (İtalyanca ve Latince el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 5, 1-88 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 6, 1-3 (İtalyanca ve Almanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 6, 1-48 (Fransızca ve İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 6, 3-6 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 71, 0009-0016.1 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 9, 1 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 132, Dosya no 9, 1-13 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 133, Dosya no 120, 1-17 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 133, Dosya no 49, 1-38 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 133, Dosya no 70, 1-3 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no 139, Dosya no 9, 1 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, D. 9, Bölüm 9 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 126, 1-3 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 153, 1 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 173, 1 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 184, 1-11 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 206, 1-2 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 243, 1 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 25 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 35 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 38, Bölüm 14, 1 (Rumca matbu arşiv belgesi).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 47, 1 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 58 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 141, Dosya no 62, 1 (Rumca el yazması).

AQSH. Fon no 143, Dosya no 1016, 1.

AQSH. Fon no. 132, Dosya no 16, 1-5 (Osmanlıca-İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no. 132, Dosya no 7, 1-54 (İtalyanca el yazması).

AQSH. Fon no. 152, Dosya no 1011, yıl 1921.

II. KİTAPLAR – MAKALELER

Agolli, Ilirjan. “Fillimet e gazetarisë shqiptare (Arnavut Gazeteciliğinin Başlangıcı)”. *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19)* (Tiran: AIITC (İslâm Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2018), 163-169.

Ahbab, Yakub. “Laramanlar: Gizli Hristiyan Arnavutların Mihaliç’e Sürgünü (1846-1848)”. *Osmanlı Araştırmaları LV* (2020), 207-242.

Ahmeti, Muhamet Metis –Culaj, Lush – Luzha, Besa - Syla, Xhevat. *Shqipëria, Historia dhe Trojet (Arnavutlar, Tarih ve Topraklar)*. Priştine: Dukagjini Yayınları, Yıl bilgisi yok.

Ahmeti, Nuridin. *Krerët fetarë në lëvizjen kombëtare shqiptare (Arnavut Ulusal Hareketinde Dinî Liderler)*. Priştine: Instituti Albanologjik (Albanoloji Enstitüsü), 2017.

- Akman, Mehmet. “Pozita e kishave dhe e sinagogave në historinë e ligjit İslamo-osman (İslam-Osmanlı Hukuk Tarihinde Kilise ve Sinagogların Konumu)”. *Edukata Islame Dergisi* (Pristine: 1/121, 2020), 115-130.
- Aktepe, Münir. “Kosova”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022, 26/216-219).
- Alandağlı, Murat. “‘Rum İli’ İlm ü Haber Defteri’nden XX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Balkan Coğrafyasına Bakış”, *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2016. Ankara: Bildiriler, Cilt II, 2017, 75-90.
- Altıntaş, Halil. “Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi/VII/2*, 69-91.
- Arapi, Dorina. “Shkodra, një dëshmi e konvergimit kulturor në panoramën e mes shekullit XIX” (19. Yüzyıl Ortalarının Panoramasında Kültürel Yakınsamanın Bir Örneği Olan İşkodra). *Revistë Shkencore Kulturore “Univers”/ 21* (“Evren” Bilimsel Kültürel Dergisi/21). Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2022, 117-122.
- Ateş, Aysu. *19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Arnavutluk’taki Osmanlı Dönemi Yerleşim Merkezleri* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).
- Arslan, İsmail. “19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (XII/2 Kış 2012), 409-424.
- Aydın, Mithat. “Arnavutluk’un Osmanlı Devleti’nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)”. *BELGİ Dergisi* (Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 17, Kış 2019/1), 1094-1128.
- Bala, Smajl. “Historia e institucioneve arsimore islame të zonës së Shkodrës: Mejtepet (İşkodra’nın Bölgelerinde İslamî Eğitim Kurumlarının Tarihi: Mektepler)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” (“Evren” Bilimsel Kültürel Dergisi) 21*, (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2022), 199-213.
- Balcı, Ramazan. “The Ottoman Practices of the Kanun of Dukagjini: The Method of Cibal”, *Türkiyat Mecmuası* (26/1, 2016), 31-49.
- Bardhi, Ali. *Müfettiş Davut Boriçi’nin Günlüğünde İşkodra Vilayeti’nde Eğitim (1870-1877)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

- Bartl, Peter. *Ballkani Perëndimor midis monarkisë spanjolle dhe Perandorisë Osmane (İspanyol Monarşisi ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Batı Balkanlar)*. çev. Pëllumb Xhufi (Tiran: Dituria Yayınları, 2011).
- Bartl, Peter. “Kriptokrishtenizmi dhe format e sinkretizmit religjioz te shqiptarët” (Arnavutlarda Kriptohıristiyanlık ve İnanç Senkretizmi), *Revistë për Shoqëri, Shkencë dhe Kulturë Universitas V/8 (Sosyal, Bilimsel ve Kültürel Dergi Universitas V/8)*, (Ekim 2006), 4-16.
- Bartl, Peter. *Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1912)*. çev. Ali Taner. İstanbul: Bedir Yayınları, 1998.
- Bartl, Peter. *Shqiptarët – Nga Mesjeta deri në ditët tona (Orta Çağ’dan Günümüze Kadar Arnavutlar)*. Tiran: IDK Yayınları, 2017.
- Bata, Nezir. “Fermanet sulltanorë dëshmi të tolerancës ndërfitare në shtetin osman” (Osmanlı Devleti’nde Dinlerarası Hoşgörünün Delilleri Olarak Sultan Fermanları), *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005. Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 65-73.
- Bayraktar, Uğur. “Bir Terim Olarak “Arnavut”: 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 11/1 (Temmuz 2022), 1-38.
- Bello, Hasan. *Shqipëria, Kisha Katolike dhe Vatikani (Arnavutluk, Katolik Kilisesi ve Vatikan)*. (Tiran: Akademia e Studimeve Albanologjike - Instituti i Historisë (Albanoloji Araştırmaları Akademisi -Tarih Enstitüsü, 2019).
- Bello, Hasan, “Shqipëria dhe shqiptarët në tekstet e shkollave osmane (Osmanlı Okullarında Okutulan Ders Kitaplarında Arnavutluk ve Arnavutlar)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers”* 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19 (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2022), 95-105.
- Beydilli, Kemal. “Mehmed Ali Paşa, Müşir 1827-1878”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 2/218-220.
- Biagini, Antonio. *Historia e Shqipërisë nga zanafilla deri në ditët tona (Başlangıçtan Günümüze Arnavutluk Tarihi)*. çev. Shpëtim Çuçka. Milano: Shtëpia e Librit dhe Komunikimit, 1998.
- Biçoku, Kasem. *Falangat që rrezikojnë Shqipërinë (Arnavutluk’u Tehlikeye Atan Falankslar)*. Tiran: Yayın evi adı yok, 1999.
- Bido, Ardit. *Kisha Ortodokse Shqiptare – Një histori politike (1878-1937) (Arnavut Ortodoks Kilisesi – Bir Siyasî Tarihçe (1878-1937)*. Tiran: UET Press, 2016.

- Blakaj, Skënder – Ismaili, Ismail. *Letërkëmbime të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (Arnavutluk Millî Rönesansı'nın Yazışmaları)*. Priştine: Arbi Ltd., 2014.
- Bozbora, Nuray. *Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane (Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu)* çev. Dritan Egro (Tiran: Dituria Yayınları, 1997).
- Buda, Aleks. *Studime Historike (Tarih Araştırmaları)*. Priştine: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës– Kosova Bilimler ve Sanatlar Akademisi, 2006.
- Büyüktolu, Recep – Karakuş, Seher. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkan Vilayetlerinin Genel Durumu”. *ÇAKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (12/1, Nisan 2021), 196-222.
- Castellan, Georges. *Histori e Ballkanit (Balkan Tarihi)*. çev. Arben Puto – Luan Omari (Tiran: Çabej Yayınları, 1991).
- Çapanoğlu, Zehra Nur. *Temettüat Defterleri'ne Göre Görice Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).
- Çelik, Bilgin. “Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Bönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den Ayrılma Çabaları”. *OTAM* 16 (Ankara: 2004), 131-150.
- Çetinsaya, Gökhan –Buzpınar, Ş. Tufan. “Midhat Paşa (1822-1884)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/7-11.
- Delvina, Sherif. “Relacion mbi gjendjen e Shqipërisë dhe të Serbisë të vizituara nga Vincenc Zmajević, Arqipeshkvi i Tivarit, në vitin 1703 (Tivar Başpiskoposu Vincenc Zmajević'in 1703'te ziyaret ettiği Arnavutluk ve Sırbistan'ın durumu hakkında rapor)”. *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 12 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 12)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2010), 249-262.
- Demir, Necati. “Başbakanlık Osmanlı Arşivlerine Göre 1877-1912 Yılları Arasında Kosova'da Eğitim ve Öğretim”. *Türk Dünyası Dergisi* 2/3 (Ankara: 2010), 5-26.
- Derviş, Fetnan. *XVIII. Yüzyılda Prizren: Siyasî ve Sosyo Ekonomik Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi) 2007.
- Dibra, Zenepe, “Kontributi i Bushatllinjve në ndërtimin e hapësirës shkodrane (shek. XVIII-XIX) (Buşatlıların İşkodra Bölgesinin İnşasına Katkısı (XVIII-XIX. Yüzyılları), *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 21 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 21)*, (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2018), 141-148.

- Draççolli, Jahja. “Monumentet e Kultit Katolik Gjatë Mesjetës në Kosovë (Kosova’da Orta Çağ Döneminde Katolik Kilisesi’ne Ait Eserler)”. Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık). *Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı)*, Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000) 145-151.
- Durdu, Mustafa. “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Arnavutluk’ta 1847 Toskalık İsyanı ve Osmanlı Devleti’nin Müdahalesi”. *Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (Mart 2020), 410-427.
- Erken, İlkay. “İşkodra Vilayeti İlköğretim Okullarının Sayı ve İsimlerinin Tespiti”. *TÜBAR* 44 (Samsun: Güz 2018), 44-77.
- Erken, İlkay. *İşkodra Vilayeti’nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1876-1912)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).
- Erken, İlkay. “İşkodra Vilayeti’nde Malisörlerin Eğitimi (1863-1912)”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II.* ed. Serdar Öztürk (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 153-176.
- Erken, İlkay. “Tanzimat Devrinde İşkodralıların Kıyafetleri”, *OTAM* (40/Güz 2016), 303-325.
- Erken, İlkay. *Yanya Sancağının İdarî Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Erken, İlkay. “Yanya Vilayeti’nde bir Muhacir Kasabası: Loros”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (63/Eylül 2018), 557-571.
- Erman, Arzu. “Yunan kaynaklarına göre Tepedelenli Ali Paşa ve Yönetimindeki Yunanlar”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2021 Bahar (34), 329-351.
- Frashëri, Kristo. *Historia e qytetërimit shqiptar (Anavut Medeniyetinin Tarihi)*. (Tiran: Arnavutluk Bilimler Akademisi, 2008).
- Frashëri, Sami. *Personalitetet shqiptare në Kâmûs Al-a’lâm (Kâmûsü’l-A’lâm’da Arnavut Şahsiyetler)*. Derleyen ve tercüme eden Mehdi Polisi (Üsküp: Logos-A, 2002), 216.
- Frashëri, Sami. *Shqipëria ç’ka qenë, ç’është e ç’do të bëhet (Arnavutluk Neydi, Ne Haldedir ve Ne Olacak)*. (Tiran: Naim Frashëri Yayınları, yıl bilgisi yok) 46.
- Gençoğlu, Mustafa. “İşkodra Vilayeti’nin İdarî Taksimatı ve Yapısı (1867/1868-1908)”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 13/ 3 (Eylül 2015), 256-290.
- Gençoğlu, Mustafa “Osmanlı Devleti’nin İşkodra Vilayeti’ndeki Eğitim Politikası (1876-1908)”, *Yeni Türkiye Dergisi* (69/2015), 4919-4927.

- Giaokumis, Kostantinos –Egro, Dritan. “Dialectics of Pragmatism in Ottoman Domestic Interreligious Affairs. Reflection on the Ottoman Legal Framework of Church Confiscation and Construction and a 1741 Firman for Ardenicë Monastery” (Osmanlı Dinlerarası İlişkilerde Pragmatizm Diyalektiği. Kilise Müsadere ve İnşasına İlişkin Osmanlı Hukukî Çerçevesi ve Ardenice Manastırı İçin 1741 Tarihli Ferman Üzerine Düşünceler). *Ηπειρωτικά Χρονικά (Kıta Günlükleri)* 44 (2010), 73-127.
- Giakoumis, Kostantinos. “Paraçitja e parë e Kodikut të Gjirokastrës (1760-1851) (Gjirokastra Kodiği'nin İlk Tanıtımı (1760-1851)”. *Arkivi Shqiptar* (6/1-2, 2005), 57-71.
- Gjini, Gaspër. *Ipeshkvia Shkup-Prizren nëpër shekuj (Asırlar Boyunca Üsküp-Prizren Piskoposluğu)*. çev. Mirie Rushani. Prizren: Drita Yayınları, 2011.
- Gönenç, Senem. “Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İlişkilerinde Bazı Dahilî Meseleler (1908-1914)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 15 (Ekim 2022), 99-120.
- Guidetti, Armando (ed.). *1946-1996 Cesuiti Martiri in Albania (1946-1996 Yıllarında Arnavutluk'ta Hayatlarını Kaybeden Cizvitler)*. (Milano: San Fedele, 1996).
- Gurakuqi, Romeo. “Aspekte të qëndrimit të klerit katolik shqiptar në agimin e pavarësisë shqiptare” (Arnavut Katolik Din Adamlarının Arnavutluk Bağımsızlığı Arifesinde Gösterdiği Tutum)”. *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 277-294.
- Güler, Ali. “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterleri'nden Örnek Fermanlar)”. (Ankara: OTAM Dergisi, 9/1998), 155-175.
- Haxhibrahimi, Maksut. “Mejtepet dhe medreseja e Ulqinit (Ülgün Mektepleri ve Medresesi)”. *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 12 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 12)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2010), 233-238.
- Hosaflook, David. “Kristoforidhi dhe shkrimet e Mid'hat Frashërit për Shoqërinë Biblike (Kristoforidhi ve Midhat Frashëri'nin İncil Cemiyeti'ne Dair Yazıları)”.

- Konferenca Lumo Skëndo dhe Themelimi i Revistës Diturija (Lumo Skëndo ve 'Diturija' Dergisi'nin Kuruluşu)* (Tiran: Biblioteka Kombëtare, 2019), 79-89.
- Hosaflook, David. *Lëvizja Protestante ndër shqiptarët, 1816-1908 (Arnavutlar Arasında Protestan Hareketi – 1816-1908)*. Tiran: Tiran Üniversitesi, Tarih ve Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2017.
- Hosaflook, David. *Lëvizja Protestante te shqiptarët (1816-1908) (Arnavutlar Arasında Protestan Hareketi -1816-1908)*. Tiran: ISSHP (Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante - Arnavut ve Protestan Araştırmaları Enstitüsü, 2018.
- Hoti, Mahir. “Marrëdhëniet shqiptaro-austriake në fushën e arsimit, kulturës dhe shkencës (Gjysma e dytë e shek. XIX dhe gjysma e parë e shek. XX) (Eğitim, Kültür ve Bilim Alanında Arnavutluk-Avusturya İlişkileri – XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Birinci Yarısı)”. *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 12 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 12)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2010), 32-39.
- Islami, Agron. “Popullsia e Kazasë së Gjilanit sipas regjistrimeve osmane të shekullit XIX-XX)” (XIX-XX. Yüzyıllara Ait Osmanlı Nüfus Sayımlarına Göre Gilan Kazası'nın Nüfusu). *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi 5* (İlkbahar 2020), 69-89.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar”. *GAMER I/1* (Ankara: 2012), 1-10.
- İnalcık, Halil. *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1987.
- İnbaşı, Mehmet. “Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* (6/14, Mart 2019), 143-154.
- İnbaşı, Mehmet. “Üsküp”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/377-381.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi – 18 ve 19. Yüzyıllar*. çev. İhsan Durdu – Gülçin Tunalı – Haşim Koç (İstanbul, Küre Yayınları, 2009).
- Kadiu, Arian. “Kongresi i Dibrës, Kongresi i vetëm mbarëkombëtar dhe thjesht shqiptar (Kongresi i dytë, 23-28 korrik 1909) (Debre Kongresi, Ulusal Olan ve Sadece Arnavutların Katıldığı Tek Kongre - II. Kongre, 23-28 Temmuz 1909).” *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 19)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2022), 51-73.

- Kamsi, Willy. “Kisha e kuvende të Shkodrës me rrethina në Mesjetë (Orta Çağ’da İşkodra ve Çevresinde Kiliseler ve Manastırlar)”. *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı) (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 120-129.
- Karakoç, Ercan - Yavaş, Mesut. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Arnavutların Eğitim Çalışmalarında Önemli Bir Aşama: Elbasan Maarif Kongresi”. *Belleten* 82/294 (2015), 675 – 698.
- Karcic, Fikret. *Muslimanët e Ballkanit – Çështja lindore në shekullin XX (Balkan Müslümanları – XX. Yüzyılda Doğu Meselesi)*. Tiran: Alsar Yayınları, 2016.
- Karpat, Kemal H.. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) – Demografik ve Sosyal Özellikleri*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2003.
- Kaya, Filiz. *Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Uyguladığı İskân Politikası (XV-XVI. yüzyılları)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
- Kerimoğlu, Hasan Taner. “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”. *ÇTTAD* VI/14 (Bahar 2007), 3-25.
- Kılıç, Selda. “Bir Osmanlı Aydınının Arnavutluk’a Dair Görüş ve Düşünceleri”, *OTAM* 19/19 (Ankara 2006), 257-270.
- Kiel, Machiel. “Göricce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/157-158.
- Kiel, Machiel. “Yanya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/317-321.
- Korkuti, Muzafer –İslami, Selim –Prendi, Frano –Anamali, Skënder. *Historia e Popullit Shqiptar (Arnavut Milletinin Tarihi)*. Tiran: Akademia e Shkencave e Shqipërisë (Arnavutluk Bilimler Akademisi), Toena Yayınları, 2002.
- Koyuncu, Aşkın. “Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni bir Bakış: Çanakkale Örneği”. *Çanakkale Araştırmaları, Türk Yılığ* 12/16 (Bahar 2014), 35-87.
- Köprülü, Orhan F.. “Keçecizade Fuad Paşa (1815-1869)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/202-205.
- Krasniqi, Mark. “Toleranca fetare mes myslimanëve dhe katolikëve në Kosovë” (Kosova’da Müslümanlar ve Katolikler Arasındaki Dinî Hoşgörü). *Simpoziumi Ndërkombëtar*

- Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët (Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslam Geleneği Uluslararası Sempozyumu. 15-16-17 Ekim 1992, (Priştine 1995), 205-210.*
- Krasniqi, Nehat. *Zhvillimi i kulturës shqiptare me ndikime orientale prej shekullit XVIII deri në fillimet e Rilindjes Kombëtare (18. Yüzyıldan Ulusal Rönesansın Başlangıcına Kadar Doğu Etkileri Altında Arnavut Kültürünün Gelişimi)*. Tiran: Instituti Albanologjik – Prishtinë (Albanoloji Enstitüsü - Priştine), 2017.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 3. Basım, 2003.
- Kuzucu, Kemalettin. “Layihalar Işığında Bağımsızlık Sürecinde Arnavutluk’un Sosyal ve Siyasal Durumu (1860-1908)”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* XII/2 (Kış 2012), 309-332.
- Lafe, Emil. “Ëvetarët e Naum Veqilharxhit – Shkëndija të zgjimit kombëtar (Naum Veqilharxhi’nin Alfabeleri – Ulusal Uyanışın Kıvılcımları)”. *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2005/2, 46-53.
- Levend, Agâh Sırrı. *Sami Frashëri (Şemseddin Sami)*. çev. Genciana Abazi-Egro (Tiran: Dituria Yayınları, 2004).
- Llalla, Arben P.. *Demografia e viseve shqiptare në Greqinë e Veriut (Kuzey Yunanistan’da Arnavut Bölgelerinin Demografisi)*. Tetova: Luma Yayınları, 2013.
- Lloshi, Xhevat. “Njoftimet për Kongresin e Alfabetit (Alfabe Kongresi’ne Dair Duyurular)”. *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2004/3 (34), 51-70
- Lloshi, Xhevat –John, Quanrud –Hosaflook, David. *Thesaret për gjuhën shqipe të Shoqërisë Biblike (1815-1883) (İncil Cemiyetinin Arnavutça Hazineleri (1815-1883))*. Tiran: Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante (Arnavut ve Protestan Araştırmaları Enstitüsü - ISSHP), 2017.
- Llukani, Andrea. *Historia e Krishterimit (Hıristiyanlık Tarihi)*. Tiran: Trifon Xhagjika Yayınları, 2014.
- Llukani, Andrea. *Krishtërimi në Shqipëri Sipas Burimeve Arkivore (Arşiv Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta Hıristiyanlık)*. Tiran: “Trifon Xhagjika” Yayınları, 2014.
- Llukani, Andrea. *Mitropolia e Beratit – nga vitet apostolike deri në ditët tona (Berat Metropolitliği – Havarilik Günlerinden Günümüze Kadar)*. Tiran: Yayın evi yok, 2019.

- Llukani, Andrea. *Mitropolia e Durrësit – nga vitet apostolike deri në ditët tona (Durrës Metropolitliği – Havarilik Günlerinden Günümüze Kadar)*. Tiran: Yayın evi yok, 2019.
- Llukani, Andrea. *Mitropolia e Gjirokastrës (Gjirokastra Metropolitliği)*. Tiran: Yayınevi bilgisi yok, 2020.
- Llukani, Andrea. *Mitropolia e Korçës – nga vitet apostolike deri në ditët tona (Korça Metropolitliği – Havarilik Günlerinden Günümüze Kadar)*. Tiran: Yayınevi bilgisi yok, 2020.
- Loka, Nikollë - Kola, Gjet. *Iliria Biblike: Shenjtorët iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza (İncil Dönemi İliyası: Büyük Kostantinus'tan Rahibe Tereza'ya Kadar İliyalı-Arnavut Azizler)*. Tiran: Geer Yayınları, 2005.
- Loka, Nikollë. *Principata e Arbërit – Shteti i parë i shqiptarëve (Arbër Prenslığı – Arnavutların İlk Devleti)*. Tiran: Botim i Institutit të Studimeve Albanistike “Gjon Gazulli” (“Gjon Gazulli” Albanoloji Araştırmaları Enstitüsü'nün yayını), 2015.
- Lufi, Simon. “Vatikani dhe Shqipëria. Përpykjet për Nënshkrimin e Konkordatit (Vatikan ve Arnavutluk. Kararnamenin İmzalanması için Gösterilen Çabalar)”. *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*. Konferenca Iqeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı). Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 317-328.
- Maden, Fahri. “Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)”. *Avrasya Etüdləri* 38/2011-1, 158.
- Maden, Fahri. “Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Arnavutluk'un Bağımsızlığına Giden Süreçte Bektaşiler”. *Avrasya Etüdləri* 44/2013-2, 141-176.
- Malaj, Edmond. *Hulumtime mbi historinë e Krishterimit në Shkodër e rrethina gjatë Mesjetës (Orta Çağ'da İşkodra ve Çevresinde Hristiyanlığın Tarihi Üzerine Araştırma)*. (İşkodra: Botime Françiskane, 2021), 19-47.
- Malaj, Edmond. “Tarikatet në Shkodër e rrethina gjatë mesjetës (İşkodra ve Civarında Orta Çağ Döneminde Tarikatlar)”. *Konferencë Shkencore Ndërkombëtare me temë Zoja e Shkodrës - Drita e Shqypnis (İşkodra Hanımefendisi - Arnavutluk Işığı Konulu Uluslararası Bilimsel Konferans)*. 22 Nisan 2017 (İşkodra), 19-45.
- Malaj, Edmond. “Të dhëna mbi Krishterimin në Trojet Iliro-Shqiptare para dhe pas ediktit të Milanos (313)” (Milano Fermanından Önce ve Sonra İliya-Arnavut

- Topraklarında Hıristiyanlığa Dair Bilgiler). *Revista Studime Historike* (Tarihî Araştırmalar Dergisi)/3-4 (2014), 7-23.
- Marku, Kastriot. *Kishat e Kurbin* (*Kurbin Kiliseleri*). Tiran: Geer Yayınları, 2008.
- Matzinger, Joachim - Genesin, Monica. “Gjuha shqipe dhe gjendja gjuhësore në epokën e Skënderbeut (İskender Bey Döneminde Arnavut Dili ve Dil Durumu)”, *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, 5/1 (2018), 34-43.
- Meksi, Aleksandër. “Pronat e të krishterëve dhe pozita e faltoreve të tyre në fermanet sulltanorë (Sultan Fermanlarında Hıristiyanların Mülkleri ve Mabedlerinin Konumu)”. *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*. 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 13-16.
- Mirdita, Rrok. “Të mendosh Shqipërinë duke pritur Jubileun (Jübileyi beklerken Arnavutluk’u düşünmek)”. *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999), 1-5.
- Mirdita, Zef. “Gjashtë Shekujt e Parë të Krishterimit në Trevat Iliro-Shqiptare” (İliryalı-Arnavut Topraklarında Hıristiyanlığın İlk Altı Asrı). *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999. İşkodra: Toena Yayınları, 2000, 35-68.
- Nesimi, Qani. *Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi*. Yayın evi ve yer adı yok, 2009.
- Neziri, Besir –Osmani, Mead. *Katalogu i dokumenteve osmane në arkivin komunal të Prishtinës (Pristine Belediye Arşivindeki Osmanlı Belgelerinin Kataloğu)*. Prishtine: Prishtine Belediyesi, Prishtine Belediye Arşivi, 2019.
- Nika, Nevila. “Krishtërimi dhe Islami në dheun e shqiptarëve (Arnavutların Topraklarında Hıristiyanlık ve İslam)”, *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 17 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 17)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2016), 250-256.
- Nureski, Djuneis. “Osmanlı’dan Günümüze Makedonya’daki Türk Kültürü ve Makedonya’nın Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi”. *Avrasya Etüdleri* 50/2 (2016), 351-388.
- Nizamoğlu, Yüksel. “Yanya Vilayeti’nin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları”, *OTAM Dergisi* (33/Bahar 2013), 197-228.

- Olgun, Said. “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsoloslarının Arnavutluk Coğrafyasındaki ‘Muzır Faaliyetlerine’ Bazı Örnekler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (Haziran 2017), 245-255.
- Olgun, Said. “Katolik Bir Osmanlı Bürokratı ve Arnavut Milliyetçisi Paško Vasa Paşa (1825-1892)”. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8 (Aralık 2019), 295-332.
- Olgun, Said. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Ortaylı, İlber. “Yanya Vilayeti’nin Limanı Olarak 19. Asrın İkinci Yarısında Preveze”, *Bellekten* (62/233, 1998), 137-146.
- Osmanoğlu Karahasanoğlu, Cihan. “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Fener Rum-Ortodoks Patriğinin Sahip Olması Gereken Nitelikler ve Seçilme Koşulları”, *Adalet Dergisi/ 62* (Ankara: 2019), 313-332.
- Özcan, Tuğrul. *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017).
- Öztürk, Gülin - Karaçam Atam, Şenay. “Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Priştine”. *TÜBAR XXX* (Güz 2011), 283-310.
- Öztürk Yılmaz, Şenay. “İpek Patrikhanesi’nin Kuruluşu ve Osmanlı Hâkimiyetindeki Durumu”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* (Ağustos 2019, 5/2), 393-407.
- Paqarizi, Sead. *Kosova’da Katolik Kilisesi ve Günümüzdeki Durumu*. Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Pepiç, Adnan. “Podgorica’nın Kısa Bir Tarihçesi”, *OTAM* (18/2005), 273-283.
- Pulaha, Selami. *Pronësia feudale në tokat shqiptare (shek. XV-XVI) (XV-XVI. Yüzyıllarında Arnavutluk Topraklarında Feodal Mülkiyet)*. Tiran: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë – Instituti i Historisë (Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi – Tarih Enstitüsü), 1988.
- Qerimi, Muhamet. “Religious Situation in Durres City in the Middle Age”. *European Academic Research* (IV/10, Ocak 2017) 9107-9117.
- Qiriazı, Dhori. *Krishterimi në Shqipëri (Arnavutluk’ta Hıristiyanlık)*. Tiran: Argeta LMG Yayınları, 2000.
- Rexha, İljaz. “Osmanlı Kamu Yönetimi Balkanlardaki Hıristiyan Halkların Yer İsimlerini Zorla Değiştirmede”. *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*. 2-3 Haziran 2005 (Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 403-407.

- Rëmbeçi, Andi. “Mbishkrime kishtare në Shqipëri: Dritare njohjeje me të shkuarën” (Arnavutluk’ta Hıristiyan Kitabeleri: Geçmişle Tanışmanın Pencereleri). *Revista Art & Trashëgimi (Sanat & Miras Dergisi)*/ 6 (Aralık 2016), 50-57.
- Rëmbeçi, Andi. “Një dorëshkrim pasbizantin në greqisht: Kodiku i Mitropolisë së Korçës (Kod. Ko. 99) të dhëna mbi esnafët e Korçës gjatë shek. XVIII-XIX (Bizans Sonrası Bir Yunanca El Yazması: Korça Metropolitliği Kodiği (Kod. Ko. 99), XVIII-XIX. Yüzyıllarında Korça Loncalarına İlişkin Veriler)”. *Albanohellenica* (5/2013), 259-269.
- Rëmbeçi, Andi. “Kodiku i Mitropolisë së Korçës dhe Selasforit (shek. XVII-XIX): të dhëna për kulturën në zonën e Korçës (Korça ve Selasfor Kodiği (XVII-XIX. Yüzyılları): Korça Bölgesindeki Kültüre İlişkin Veriler)”. *Monumentet (Eserler)* (Tiran: Morava Yayınları, 52/2011-2014), 97-128.
- Rruga, İtir. *Arnavutluk’ta Hıristiyanlık ve İslamiyet’in Tarihçesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).
- Rruga, İtir. *Arnavutluk’ta İslam-Hıristiyanlık Karşılılaşması* (Çanakkale, Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).
- Rruga, İtir. “Osmanlı Döneminde Protestan Kilisesi’nin Arnavut Bölgeleri ile ilk Temasları”. *Osmanlı Dönemi İlmî Çalışmaları I*. Ed. Hasan Yerkazan (Ankara: Son Çağ Akademi Yayınları, 2021), 191-210.
- Rruga, İtir. “Osmanlı İdaresinde Arnavutluk’ta görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Tasavvur- Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 1237-1268.
- Rruga, İtir. “Theofan Stilian Noli’nin Arnavut Ortodoks Kilisesi’ne Katkıları”. *Balkanlar ve İslam – Balkanlar’da İslam Dini ve Kültürel Hayat*. II. Cilt (İstanbul: İslamî İlimler Araştırmalar Vakfı, 2020) 49-73.
- Sarınay, Yusuf (ed.). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü – Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2008.
- Sarınay, Yusuf (ed.). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü – Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2007.
- Selmani, Aliriza. “Shkollat fetare islame në kazanë e Gjilanit në gjysmën e dytë të shek. XIX” (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Gilan Kazasında İslam Okulları”. *Simpoziumi Ndërkombëtar Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët*

- (*Arnavutlar Arasında Din, Kültür ve İslam Geleneği konulu Uluslararası Sempozyum*). 15-16-17 Ekim 1992 (1995), 433-437.
- Serbest, Murat Bürkan. “20. Yüzyıl Başında Arnavutluk’un Kuruluş Sürecinde Avusturya-Macaristan ve İtalya Etkisi”. *Journal of Academic Value Studies*, 9 (1), 37.
- Serdar, Murat –Hanar, Murat. “Ortaçağ Bulgaristanı’nda Sapkın bir Hareket: Bogomilizm”. *Güneydoğu-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 36 (2021), 17-33.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Sezer, Uğur. *Arnavut Ulusal Hareketi Sırasında İstanbul Arnavut Toplumunun Faaliyetleri (1839-1912)* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).
- Sharka, Edmond. “Regjistrimi i popullsisë së Shqipërisë mbi përkatësinë fetare (İnanç Mensubiyetine Göre Arnavutluk’ta Nüfus Sayımı)”. (*Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 19 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 16)*) (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2015), 108-117.
- Shatri, Muhamet, *Kryengritja e përgjithshme shqiptare kundërosmane e vitit 1912 (1912’de Osmanlılara Karşı Genel Arnavut Ayaklanması)*. (Pristine: Shtëpia Botuese Libri Shkollor, 2016).
- Shehu, Beqir. “Tradita dhe trashëgimia islame në Kalanë e Dodës (Doda Kalesi’nde İslam Geleneği ve Mirası)”. *Revistë Shkencore Kulturore “Univers” 17 (Evren Bilimsel Kültürel Dergisi 17)* (Tiran: AIITC (İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü) Yayınları, 2016), 152-167.
- Shkodra, Zija. *Esnafët shqiptarë – shekujt XV-XX (Arnavut Loncaları- XV-XX. Asırları)*. Tiran: Akademia e Shkencave të Shqipërisë – Instituti i Historisë (Arnavutluk Bilimler Akademisi – Tarih Enstitüsü, 1973).
- Shkodra, Zija. *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare (Millî Yeniden Doğuş Döneminde Arnavut Şehirlerinin Durumu)*. Tiran: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë – Instituti i Historisë (Arnavutluk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi – Tarih Enstitüsü), 1984.
- Shpuza, Gazmend. “Bashkëjetesa ndërjetare midis shqiptarëve” (Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam), *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, 2-3 Haziran 2005. Tiran: TİKA Yayınları, 2005, 41-47.

- Shpuza, Gazmend. “Bashkëjetesa ndërjetare midis shqiptarëve” (Arnavutlar Arasında Dinlerarası Birlikte Yaşam). *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2005/1, 61-71.
- Shpuza, Gazmend. “Arnavutluk’ta Yahudiler”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi/XIII*. (İstanbul 1993), 39-43.
- Shuflaj, Milan von. *Situata të kishës në Shqipërinë paraturke – Zona e depërtimit ortodoks në “digën” katolike (Türkler Öncesi Arnavutluk’ta Kilisenin Durumu – Katolik ‘Kalesine’ Ortodoks Nüfuz Alanı)*. çev. Edmond Malaj. İşkodra: Botime Françeskane, 2016.
- Sinani, Shaban. “Berat (Belgırat) Şehri Şer’iyye Sicil Defteri (Mahkeme Kayıt Defteri) – Arnavutluk ve Doğu Bölgeleri Hakkında Ansiklopedik Bir Hazine”. çev. Anıla Polat. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi* 33, (Ankara: 2005), 145-151.
- Sinani, Shaban. “Burime për pozitën e kishës në Ish Perandorinë Osmane” (Eski Osmanlı İmparatorluğu’nda Kilisenin Konumuna Dair Kaynaklar)”. *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)*. 2005/1, 46-60.
- Sinani, Shaban. *Midis dy rilindjesh – Studime historike-letrare (İki Rönesans Arasında – Tarihî-Edebî Araştırmalar)*. Tiran: Universiteti Aleksandër Xhuvani Elbasan, 2010.
- Skëndi, Stavro. *Zgjimi kombëtar shqiptar 1878-1912 (Arnavut Ulusal Uyanış 1878-1912)*. çev. Skënder Luarasi - Nestor Nepravishta. Tiran: Phoenix Yayınları, 2000.
- Şahin Ahmetaj, Seda. *Kosova Vilayeti: İpek Sancağı’nın İdarî ve Sosyal Yapısı (XIX. yüzyıl)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Şahin, Gürsoy. “Manastır Şehrinde Amerikalı Protestan Misyonerler ve Faaliyetleri (1873-1913)”. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8/1 (Temmuz 2019), 141-186.
- Şahin, Rahman. “Fatih Sultan Mehmed Devri Priştine Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)”. *Capadocia Journal of History and Social Sciences* (10/April 2018), 207-221.
- Şahin, M. Süreyya. “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/343-344.
- Şemsi, Müfid. *el-Hakku Ya’lu Vela Yu’la Aleyh (Şemsi Paşa, Arnavudluk, İttihad ve Terakki)* (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995).

- Tufan, Muzaffer. “Arnavutların Millî Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü”. *Osmanlı İdarî Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*. 2-3 Haziran 2005. Tiran: TİKA Yayınları, 2005), 243-259.
- Turan, Namık Sinan. “Seyahatname’den Yansıdığı Biçimiyle 17. Yüzyıl Arnavutluk Şehirlerinde Kimlik Kültür ve Toplumsal Yapılar”. *Sosyoloji Konferansları* (51/2015-1), 83-106.
- Thëngjilli, Petrika. “Faktorët për përhapjen e fesë islame në Shqipëri (Arnavutluk’ta İslam Dinin Yayılmasında Etkili Olan Faktörler)”. *Perla Revistë Shkencore – Kulturore (İnci Bilimsel-Kültürel Dergi)* 2005/2, 54-72.
- Thëngjilli, Petrika. “Katolicizmi në Shqipëri përballë shtetit osman (shek. XVI-XVIII) (Osmanlı Devleti’nin Karşısında Arnavutluk’ta Katoliklik (XVI-XVIII. Yüzyılları). *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hıristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999).
- Ukgjini, Nikë. *Kisha Katolike në trevat shqiptare (Nga shek. XI deri sot) (XI. Yüzyıldan Günümüze Arnavut Topraklarında Katolik Kilisesi)*. Tiran: Qendra Botuese Shoqata e Jezuitëve (Cizvit Derneği Yayın Merkezi), 2016.
- Verli, Marenglen. *Shqiptarët në Optikën e Diplomacisë Austro-Hungareze (1877-1918) (Avusturya-Macaristan Diplomasisi Açısından Arnavutlar (1877-1918)*. Tiran, Klean Yayınları, 2014.
- Von Hahn, Johann Georg. *Studime Shqiptare (Arnavut Araştırmaları)*. Tiran: Instituti i Dialogut dhe Komunikimit (Diyalog ve İletişim Enstitüsü), 2007.
- Vrankić, Petar. “Aktiviteti misionar në Shqipëri nën dritën e sinodeve plenare shqiptare të shekujve XVIII dhe XIX (18. ve 19. Yüzyıllardaki Arnavut Genel Kurul Meclislerinin Işığında Arnavutluk’ta Misyonerlik Faaliyetleri)”. *Shejzat Dergisi* 2016/1-2 (Ocak-Haziran), 61-92.
- Vulpe, Radu. “Konsiderata rreth Origjinës Ilire të Popullit Shqiptar” (Arnavut Milletinin İliyalı Orijinine Dair Görüşler). *Kuvendi i Studimeve Ilire (İliyalı Araştırmalar Meclisi II* (1974), 159-164.
- Wachtel, Andrew Baruch. *Dünya Tarihinde Balkanlar*. çev. Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 2009.
- Xhufi, Pëllumb. “Krishtërimi Roman në Shqipëri, shek. VI-XVI” (VI-XVI. Yüzyılları Arasında Arnavutlukta Roma Hıristiyanlığı), *Krishterimi ndër Shqiptarë*

- (*Arnavutlarda Hristiyanlık*), Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), Uluslararası Sempozyum 16-19 Kasım 1999, (İşkodra: Toena Yayınları, 2000), 89-99.
- Yiğit, Yücel. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Prizren* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).
- Yiğit, Yücel. "Prizren Sancağı'nın İdarî Yapısı (1864-1912)", *History Studies* 2/1 (2010), 114-146.
- Yücel, Ercan. *Osmanlı Döneminde Balkanlarda Kiliseler ve Mektepler Meselesi (1909-1911)* (Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).
- Zavalani, Tajar. *Histori e Shqipnis (Arnavutluk Tarihi)*. Tiran: Phoenix Yayınları, 1998.
- Zefi, Dom Shan. "Fenomeni i Laramanizmit në vazhdën e Islamizmit ndërshqiptar në dritën e relacioneve kishtare (Kilise Raporları Işığında Arnavutlarda İslamlaşma Devam Ederken Yaşanan Laramanizm Olgusu)". *Krishterimi ndër Shqiptarë (Arnavutlarda Hristiyanlık)*. Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Arnavutluk Piskoposluk Konferansı), (İşkodra: Toena Yayınları, 1999).
- Zefi, Shan. *Islamizimi i shqiptarëve gjatë shekujve XV-XX (XV-XX. Yüzyıllarda Arnavutların İslamlaşması)*. Prizren: Drita Yayınları, 2000.

II. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- Albanian Orthodox*. "Rregullorja e administrimit të përgjithshëm të Kishës (1929) (Kilise Yönetiminin Genel Düzenlenmesi)" (Erişim 02.08.2023). <https://albanianorthodox.com/wp-content/uploads/Rregullorja-e-administrimit-te-pergjithshem-te-Kishes-1929.pdf>
- Agolli, Ilirjan. "Gazeta e parë në tokat shqiptare: 'İskodra' e vitit 1868, ku asnjë fjalë nuk ishte shqip! (Arnavut Topraklarında İlk Gazete: 1868 Yılında Yayınlanan "İşkodra" Gazetesinde Tek Bir Arnavutça Kelime Yoktu!)" *Telegrafi* (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/gazeta-e-pare-ne-tokat-shqiptare-iskodra-e-vitit-1868-ku-asnje-fjale-nuk-ishte-shqip/>
- Bebja, Aurenc. "Angelo Masci, në gazetën perandorake franceze (1808): Për kombin shqiptar, nga Shkodra deri në Artë (Angelo Masci'nin Fransız İmparatorluğu Gazetesindeki

Yazısı (1808): Arnavut Milleti İçin, İşkodra'dan Arta'ya". *Telegrafi* (25 Temmuz 2022). <https://telegrafi.com/angelo-masci-ne-gazeten-perandorake-franceze-1808-per-kombin-shqiptar-nga-shkodra-deri-ne-arte/>

Bebja, Aurenc. "Apeli i Ismail Qemalit ndaj regjimit osman: Të zyrtarizohet shqipja, taksat e shqiptarëve për shqiptarët (Avlonyalı Kemal Bey'in Osmanlı Rejimine Çağrısı: Arnavut Dili Resmîleştirilsin, Arnavutların Vergileri Arnavutlar İçin Kullanılsın)". *Telegrafi* (29 Temmuz 2022). <https://telegrafi.com/apeli-ismail-qemalit-ndaj-regjimit-osman-te-zyrtarizohet-shqipja-taksat-e-shqiptareve-per-shqiptaret/>

Bebja, Aurenc. "Deklarata për Pavarësi e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit në revistën britanike të vitit 1880 (1800 Yılında İngiliz Dergisinde Yayınlanan Prizren Arnavut Birliği'nin Bağımsızlık Bildirisi)". *Pashtriku* (01 Kasım 2022). <https://pashtriku.org/aurenc-bebja-deklarata-per-pavaresi-e-lidhjes-shqiptare-te-prizrenit-ne-revisten-britanike-te-vitit-1880/>

Bebja, Aurenc. "Kongresi i Elbasanit dhe letra e Mit'hat Frashërit (1909): Duam edukim dhe shkolla (Elbasan Kongresi ve Mithat Frashëri'nin 1909 Yılına Ait Mektubu: Eğitim ve Okullar İstiyoruz!)". *Telegrafi* (03 Ağustos 2022). <https://telegrafi.com/kongresi-elbasanit-dhe-letra-mithat-frasherit-1909-duam-edukim-dhe-shkolla/>

Bebja, Aurenc. "Kur metodat e Aleancës Izraelite Universale merreshin si shembull në Kongresin e Elbasanit për përhapjen e gjuhës shqipe. Letra e Mit'hat Frashërit (1909) (Arnavut Dilinin Yayılması İçin Elbasan Kongresi'nde Evrensel İsrail İttifakı Yöntemlerinin Örnek Alındığına Dair. Mithat Frashëri'nin Mektubu)." *Darsiani* (27 Eylül 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/kur-metodat-e-aleances-izraelite-universale-merreshin-si-shembull-ne-kongresin-e-elbasanit-per-perhapjen-e-gjuhes-shqipe-letra-e-mit-hat-frasherit-1909/>

Bebja, Aurenc. "Le Figaro (1909): Shtatë kërkesat shqiptare drejtuar parlamentit dhe qeverisë së Perandorisë Osmane (1909 yılında Le Figaro Gazetesinden Çıkan bir Yazı: Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu Parlamentosu ve Hükümetine Hitaben Yedi Talebi)". *Darsiani* (01 Eylül 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/le-figaro-1909-shtate-kerkesat-shqiptare-drejtuar-parlamentit-dhe-qeverise-se-perandorise-osmane/>

Bebja, Aurenc. "Letra / Edith Durham nga Grand Hotel (Cetinje) për gazetën katolike angleze "Tablet": "Ejani dhe hetoni gjendjen e vështirë të krishterëve në Vilajetin e Shkodrës (Edith Durham'in İngiliz Katolik Gazetesi Tablet'e Gönderdiği Mektup: Gelin İşkodra Vilayeti'ndeki Hıristiyanların Zor Durumunu Yakından Gözlemleyin)". *Darsiani* (17 Eylül

2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/letra-edith-durham-nga-grand-hotel-cetijne-per-gazeten-katolike-angleze-tablet-e-jani-dhe-hetoni-gjendjen-e-veshtire-te-krishtereve-ne-vilajetin-e-shkodres/>

Bebja, Aurenc. “Libri francez (1806) për shqiptarët e Paramithisë: Përçmues të turqve e grekëve, mikpritës e të armatosur në çdo moment (Paramithia Arnavutları Hakkında 1806 Yılına ait Fransız Kitabı: Türkleri ve Yunanları Küçümsüyorlar, Misafirperverler ve Her An Silahlanmış Haldeler)”. *Telegrafi* (06 Eylül 2022). <https://telegrafi.com/libri-francez-1806-per-shqiptaret-e-paramithise-percmues-te-turqve-e-grekeve-mikprites-e-te-armatosur-ne-cdo-moment/>

Bebja, Aurenc. “Morning Post” (1912) për traditat dhe zakonet e mirditorëve (“Morning Post” (1912) Mirditalıların Örf ve Geleneklerini Yazdı)”. *Telegrafi* (20 Eylül 2022). <https://telegrafi.com/morning-post-1912-per-traditat-dhe-zakonet-e-mirditoreve/>

Bebja, Aurenc. “Në vitin 1901 shqipja flitej në 47 komuna të Italisë (1901 Yılında Arnavut Dili İtalya'nın 47 Belediyesinde Konuşuluyor)”. *Telegrafi* (09 Temmuz 2022). <https://telegrafi.com/ne-vitin-1901-shqipja-flitej-ne-47-komuna-te-italise/>

Bebja, Aurenc. “Popullsia e komuniteti shqiptar në Itali në vitin 1901 (1901 Yılında İtalya'da Arnavut Topluluğun Nüfusu)”. *Pashtriku* (01 Kasım 2022) <https://pashtriku.org/aurenc-bebja-popullsia-e-komunitetit-shqiptar-ne-itali-ne-vitin-1901/>

Bebja, Aurenc. “Publicisti Dervish Hima per Neue Freie Presse (1908): “Shqiptarët kërkojnë përmbushjen e premtimeve që u janë bërë nga xhonturqit.” (Yayıncı Dervish Hima Neue Freie Presse İçin Konuştu (1908): “Arnavutlar Jöntürklerin Vaadlerini Yerine Getirmesini Talep Ediyor)”. *Darsiani* (10 Ekim 2022). <https://www.darsiani.com/la-gazette/publicisti-dervish-hima-per-neue-freie-presse-1908-shqiptaret-kerkojne-permbushjen-e-premtimeve-qe-u-jane-bere-nga-xhonturqit/>

Bebja, Aurenc. “Rezoluta e Këshillit të Shenjtë të Kishës Ortodokse Shqiptare të Amerikës (Amerika Arnavut Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal Konseyi'nin Kararı)”. *Kultplus* (20 Eylül 2022). <https://www.kultplus.com/lajme/rezoluta-e-keshillit-te-shenjte-te-kishes-ortodokse-shqiptare-te-amerikes/>

Bebja, Aurenc. “Roma Athinës (1879): Ruajtja e kombësisë shqiptare është thelbësore, prandaj hiqni dorë nga Janina (Roma'nın Atina'ya 1879 Yılında Gönderdiği Mektup: Arnavut Uyruğunun Muhafaza Edilmesi Esastır, o Yüzden Yanya'dan Vazgeçin!)”. *Telegrafi* (01 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/roma-athines-1879-ruajtja-e-kombesise-shqiptare-eshte-thelbesore-prandaj-hiqni-dore-nga-janina/>

Bebja, Aurenc. “Shkrim i vitit 1880 për Lidhjen e Prizrenit (1880 yilna ait Prizren Birliqi harkında yayımlanan bir yazı)”. *Telegrafi* (05 Ekim 2022). <https://telegrafi.com/shkrim-vitit-1880-per-lidhjen-e-prizrenit/>

Belegu, Andi. *Abdyl Frashëri – Jeta dhe kontributi i tij në çështjen kombëtare shqiptare (Abdyl Frashëri -Hayati ve Arnavut Ulusal Meselesine Katkısı)*. Priştine: Priştine Üniversitesi, 2013). PDF (28 Kasım 2022) <https://pdfslide.net/education/abdyl-frasheri-jeta-dhe-veprimtaria.html>

Callan, Hugh. “Përshkrim i vitit 1898, për Shqipërinë dhe shqiptarët (1898 Yılına Ait Arnavutluk ve Arnavutlarla İlgili Tasvir)”. *Telegrafi* (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/pershkrim-vitit-1898-per-shqiperine-dhe-shqiptaret/>

Dauti, Daut. “Gruaja që i ndryshoi qëndrimet kur u njoh me realitetin antishqiptar në Ballkan (Balkanlar’daki Arnavut Karşısı Gerçeği Öğrenince Tavrımı Değiştiren Kadın)”. *Telegrafi* (22 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/gruaja-qe-ndryshoi-qendrimet-kur-u-njoh-realitetin-antishqiptar-ne-ballkan/>

Forumi Shqiptar. “Informacion për Mitropolinë e Korçës (Korça Metropolitliği’ne Dair Bilgiler)” (02 Kasım 2022) <https://www.forumishqiptar.com/threads/104432-Informacion-per-Mitropoline-e-Korces>

Kadija, Refik. “Vizita e gazetarit anglez Edward Frederick Knight, në veriun e Shqipërisë së vitit 1879 (İngiliz gazeteci Edward Frederick Knight’ın 1879 Yılında Arnavutluk’un Kuzeyini Ziyareti)”, *Telegrafi* (23 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/vizita-e-gazetarit-anglez-edward-frederick-knight-ne-veriun-e-shqiperise-se-vitit-1879/>

Kamberi, Geron. “Interesi i udhëtarëve të huaj për Shqipërinë – Nga Turi i Madh në shek. XVII-XIX tek kurioziteti për Ballkanin - Yabancı Gezginlerin Arnavutluk’a İlgisi - XVII-XIX. Yüzyıllardaki Büyük Tur’dan Balkanlar Hakkında Merak Edilenlere Kadar). *Alb-spirit* (13 Kasım 2022) <https://alb-spirit.com/2021/11/13/interesi-udhetareve-te-huaj-per-shqiperine-nga-turi-madh-ne-shek-xvii-xix-tek-kurioziteti-per-ballkanin/>

Lala, Etleva. “Shqipëria etnike që në 1600-ën, e vërteta në 11 dokumentet e Vatikanit (1600’den İtibaren Etnik Arnavutluk, Vatikan’ın 11 Belgesinde Yer Alan Gerçekler)”. *Shqiptarja* (17 Eylül 2022). <https://shqiptarja.com/lajm/shqiperia-etnike-qe-ne-1600en-e-verteta-ne-11-dokumentet-e-vatikanit>

Logoreci, Pjeter. “Nuk ka shqiptar më idealist e atdhetar se imzot Nikollë Kaçorri (Nikollë Kaçorri’den Daha İdealcı ve Vatanserver Arnavut Yoktur)”. *Kultplus* (22 Ekim

2022). <https://www.kultplus.com/lajme/nuk-ka-shqiptar-me-idealist-e-atdhetar-se-imzot-nikolle-kacorri/>

Lulgjuraj, Tina. “Shkolla e Kurbin it është shkolla e parë shqipe (Kurb in Okulu İlk Arnavutça Okuldur)”. *Malësia* (22 Kasım 2022). <http://www.malesia.org/2016/03/07/shkolla-e-kurbinit-eshte-shkolla-e-pare-shqipe/>

Nikolli, Fatmira. “Propaganda Fide: Porta e Lartë ankohet për përfshirjen e klerit në politikë (İnanç Propagandası: Devlet-i Aliye Din Adamlarının Siyasete Dahil Olmasından Şikâyetçi)”. *Gazeta Shqiptare* (13 Ağustos 2022). <http://gazetashqiptare.al/2018/06/10/propaganda-fide-porta-e-larte-ankohet-per-perfshirjen-e-klerit-ne-politike/>

Orthodox Albania. “Kisha e Shqipërisë, nga vitet apostolike deri më sot (Apostolik Yıllardan Günümüze Arnavutluk Kilisesi)” (Erişim 03.08.2023). <https://orthodoxalbania.org/2020/kisha-jone/historia-e-kishes/>

Paci, Evalda. “Rreth Koncilit të Arbënit (1703) dhe Akteve përkatëse të botimit të tij” (Arber Konsili (1703) ve Onun Yayınlanan Kararları Hakkında”. *Radio Vatikani* (01 Temmuz 2022)

[http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2018/01/24/evalda_paci_rreth_koncilit_t%C3%AB_arb%C3%ABnit_\(1703\)_dhe_akteve_p%C3%ABrkat%C3%ABse_t%C3%AB/sq-1360276](http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2018/01/24/evalda_paci_rreth_koncilit_t%C3%AB_arb%C3%ABnit_(1703)_dhe_akteve_p%C3%ABrkat%C3%ABse_t%C3%AB/sq-1360276)

Palnikaj, Mark. “Gjendet dokumenti në shqip i vitit 1881: Kush ep çiken n’turq, asht i djegun e i pjekun e i dalun (1881 Yılına Ait Arnavutça Belgesi Bulundu: Her Kim Ki Kızımı Türklere Verirse O Kimse Yanmıştır, Pişmiştir ve Sülaleden Afaroz Edilmiştir)”. *Kultplus* (22 Kasım 2022). <https://www.kultplus.com/trashegimia/gjendet-dokumenti-ne-shqip-i-vitit-1881-kush-ep-ciken-nturq-asht-i-djegun-e-i-pjekun-e-i-dalun/>

Papa, Asti. “Ami Boue: Një dashamirës i hershëm i Shqipërisë dhe i shqiptarëve (Ami Boue: Arnavutluk ve Arnavutların Erken bir Hayırseveri)”. *Zemra Shqiptare* (23 Kasım 2022). <http://www.zemrashqiptare.net/news/1013/ami-boue-nje-dashamires-i-hershem-i-shqiperise-dhe-i-shqiptareve.html>

Robelli, Enver. “Me racë jemi gegë dhe në vendin tim askush asnjë fjalë turqisht nuk e flet (İrk olarak Gegiz ve Benim Topraklarımda Kimse Tek Bir Türkçe Söz Konuşmaz)”. *Gazeta Tema* (10 Kasım 2022). <https://www.gazetatema.net/rajoni/me-race-jemi-gege-dhe-ne-vendin-tim-askush-asnje-fjale-turqisht-nuk-e-fle-i349197>

Shqiptarja. “Manastiri i Shën Shergjit dhe Bakut, misteret ende të pazbuluara (Aziz Shergji ve Baku Manastırı, Henüz Keşfedilmeyen Gizemler).” (14 Mart 2002). <https://shqiptarja.com/lajm/Mansatiri-i-Shn-Shergjit-dhe-Bakut-misteret-ende-t-pazbuluara>

Telegrafi. “Faik Konica për fetë në Shqipëri dhe abuzimet në opinionet e të huajve (Faik Konica, Arnavutluk’taki Dinler ve Yabancıların Görüşlerindeki Suistimaller Hakkında)”. (03 Kasım 2022) <https://telegrafi.com/faik-konica-per-fete-ne-shqiperi-dhe-abuzimet-ne-opinionet-e-te-huajve/>

Telegrafi. “Pavarësia e Shqipërisë u shpall me miratimin e Qeverisë osmane (Arnavutluk’un Bağımsızlığı Osmanlı Hükümetinin Onayıyla İlan Edildi)”. (22 Kasım 2022). <https://telegrafi.com/pavaresia-e-shqiperise-u-shpall-miratimin-e-qeverise-osmane/>

Telegrafi. “Shqipëria, në Enciklopedinë polake të vitit 1859 (1859 Yılında Yayınlanan Polonya Ansiklopedisi’nde Arnavutluk)” 23.11.2022. <https://telegrafi.com/shqiperia-dhe-shqiptaret-ne-enciklopedine-e-pergjithshme-polake-te-vitit-1859/>

The Albanian Profile. “22 Mars 1908, mbajtja e Meshës së parë në gjuhën shqipe dhe themelimi i Kishës Ortodokse Shqiptare të Shën Gjergjit në Boston (22 Mart 1908, ilk Arnavutça Ayinin Düzenlenmesi ve Boston’da Aziz Gjergj Arnavut Ortodoks Kilisesi’nin Kurulması) 18.12.2022. <https://thealbanianprofile.com/22-mars-1908-mbajtja-e-meshes-se-pare-ne-gjuhen-shqipe-dhe-themelimin-e-kishes-ortodokse-shqiptare-te-shen-gjergjit-ne-boston/>

EKLER

Ek-1

scia presso i superiori, colla sua famosa ipocrisia,
ebbe potere d'inventare una calunnia
orribile e assai impudica - cioè: «che i suoi
compagni, di notte tempo erano usciti a
perseguire le meretrici; questo poi che
innanzi al cospetto di Dio posso dichiararlo
per falso - falsissimo? - e da tutte le sue
avvelenate frasi proveniendo la rovina
di quel convento e lo scandalo irrimediabile
sparso in questa città. V. C. come
difendente della verità, e punitore del falso,
credo che una persona simile non attestando
di buona condotta - voglio operare che
questo maligno e nocivo uomo sarà
immediatamente menato in qualche
parte di fuori, prima che i progetti
preparati contro di lui, sieno spediti
all'Estero.

Umile figlio
N. N.

Fon no. 135, Dosya no 11, s. 6 (İtalyanca el yazması) (Tarihsiz): İşkodra ile Tivar piskoposlarının arasında yazışmada dinî takvimin basımı konu edinmiştir.

Ek-2

Constantinople, le 12 Mars 1892

Altesse,

Ainsi que j'ai l'honneur d'en faire mention à Votre Altesse, la démarche de l'Archevêché d'Uskub pour obtenir du gouvernement Impérial la reconnaissance officielle de l'Eglise catholique latine à Uskub, démarche que Votre Altesse a bien voulu me désigner comme désirable, a éprouvé un retard du fait que l'Eglise devait auparavant désigner un vicaire pour la direction interimaire des affaires du Diocèse après la mort de l'archevêque Monseigneur Logorezzi.

Le curé Don Bartolomeo Fantella ayant été appelé à ces fonctions, vient formuler par l'entremise du Consulat S. M. à Uskub la demande dont il est question.

J'ai par conséquent l'honneur de prier Votre Altesse de vouloir bien prendre les

Son Altesse
Djewad Lacha
Grand-Vizir

HR. 545 122/40 2 varak 2

HR.SYS.00122

Osmanlı Arşivi (BOA), Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS.122/40) (Fransızca el yazması) (1892): Üsküp'te Latin Katolik Kilisesi'nin resmî olarak tanınması talebi Veziriazam Cevat Paşa'ya gönderilmiş, önceki Üsküp Piskoposu Longorezzi'nin

**vefatından sonra yerine geçici olarak bakabilecek bir idareci seçildiğinden dolayı
kilisenin tanınmasıyla ilgili gecikme yaşandığı kaydedilmiştir.**

Ek-3

ORTODOKS KİLİSESİ KANONİZMİ¹⁰²⁸

Madde 1. Şehrimizin kiliseleri, Ortodoks Hıristiyan sakinlerinin ortak mabedleridir.

Madde 2. Onlarda bulunan kıymetli giysiler ve mobilyalar kilisenin servetidir.

Madde 3. Uzun zamandır manevi olarak armağan edilen tarlalar, üzüm bağları, dükkanlar, evler, arsalar ve diğer gayrimenkuller, bir de daha sonra armağan edilecek olanlar kiliselerin servetidir.

Madde 4. Kiralardan ve mülklerin intifa haklarından elde edilen gelirler ile kilisede tabakayla yardım amaçlı toplanan paralar, törenlerden ve dinî hizmetlerinden toplanan gelirler kiliselerin malıdır.

Madde 5. Tüm kiliselerin geliri, “Yaşam Veren Kaynak” (Arn. Burimi Jetëdhënës) Katedral Kilisesi’nin kasasına yatırılır.

Kilise Gelirlerinin Kullanılması - Madde 6. a) Gelirler düzenli bir şekilde kaydedilir. b) Kilise görevlilerinin maaşları ödenir. c) Kiliselerin mutlaka gerekli olan tamirleri yapılır. d) Fakirlere, mahkûmlara ve yolculara sadaka verilir ve vefat durumunda kilise onları defnedir. e) Şehrin su şebekeleri için harcamalar yapılır.

Madde 7. Yukarıdaki masraflar doğrudan epitroplar, yani kilise yöneticileri ya da hâmeleri tarafından yapılır.

Madde 8. Beş yüz kuruşa kadar masraf gerektiren tamirler, sadece epitroplar tarafından kararlaştırılır, iki bin kuruşa kadar olan masraflar, epitropların teklifi üzerine İhtiyarlık Konseyi tarafından kararlaştırılır.

Madde 9. İki bin kuruş değerini aşan tamir veya inşaat işleri vatandaşların genel toplantısı sonucunda kararlaştırılır.

Madde 10. Epitroplar, kendi rızasıyla, Pazar günlerinde, tüm yıl boyunca beş yüz kuruşa kadar küçük bağışlarda bulunabilirler.

¹⁰²⁸ Kilise hukuku (kanonizm) 4 Ocak 1866 tarihinde Korça Ortodoks cemaat tarafından hazırlanmıştır.

Madde 11. Paskalya ve Noel zamanında İhtiyarlık Konseyi'nin onayıyla üç bin kuruşa kadar bağış yapılır.

Madde 12. Şehir çeşmelerinin giderleri aşağıda anlatıldığı şekilde yapılır:

a) Şehrin ortak çeşmeleri için çeşmecilerin maaşları kilise tarafından ödenirken, özel olanlar, yani evlerin içinde olanlar için ev sahipleri ödeme yapar. b) Genel kullanıma açık su şebekelerinin onarımı için olağanüstü masraflar kilise tarafından karşılanır. c) Şehir içindeki su şebekelerinin bakım masrafları gelenek olduğu üzere her bir mahalle tarafından ödenir.

Kiliselerin Yönetimi - Madde 13. Kiliseleri yönetmek için, her yıl vatandaşların genel toplantısında en çok saygı gören ve güven telkin eden iki epitrop seçilir ve bunlar, İhtiyarlık Konseyi ile birlikte Azize Meryem Kilisesi (Arn. kishën e Shën Mërisë) için iki epitrop seçerler. Cemaatler ilk ikisi tarafından yönetilir.

Madde 14. Epitropların görevleri şunlardır: a) Kiliselerin çıkarlarını korumak için uyanık ve gayretli olmak. b) Çalışanların görevlerini yerine getirip getirmediğini denetlemek. c) Düzenin korunması ve kilisenin iyi görünümü konusunda dikkatli olmak. d) Epitroplar, akoluthia konusunda muhasebeciyle (kasa görevlisiyle) anlaşmak zorundadır. e) Epitroplar, düzenli tutulan bir kitap aracılığıyla kilisenin kıymetli giysilerini ve mobilyalarını kaydederler. f) Düzenli olarak her manevi armağanı kaydettikleri manevi armağan kodiğini düzenlerler. g) Numaralandırılmış ve epitropların imzası ile muhasebecinin (kasa görevlisi) tasdiki ile resmîleştirilen defterlerde düzenli hesap tutmakla yükümlüdürler. h) Epitroplar, İhtiyarlık Konseyi ile birlikte genel olarak kilise görevlilerini atayabilir ve görevden alabilir. i) Çalışanlar doğrudan epitropların emri altındadır ve onlardan yaptıkları anlaşmaya göre maaşlarını düzenli olarak alırlar. k) Epitrop kilise mülklerini kiralar, kiralari toplar ve binaların bakımıyla ilgilenir. l) Çiftlik, belli bir zaman içerisinde epitrop ve İhtiyarlık Konseyi tarafından açık artırma yoluyla kiraya verilir. Kiracılar hiçbir zaman kesin çözülebilir garantilerde bulunmazsa, o zaman çiftlik, kiliselerin hesabına epitroplar ve İhtiyarlık Konseyi tarafından belirlenen özel bir komisyon yoluyla işletilir. m) Epitroplar herhangi bir bahaneyle kilise mülklerini satamazlar. n) Epitroplar, bir mülkün satılmasında bir çıkar olduğunu görürlerse, görüşlerini İhtiyarlık Konseyi'ne sunarlar ve Konsey, epitropların görüşünü onaylamıyorsa, satışa karar vermek için vatandaşlar genel toplantıya çağrılır. Vatandaşların kararını bir aydan az olmamak üzere

belirli bir süre içinde açık artırma yoluyla Dhimogjerondia uygular, mülkün satışından elde edilen para bir kayıt belgesi karşılığında hemen Llaso'nun eforlarına teslim edilir, bu parayla daha yararlı ve gelirleri daha yüksek olan ve yine aynı kilise adına başka bir mülkün satın alınması amaçlanır.

Madde 15. 30 Ocak'tan sonraki Pazar günü, epitroplar hesap verir, defterleri birkaç gün önce denetleme komisyonuna teslim eder ve hesap verdikten sonra defterleri ve anahtarları genel kurul salonunun ortasında bulunan masanın üzerine bırakır.

Madde 16. Epitroplar kilise hazinesinin herhangi bir fazlalığını, hesap vermeden önce Llaso'nun eforlarına teslim etmekle yükümlüdür, aradan geçen süre içinde toplananlar ise hesabın verildiği gün teslim edilir.

Madde 17. Ortodoksluğun Pazar gününde, kilisede ayin yapılır ve manevi armağanların kodiği kilisede okunur.¹⁰²⁹

Ek-4

ORTODOKS KİLİSESİNİN KASASI LLASO'NUN KANONİZMİ¹⁰³⁰

Sahip olduğu haklar hakkında - Madde 1. Llaso, şehrin ortak okullarının devredilemez malı ve sonsuza kadar öyle kalacaktır, hiç kimse herhangi bir bahaneyle okullara sahip olamaz. Kurucuların kutsal niyetine saygı duyan ve ışıkların insanın kaderi üzerindeki etkisini hisseden her vatandaş, onu tüm gücüyle korumakla kalmayıp, başarısına katkıda bulunmakla da yükümlüdür. Ve onu artırmayı ve iyileştirmeyi hedefleyen, ışık veren Tanrı tarafından kutsansın, onu yok etmeyi amaçlayanın ise, nesiller boyu vatanın laneti üzerinde olsun.

Llaso'nun amacı - Madde 2. Llaso'nun kuruluş amacı, şehrin ortak okullarını ve Yunan dilinde verilen eğitimi yaygınlaştırmak, kültür ışıklarını her cinsiyetten yurttaşların tüm sınıflarına ulaştırmak, bu hizmetleri sadece faizlerden sağlamak, bunun sermayenin bozulmadan devam etmesini sağlamaktır.

Llaso'nun gelir kaynakları - Madde 3. Llaso'nun gelir kaynakları şunlardır: a) Nerede olurlarsa olsunlar yurttaşların ve her eğitim aşığının manevi bağışları. b) Eskiden

¹⁰²⁹ Llukani, *Korça Metropolitliği*, 152-154.

¹⁰³⁰ 12 Kasım 1876 tarihinde düzenlenmiştir. Bu kanonizmde veya kilise hukukunda toplam 5 bölüm ve 12 madde yer almaktadır.

beri var olan sermaye faizleri. c) Kilise gelirlerinin fazlası. d) Kiliselerin taşınmaz mallarından elde edilen gelirler.

Llaso'nun güvenliği - Madde 4. Llaso'nun sermayelerinin tamamı bankaya Korça Eğitim Kurumları'nın Malvarlığı adı altında yatırılmalı. Bu sermayeler şunlardır: a. Senet yoluyla yıllık olarak dolaşan sermayenin borç geri ödeme kısmının %6'sı. Borçlulardan herhangi biri, borcun yıllık geri ödemesinin bir kısmından fazlasını ödeyecekse, veya borçlu olduğu miktarın tamamını, bunlar da söz konusu bankaya gönderilmelidir. b. Manevi armağanlardan/bağışlardan elde edilen gelirler. c. Okulların bakımı için yapılan harcamalardan sonra kalan faiz fazlası. ç. Kiliselerin gelir fazlasından gelen para. d. Kilise gayrimenkullerinden elde edilen gelirler.

Madde 5. Bugünden itibaren Llaso'dan yeni borç alınmayacaktır.

Madde 6. Bu senetlerin her yıl faizini ve borcun geri ödemesinin %6'sını ödeyen güvene layık kefilleri bulunması ve bunların da her yıl değiştirilmesi gerekir.

Madde 7. Senetler her yıl yenilenmediği takdirde hem borçlu hem de kefil hakkında dava açılmalıdır.

Llaso'nun yönetimi - Madde 8. Llaso, her yıl bir genel kurulda en çok saygı ve güven duyulan vatandaşlar arasından seçilen üç üyeden oluşan bir konsey (efor) tarafından yönetilir.

Madde 9. Eforların görevleri şunlardır: a) Genel olarak Llaso'nun çıkarlarını özenle ve özverili bir şekilde sürdürmek. b) Burada dolaşan sermaye senetlerini her yıl yenilemek. c) Burada dolaşan tutarlar için yıllık %12 faizi toplamak. d) Buradaki borçlulardan senede %6 olarak belirlenen borcun geri ödenmesinin bir kısmını tahsil etmek. e) Öğretmenlerin maaşlarını ve diğer gerekli okul masraflarını okul eforların makbuzları yoluyla düzenli olarak ödemek. f) Vatandaşlar ve ışıkların her dostu tarafından verilen manevi armağanları almak ve bunları Llaso kodeksine isimleriyle birlikte kaydetmek. g) Manevi hediyeleri, borçların ödenmesinden kalan kısmı, kiliselerin fazlasını ve gelirlerini ve kiliselerin mülkünden elde edilen gelirleri, faizden fazla olanlarla birlikte güvenli bir bankaya göndermek. h) Günlük ve düzenli olarak bir kitaba Llaso'nun hesaplarını kaydetmek ve konsey tutanaklarının defterini tutmak. Tüm kitaplar numaralandırılır ve muhasebeci (arkiereu) tarafından onaylanır. i) Faizli açık bir hesapla çözülebilir bir garantiden yararlanan bir veya daha fazla kişiye, okulların gerekli harcamaları için tahakkuk eden faizin herhangi

bir nihaî fazlalığını, İhtiyarlık Konseyi'nin de onayıyla geçici olarak garanti altında almak. k) Seçimden hemen sonra başlamak üzere, her birine verilecek görevi ayrı tutanakla belirlemek. l) Yıl sonuna yakın yapılan genel kurul toplantısında yaptıklarıyla ilgili hesap vermek. m) Yıl sonundan on beş gün önce, eforlar hesapları kapatarak defterleri kontrol komisyonuna teslim etmelidir.

Madde 10. Eforların hakları şunlardır: a) Vatandaşlar adına yukarıda anlatıldığı şekilde görevlerini tamamlayan eforlar, Llaso'nun menfaatleri için gerek davacı gerekse davalı olarak ve mahkemelerin lehte ve aleyhteki kararlarını herhangi bir mercii ve herhangi bir mahkeme önünde tüm vatandaşları temsil etme hakkına sahiptir. Verilen kararlar kişisel olarak eforları değil, Llaso'ya ya hak verir ya da ona yükümlülük yükler. b) Eforların mahkemelerde ya da seyahatlerdeki masrafları, Llaso'ya aittir. c) Eforların, seneti veya kefilini veya her ikisini birden değiştirmeyen herhangi bir borçluyu mahkeme yoluyla takip etme hakkı ve görevi vardır. d) Seneti uzun yıllardır değiştirmeyenler, kefilleri ile birlikte derhal veya borçlunun yokluğunda kefillere dava açarlar.

Madde 11. Üç hiyerarşi sahibinin günü olan 30 Ocak'ta, kilisede bir ayin düzenlenir ve manevi armağanların kodeksi okunur.

Madde 12. Pazar günü, üç hiyerarşi sahibinin gününün kutlanmasından sonra hesap vermeye geçilir.¹⁰³¹

Ek-5

ORTODOKS KİLİSESİ İHTİYARLAR KONSEYİ YÖNETMELİĞİ

Madde 1: Korça Rum Ortodoks Hıristiyan Cemaati Yönetim Kurulu'nda (İhtiyarlar Kurulu) yer alan 7 üyenin sonraki bölümlerde sunulduğu şekliyle seçimi iki yılda bir yenilenir.

Madde 2: İhtiyarları seçim şekli - Seçilenlerin ve seçmenlerin özellikleri

Yönetim Kurulu'nun üyeleri şehirdeki 8 mahallenin temsilcilik toplantılarından seçilir ve seçim şekli de şu şekilde olur: Ağustos ayının son Pazar gününde Kutsal Metropolitlik, kilisede okunan bir mektup aracılığıyla Osmanlı tebaası olan ve Korça'nın 8 mahallesinde yaşayan, aşağıdaki maddelerde zikredilen özelliklere sahip olan tüm Ortodoks

¹⁰³¹ Llaso "Metropolitliğin kasası" ya da "Halk bağış kasası" olarak tanımlanabilir. Llukani, *Korça Metropolitliği*, 149-151.

Hıristiyanları, Kutsal Metropolitik tarafından belirlenen tarih ve saatinde Metropolit ya da onun Hâmisi (Kilise Yöneticisi, Epitrop) başkanlığında bir araya gelip temsilcilerini seçerler.

Madde 3: Seçme hakkı bir bütün olarak bu niteliklere sahip olanlara aittir;

- a. 25 yaşından büyük olması,
- b. Önceden hüküm giymemiş olması,
- c. Topluma karşı yükümlülüklerini düzenli olarak ödemiş olması,
- d. Kiliseyi her yıl finanse etmiş olması,
- e. Duruma göre aile reisi olması (birlikte yaşayan kardeşlerden en büyüğü ailenin reisi sayılır ve sadece onun seçme hakkı vardır),
- f. 100 kuruş üzerinden emlak vergisi ödüyor olması.

Madde 4: Son şık hariç olmak üzere yukarıdaki nitelikleri haiz bilgili/yükseköğrenimli kişiler oy kullanma hakkına sahiptir.

Madde 5: Saygın Hükümetin nüfus kütüklerine kayıt oldukları tarihten itibaren 5 yıl boyunca buraya civar bölgelerden gelenler, yukarıdaki seçmen niteliklerine sahip iseler ve Krallığın vergilerini burada ödüyorlarsa oy kullanma hakkına sahiptirler. Değilsen 100 kuruşluk ödemeyi sunarlarsa seçme hakkı kazanırlar, 500 kuruştan fazlasını öderlerse seçilme hakkından yararlanırlar.

Madde 6: Çocuklarını başka dinî okullara gönderenler ile Protestanlara mensup olanlar seçme ve seçilme haklarından yararlanamazlar. Ayrıca, Topluluğa hizmet eden öğretmenler de bu haktan muafır.

Madde 7: Kutsal Metropolitik, yürürlükteki Yönetim Kurulu'nun (İhtiyarlar Konseyi) yardımıyla, Kilise'nin duyurusunun yapıldığı günden itibaren 15 gün boyunca kamuya açıklanan Muhtarlar ve Hükümet kayıtlarına dayalı seçmen listelerini hazırlar, böylece bu süre boyunca itirazı olan herkes itirazlarını İhtiyarlığa sunsun.

Madde 8: Her bölge toplantısı, mevcut kişi sayısına bakılmaksızın tam sayılır. Temsilciler, tek bir oya sahip olan ve asla başkasını temsil edemeyen her üye için karşılık gelen çoğunluk ile gizli oyla seçilir. Mëhalla (Mahalle) 8, Barçi 6, Mano 5, Penço 4, Manço 3, Qiro 2, Mando ve Katavarosh mahalleleri ise 2'şer temsilci seçer.

Madde 9: Toplantının tek bir gündemi var, o da sadece temsilcileri seçmektir. Kuralı ihlal eden her bir üye, başkan tarafından ihraç edilir. Temsilci seçimi şu şekilde yapılır:

Yukarıda 3, 4 ve 5 inci maddelerde belirtilen niteliklere sahip olan temsilci adaylarından her biri, Kutsal Metropolitliği'nin bu amaç için tahsis edilmiş salonuna belirlenen gün ve saatte geldikten sonra, katılım defterinde (yoklama kütüğü) kendi el yazısıyla adını yazmak suretiyle kaydedilir, toplantı başkanından Metropolitlik tarafından mühürlenmiş ve yazılı olmayan bir oy pusulası alır. Daha sonra salonda bulunan üyeler, kendi bölgelerinden temsilci olarak seçilebilecek aşağıdaki niteliklere sahip kişilerin isimlerini önerirler: a. Ortodoks Hıristiyan olmak, b. 30 yaşından büyük olmak, c. 3, 4 ve 5. maddelere göre seçmen niteliklerine sahip olmak.

Daha sonra, her üye ait olduğu mahalle göre, önerilen isimlerden 8 veya 6 veya 5 veya 4 veya 3 veya 2'sini kağıda yazar. Sekreter tarafından katılım defterine göre isminin çağrıldığını duyduktan sonra, oy pusulasını sandığa atar. Herkes oy pusulalarını sandığa koyduktan sonra, başkan, temsilcilerin de onayı ile toplantıya katılan üyelerden iki tanesini oy saymanı (sayımı yapan) olarak belirler ve bu üyeler ofise gidip üye sayısına eşit olması gereken oyları sayar, ardından her oy pusulasındaki isimler sesli olarak okunur. En çok oyu alan isimler temsilci olarak seçilir; adayların eşit sayıda oy alması durumunda, kazanan başkanın oyu ile belirlenir. Bundan sonra, tüm seçmenlerin hiçbir itirazda bulunmadan imzalamakla yükümlü olduğu, seçim sonucuna itiraz etme hakkı kalmayan tutanak tamamlanır. Başkan, kazananların isimlerini açıkladıktan sonra, İhtiyarlar Kurulu'nu seçmek için toplantı gününü belirler.

Madde 10: Mevcut cemaatlerin üyeleri de temsilci olarak seçilebilirler.

Madde 11: Yetki sadece İhtiyarlık seçimi ile sınırlı olup, bu amaç için belirlenen gün ve saatte hazır bulunan herhangi bir sayıda temsilci yeter sayı olarak kabul edilerek, seçim toplantısı derhal İhtiyarlık aday listesinin en az iki katı olmak üzere taslak hazırlamaya başlar. Daha sonra toplantı gizli oyla ve ilgili çoğunluk ile İhtiyarlık Konseyi'ni 9. maddeye göre aynı şekilde seçer, eşitlik halinde başkanın oyu belirleyici olur.

Madde 12: İhtiyarlık Konseyi Adayları: a. Yukarıdaki niteliklere haiz olanlar, b. Cemaatin karşısında saygıyla karşılananlar, iyi amelleri ve çalışkanlıkları ile bilinenlerdir.

Madde 13: Mevcut İhtiyarlık Konseyi'nin üyeleri yeni İhtiyarlık Konseyi'nde de seçilebilirler.

Madde 14: İhtiyarlık Konseyi seçimi, ya Metropolitan ya da Hâmisi (Epitrop) tarafından tablo ile bildirilir.

Madde 15: İhtiyarlık Konseyi üyeliğinden vazgeçen üyelerin değiştirilmesi İhtiyarlık toplantısında kura ile yapılır. Aynı durum, üyelere birinin iki aydan uzun bir süre için ülkeden göç etmesi veya ölüm veya mükerrer mazeretsiz olarak toplantıya katılmama hallerinde de olur.

Madde 16: İhtiyarlık Konseyi'nin tam haklara sahip başkanı Korça ve Përmet Metropoliti'dir veya onun Epitropu'dur.

Madde 17: Başkan, İhtiyarlık Konseyi'nin üyelerini olağan ve olağanüstü toplantıya çağırır, toplantının başlangıcını ve sonunu ilan eder, tartışmaları yönetir, düzeni sağlar, müzakereden sonra oyların çoğunluğunun geçerli olacağı konuları oylamaya sunar, oyların eşitliği halinde başkanın oyu belirleyici olur.

Madde 18: Başkan, İhtiyarlık Konseyi'nin diğer üyeleri ve sekreter ile birlikte toplantı tutanaklarını imzalar.

Madde 19: Kural olarak, İhtiyarlık Konseyi Metropolitan veya Epitropu'nun yönetimi altında, Kutsal Metropolitliği'nin bu amaç için belirlenmiş salonunda haftada bir kez toplanır.

Madde 20: İhtiyarlık Konseyi, ilk toplantısında oy çokluğu ile üyelere birini muhasebeci, şehirdeki en zengin ve en saygılı 3 vatandaşını Hazine (gelirlerin) denetçileri/müfettişlerini, öğretmen mesleğinde olan 3 vatandaş okullar için müfettiş ve herkes tarafından dürüstlüğü ile bilinenleri de kilise müfettişlerini/hamilerini/yöneticilerini olarak seçer. Bundan sonra, kiliselerin ve diğer tüm belediye kurumlarının güzelliğini ve saygın imajını düşünmeye başlar, en acil inşaat ve restorasyonlara karar verir, Maliye Ofisi yardımıyla okulların yıllık bütçesini hazırlar, ya doğrudan ya da denetçi komisyonların oluşturulması yoluyla hazinenin eski muhasebecilerine ve kiliselerinin eski müfettişlerine ait hesapları kontrol eder. Topluluğun sahip olduğu gelirin/hazinesinin en kârlı kullanımını önceden düşünür, okulların ve kamu mallarının kesintisiz bakımı için kaynak bulmayı düşünür ve genellikle düzgün hareket ederek Cemaatin ilerlemesine yardımcı olan her yolu araştırır.

Madde 21: İhtiyarlık Konseyi ayrıca Korça ve Përmet Kutsal Metropolitliği'ne bağlı Kilise Mahkemesi'nin yükümlülüklerini de yerine getirir.

Madde 22: İhtiyarlık Konseyi toplantıda hazırlanan tüm belgelerin ve alınan her kararın mühürlenmesi için Kutsal Metropolitliği'nde muhafaza edilen mührü sahiptir.

Madde 23: İhtiyarlık Konseyi'nin, yazışmaları tutan, tutanakları düzenleyen ve bir sonraki toplantıda imzalanması gerekenleri planlayan ücretli bir sekreteri vardır.

Madde 24: Başkanın İhtiyarlık Konseyi'ne sunduğu her belge, sekreter tarafından alınır, protokole geçirilir ve özel yönetmelikle belirlenen vergiler tahsil edilir.

Madde 25: Sekreter, İhtiyarlık Konseyi'nin iki yıllık görev süresinin bitiminden önce, Kurul tarafından yürütülen tüm faaliyetleri içeren bir rapor hazırlar ve bu raporu Başkana sunar.

Madde 26: İhtiyarlık Konseyi'nin ayrıca Metropolitlik'te kalan ve Kutsal Metropolitliği'nin emirlerine göre hareket eden ücretli bir kuryesi (postacısı) vardır.

Hazine Ofisi / Llasso (Kasa)

Madde 27: İhtiyarlık Konseyi, yukarıda da belirtildiği gibi, ilk toplantısında, en itibarlı ve en zengin vatandaşlardan 3'ünü oy çokluğu ile Hazine müfettişleri/denetçileri olarak seçer. Hazine denilince, şehirde bulunan ve her seferinde yapılan bağışlar, mevcut sermayenin yüzdeleri, kilise gelirlerinin fazlası, taşınmaz mallarından elde edilen gelirler ve İhtiyarlık Konseyi kasasından gelen fazlalıklarla artan Rum okullarının serveti kastedilmektedir.

Madde 28: Hazine müfettişlerinin görevleri şunlardır: a. Dolaşımdaki sermaye bonolarını yenilemek ve oranlarını tahsil etmek, b. Bağışları teslim almak ve onları adlarıyla sicile kaydetmek, c. Hazine hesaplarını ve genel olarak hesapları ilgili defterlere kaydetmek. Müfettişler, İhtiyarlık Konseyi'nin yılına göre hazine hesaplarını 1 Eylül'den 15 gün önce kontrole ibraz etmekle yükümlüdür. ç. Müfettişler, öğretmenlerin maaşlarını düzenli olarak ödemenin yanı sıra okulların onurlu bakımı için masrafları ödemekten sorumludur. d. Müfettişler, Hazine'nin her türlü gelir fazlasını İhtiyarlık Konseyi'nin onayı ile yüzde ile veya bankalar veya garantörler aracılığıyla sağlamakla yükümlüdürler.

Madde 29: Hazine müfettişlerinden biri muhasebeci görevini yerine getirir, diğeri hazine arşivini tutar ve sonuncusu sekreterlik görevini yapar.

Madde 30: Müfettişlerin seçilmesinden hemen sonra İhtiyarlık Konseyi her birinin görevini belirler.

Madde 31: Hazine müfettişleri, hem davacı hem de davalı sıfatıyla, hazinenin menfaatleri için, hep birlikte ya da her biri tek tek, ancak başkalarının da onayıyla, her türlü Kurum ve Mahkeme huzurunda bulunma hakkına sahiptir. Mahkemelerin onların lehinde ve aleyhinde verdiği kararlar, hazineye yani Llaso'ya hak veya külfet verir.

Madde 32: Müfettişler, herhangi bir borçluyu veya kefilini veya her ikisini birlikte İhtiyarlık Konseyi'nin karşısına çağırarak yükümlüdür. Borçlu onlarla hemfikir değilse, müfettişler onu veya kefilini veya her ikisini birlikte hazineden yapılacak harcamalarla dava etmekle yükümlüdür. Bunu ihmal ederlerse, dava açmadıkları borçlunun borcunu hazineye ödemekle yükümlüdürler.

Madde 33: Hazine müfettişleri, her yıl eğitim-öğretim yılı başlamadan önce Ekselansları Metropolit'in başkanlığında yapılacak toplantıda, kayıt yaptıracak kız ve erkek öğrencilerin haklarını belirlemekle ve İhtiyarlık Konseyi'nin onayından sonra faturaları iki nüsha olarak almakla yükümlüdürler.

Madde 34: Hazine Müfettişlerinin görev süresi iki yıldır.

Madde 35: İhtiyarlık Konseyi, yukarıda da belirtildiği gibi, ilk toplantısında şehrin öğretmenleri arasından okulların müfettişlerini seçer. Bu müfettişlerin görevleri şunlardır: a. Bu okullardaki öğretimi düzenli olarak denetlemek, b. Okul müfettişlerinin görevi, seçim kanununu, hazinenin gelirini de göz önünde bulundurarak, varsa açığı kapatmakla yükümlü olan İhtiyarlar Kurulu'nun onayına sunarak öğretim elemanlarını seçmek. c. Müfettişler öğretim yılının bitimine bir ay kala öğretim personeli ile sözleşme akdetmek zorunda, bu sözleşmelerle ilgili ayrıca gelecekteki yeni müfettişleri bilgilendirmeleri gerekir.

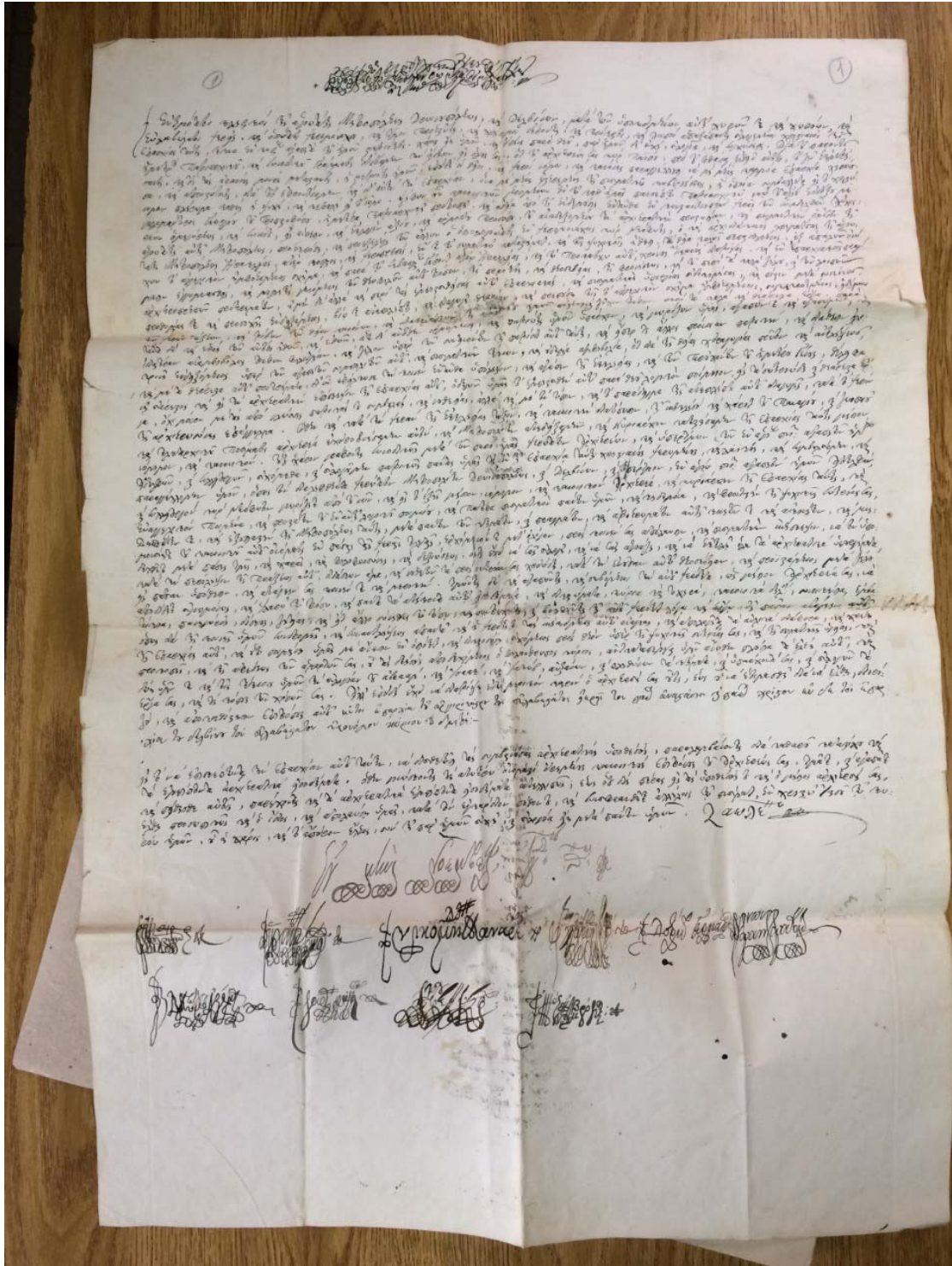
Madde 36: Öğretmenlerin sözleşmeleri müfettişler tarafından imzalanır ve Baş Rahip/Metropolit tarafından mühürlenir.

Madde 37: İhtiyarlık Konseyi, ilk toplantısında, tüm şehirde itibar sahibi kişiler arasından uygun gördüğü kiliselerin epitroplarını, yani hâmlerini de seçer.

Madde 38: Epitropların görevleri şunlardır: a. Kilisenin çıkarları ve onurlu imajı için özenle gözlemde bulunmak, b. Metropolitlik mührünün vurulduğu defterlerde gelir ve giderleri düzenli olarak tutmak. Bunları her yıl 1 Eylül'den 15 gün önce denetim için İhtiyarlık Konseyi'ne sunmaktır.

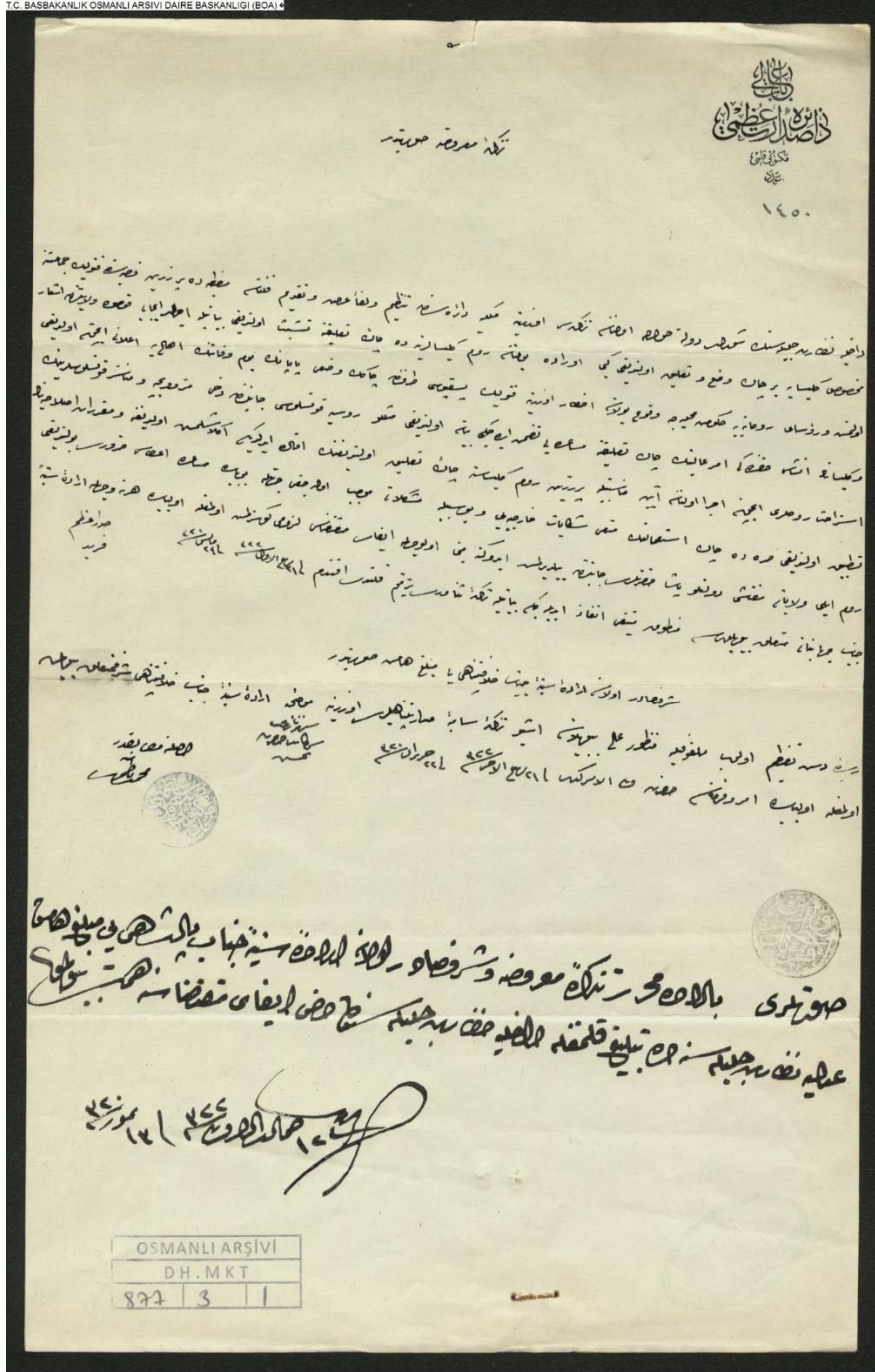
Madde 39: Epitroplar, gerekli tamirleri yaparak şehrin su kanalizasyonu için Kilise Kasası'ndan harcama yaparlar, fakat İhtiyarlık Konseyi'nin onayı olmadan 200 kuruştan fazla harcama yapmaya hakları yoktur. Ayrıca Kilise Kasası'nın her fazlasını Hazine Muhasebecisi'ne teslim ederler.¹⁰³²

¹⁰³² Belgenin sonunda yönetmeliği düzenleyen komisyon üyelerinin isimleri ve imzaları yer almıştır: N. Mano, J.M. Mano, K. Niko, Rafael Poci, Mihal G. Ljako, Vasil Kolla, K. Niko, Nikolla V. Kacirjoti, Joan Mino, Sotir Naci, Athanas Themeli, Andrea Vangjeli, V. Mano, Naum Dh. Kolla. Cemaat / Kilise cemaat üyelerinin isimleri ve imzaları: N. Mano, Kristo Mili, I.M. Mano, K. Moska, Dh. Papadhopoulos, A. Ballauri ve Dhimitër G. Jatro. Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 184, s. 1-11 (Rumca el yazması).

**Arnavutluk Arşivi (AQSH), Fon no 141, Dosya no 35 (Rumca el yazması) (1854):
 Ekümenik Patrik I. Anthimos (535-536) tarafından gönderilen, çok sayıda piskopos
 tarafından imzalanan bir Patriklik ve Sinodluk genelgesi. Genelgede Ortodokslara
 Osmanlı Devleti yönetimine karşı gerektiği şekilde yükümlülükleri yerine getirmeleri
 için çağrı yapılmıştır.**

EK-7:

DH.MKT.00877.00003.001

Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (877.3.1.1) (1904): Rumili İslahat Projesi gereği Prizren, Mitroviçe ve Manastır'daki Katolik ve Rum kiliselerine çan takılmasına izin verilmesi.

EK-8:

(Yukarıdaki belgenin transkripti)

DH_MKT_877_3_1_1

Babıali

Daire-i Sadaret-i Uzmâ

Mektubî Kalemi

Aded: 1450

Tezkire-i Marûza Suretidir

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'nin Şûra-yı Devlet'e havale olunan tezkiresi üzerine Mülkiye Dairesi'nden tanzim ve leffen arz ve takdim kılınan mazbatada Prizrin kasabasında Katolik Cemaati'ne mahsus kiliseye bir çan vaz ve talik olunduğu gibi orada bulunan Rum kiliselerine de çan talikına teşebbüs olunduğu beyaniyle icrâ-yı icâbı Kosova vilayetinden iş'ar olunmuş ve rüesâ-yı ruhâniyyeye hükümet-i mahalliyece vukû' bulan ihtar üzerine Katolik piskoposu tarafından çanın vaz'ı papanın yevm-i vefatının ahaliye ilanı için olduğu ve kilisenin inşası hakkındaki emr-i âlînin çan talikına müsaadeyi tazammun edeceği beyan olduğu misilli Rusya konsolosu canibinden dahi Mitroviçe ve Manastır konsoloslarının istirahat-ı ruhları için icra olunan ayin münasebetiyle Prizrin Rum kilisesine çan talik olduğunun ifade edildiği anlaşılmiş olduğuna ve mukarrerât-ı ıslâhiyenin tatbik olduğu sırada çan isti'mâlinin men'i şikâyât-ı Hâriciye'yi ve bu sebeble müşkilâtı mûcib olacağı cihetle bu babda müsaade itâsı zaruri bulunduğu Rumili vilâyâtı müfettişi devletli paşa hazretleri canibinden bildirilmiş idiğine mebnî ol vechile ifâ-yı muktezâsı lüzumu gösterilmiş olmakla ol babda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı cihân-bânî müteallik buyurulursa mantûk-ı münîfi ittihaz edileceği beyaniyle tezkire-i senâverî terkim kılındı efendim.

Fî 21 Rebiulevvel sene: 322 ve fi 24 Mayıs sene: 321

Sadrazam Ferid

Şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîyi mübelliğ hâmiş suretidir.

Resîde-i dest-i ta'zîm olup melfufuyla manzur-ı âli buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mûcibince irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-müteallik buyurulmuş olmakla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

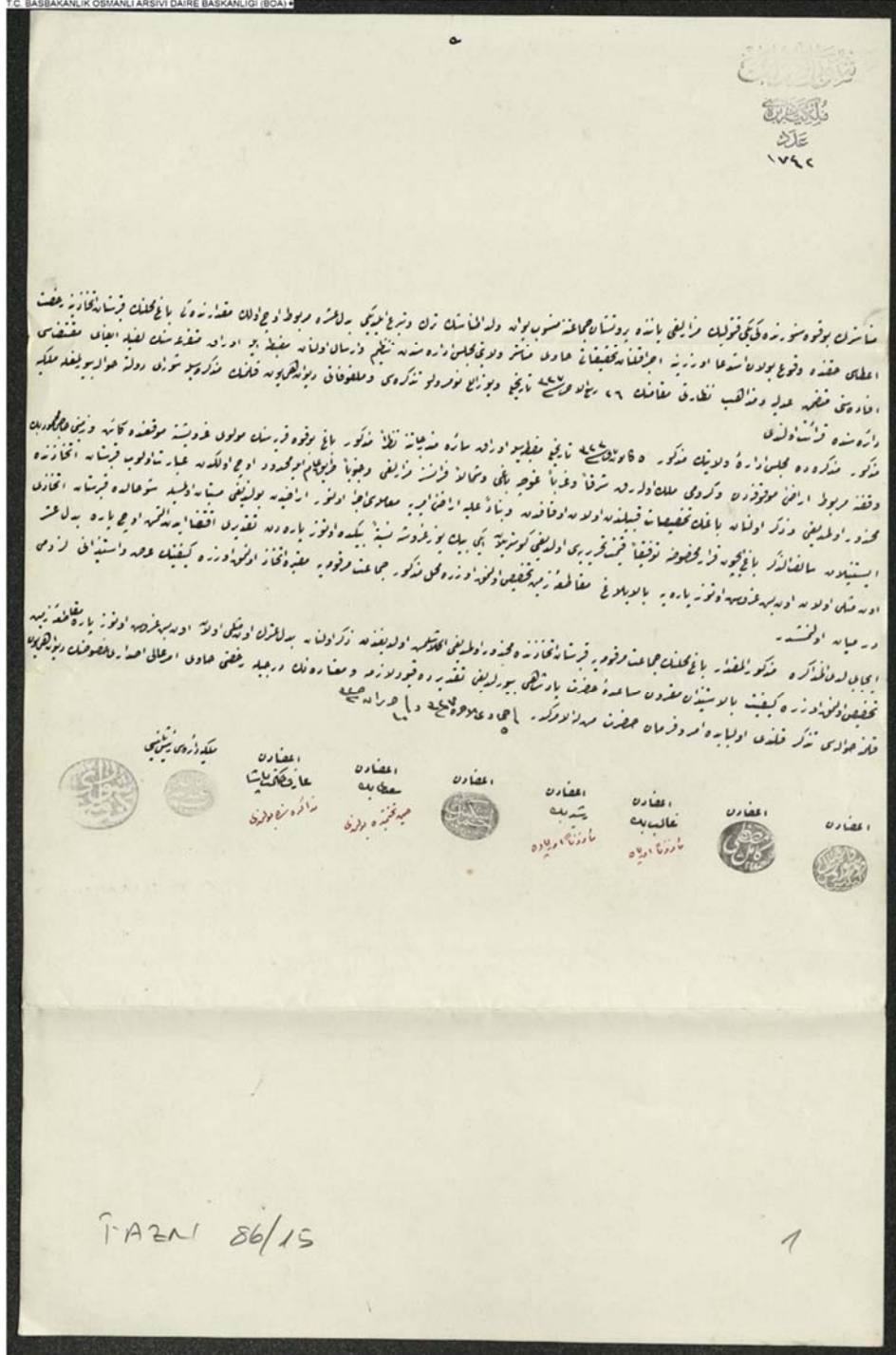
Fî 21 Rebiulahir sene: 322 ve fi 22 Haziran sene: 320

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyarî Tahsin

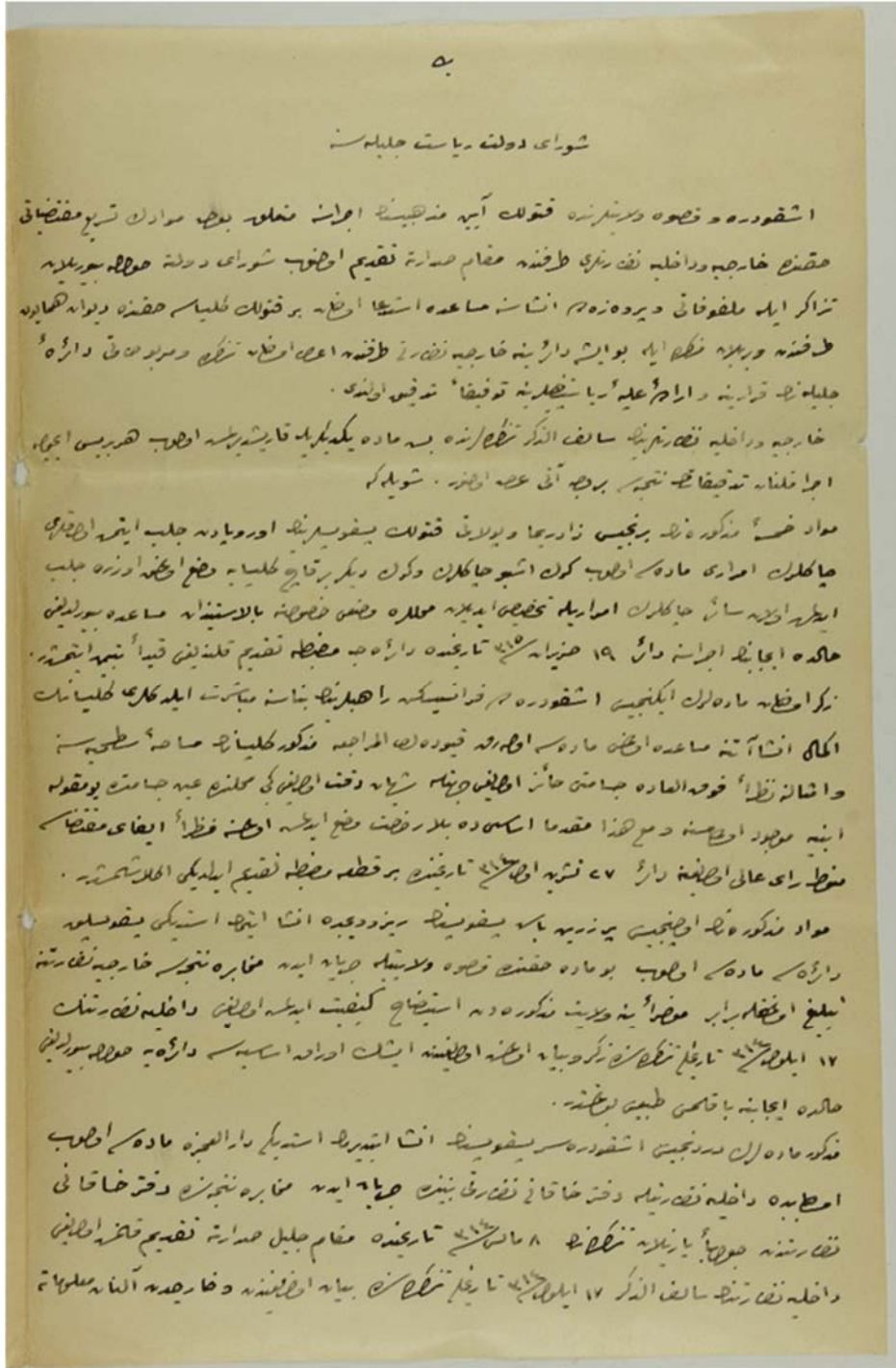
Aslına mutabıkdır (imza – mühür)

Suretleri bâlâda muharrer tezkire-i marûza ve şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişahîyi mübelliğ hâmiş Adliye Nezaret-i Celilesi'ne de tebliğ kılınmakla, Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'nden dahi ifâ-yı muktezâsına himmet buyurulmak.

12 Cemaziyelûlâ sene: 322 ve fi 13 Temmuz 320

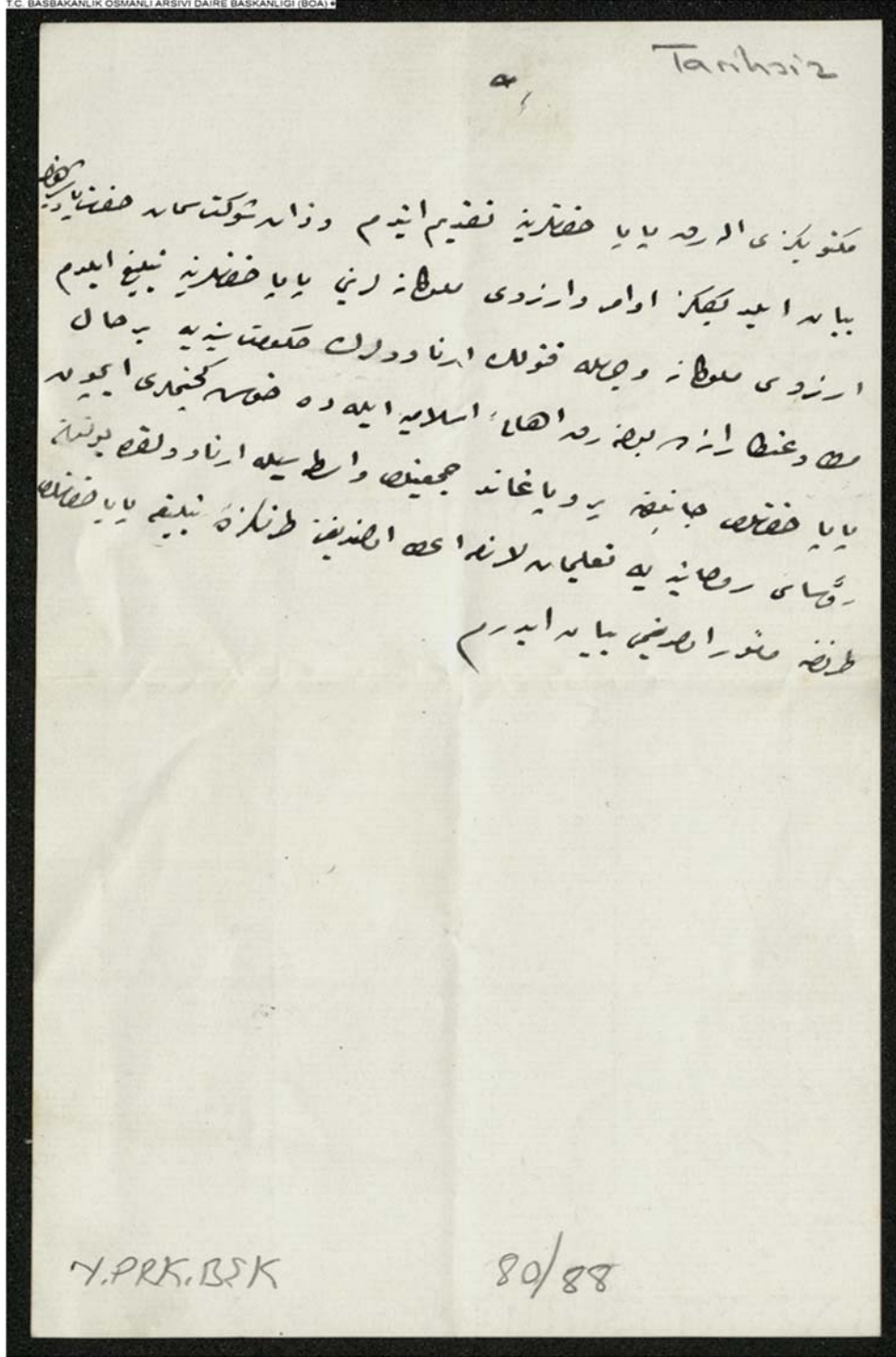

Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubâ Kalemî (DH.MKT.2780.21.1.1) (1909): Korça'daki Arnavut Hıristiyanlar ve Rum Hıristiyanlar arasında âyin dilinin Arnavutça mı yoksa Rumca mı olacağı ile ilgili tartışmaların yapılması. Mektupta Yunanlaştırma propagandasına dair detaylar verilmiş, âyin dilinin bu kapsamda araç olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.1960.30.7) (1898): Prizren Başpiskoposu'nun Rizovic'te inşa etmek istediği piskoposluk dairesi, İşkodra Serpiskoposu'nun inşa etmek istediği Darülaceze ve Daici karyesinde inşa edilmek istenen kiliseyle ilgili gerekli tahkikatın yapılacağını bildirmesi.

EK-12:

Y.PRK.BŞK.00080.00088.001

Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.80.88.1.1) (1910): Katolik Arnavutların Müslümanlarla hoş geçinmeleri konusunda Papa'dan gelen talimat. Mektupta Papa'nın Katolik Arnavutların Yüce Hükümete karşı itaat göstererek ahali-i İslâmiyye ile de hoş geçinmeleri için Arnavutluk'da bulunan ruhanî liderlerine talimatların gönderildiği belirtilmiştir.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Florida		KULLA
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	İngilizce, İtalyanca, Türkçe		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme	Kurum Adı	
Lise			
Önlisans			
Lisans			
Yüksek Lisans			
Doktora			
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2007	2020	DİB- İmam Hatip
2.	2020	Halen	DİB- Şube Müdürü
Yayımlar:	<p>1- <i>Besmele Tefsiri (Tefsiri i fjalës Bismil-lah)</i>, Hacı Bektaş-1 Veli Serisi, Haz. Hamiye Duran, DİB Yayınları, Ankara 2016 159 s.</p> <p>2- <i>Makalat (Makalat)</i>, Hacı Bektaş-1 Veli Serisi, Haz. Ali Yılmaz- Mehmet Akkuş- Ali Öztürk, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2016 160 s.</p> <p>3- <i>Diyanet Takvimi 2016 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2016 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)</i>, DİB Yayınları, Ankara 2015, 365 s.</p> <p>4- <i>Diyanet Takvimi 2017 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2017 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)</i>, DİB Yayınları, Ankara 2016, 365 s.</p> <p>5- <i>Diyanet Takvimi 2018 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2018 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)</i>, DİB Yayınları, Ankara 2017, 365 s.</p> <p>6- <i>Diyanet Takvimi 2019 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2019 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)</i>, DİB Yayınları, Ankara 2018, 365 s.</p> <p>7- <i>Diyanet Takvimi 2020 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2020 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)</i>, DİB Yayınları, Ankara 2019, 365 s.</p> <p>8- <i>Diyanet Takvimi 2021 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2021 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)</i>, DİB Yayınları, Ankara 2020, 365 s.</p>		

- 8- *Diyanet Takvimi 2021 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2021 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)*, DİB Yayınları, Ankara 2020, 365 s.
- 9- *Diyanet Takvimi 2022 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2022 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)*, DİB Yayınları, Ankara 2021, 365 s.
- 10- *Diyanet Takvimi 2023 (Kohët e namazeve për Ballkanin 2023 – Shqipëri – Kosovë – Maqedoni e Veriut)*, DİB Yayınları, Ankara 2022, 365 s.
- 11- *İnancım (Besimi im)*, Temel İslam Bilgileri Serisi, Komisyon, DİB Yay., Ankara 2017, 168 s.
- 12- *İbadetlerim (Adhurimi im)*, Temel İslam Bilgileri Serisi, Komisyon, DİB Yay., Ankara 2018, 159 s.
- 13- *Peygamberim (Pejgamberi im)*, Temel İslam Bilgileri Serisi, Komisyon, DİB Yay., Ankara 2018, 134 s.
- 14- *Ahlakım (Morali im)*, Temel İslam Bilgileri Serisi, Komisyon, DİB Yay., Ankara 2017, 144 s.
- 15- *Hz. Muhammed ve evrensel mesajı (Hz. Muhammedi dhe mesazhi universal i tij)*, Prof. Dr. İbrahim Sarıçam, DİB Yay., Ankara 2018, 573 s.
- 16- *Kur'an öğreniyorum (Mësoj të lexoj Kur'an)*, Osman Egin, DİB Yay., Ankara 2020, 124 s.
- 17- *Peygamberlerin hikâyeleri kitap serisi (Tregimet e Pejgamberëve për nivelin parashkollor)* (10 kitapçık), Özkan Öze, DİB Yay., Ankara 2020, 240 s.
- 18- *Dinî İstismar Hareketi FETÖ/PDY (Lëvizja Keqpërdoruese Fetare FETÖ/PDY (FETO/Strukturimi Paralel Shtetëror)*, Komisyon, DİB Yay., Ankara 2017, 98 s.
- 19- *Kendi dilinden FETÖ (Organizata FETO sipas dëshmive të veta (Një lëvizje e organizuar dhe keqpërdoruese e Islamit)*, Komisyon, DİB Yay., Ankara 2018, 155 s.
- 20- *Şah ve Sultan (Shahu dhe sulltani)*, İskender Pala, Fan Noli Yay., Tiran 2015, 358 s.
- 21- *Katre-i Matem (Tulipani i Stambollit)*, İskender Pala, Fan Noli Yay., Tiran 2015, 488 s.
- 22- *Hz. Muhammed için bülbülün kırk şarkısı (Dyzet këngët e bilbilit për Muhammedin (s.a.s.))*, İskender Pala, Fan Noli Yay., Tiran 2017, 589 s.
- 23- *Babil'de ölüm, İstanbul'da aşk (Vdekje në Babiloni, dashuri në Stamboll)*, İskender Pala, Fan Noli Yay., Tiran 2019, 435 s.
- 24- *Truva'nın intikamı (Hakmarrja e Trojës)*, Erhan Afyoncu, Fan Noli Yay., Tiran 2016, 183 s.
- 25- *Osmanlı hayaleti (Hija e shtetit osman)*, Erhan Afyoncu, Fan Noli Yay., Tiran 2016, 183 s.
- 26- *Salkım söğütlerin altında (Nën hijen e shelgjeve vajtuese)*, Fırat Sunel, Fan Noli Yay., Tiran 2019, 413 s.
- 27- *Fatma Aliye: Uzak ülke (Fatma Alija: Një shtet i largët)*, Fatma K. Barbarosoğlu, Fan Noli Yay., Tiran 2018, 297 s.
- 28- *Gerçek veya sanal bağımlılık (Varësia – Të përballosh / ballafaqosh varësinë virtuale)*, Nevzat Tarhan, Pena Yay., Prizren 2018, 354 s.

	<p>Noli Yay., Tiran 2016, 183 s.</p> <p>26- <i>Salkım söğütlerin altında (Nën hijen e shelgjeve vajtuese)</i>, Fırat Sunel, Fan Noli Yay., Tiran 2019, 413 s.</p> <p>27- <i>Fatma Aliye: Uzak ülke (Fatma Alija: Një shtet i largët)</i>, Fatma K. Barbarosoğlu, Fan Noli Yay., Tiran 2018, 297 s.</p> <p>28- <i>Gerçek veya sanal bağımlılık (Varësia – Të përballosh / ballafaqosh varësinë virtuale)</i>, Nevzat Tarhan, Pena Yay., Prizren 2018, 354 s.</p>
İletişim (e-posta):	_____
<p style="text-align: center;">Tarih İmza Adı-Soyadı</p>	<p style="text-align: center;">Florida Kulla</p>